

АГРАРНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Национальний університет
«Одеська юридична академія»

АГРАРНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*За редакцією
доктора юридичних наук Т. Є. Харитонові,
професора І. І. Каракаша*

Одеса
«Юридична література»
2017

У навчальному посібнику «Аграрне право України» розглянуті актуальні питання визначення предмета, методів та принципів аграрного права, дослідження його джерел, правового забезпечення аграрної та земельної реформи в Україні, діяльності різноманітних суб'єктів аграрного права, правового регулювання сільськогосподарського землеволодіння і землекористування та використання природних ресурсів у сільському господарстві, державно-правового регулювання сільського господарства, реалізації договірних відносин, юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства, правового забезпечення галузей рослинництва, тваринництва, соціального розвитку села, імплементації аграрного законодавства Європейського Союзу в Україні тощо.

Навчальний посібник розрахований на студентів вищих юридичних навчальних закладів, у яких відбувається підготовка бакалаврів, спеціалістів і магістрів, може використовуватися викладачами аграрних та юридичних навчальних закладів, а також буде корисним для широкого кола читачів, які цікавляться сучасним аграрним законодавством і правом України.

Автори:

Т. Є. Харитоновна (керівник) – вступ, розділ 1 (спільно з *І. І. Каракашем*), розділ 5 (спільно з *О. В. Степською*), розділ 7; *І. І. Каракаш* – розділ 1 (спільно з *Т. Є. Харитоновною*), розділи 3 та 8; *Х. А. Григор'єва* – розділи 6, 12, 13, 14, розділ 15 (спільно з *Н. С. Гавриш*); *В. Д. Сидор* – розділи 2, 16; *Є. О. Платонова* – розділи 4, 11; *О. В. Степська* – розділ 5 (спільно з *Т. Є. Харитоновною*); *Н. С. Гавриш* – розділ 9, розділ 15 (спільно з *Х. А. Григор'євою*); *А. Й. Годованюк* – розділ 10

Рецензенти:

В. М. Єрмоленко, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В. З. Янчука Національного університету біоресурсів і природокористування України;

А. М. Статівка, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент НАПрН України

Друкуються за рішенням вченої ради
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 10 від 5 липня 2017 року)

ЗМІСТ

Вступ	9
Розділ 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД, ПРИНЦИПИ І СИСТЕМА АГРАРНОГО ПРАВА	
1.1. Поняття і предмет аграрного права	12
1.2. Методи правового регулювання аграрних відносин	18
1.3. Основні принципи аграрного права.....	22
1.4. Система аграрного права як наука, як галузь права та як навчальна дисципліна.....	25
1.5. Роль і місце аграрного права у правовій системі України.....	29
1.6. Особливості аграрного права та його співвідношення із суміжними галузями права.....	33
Розділ 2. ДЖЕРЕЛА АГРАРНОГО ПРАВА	
2.1. Поняття та особливості джерел аграрного права, їх класифікація	36
2.2. Конституційні основи аграрного права	40
2.3. Закони як визначальні джерела аграрного права та їх зміст..	47
2.4. Підзаконні нормативно-правові акти як джерела аграрного права	52
2.5. Нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади	56
2.6. Локальні внутрішньогосподарські акти сільськогосподарських підприємств, товариств, кооперативів	59
2.7. Роль і значення судової практики для регулювання аграрних відносин	61
Розділ 3. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ	
3.1. Соціально-економічні передумови та юридичне забезпечення реформування аграрного сектора господарювання.....	66
3.2. Правове регулювання паювання земель сільськогосподарських підприємств	74
3.3. Правові засади приватизації майна в агропромисловому комплексі.....	80
3.4. Сучасні напрями вдосконалення аграрної реформи	88

Розділ 4. СУБ'ЄКТИ АГРАРНОГО ПРАВА

4.1. Поняття, особливості та класифікація суб'єктів аграрного права	91
4.2. Характерні ознаки сільськогосподарського товаровиробника ..	96
4.3. Вітчизняні та іноземні фізичні та юридичні особи як суб'єкти аграрного права	99
4.4. Особливості правового становища сільськогосподарських кооперативних та корпоративних підприємств як суб'єктів аграрного права	104
4.5. Правосуб'єктність державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ і організацій ..	108
4.6. Правове становище агрохолдингів за законодавством України.....	112

Розділ 5. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРСТУВАННЯ

5.1. Поняття земель сільськогосподарського призначення, підстави та порядок виникнення прав на землю в сільському господарстві.....	117
5.2. Суб'єкти права власності та користування на землі сільськогосподарського призначення	123
5.3. Правові засади оренди земель сільськогосподарського призначення.....	128
5.4. Основні права та обов'язки власників земельних ділянок і землекористувачів та гарантії їх реалізації.....	135

Розділ 6. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

6.1. Поняття, принципи і методи державного регулювання сільськогосподарської діяльності.....	141
6.2. Система органів державного управління і контролю в сільському господарстві.....	144
6.3. Правове забезпечення державної підтримки в сільському господарстві	150
6.4. Особливості державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності у сільському господарстві.....	163

Розділ 7. ДОГОВІРНІ ВІДНОСИНИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

7.1. Загальна характеристика договірних відносини в сільському господарстві.....	167
--	-----

7.2.	Договір переробки давальницької сировини.....	170
7.3.	Договір контрактації сільськогосподарської продукції.....	173
7.4.	Договори транспортування і зберігання сільськогосподарської продукції.....	176
7.5.	Договори страхування у сільському господарстві.....	181
7.6.	Договори у сфері матеріально-технічного забезпечення функціонування сільськогосподарських підприємств і організацій	185
7.7.	Правове забезпечення інвестиційної договірної діяльності у сільському господарстві.....	191
7.8.	Юридична природа та правовий механізм аграрних розписок.....	195

Розділ 8. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

8.1.	Правові засади раціонального використання земельних ресурсів як засобу виробництва в сільському господарстві..	200
8.2.	Правове регулювання використання водних ресурсів у сільському господарстві.....	203
8.3.	Правові засади використання лісів та лісових ресурсів у сільському господарстві.....	209
8.4.	Особливості використання загальнопоширених корисних копалин місцевого значення у сільському господарстві.....	213
8.5.	Правове забезпечення використання об'єктів рослинного і тваринного світу у сільськогосподарській діяльності	217

Розділ 9. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

9.1.	Підстави застосування юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства.....	224
9.2.	Умови і порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників, зайнятих в аграрному виробництві.....	228
9.3.	Матеріальна відповідальність робітників аграрних підприємств.....	232
9.4.	Цивільна відповідальність за аграрні правопорушення	239
9.5.	Адміністративна відповідальність за порушення аграрного законодавства.....	248
9.6.	Кримінальна відповідальність за злочини в галузі сільського господарства.....	253

Розділ 10. ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

10.1. Поняття і правові ознаки фермерського господарства	256
10.2. Порядок створення фермерського господарства.....	260
10.3. Земельні права та обов'язки фермерського господарства та його членів	264
10.4. Правовий режим майна у фермерському господарстві та його особливості.....	269
10.5. Державні програми підтримки фермерських господарств в Україні.....	271
10.6. Правові особливості припинення діяльності фермерських господарств	275

Розділ 11. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВЕДЕННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

11.1. Поняття, соціально-економічна і юридична природа особистого селянського господарства	282
11.2. Правовий режим земельної ділянки в особистому селянському господарстві	286
11.3. Суб'єкти та об'єкти права власності на майно особистого селянського господарства	291
11.4. Зайнятість членів особистих селянських господарств та особливості їх соціального страхування та пенсійного забезпечення	295
11.5. Юридичні підстави припинення ведення особистого селянського господарства	298
11.6. Надання послуг у сфері сільського зеленого туризму як виду діяльності особистого селянського господарства.....	301

Розділ 12. ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ

12.1. Поняття і принципи діяльності сільськогосподарських кооперативів.....	306
12.2. Особливості правового становища виробничих та обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів	309
12.3. Умови і порядок створення сільськогосподарського кооперативу.....	315
12.4. Правове регулювання майнових відносин у сільськогосподарському кооперативі.....	319
12.5. Загальні засади системи управління сільськогосподарським кооперативом.....	324
12.6. Законодавчі вимоги щодо реорганізації та ліквідації сільськогосподарського кооперативу.....	327

Розділ 13. ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕДЕННЯ РОСЛИННИЦТВА

13.1. Юридичні засади зайняття рослинництвом у сільському господарстві.....	331
13.2. Правові засади виробництва, зберігання та реалізації зерна..	334
13.3. Правове регулювання у галузі виробництва цукру.....	337
13.4. Правове забезпечення виноградарства і виноробства	339
13.5. Правова регламентація здійснення насінництва та розсадництва	343
13.6. Законодавчі вимоги щодо діяльності у сфері захисту рослин.....	348
13.7. Правові засади селекційної діяльності у рослинництві	352

Розділ 14. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТВАРИННИЦТВА

14.1. Загальні правові засади ведення тваринництва	357
14.2. Законодавча регламентація ведення племінної справи у тваринництві.....	362
14.3. Правове забезпечення виробництва молока та молочних продуктів.....	366
14.4. Правове регулювання аквакультури (рибництва)	370
14.5. Правове забезпечення ведення бджільництва.....	376

Розділ 15. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА

15.1. Поняття та основні законодавчі вимоги щодо соціального розвитку села	382
15.2. Джерела фінансування соціальної інфраструктури села: правові основи інвестування і кредитування соціального розвитку села	386
15.3. Правове регулювання житлового і шляхового будівництва на селі.....	389
15.4. Правове регулювання будівництва і функціонування культурно-побутових та спортивно-оздоровчих об'єктів	396
15.5. Організаційно-правове забезпечення підготовки фахівців пріоритетних професій та підвищення кваліфікації працівників сільського господарства.....	400
15.6. Правові гарантії пенсійного забезпечення працівників сільськогосподарських підприємств	403

Розділ 16. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В УКРАЇНІ

16.1. Нормативно-правові акти, що передбачають умови імплементациї вимог законодавства ЄС до змісту аграрного законодавства України.....	405
16.2. Основні напрями здійснення гармонізації та імплементациї законодавчих положень ЄС стосовно розвитку сільського господарства.....	412
16.3. Нормування та квотування виробництва сільськогосподарської продукції за законодавством ЄС та проблеми забезпечення прав вітчизняних товаровиробників у сільському господарстві.....	418
16.4. Вимоги законодавства ЄС щодо стандартизації та якості сільськогосподарської продовольчої продукції.....	421
16.5. Правове забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників в умовах інтеграції аграрного виробництва України до виробництва країн ЄС.....	429
Авторський колектив	434

ВСТУП

У такій традиційно аграрній державі, якою є Україна, сільське господарство займає особливе місце не лише в структурі економіки, але й загалом у житті суспільства. Унікальні природно-кліматичні умови, притаманні українським землям, формують неоціненний безмежний потенціал для інтенсивного сільськогосподарського виробництва та підвищення на цій основі рівня життя населення. Сільськогосподарська продукція, яку Україна активно експортує, стає предметом все більшої уваги з боку іноземних та міжнародних партнерів, особливо в умовах глобальних продовольчих, екологічних та економічних загроз. На міжнародному рівні вже давно визнано, що саме українське сільське господарство є стратегічно важливим для забезпечення світової спільноти якісним і достатнім продовольством у найближчому майбутньому. Ці та інші фактори роблять сільське господарство нашої держави точкою економічного і соціального зростання, яке потребує максимально сприятливого законодавчого забезпечення. Вітчизняний та іноземний досвід давно і переконливо довів, що сільське господарство вимагає специфічного правового регулювання, що враховує такі його об'єктивні особливості, як гостра залежність від погодно-кліматичних умов, підвищений ступінь ризиковості, довгий період обороту та віддачі капіталу, тісний взаємозв'язок із соціальними відносинами на селі тощо.

Аграрне право України у його сучасному вигляді є продуктом довгого еволюційного процесу, послідовного чергування історичних етапів та складних соціально-економічних реалій. Вивчення «Аграрного права України» як навчальної дисципліни у вищих юридичних закладах освіти є не лише невід'ємною складовою традиційного навчального процесу, але й виступає важливим чинником формування високопрофесійного юриста, всебічно підготовленого до надання якісних послуг в умовах сучасної України. Досягненню такої високої мети покликаний сприяти даний навчальний посібник. Проаналізувавши багаторічний

досвід викладання курсу «Аграрне право України», авторський колектив розробив власне бачення структури та змісту навчального посібника, яке відрізняється від загальноприйнятих та є у значній мірі новаторським. Зокрема, відмова від традиційного поділу матеріалу на загальну, особливу та спеціальну частини дозволила авторам проекспериментувати із послідовністю викладу тем, не порушуючи при цьому їх логічного взаємозв'язку.

Особливу увагу під час написання посібника було приділено таким важливим питанням, як правове становище специфічних суб'єктів аграрного права (фермерських господарств, особистих селянських господарств, сільськогосподарських кооперативів), законодавчі вимоги до провадження окремих видів сільськогосподарської діяльності (різновидів рослинництва і тваринництва), проблематика надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам, особливості правового забезпечення аграрної реформи на усіх її етапах, специфіка правового регулювання використання природних ресурсів у сільському господарстві тощо. У рамках кожної теми було розкрито головні питання, які дають змогу опанувати її основні правові засади та при необхідності самостійно продовжити подальше поглиблене вивчення. Такий підхід надає читачу можливість вільно орієнтуватися у матеріалі, який представляє для нього особливий інтерес.

Також одним із ключових завдань, які стояли перед авторським колективом під час підготовки посібника, було досягнення гармонійного поєднання необхідного рівня науковості з максимально доступним стилем викладення, що покликане забезпечити не лише ґрунтовне, але й комфортне вивчення студентами такої складної навчальної дисципліни, як «Аграрне право України».

Визначальною рисою даного навчального посібника є врахування не лише усіх останніх законодавчих змін, але й відображення новітніх теоретичних здобутків аграрно-правової науки. Такий підхід дозволив підготувати максимально прогресивне сучасне навчально-методичне і навчально-наукове видання, розраховане на опанування аграрного права на оптимальному рівні. При цьому автори усвідомлюють, що комплексність, об'ємність і динамічність аграрного права породжують постійну появу нових цікавих правових питань, які не охоплені даним виданням. Це формує плідну основу для його подальшого вдосконалення та доопрацювання.

Авторський колектив навчального посібника висловлює щирю подяку шановним рецензентам – визнаним фахівцям у сфері аграрного права, які прийняли активну участь у підготовці видання, надавши цінні поради та слушні зауваження: доктору юридичних наук, професору, завідувачу кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В. З. Янчука Національного університету біоресурсів і природокористування України Володимиру Михайловичу Єрмоленку, а також доктору юридичних наук, професору, професору кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, члену-кореспонденту НАПрН України Анатолію Миколайовичу Статівці.

*За дорученням авторського колективу
завідувач кафедри аграрного,
земельного та екологічного права НУОЮА,
доктор юридичних наук, доцент*
Т. Є. ХАРИТОНОВА

ПРЕДМЕТ, МЕТОД, ПРИНЦИПИ І СИСТЕМА АГРАРНОГО ПРАВА

1.1. Поняття і предмет аграрного права

Аграрне право являє собою самостійну правову галузь в українській правовій системі. Самостійність аграрного права обумовлена його предметом, яким є відповідне коло суспільних відносин, та наявністю методів їх правового регулювання. Функціонування аграрних суспільних відносин відбувається на засадах певних принципів, а їх правове регулювання – на основі наявної сукупності правових норм¹. Отже, наявність предмета аграрного права як системи суспільних відносин та властивих їм методів правового регулювання, а також наявність засадничих принципів їх існування та сукупності регулюючих їх правових норм надають аграрному праву самостійного характеру². Проте предмет і метод, принципи і джерела правового регулювання у сфері аграрних відносин відрізняються від аналогічних категорій інших правових галузей вітчизняної правової системи. Тому визначення зазначених юридичних категорій аграрного права та їх розмежування від аналогічних категорій суміжних правових галузей в системі права мають надзвичайно важливе науково-практичне значення.

¹ Самостійність аграрного права наполегливо і аргументовано відстоював один із його засновників, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України В. З. Янчук. *Див.*: Аграрне право України: підруч. для студентів вищ. юрид. і с.-г. навч. закладів України / за ред. В. З. Янчука. Вид. 2-ге, переробл. та допов. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 720 с.

² Більш детально самостійні ознаки та самостійний характер аграрного права висвітлені професором В. М. Єрмоленко у розділі «Аграрне право як самостійна галузь права України». *Див.*: Аграрне право України: підручник / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ: Юрінком Інтер, 2010. С. 43–65.

Безумовно, для аграрного права, як для будь-якої іншої галузі права, пріоритетне значення має виявлення його предмета. Ним є відповідна сукупність суспільних відносин, що виникають та існують, змінюються та оновлюються у реально існуючій аграрній сфері суспільної життєдіяльності. Вони формуються, існують і проявляються у різноманітних видах діяльності суб'єктів аграрних відносин, а саме: у землеробній та виробничо-господарській, товарно-обмінній та організаційно-управлінській, суспільно-трудовій та індивідуально-трудовій, матеріально-постачальницькій і кредитно-фінансовій, соціально-обслуговуючій та інших видах та сферах діяльності.

Не важко виявити, що зазначене коло суспільних відносин, яке виникає та існує в аграрній сфері, є надто широким, до цього ж вони не є однорідними. Відрізняються, наприклад, зміст і структура виробничо-господарських відносин від організаційно-управлінських, товарно-обмінні договірні відносини від соціально-обслуговуючих договорів, правове регулювання трудової діяльності у спільному виробництві від індивідуальної трудової в особистому селянському господарстві тощо. Звісно також, що вказані види суспільних відносин піддані правому регулюванню земельним, цивільним, трудовим, фінансовим та іншими профільними галузями права відповідно.

Підставою для об'єднання зазначених, по суті різних за своєю правовою природою й юридичним змістом, суспільних відносин є аграрна сфера їх формування та правового регулювання з урахуванням специфіки їхнього прояву та існування у цій сфері. При цьому правове регулювання в аграрній сфері охоплює широке коло суб'єктів – учасників аграрних відносин, а саме: приватні, комунальні та державні аграрні підприємства, різні типи і види сільськогосподарських кооперативів, фермерські та особисті селянські господарства, сільськогосподарські акціонерні та інші види господарських товариств, приватно-орендні та спільні підприємства, агрофірми й агрохолдинги, різноманітні агроасоціації та агроспілки й інші об'єднання та господарські формування. Їх діяльність може засновуватися на приватній, комунальній та державній власності, а у передбачених законодавством випадках – і на змішаних власницьких засадах.

Суспільні відносини в аграрній сфері не можна зводити лише до господарсько-виробничих відносин, які, безумовно, є визначальними і переважними. Проте не менш важливими є відносини, що пов'язані з утворенням агропідприємств та набуттям

ними статусу юридичних осіб, що надає їм можливість виступати у якості правоздатних і дієздатних учасників аграрних та інших відносин. До суспільних відносин, що формують предмет аграрного права, відносяться і відносини громадян та інших фізичних осіб, які утворюють різноманітні аграрні підприємства, приймають участь в їх діяльності на засадах членства, трудових угод чи трудових контрактів.

Отже, предметом аграрного права є сукупність неоднорідних суспільних відносин, що виникають та існують в аграрній сфері у зв'язку з утворенням та діяльністю аграрних (сільськогосподарських) підприємств та їх об'єднань різних форм власності, а також діяльністю юридичних і фізичних осіб, в якості суб'єктів-учасників аграрних відносин. *Основними критеріями віднесення певної сукупності суспільних відносин у наведеному визначенні до аграрних є аграрна сфера їх виникнення й існування та участь у них юридичних і фізичних осіб в якості суб'єктів аграрних відносин.*

У зв'язку з неоднорідністю суспільних відносин, що складають предмет аграрного права, його прийнято відносити до комплексних правових галузей. Особливість комплексних галузей права полягає у тому, що вони охоплюють як свої власні галузеві суспільні відносини та притаманні їм норми правового регулювання, так і певні норми профільних галузей права з істотним впливом на їхній зміст з урахуванням специфіки сфери застосування, що у відповідній єдності утворюють комплексну правову базу їх регулювання. Саме разом у взаємопов'язаній єдності вони формують цілісну галузеву сукупність правових норм, що регулюють різноманітні суспільні відносини в аграрній сфері.

Варто звернути увагу і на те, що правове регулювання суспільних відносин в аграрній сфері одними з перших були піддані комплексному правовому регулюванню, а аграрне право – одним з перших було визнане комплексним правовим утворенням. З появою наприкінці 30-х років та проіснувавши до 90-х років минулого століття як єдина комплексна галузь права, що обслуговувала суспільні відносини в сільському господарстві, у тому числі й в Українській РСР, було колгоспне право. Воно в основному охоплювало правове регулювання суспільних відносин одного суб'єкта права – колгоспів (колективних господарств). Це було зумовлено існуванням колгоспно-кооперативної форми власності і застосуванням адміністративних методів керування виробничо-господарськими процесами на селі.

У 70-ті роки виникла наукова ідея про правове регулювання діяльності не лише колгоспів, а й про юридичну регламентацію діяльності всіх сільськогосподарських (аграрних) підприємств. Вперше її сформулював професор М. І. Козир як нагальну необхідність формування комплексної правової галузі сільськогосподарського права, яке згодом трансформувалося в аграрне право. У дискусії, що розгорнулася на той час, активну участь брали українські вчені-юристи В. З. Янчук, І. О. Середа, Н. І. Титова, В. С. Шелестов, Ц. В. Бичкова, В. К. Попов, В. І. Семчик та інші відомі правознавці.

Необхідність існування аграрного права була доведена не стільки особливостями суб'єктного складу аграрних відносин, скільки унікальною специфікою їх виробничо-сільськогосподарської діяльності як єдиного комплексу. Адже тільки у сфері сільського господарства існує органічне поєднання трудової діяльності з використанням земельних ресурсів, де земля є основним засобом виробництва. Саме ця специфіка аграрних суспільних відносин стала засадничою підставою відокремлення їх у якості предмета правового регулювання комплексною інтегрованою галуззю аграрного права.

Під час зазначеної дискусії з питань існування сільськогосподарського (аграрного) права зверталася увага і на те, що нібито у останнього відсутній власний предмет правового регулювання. При цьому не враховувалось те, що для комплексних галузей права однорідність суспільних відносин як предмет правового регулювання є відносною. Це пояснюється тим, що комплексні правові галузі охоплюють первинні норми інших галузей права з їх адаптуванням до специфіки галузевого об'єкта правового регулювання та їх суб'єктного складу.

Водночас комплексні галузі права мають свої «власні» специфічно притаманні їм інтегровані норми права. Незважаючи на такий поліструктурний склад норм комплексних інтегрованих галузей права, яким є і сучасне аграрне право, воно все ж складає цілісно системну сукупність правових норм. Ця цілісна єдність здебільшого зумовлена специфікою правового регулювання в єдиній та цілісній сфері аграрних відносин. Саме цим чинником визначається єдина предметно-змістовна спрямованість норм аграрного права та їх специфічний характер. Вони мають досить міцну правову спільність і формують комплексне інтегроване утворення предмета сучасного аграрного права зі своїми особливостями правового регулювання суспільних від-

носин в аграрній сфері. Отже, саме комплексний інтегрований склад предмета правового регулювання є основою для віднесення аграрного права в українську правову систему.

Комплексний зміст аграрного права означає, що частина його норм є похідними від норм моноструктурних галузей права: земельного, трудового, цивільного, адміністративного, фінансового та інших однопрофільних правових галузей. Тому в системі аграрного права є норми, які регулюють земельні, трудові, майнові, управлінські, фінансові й інші відносини. Проте норми профільних галузей не механічно переносяться до складу аграрного права, а зазнають і набувають глибокої аграрної специфіки. Внаслідок цього вони становляться аграрно-земельними, аграрно-трудовими, аграрно-майновими, аграрно-управлінськими, аграрно-фінансовими тощо. Це значною мірою зумовлюється особливостями правового статусу суб'єктів – учасників аграрних відносин.

Інтегрований характер норм аграрного права означає узагальнено-поєднане правове регулювання відносин різних учасників аграрних відносин. Підставою для їх інтегрованого правового регулювання є те, що вони існують і здійснюють свою діяльність в аграрній сфері, наприклад, є власниками чи користувачами земель сільськогосподарського призначення як основного й незамінного засобу виробництва в процесі здійснення ними виробничої та пов'язаної з нею іншої господарської діяльності. Саме цим пояснюється деяке дублювання окремих положень земельного чи цивільного законодавства в аграрному праві. Отже, аграрне право інтегрує різні за своєю юридичною природою та реальним змістом суспільні відносини.

Проте це не означає, що аграрне право позбавлено своїх власних суспільних відносин, що існують в аграрній сфері та становлять його сукупну єдність. До системи аграрного права належать норми, що за своєю сутністю та юридичним змістом є суто аграрно-правовими. До таких норм відносяться, наприклад, норми, що встановлюють вимоги щодо діяльності в галузі тваринництва, рослинництва, садівництва чи виноградарства, відносини стосовно дотримання сівозмін, використання засобів захисту рослин, використання й охорони ґрунтів, регулюють членські відносини в сільськогосподарських кооперативах тощо.

У зв'язку з реалізацією у незалежній Українській державі аграрної та земельної реформ суспільні відносини на селі за-

знали радикальних змін. Істотно розширилося та набуло якісно нового змісту аграрне законодавство, що становить нормативно-правову базу сучасного аграрного права як галузі права. Розширення предмета правового регулювання сучасного аграрного права відбувається завдяки тому, що воно стосується не тільки відносин у сфері виробництва сільськогосподарської продукції, а й відносин у сфері переробки сільськогосподарської сировини, реалізації відповідної продукції, інвестування фінансових засобів і впровадження нових технологій у виробництво, переробку, зберігання і транспортування сільськогосподарської продукції тощо. Норми аграрного права певною мірою регулюють і відносини соціального розвитку села та відносини, пов'язані із задоволенням соціальних потреб селян і сільського населення.

Отже, суспільні відносини, що становлять предмет аграрного права на сучасному етапі переходу до ринкових відносин в аграрному секторі економіки, суттєво розширилися і набули нового змістовного наповнення. До складових предмета сучасного аграрного права можна віднести відповідне коло наступних суспільних відносин, що регулюються його нормами: *земельні відносини* щодо використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва на власницьких засадах та на підставі права землекористування фізичними та юридичними особами – суб'єктами аграрного права; *організаційно-управлінські відносини* щодо утворення та управління діяльністю різноманітних господарюючих суб'єктів та їх структурних підрозділів з використанням сільськогосподарських земель; *трудова відносини* щодо регулювання застосування труда працівників в аграрній сфері; *майнові відносини* щодо законодавчих та договірних засад набуття і реалізації права власності та використання майна у сільському господарстві, реалізації, переробки, зберігання і транспортування продукції, матеріально-технічного та енергетичного постачання та обслуговування, капітального, житлового, шляхового та інших видів будівництва тощо; *фінансово-кредитні відносини* щодо звітності фінансово-господарської та кредитно-інвестиційної діяльності суб'єктів аграрного права; *соціальні відносини* щодо обслуговування потреб селян та розвитку сільської місцевості. Наведена сукупність суспільних відносин у складі предмета аграрного права не є вичерпною. Форми та види діяльності в аграрній сфері постійно оновлюються, поширюються і збагачуються, наприклад, здійснення зовнішньоекономічної діяльності агропідприємствами, інтегрування

до складу іноземних фірм і компаній, утворення спільних підприємств тощо. У свою чергу зазначене вимагає оновлення і поширення правового регулювання цих відносин у складі предмета аграрного права.

Таким чином, *аграрне право України являє собою комплексну інтегровану галузь права, що охоплює правові норми, які регулюють суспільні відносини в аграрній сфері з використанням земель сільськогосподарського призначення у якості основного засобу виробництва та інших природних ресурсів суб'єктами — учасниками цих відносин з метою задоволення власних потреб та потреб суспільства у продовольчій, сировинній та іншій продукції.* Воно пройшло дискусійний етап свого становлення, утвердилось в якості комплексної інтегрованої галузі права, яка істотно розширила й якісно збагатила свій зміст внаслідок реалізації заходів аграрної та земельної реформи в Україні.

1.2. Методи правового регулювання аграрних відносин

Сукупності аграрних відносин, що складають предмет аграрного права, притаманні певні методи їх правового регулювання. Вони являють собою відповідні аграрним відносинам способи та прийоми впливу на учасників цих відносин. Методи правового регулювання аграрних відносин у відповідних формах увійшли до змісту цієї комплексної інтегрованої галузі права та складаються зі встановлених аграрно-правовими нормами прав та обов'язків учасників зазначених відносин і застосування до них відповідних заходів.

Особливості аграрних відносин відображені у специфічному поєднанні методів правового регулювання суспільних відносин у даній сфері. При цьому сутність такого регулювання полягає в офіційному виданні та застосуванні правових норм, які закріплюють моделі поведінки учасників аграрних відносин. А основними завданнями правового регулювання є забезпечення відповідної поведінки суб'єктів-учасників у реально існуючих аграрних відносинах.

В аграрно-правовій літературі виділяють імперативний метод впливу на учасників суспільних відносин, який забезпечується за допомогою обов'язкових до виконання приписів, розпоряджень і заборон, та диспозитивний метод, який визначає лише межі поведінки учасників відповідних відносин, що надає

їм можливості для вільного і самостійного врегулювання своїх взаємин у встановлених межах. Враховуючи положення загальної теорії права, слід зазначити, що аграрному праву з його широким обсягом різноманітних суспільних відносин притаманні обидва методи їх правового регулювання.

Імперативний метод у регулюванні аграрних відносин застосовується у сфері забезпечення виконання вимог законодавства стосовно використання земель сільськогосподарського призначення за їх цільовим призначенням як основного засобу виробництва, реалізації заходів щодо охорони ґрунтів та відтворення їх родючості, проведення встановлених заходів щодо захисту та боротьби з хворобами і шкідниками рослин, дотримання фіто-санітарних та ветеринарних правил, регулювання відносин з охорони праці, захисту трудових прав працівників сільськогосподарських підприємств, дотримання і гарантування їх соціальних прав тощо. При цьому імперативне регулювання аграрним законодавством зазначених відносин не залежить від форми власності аграрного підприємства чи його підпорядкованості. У зазначених сферах правового регулювання уповноваженим суб'єктом завжди виступає держава в особі відповідних органів державної влади, а зобов'язаними – суб'єкти – учасники аграрних відносин.

Диспозитивний метод у регулюванні аграрних відносин має місце у сфері обрання напряму та самостійного здійснення господарської діяльності аграрними підприємствами, визначення своїх партнерів у договірних відносинах, самостійного здійснення повноважень щодо належного їм майна, володіння, користування та розпорядження виробленою продукцією, за своїм рішенням використовувати власні засоби та кредитні ресурси тощо. Слід зазначити, сучасним аграрним відносинам у демократичних ринкових умовах найбільш відповідним є метод диспозитивного впливу на поведінку суб'єктів аграрного права, тобто надання їм можливості вільно й самостійно регулювати свої взаємовідносини у встановлених законодавством межах.

Рекомендаційний метод є традиційно притаманним для регулювання суспільних відносин в аграрній сфері. Він полягає в тому, що державні органи пропонують той чи інший варіант вирішення відповідних питань чи виконання встановлених законодавством заходів, а сільськогосподарські підприємства чи їх об'єднання самі визначають їх прийнятність та засоби, строки чи обсяги виконання з врахуванням наявності конкретних об-

ставин. Надані державними органами рекомендації, на відміну від обов'язкових розпоряджень, виконуються суб'єктами аграрних відносин в силу їх наукової обґрунтованості та авторитетності органу, який їх рекомендує. Особливістю рекомендаційного методу є те, що він використовується суб'єктами аграрного права добровільно без застосування примусових заходів.

Метод локальної правотворчості також є традиційним для регулювання суспільних відносин в аграрній сфері. Юридична природа цього методу полягає у специфічних особливостях існування та діяльності кожного окремого аграрного утворення. З поширенням економічної самостійності та демократичних засад діяльності сучасних аграрних підприємств метод регулювання аграрних відносин за допомогою локальної правотворчості зазнав подальшого розвитку і вдосконалення. Завдяки локальній нормотворчості аграрні підприємства мають можливість враховувати і регламентувати особливості своєї діяльності у власних статутах, положеннях про органи управління, про свої структурні підрозділи, про особливості впорядкування внутрішнього розпорядку, про застосування та заохочення трудової діяльності працівників тощо. У даний час метод локальної правотворчості не рідко застосовується як засіб усунення прогалин в аграрному законодавстві, наприклад, стосовно функціональних повноважень галузевих фахівців сільського господарства та їх керівників.

Метод юридичної рівності сторін, властивий цивільно-правовим договірним відносинам, у даний час суттєво впливає на регулювання комплексу майнових відносин, що існують в аграрному секторі ринкової економіки. Це пов'язано з наданням чинним законодавством певної універсальності засадам регулювання майнових відносин із збереженням відповідних особливостей їхнього прояву в аграрній сфері.

Економічні методи впливу на регулювання аграрних відносин дістали широкого визнання, у тому числі в юридичній літературі. До них зазвичай відносять сукупність засобів впливу на діяльність суб'єктів господарювання в агропромисловому комплексі, що ґрунтуються на застосуванні системи економічних стимулів, заохочення виробництва і реалізації продовольчої продукції чи сировини для промисловості, оптимізації собівартості виробленої продукції, встановлення преференцій щодо оподаткування прибутків, оплати праці, преміювання, рентабельності та ціноутворення, пільгового кредитування тощо. Без-

умовно, такі заходи впроваджуються за допомогою прийняття відповідних нормативно-правових актів, які мають сприяти підвищенню зацікавленості аграрних товаровиробників та колективів їх працівників.

Адміністративні методи регулювання суспільних відносин у правовій і особливо в економічній літературі були піддані суворому критичному осуду під час переходу до ринкових відносин, у тому числі в аграрній сфері економічного розвитку. Ліберально налаштовані представники юридичної та економічної науки стверджували, що все має вирішуватися на засадах економічних методів, а в підсумковому результаті ринок сам буде регулювати і вирішувати напрями, форми та види розвитку суспільних відносин. Проте такі прогнози залишились невиправданими, принаймі на початковому етапі переходу до ринкових умов з урахуванням реального економічного стану країни.

Адміністративні методи являють собою способи і прийоми державного впливу на регулювання аграрних суспільних відносин. Вони полягають у наданні державними органами абсолютно обов'язкових до виконання приписів. За допомогою таких приписів здійснюється безпосередній вплив на дії чи діяльність суб'єктів аграрного права. Ними визначаються завдання, умови, порядок і терміни виконання наданих приписів. Це може мати місце, наприклад, при забезпеченні виконання вимог щодо дотримання сівозмін агропідприємствами, при оголошенні карантину в рослинництві чи тваринництві та інших випадках.

Отже, правове регулювання усього різноманіття аграрних суспільних відносин неможливо забезпечити якимось одним методом. Увесь комплекс взаємопов'язаних між собою відносин, що виникають та існують в аграрній сфері, може бути оптимально врегульований завдяки застосуванню імперативних і диспозитивних, рекомендаційних і регламентуючих правових норм. Одночасно слід зауважити, що характерною ознакою сучасної методології аграрного права є поєднання економічних та адміністративних методів державного регулювання в аграрному секторі економіки країни.

1.3. Основні принципи аграрного права

Принципами права прийнято вважати основоположні засади та головні ідеї, які мають важливе значення для правового регулювання суспільних відносин та відбивають істотні правові положення. Вони є основними засадами, які закріплені в правових нормах і відображають закономірності розвитку правової системи в цілому та окремої галузі права. Принципи права позначаються шляхом відтворення їх основних положень в законодавстві, які пронизують усю його систему. В них також розкриваються особливості відповідної правової галузі, що зумовлюють її галузеву сутність. Виходячи із зазначеного принципу права поділяються на *загальні чи загальноправові*, що властиві усій системі права, та *спеціальні чи галузеві*, які притаманні відповідним галузям права.

Сучасний період розвитку суспільних відносин характеризується загальними правовими принципами, які властиві та відображені в усій системі українського законодавства, які мають безпосередній вплив і на аграрне законодавство. До таких загальних принципів можна віднести: принцип справедливості, законності та правопорядку; принцип гарантованості прав людини і громадянина; принцип зміцнення юридичних засад правової демократичної держави; принцип верховенства права та відповідності усіх нормативно-правових актів Конституції України; принцип ієрархічної послідовності та внутрішньої гармонії нормативно-правових актів; принцип підвищення ролі законів як основних складових законодавчої системи; принцип правового забезпечення прогресивного суспільного розвитку та формування стабільної законодавчої системи та інші загальноправові принципи.

Аграрне право як комплексна інтегрована галузь права спирається на низку спеціальних принципів, наявність яких зумовлена особливостями напряду розвитку, основними цілями та специфічним змістом аграрних відносин. Найбільш вразливими серед них є наступні спеціальні принципи: принцип пріоритетності розвитку сільського господарства; принцип рівності суб'єктів аграрних відносин; принцип свободи аграрного підприємництва; принцип гарантованості суб'єктивних прав селян; принцип органічного взаємозв'язку трудових і земельних відносин; принцип самоуправління виробничо-господарською діяльністю; принцип державної підтримки сільського господарства та інші спеціальні принципи.

Принцип пріоритетності розвитку сільського господарства як спеціальний принцип аграрного права спирається на принцип пріоритетності сільськогосподарського землекористування. Прикладом законодавчого закріплення зазначеного спеціального принципу є Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»¹. За вимогами ст. 25 вказаного Закону його положення є обов'язковими при розробці та прийнятті інших законодавчих і нормативних актів.

Принцип рівності суб'єктів аграрних відносин є важливим спеціальним принципом сучасного аграрного права. Перехід на ринкові відносини, в тому числі аграрного сектора економіки, різноманітність форм власності на землю та майно, підприємницькі засади аграрного господарювання на землі створили засадничі умови для встановлення рівноправного правового статусу всіх суб'єктів аграрного права. Рівність можливостей всіх суб'єктів аграрних відносин незалежно від форм власності, обсягів виробництва, масштабів господарської діяльності та інших чинників є закономірним відображенням розвитку демократичних процесів у сфері аграрного підприємництва.

*Принцип свободи аграрного підприємництва*² означає законодавче закріплення та реальне забезпечення добровільного вибору організаційно-правових форм господарювання на землях сільськогосподарського призначення. Зазначений принцип одержав закріплення як в аграрному, так і земельному законодавстві реформаторського періоду незалежного розвитку Української держави. Він охоплює самостійний вибір напрямів і видів господарської діяльності без будь-якого втручання державних органів та органів місцевого самоврядування. Так, згідно з ч. 3 ст. 32 Закону України «Про фермерські господарства», незаконне втручання в господарську діяльність фермерського господарства органів державної влади або органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб забороняється. Збитки, заподіяні фермерському господарству неправомірним втручанням в його діяльність, підлягають відшкодуванню відповідно до за-

¹ Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17 жовт. 1990 р. № 400-ХІІ // Відомості Верховної Ради Української РСР. 1990. № 45. Ст. 602 з наступними змінами і доповненнями.

² Аграрне право: підручник / за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. Харків: Право, 2010. С. 14.

кону¹. Аграрні підприємства та інші утворення в аграрному секторі економіки мають права на вільне володіння, користування і розпорядження виробленою чи виготовленою сільськогосподарською продукцією, власним майном та коштами, будівлями і спорудами й іншими належними їм об'єктами.

Принцип гарантованості суб'єктивних прав селян у даний час набув важливого практичного значення. Селянство своєю працею створює життєво необхідні й незамінні блага для всього суспільства. Воно виробляє продовольчу продукцію, що є основою продовольчої безпеки країни. Як зазначала професор Н. І. Титова, селянство – це та структурна детермінанта, від якої залежить продовольчий добробут суспільства. Водночас воно уособлює усталений спосіб життя і є носієм національних традицій та добропорядних звичаїв. Тому гарантування безперешкодної реалізації своїх суб'єктивних прав селянами в умовах аграрної та земельної реформи, забезпечення державної охорони та судового захисту є необхідними і актуальними питаннями сьогодення. Одночасно існує реальна необхідність у покращенні матеріальних, соціальних і культурних умов життя селян. Це зумовлює необхідність гуманізації статусу селянина на сучасних законодавчих засадах, забезпечення справедливого розподілу благ у демократичному правовому суспільстві².

Принцип органічного взаємозв'язку трудових і земельних відносин є спеціальним принципом аграрного права, пов'язаним із земельними відносинами. За цим принципом регулювання сільськогосподарського землекористування пов'язано з правовим регулюванням трудової діяльності природних властивостей ґрунтів, зокрема їх родючості. Внаслідок поєднання людського і природного факторів відбувається виробництво продовольчої, сировинної та іншої продукції. Прояв вказаного принципу є найбільш характерним для основних галузей аграрного виробництва – рослинництва і тваринництва.

Принцип самоуправління виробничо-господарською діяльністю полягає у закріпленні в актах локальної правотворчості (власних статутах і внутрігосподарських положеннях) демократичних засад управління. Вказаний принцип реалізується шляхом забезпечення виборності та змінності органів внутріго-

¹ Про фермерське господарство: Закон України від 19 черв. 2003 р. № 973-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 45. Ст. 363.

² Аграрне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного. Київ: Істина, 2007. С. 13–15.

сподарського управління, визначення функцій та повноважень управлінських органів сільськогосподарського підприємства, їх періодичної звітності перед трудовим колективом тощо. Самоуправління діяльністю сільськогосподарських підприємств завжди їм було властиво. Проте в умовах демократичного суспільства воно одержало своє реальне закріплення в аграрному законодавстві.

Принцип державної підтримки сільського господарства є надзвичайно важливим в умовах становлення та розвитку ринкових відносин. Ведення сільського господарства завжди було і залишається пов'язаним з кліматичними умовами, природним виробничим ризиком, тривалим проміжком часу між вкладенням праці й одержанням виробничих результатів та з багатьма іншими факторами. Відомо й те, що виробництво в аграрному секторі було і залишається дотаційним навіть в країнах з розвинутою економікою. У зв'язку з цим стабільна державна підтримка аграрного товаровиробника є необхідним чинником розвитку вітчизняного сільського господарства. Без постійної державної підтримки сільськогосподарського виробництва у ринкових умовах навряд чи аграрні підприємства будуть конкурентоспроможними в порівнянні зі своїми зарубіжними конкурентами.

1.4. Система аграрного права як наука, як галузь права та як навчальна дисципліна

Термін «система» (грец. – systema) позначає ціле, складене з частин. У науці ним позначається цілісна безліч елементів, взаємопов'язаних між собою, об'єднаних внутрішніми зв'язками і відносинами. При цьому враховуються певні ознаки: наявність більше одного елемента, характеристика взаємозв'язків між елементами певними якісними властивостями; наявність у системи нової якості, котрої не мають окремі елементи, тощо.

Отже, системою права, в тому числі і аграрного, є цілісний комплекс відмежованих, але взаємопов'язаних і взаємодіючих одна з одною правових норм, який утворює особливу єдність та є одночасно елементом системи більш високого порядку.

Оскільки наукою аграрного права є система знань про теоретичні засоби правового регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі здійснення виробничої та іншої, пов'яза-

ної з нею, сільськогосподарської діяльності суб'єктами аграрних відносин, то і предмет цієї науки буде включати загальні дослідження аграрних відносин, виявлення особливостей правових методів впливу на ці відносини, суб'єктивних прав та обов'язків суб'єктів аграрних відносин. Наука аграрного права досліджує також правові норми, які в сукупності утворюють комплексну і спеціалізовану галузь права, з'ясовує ефективність їх застосування; аналізує систему аграрного права як галузі, науки і навчальної дисципліни. Важливою складовою науки аграрного права є її історична частина, що присвячена вивченню історії формування аграрного права, історії розвитку правових відносин, що складаються в аграрній сфері, джерел аграрного права, його окремих інститутів тощо.

Що стосується системи аграрного права як галузі, то за аналогією з іншими галузями права його систему можна представити за її горизонтальною структурою. Відповідно до цього виділяються такі її елементи, як аграрно-правові норми, аграрно-правові інститути (з відповідними субінститутами), підгалузі аграрного права.

Основу системи аграрного права як галузі становить *правовий інститут*. Для аграрного права характерна наявність комплексних правових інститутів. Провідними серед них є: *інститут права власності на землю*, який є наслідком здійснення земельної та аграрної реформи; *інститут паювання земель*, який стосується переважно колишніх членів колективних сільськогосподарських підприємств і є похідним від права колективної власності на землі сільськогосподарського призначення; *інститут фермерського господарства*, *інститут сільськогосподарської кооперації*, *інститут особистого селянського господарства*, які поєднують норми права, що регламентують складний комплекс земельних, трудових, майнових, організаційних, управлінських та інших відносин відповідних суб'єктів; *інститут пріоритетності розвитку сільського господарства та соціального розвитку села*, який спрямований на законодавче врегулювання форм і методів державної підтримки сільського господарства, забезпечення соціально-економічних умов життя та праці селян та інші¹.

Серед названих аграрно-правових інститутів галузевим інститутом аграрного права є правовий інститут забезпечення прі-

¹ Аграрне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного. Київ: Істина, 2007. С. 35.

оритетності розвитку сільського господарства України, оскільки він складається лише з норм, що належать до цієї галузі права. Інші ж правові інститути (правового статусу суб'єктів аграрного права, правового режиму майна та земель сільськогосподарських підприємств, державного регулювання сільського господарства, виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників, трудових відносин у сільському господарстві тощо) є міжгалузевими, комплексними. Вони включають до свого складу норми не лише аграрного, а й інших галузей права – цивільного, господарського, земельного, екологічного, трудового та ін.

Система багатьох галузей права характеризується наявністю загальної, особливої й спеціальної частин, що притаманно й галузі аграрного права.

До загальної частини відносять такі норми, дія яких поширюється на всі або більшість відносин, що складають предмет відповідної галузі права. До таких загальнотеоретичних тем в аграрному праві відносяться: визначення предмета аграрного права, його принципів й системи, джерела аграрного права, їх поняття та класифікація; поняття, особливості та класифікація аграрних правовідносин; державне регулювання сільського господарства; визначення аграрних суб'єктів (фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів, особистих селянських господарств тощо). Характерним елементом загальної частини системи галузі права є нормативні галузеві принципи галузі. Норми та інститути загальної частини регулюють певні, відносно відокремлені групи суспільних відносин і мають менший ступінь загальності.

Що ж стосується аграрного права, то, на думку науковців, в системі цієї галузі загальна частина є недостатньо чіткою. Це пов'язане, передусім, із низьким рівнем кодифікованості аграрного законодавства. Відсутні як кодекс законів у сфері аграрних відносин, так і закони, які мали б загальний характер для всієї галузі аграрних відносин (як, наприклад, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», який містить норми, що мають загальний характер для екологічних правовідносин). Більш-менш загальний характер мають нормативні масиви, які регулюють відносини з приводу організації та здійснення аграрної реформи та державної аграрної політики (наприклад, Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»). Однак сукупність цих норм лише в чомусь подібна загальній частині галузі пра-

ва. Адже вони мають тимчасовий характер, розраховані на конкретні періоди часу. В той же час норми загальної частини галузі права, навпаки, характеризуються підвищеною стабільністю. Певною загальністю характеризуються і норми так званого «статусного» аграрного права, тобто норми, які закріплюють основи правового статусу специфічних суб'єктів аграрного права – фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів тощо. Однак і ці норми не утворюють повноцінної загальної частини аграрного права¹.

Зазначене не означає, що норми аграрного права не містять загальних приписів. Загальні норми можна знайти на рівні більш дрібних структурних утворень – підгалузей, інститутів. Так, наприклад, нормативні масиви, що мають загальне значення для інституту продовольчої безпеки, містяться в Законі України «Про безпечність та якість харчових продуктів». Крім того, оскільки аграрне право є комплексною, спеціалізованою та інтегрованою наукою, роль норм загальної частини аграрного права виконують норми інших галузей права.

Таким чином, поділяючи предмет правового регулювання із класичними галузями права, аграрне право «запозичує» і їх загальні норми, які виконують роль своєрідної інтегрованої «загальної частини» аграрного права. Суто ж аграрно-правові норми, виходячи з самої природи цієї галузі, є спеціальними.

Аграрно-правовими інститутами особливої частини аграрного права є інститути правового статусу різних видів суб'єктів аграрного права, правового режиму майна та земель сільськогосподарських підприємств різних видів, виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників, регулювання трудових відносин у сільському господарстві, відповідальності за порушення у сфері аграрних правовідносин.

На цій основі в особливій частині курсу послідовно розкриваються головні напрями діяльності аграрних суб'єктів, їх земельні, трудові, майнові, договірні, фінансові та інші відносини.

Спеціальна частина навчального курсу містить характеристику аграрного права зарубіжних країн і правове регулювання земельної та аграрної реформи в цих країнах.

¹ Єрмоленко В. М. Деякі теоретичні проблеми аграрного права // Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права: міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 30–31 жовт. 2009 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка та ін. Київ: ІРІДУМ, 2009. С. 21–24.

Аграрне право як навчальна дисципліна – це система наукових знань про аграрне право як галузі права, що обов'язкова для вивчення в навчальних юридичних закладах.

Для системи аграрного права як навчальної дисципліни також характерним є наявність 3 складових, якими є: загальна частина; особлива частина; спеціальна частина.

Таким чином, можна виділити наступні ознаки системи аграрного права:

1) основною структурною частиною системи аграрного права є інститут аграрного права, а елементарною – норма аграрного права;

2) інститути аграрного права перебувають між собою у системній взаємодії, упорядкованості, яка характеризується такими рисами: наукова обґрунтованість, логічність, послідовність, внутрішня узгодженість;

3) норми та інститути визначаються як аграрно-правові за ознакою регулювання ними відносин, що належать до предмета аграрного права. Тому систему аграрного права можна визначити як сукупність взаємопов'язаних, розміщених у певній логічній послідовності норм і правових інститутів, які регулюють аграрні правовідносини суб'єктів аграрного господарювання.

Можна сказати, що система аграрного права України остаточно не сформувалася. Вона змінюється і вдосконалюється залежно від тих змін, що відбуваються в соціально-економічних відносинах в країні в цілому та сільському господарстві й соціальному житті села зокрема.

1.5. Роль і місце аграрного права у правовій системі України

Становлення української аграрно-правової науки характеризується певним наступництвом. Науковою базою для розробки теорії аграрного законодавства України і відповідної галузі права, окремих аграрно-правових інститутів слугували наукові дослідження у сфері колгоспного й земельного права, які здійснювалися ще задовго до виникнення науки сільськогосподарського (аграрного) права України.

Суспільні відносини, в тому числі і в сільському господарстві, розвиваються за певними об'єктивними закономірностями, що зумовлені історичними періодами розвитку держави, їх

економічними засадами, а також певною мірою й особливостями кожного регіону. Визначальну роль при цьому відіграє юридична природа відносин власності.

Як вважає М. М. Чабаненко, першим періодом генезису аграрно-правової науки є виникнення і розвиток кріпосного права (кінець XVI ст. – 1861 р.). А початковим етапом становлення селянського законодавства в Україні слід вважати селянську реформу 1861 р. у Російській імперії, який тривав до жовтня 1917 р.¹ Період колгоспного права (жовтень 1917 р. – початок 1970-х рр.) розпочався проголошенням Декрету про землю і подальшим прийняттям нормативних актів, спрямованих на реалізацію державної політики у сфері розвитку колективних форм господарювання на селі. Тривалий час в аграрному секторі нашої економіки було дві форми власності: державна і колгоспно-кооперативна. На базі державної форми власності виробництвом сільськогосподарської продукції займалися радгоспи, інші державні сільськогосподарські підприємства, а на базі колгоспно-кооперативної, по суті, єдиним суб'єктом аграрних відносин були колгоспи. Галузь колгоспного права регулювала відносини, суб'єктом яких виступали лише колгоспи. Суспільні відносини за участю радгоспів, інших державних сільськогосподарських підприємств регламентувались різними галузями права: земельним, трудовим, цивільним, адміністративним, фінансовим та ін. Саме з розвитком колгоспної форми сільськогосподарської діяльності поступово накопичувався значний масив нормативного матеріалу щодо регулювання відповідних суспільних відносин. Саме в цей період і починається формування певної системи галузі колгоспного права. Кріпосне та селянське законодавство, що існувало раніше, не містило достатньо правових приписів для формування певної кількості правових інститутів та об'єднання їх у систему галузі права.

Сільське господарство характеризується такими істотними особливостями, як органічний зв'язок сільськогосподарського виробничого процесу з природно-кліматичними умовами, екологічні властивості трудових відносин, сезонний характер сільськогосподарської праці, залежність її від певних біологічних, фізіологічних процесів у рослинництві і тваринництві, високий ступінь нормального виробничого ризику тощо. Ці осо-

¹ Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. 437 с.

близькості здебільшого однаково проявляли себе в усіх сільськогосподарських структурах, що переконливо свідчило про необхідність інтегрованої і спеціалізованої правової регламентації аграрних відносин. Адже специфічні особливості сільського господарства аж ніяк не могли бути враховані традиційними галузями права, бо врахування такої специфіки не входило до їхніх завдань. Наукою аграрного права було доведено, що більш адекватний характеру суспільних відносин у сільському господарстві юридичний режим може забезпечити комплексна, інтегрована і спеціалізована галузь права – сільськогосподарське право, певну спільність норм якого повинна забезпечити їх спрямованість на уніфіковане правове регулювання виробничої сільськогосподарської діяльності.

Отже, об'єктивна потреба комплексного підходу до правового регулювання відносин у сільському господарстві, яке б враховувало специфіку сільськогосподарського виробництва, зумовила формування комплексної спеціалізованої галузі сільськогосподарського законодавства та однойменної галузі права.

Як відзначалося Н. І. Титовою, «в тих галузях права, які лише формуються, історична першість належить галузі законодавства»¹, тому значну роль в процесі становлення сільськогосподарського (аграрного) права відіграв розвиток аналогічного законодавства.

Ядром сільськогосподарського (аграрного) законодавства стали уніфіковані нормативно-правові акти, основою яких є інтеграція правового регулювання діяльності усіх аграрних суб'єктів. Саме уніфіковані нормативні акти як ядро сільськогосподарського законодавства формують первинні норми комплексної міжгалузевої галузі сільськогосподарського права, до яких можуть відноситися і інші норми цієї галузі.

Таким чином, можна говорити, що процес формування нової комплексної галузі сільськогосподарського права, яке мало доволі розгалужену систему, відбувався на початку 1970-х до середини 1990-х рр.

На початку 90-х років минулого століття сталася остання трансформація сільськогосподарського права в аграрне право. Науковці вважають, що термін «аграрне право» повніше підкреслює зв'язок цієї комплексної, інтегрованої та спеціалізова-

¹ Титова Н. І. Розвиток радянського сільськогосподарського законодавства в умовах перебудови // Проблеми формування інститутів правової держави. Львів, 1990. С. 124.

ної галузі права з економікою і проведенням аграрної реформи в Україні. Нинішній період розвитку галузі аграрного права в його сучасному вигляді триває й досі. Становлення системи сучасного національного аграрного права розпочалося з прийняттям Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р.¹

З огляду на це, процес становлення та розвитку науки аграрного права України відповідно до предмета її дослідження й конкретних історичних умов можна умовно поділити на 4 основні етапи:

1) кінець 1960 – початок 1970-х рр. – характеризується аналізом переважно загальнотеоретичних проблем сільськогосподарського права (період становлення аграрно-правової науки);

2) початок 1970 – початок 1980-х рр. – супроводжується дослідженням теоретичних проблем аграрного законодавства, розробкою перших аграрно-правових інститутів (період розвитку української науки сільськогосподарського (аграрного) права);

3) початок 1980 – початок 1990-х рр. – характеризується розширенням предмета аграрно-правової науки, поглибленням загальнотеоретичних її розробок, всебічним обґрунтуванням багатьох правових інститутів аграрного права в умовах агропромислового комплексу (період активного розвитку української науки аграрного права та формування її як цілісної комплексної системи наукових знань);

4) початок 1990-х рр. – й донині – відзначається розширенням системи аграрно-правової науки, її предмета завдяки виникненню принципово нових правових інститутів, розширенню кола аграрних суб'єктів у зв'язку з проведенням земельної та аграрної реформ, радикалізацією аграрного законодавства за умов переходу до ринкової економіки (період інтенсивного розвитку аграрно-правової науки на якісно новій основі в умовах незалежної Української держави)².

Сучасний стан науки аграрного права України характеризується інтенсивним розвитком аграрно-правових досліджень на

¹ Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. 437 с.

² Статівка А. М. Актуальні питання сучасної науки аграрного права // Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 19–20 верес. 2013 р.). Дніпропетровськ, 2013. С. 53–55.

якісно новій основі в умовах незалежної Української держави, розширенням системи аграрно-правової науки, її предмета за рахунок виникнення нових правових інститутів і нових аграрних суб'єктів тощо.

1.6. Особливості аграрного права та його співвідношення із суміжними галузями права

Аграрне право як сукупність аграрно-правових норм має можливість самостійно врегульовувати відповідні аграрні відносини, що складають його предмет. Особливістю аграрно-правових норм є те, що вони не просто копіюють правові норми інших галузей права, що покликані врегулювати подібні аграрним відносини (майнові, трудові, земельні, організаційно-управлінські та інші), а спрямовані на охоплення своїм впливом саме специфіки аграрних відносин. При цьому вони не виходять за межі дії подібних норм інших галузей права. Наприклад, аграрно-правові норми, що врегульовують аграрні земельні відносини, базуючись на нормах земельного права, не копіюють їхню дію, а з огляду на особливості аграрних відносин, набувають власної специфіки.

Аграрне право може перебувати у зв'язку з конституційним, земельним, цивільним, господарським, трудовим, фінансовим, адміністративним правом тощо. Цей зв'язок історично зумовлений єдністю суспільних відносин як єдиного цілого. Розглянемо приклади співвідношення аграрного права та інших галузей:

1. *Аграрне та конституційне право.* Між аграрним і конституційним правом існує відповідне співвідношення, оскільки через галузь аграрного права впроваджуються (застосовуються) ті норми Конституції, для яких (залежно від особливостей суб'єкта і об'єкта аграрних правовідносин) є властивою юридична сила прямої дії. Такою є норма Конституції України, що визначає права громадян на об'єднання для досягнення і реалізації певних прав (ст. 36).

2. *Аграрне та земельне право.* Земельним правом регулюються суспільні відносини з приводу відтворення, використання, охорони земель. Однак організаційно-правові правомочності суб'єктів права власності на землі сільськогосподарського призначення і права користування ними з боку державних сільськогосподарських підприємств розглядаються як аграрні право-

відносини, їхнім предметом, цілями і завданнями є організаційно-управлінське забезпечення раціонального використання земельних ділянок для сільськогосподарських цілей, забезпечення їхнього екологічного використання, продуктивності і якості як природного ресурсу. Тому аграрним правом будуть регулюватися відносини з використання переважно земель сільськогосподарського призначення; земельних ділянок водного фонду, лісогосподарського призначення.

3. *Аграрне та господарське право.* В аграрному праві йдеться про специфічні правомочності суб'єктів аграрного права, що є юридичними особами. Зокрема з метою правового забезпечення охорони і захисту майнових прав фермерського господарства, сільськогосподарського кооперативу відповідним галузевим правовим актом їм надано права юридичної особи. Цільове призначення земельних ділянок і зміст правосуб'єктності істотно впливають на їхню правову природу і підкреслюють їхню спільність і розмежування правовідносин.

4. *Аграрне та цивільне право.* Характерним співвідношенням цивільного права і аграрного права є ті суспільні відносини власності (реалізація права володіння, права користування, права розпорядження), що складаються всередині суб'єктів аграрного права, спрямовані на здійснення внутрішньогосподарської діяльності і становлять собою виключно аграрно-правові відносини. Зовнішні ж відносини власності є одночасно предметом аграрного і цивільного права. Саме у цій частині відносини права власності – є основою аграрно-ринкових економічних відносин.

5. *Аграрне та трудове право.* Аграрне право становлять правові норми і правові інститути, покликані регламентувати цілу систему трудових відносин між членами і конкретним колективним сільськогосподарським підприємством, між працівником і державним аграрним підприємством або ж міжгосподарським об'єднанням та ін. Ці відносини відповідно регулюються внутрішніми правовими актами про працю та оплату праці членів колективного сільськогосподарського підприємства, а стосовно найманих працівників – Кодексом законів про працю. У регулюванні внутрішніх трудових відносин допускається застосування в порядку допоміжного (субсидіарного) засобу правил трудового законодавства України.

6. *Аграрне та адміністративне право* – правосуб'єктність аграрних підприємств та інших суб'єктів аграрного права реалізовується у своєрідному взаємозв'язку і співвідношенні з

правоздатністю органів державного управління сільським господарством – наприклад, органами Міністерства аграрної політики та продовольства України та ін. Повноваження останніх визначаються відповідними положеннями про ці органи, норми яких становлять галузь адміністративного права України. Але державне регулювання суб'єктами аграрного права здійснюється лише шляхом рекомендацій (тобто свого роду керівництва ними з боку держави).

Співвідношення аграрного права та інших галузей також впливає на віднесення аграрного права до публічного або приватного права. І якщо класичні галузі права, як правило, можна віднести до приватного або публічного права, але цього не можна зробити щодо аграрного права, передусім через комплексний характер цієї галузі. Самі класичні галузі права, з якими аграрне право поділяє предмет правового регулювання, відносяться і до приватного права (цивільне право), і до публічного (адміністративне, фінансове право), і до галузей змішаного характеру (земельне, господарське, трудове право). Тому слід зазначити, що аграрне право як цілісне правове утворення не може бути віднесене до приватного або публічного права. Воно має змішаний характер, що є наслідком його комплексності і полягає в тому, що окремі інститути аграрного права наслідують характеристики материнських галузей і можуть бути умовно віднесені до приватно-правових (правовий статус суб'єктів господарювання), публічно-правових (державне регулювання сільського господарства) або ж змішаних (правове регулювання земельних та інших природоресурсних відносин).

ДЖЕРЕЛА АГРАРНОГО ПРАВА

2.1. Поняття та особливості джерел аграрного права, їх класифікація

Джерело права можна розглядати у широкому розумінні як сукупність правоутворюючих факторів і сам правотворчий орган, що надає нормам поведінки статусу норм позитивного права, та у вузькому розумінні як форму, в якій правова норма набуває загальнообов'язкового значення.

В широкому розумінні джерела аграрного права визначаються як зумовлені об'єктивними вимогами суспільного розвитку чинники, що спричинюють виникнення волевиявлення держави чи інших суспільних утворень до встановлення загальних правил поведінки у сфері аграрних відносин¹.

Поняття «джерело права» у формально-юридичному розумінні являє собою складну категорію права – зовнішню форму існування норм права у вигляді письмового документа (правового припису), виданого в межах повноважень суб'єктів правотворчості згідно із спеціальною процедурою, яка має юридичну силу та обов'язковість до виконання, відображає волю народу, політику держави і суб'єктів місцевого самоврядування та спрямована на регулювання суспільних відносин².

До загальних ознак джерел аграрного права можна віднести наступні: є офіційною формою вираження і закріплення волі суб'єктів правотворчості; мають особливий порядок виникнення (приймаються або санкціонуються уповноваженими органами); є загальнообов'язковими і гарантованими держа-

¹ Єрмоленко В. М. Джерела аграрного права // Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: монографія / В. І. Семчик, В. М. Єрмоленко, П. Ф. Кулинич; за заг. ред. В. І. Семчика, П. Ф. Кулинича. Харків, 2013. С. 34.

² Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: Юрид. думка, 2008. С. 111.

вою; мають ієрархію та юридичну силу; є формальними і нормативними; діють в часі, просторі й щодо кола осіб.

До особливих ознак джерел аграрного права в науковій літературі відносять: наявність уніфікованих актів аграрного законодавства, які є ядром аграрного законодавства; відсутність єдиного кодифікованого акта; велику вагу та значимість актів локальної правотворчості; збереження рекомендаційної правотворчості; використання правових норм, які водночас належать і до норм аграрного, і до норм інших галузей права (земельного, фінансового, господарського тощо); зростання ролі міжнародних норм права, уніфікацію національного аграрного законодавства відповідно до вимог міжнародного права, умов участі в СОТ та його адаптацію до законодавства ЄС¹.

Необхідно підкреслити, що *категорії «аграрне законодавство» і «джерела аграрного права» не є тотожними. Аграрне законодавство* – це ієрархічна і диференційована система нормативно-правових актів, що характеризується спеціалізованістю, комплексністю та диференційованістю і спрямована на регулювання аграрних відносин, тобто відносин, що виникають в процесі виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції. Спеціалізованість аграрного законодавства пов'язана із специфікою сільськогосподарського виробництва, що зумовлена кліматичними та біологічними впливами на процес виробництва.

Однією з особливостей джерел аграрного права є *наявність уніфікованих і диференційованих правових актів*. Уніфікація здійснюється за предметом правового регулювання, а диференціація – за суб'єктами аграрних правовідносин. Уніфіковані норми містяться в загальних актах аграрного законодавства, які мають багатофункціональне призначення, а диференційовані правові норми – в спеціальних правових актах, які направлені на врегулювання певних аспектів діяльності різних галузей сільського господарства, господарюючих суб'єктів аграрного сектора економіки тощо.

Інтеграція правового регулювання аграрних відносин обумовлює зростання ролі уніфікованих нормативно-правових актів, які є основним нормативним матеріалом для побудови цілісної, органічної системи аграрного законодавства, сприяє

¹ Коваленко Т. О. Джерела аграрного права України: сучасний стан та перспективи // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2012. № 7. С. 63.

зменшенню обсягу нормативного матеріалу, підвищенню ефективності правозастосовчої діяльності.

Диференціація аграрного законодавства проявляється у прийнятті нормативно-правових актів з метою спеціального правового регулювання сукупності однорідних аграрних відносин, що мають певну специфіку.

Особливістю джерел аграрного права є *наявність публічно-правових і приватноправових норм*. Природа аграрних правовідносин є змішаною (у деяких з них превалюють засади диспозитивності, в інших – імперативні), тому сутність аграрного законодавства України є змішаною, комплексною: воно містить як приватноправові, так і публічно-правові приписи й режими¹. Приватноправове регламентування аграрних відносин обумовлено включенням до предмета правового регулювання аграрного права відносин, пов'язаних зі вступом держави в міжнародні сільськогосподарські й торговельні організації; роль публічно-правових начал значно зростає за рахунок введення до предмета правового регулювання відносин у сфері оподаткування сільгосптоваровиробників, кредитування сільського господарства, страхування ризиків сільгоспвиробництва².

Наступною особливістю джерел аграрного права є те, що до джерел аграрного права належать норми, які містяться в актах інших галузей національного законодавства, в тій частині, в якій вони регулюють аграрні правовідносини – визначають правовий статус і правосуб'єктність фізичних і юридичних осіб у сфері сільськогосподарської діяльності, якість та безпеку продовольства, сировини рослинного і тваринного походження, їх переробку та реалізацію. Тому *серед джерел аграрного права суттєве місце посідають норми цивільного, трудового, земельного, фінансового та інших галузей права* в тій частині, в якій вони регулюють аграрні відносини.

До особливостей джерел аграрного права належить те, що в аграрному законодавстві міститься *великий масив комплексних нормативно-правових актів*, призначених спеціально для регулювання сільськогосподарських відносин. Комплексність більшості актів об'єктивно обумовлена єдністю сільськогосподарських відносин і не є засобом юридичної техніки. Аграрні пра-

¹ Уркевич В. Ю. Про аграрне законодавство України // Проблеми законності. 2009. № 100. С. 224.

² Статівка А. М. Про аграрне законодавство і проблеми його вдосконалення в сучасних умовах // Підприємництво, господарство і право. 2001. № 7. С. 8–9.

вовідносини розглядаються при цьому як різновид виробничих відносин, що виникають і розвиваються в процесі організації і ведення сільськогосподарського виробництва, реалізації положень норм сільськогосподарського права шляхом застосування їх в процесі визначення і функціонування прав і обов'язків суб'єктів, які виробляють і забезпечують виробництво продуктів харчування.

Класифікація джерел аграрного права. В науковій літературі пропонується поділяти джерела аграрного права за такими критеріями: 1) за сутністю (нормотворчою силою): джерела аграрного права Українського народу, джерела аграрного права Української держави; джерела аграрного права територіальних громад України; джерела аграрного права інших суб'єктів нормотворчості; 2) за змістом: джерела, які охоплюють своїм впливом окремі інститути аграрного права та міжінституційні комплекси; 3) за юридичною силою: конституційні норми, законодавчі, підзаконні норми аграрного права України, нормативні договори, судові прецеденти, аграрно-правові звичаї, аграрно-правова доктрина, природні права; 4) за формою: аграрні нормативно-правові акти, аграрні нормативні договори, судові прецеденти, аграрно-правові звичаї; 5) за умовами дії: а) за територією: загальнодержавні, регіональні й локальні; б) за часом дії: постійні та тимчасові; б) за національною належністю: джерела національного й міжнародного аграрного права; 7) за традиційністю для національної правової системи: традиційні (нормативні акти та договори) та нетрадиційні новітні джерела аграрного права України (судові прецеденти, правові звичаї, аграрно-правова доктрина)¹.

Також в юридичній літературі використовується трьохелементна класифікація джерел аграрного права на підставі поділу їх на нормативно-правові акти держави, акти санкціоновані і делеговані, причому останні два види займають в аграрному праві значно більше місця, ніж в інших галузях права². Нормативно-правові акти держави (законодавчі та підзаконні) встановлюють спеціальні правила щодо стабілізації агропромислового виробництва; формування ринку сільськогосподарської

¹ Єрмоленко В. М. Джерела аграрного права // Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: монографія / В. І. Семчик, В. М. Єрмоленко, П. Ф. Кулинич; за заг. ред. В. І. Семчика, П. Ф. Кулинича. Харків, 2013. С. 35–36.

² Веденин Н. Н. Аграрное право. Москва: Юриспруденция, 2000. С. 20.

продукції і продовольства; заходи щодо державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників; вдосконалення організаційної структури державного управління і місцевого самоврядування в аграрному секторі; розвитку селекції, насінництва, племінного тваринництва, ветеринарії, меліорації земель; сільськогосподарської кооперації; соціального розвитку села тощо.

Особливе значення в аграрному праві має застосування актів санкціонованої і делегованої правотворчості повноважними органами законодавчої і виконавчої влади щодо окремих суб'єктів аграрного права. Завдяки цьому забезпечується реалізація аграрного законодавства на місцевому рівні, в тому числі застосуванням реєстраційного порядку створення сільськогосподарських юридичних осіб, а також договірним регулюванням аграрних відносин¹.

Отже, *джерела аграрного права* – це сукупність чинників, які породжують виникнення правил поведінки учасників аграрних відносин, а також закріплюють зміст аграрно-правових норм.

2.2. Конституційні основи аграрного права

Конституція України – це Основний Закон нашої держави, в якому закріплені програмні положення, норми-цілі, до досягнення і виконання яких суспільство і держава повинні прагнути. Конституція закріплює основи аграрної політики, яка реалізується органами державної влади. Аграрні відносини і аграрна політика розглядаються в рамках економічної основи суспільного ладу. Конституція виконує фундаментальну, основоположну роль у регулюванні аграрних відносин. Конституція становить юридичну базу становлення, розвитку та удосконалення аграрного законодавства.

Нормами Конституції окреслюється коло суспільних відносин, які належать до предмета правового регулювання аграрного права, що сприяє подальшому формуванню правових інститутів аграрного права. На конституційному рівні було закріплено право власності Українського народу на землі в межах території України, право громадян об'єднуватись, статус землі

¹ Аграрне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного. Київ: Істина, 2007. С. 74.

як основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави тощо. Конституційні норми закріпили кардинальні зміни відносин власності на землю та основні засоби виробництва в сільському господарстві, відмовившись від виключної державної власності на землю і закріпивши багатоманітність і рівноправність форм власності.

Характер взаємодії конституційних положень з іншими джерелами аграрного права безпосередньо зумовлюється юридичною функцією і рисами Конституції. Юридична функція Конституції полягає в тому, що вона є основою правової системи і правопорядку в країні, безпосередньо регулює відносини як документ прямої дії, дає поштовх для розвитку галузевого законодавства і прийняття нових нормативно-правових актів, що втілюють загальні ідеї й окремі положення Конституції України. Взаємовідносини між Конституцією та аграрним законодавством ґрунтуються на взаємозв'язку, взаємовпливі, взаємозалежності, ієрархічній підпорядкованості, що відображає верховенство Конституції України в системі джерел аграрного права.

Важливе значення для розвитку аграрного законодавства має його відповідність Конституції України. Одним з основних чинників, що негативно вплинули на законотворчий процес у державі, на його якість і ефективність, в тому числі аграрного законодавства, формування ринкових відносин у сфері агропромислового комплексу, стало затягування процесу прийняття Конституції України. У зв'язку з цим виник досить великий часовий проміжок від проголошення незалежності України до прийняття її нової Конституції¹. Через відсутність конституційної бази аграрному законодавству були притаманні неповнота, недосконалість, протиріччя, мали місце непоодинокі концептуально значні зміни в аграрному законодавстві. На якості багатьох актів аграрного законодавства позначився той факт, що вони приймалися в умовах відсутності Конституції України, прийнятої лише на шостому році незалежності.

Розглядаючи *Конституцію України як джерело аграрного права*, слід зауважити, що вона виступає і як його *матеріальне джерело*, закріплюючи або встановлюючи суспільний лад у різних сферах життєдіяльності, і як *формальне джерело*, що встановлює ряд норм, які безпосередньо регулюють аграр-

¹ Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / В. І. Семчик, В. М. Стретович, О. О. Погрібний та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Наук. думка, 1998. С. 217.

но-правові відносини. Безперечно, перший із зазначених аспектів впливу конституційних норм на аграрні відносини є більш важливим з погляду визначення змісту аграрно-правових норм. У даному випадку вплив Конституції на аграрні відносини є опосередкованим, вона впливає на аграрно-правове регулювання, передусім, шляхом визначення принципів і напрямів аграрної політики.

Специфіка конституційного регулювання аграрних відносин полягає в тому, що Конституція: 1) має найвищу юридичну силу при формуванні й реалізації завдань аграрної політики; 2) є вихідною правовою базою для принципів аграрного законодавства; 3) забезпечує єдність аграрної політики; 4) встановлює основні права і свободи людини і громадянина, які слугують орієнтиром для аграрного законодавства; 5) встановлює розподіл влади, раціоналізує аграрну політику України.

За функціями в правовому механізмі реалізації аграрного законодавства норми Конституції України можна поділити на: вихідні норми, норми-правила і норми-пріоритети.

Вихідні норми посідають найвище місце в законодавстві, мають найзагальніший характер і найбільш високу форму абстрагування та відіграють особливу роль у механізмі конституційно-правового регулювання аграрних відносин. Ці норми визначають вихідні засади, основи правового регулювання аграрних відносин і в цьому їх основне призначення. За допомогою зазначених норм визначаються цілі, завдання, принципи, межі, напрями, методи правового регулювання аграрних відносин.

Вихідні правові норми досить неоднорідні за своїм характером, змістом і цільовим призначенням. У їх складі можна виділити норми-основи і норми-принципи.

Норми-основи становлять розпорядження, що закріплюють засади існуючого ладу, основи соціально-економічного, політичного і державного життя, форми власності тощо. Вони отримують розвиток і логічне вираження в інших правових нормах, передусім у нормах-принципах. Нормами-основами слід вважати частину першу ст. 13 Конституції України, відповідно до якої земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядуван-

ня; а також частину четверту ст. 41 Конституції, згідно з якою ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, право приватної власності є непорушним¹.

Норми-принципи являють собою законодавчі приписи, що виражають і закріплюють принципи аграрного права і законодавства. Регулююча роль принципів аграрного законодавства нерозривно пов'язана з їх конституційним закріпленням, повним і послідовним їх вираженням. *Норми-принципи* – це правові приписи, які виражають і закріплюють норми права як беззаперечні вимоги, що пронизують правову систему суспільства, законодавство і юридичну практику. *Норми-принципи* розглядаються як результат нормативного узагальнення правових явищ, вони виражають зміст і закономірності аграрних відносин. Принцип права, закріплений у законодавчому приписі, стає нормою-принципом. *Норми-принципи* є імперативами для тих, хто застосовує в їх контексті більш конкретні аграрно-правові приписи. Відповідні імперативи зобов'язують суб'єктів діяти у певний спосіб, а отже, породжують правовідносини, які мають загальний характер².

Норми-правила на відміну від норм-основ є нормами безпосереднього регулювання поведінки учасників аграрних відносин. Вони вказують на взаємні права та обов'язки суб'єктів, умови реалізації цих прав і обов'язків, види державного примусу держави щодо правопорушників. *Норми-правила* встановлюють для учасників аграрних відносин (суб'єктів) взаємні суб'єктивні права, що охороняються і гарантуються державою, і юридичні обов'язки. У результаті такого цілеспрямованого регулятивного впливу на суспільні відносини *норми-правила* надають аграрним суспільним відносинам характеру правовідносин, а їх учасники стають суб'єктами аграрних правовідносин. У нормах-правилах отримують логічний розвиток і деталізацію вихідні правові норми. До норм-правил можна віднести положення частини другої ст. 13, що закріплює право кожного громадянина користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону; положення частини другої ст. 14, відповідно до якої право власності на землю набувається і реалізується гро-

¹ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

² Сидор В. Д. Земельне законодавство України: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія. Київ: Юрид. думка, 2011. С. 109–110.

мадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону; а також положення ст. 66, якою встановлено обов'язок кожного громадянина не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки.

Норми-пріоритети визначають ступінь юридичної сили одного акта порівняно з іншим. Зокрема, в частині другій ст. 8 Основного Закону визначається, що Конституція має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй. Юридичні пріоритети мають бути забезпечені і неухильно діяти. Норми-пріоритети встановлюють правові переваги в охороні і використанні одних об'єктів перед іншими на користь забезпечення якості сільськогосподарської продукції та продовольства. До норм-пріоритетів слід віднести положення ст. 16, що закріплює пріоритетний обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку і підтримувати екологічну рівновагу на території України, подолати наслідки Чорнобильської катастрофи; а також положення ст. 50, відповідно до якої кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди¹.

Конституція також закріплює інституційну систему, необхідну для реалізації аграрної політики держави. Провідна роль належить Верховній Раді, Президентові та Кабінету Міністрів України. Окреслюючи напрями розвитку аграрного законодавства, Конституція в розділі IV «Верховна Рада України» (ст. 92) встановила, що права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина; засади використання природних ресурсів; правовий режим власності визначаються виключно законами України.

У ст. 106 (розділ V «Президент України») Конституція, закріплюючи перелік повноважень Президента, встановлює його право оголошувати у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації.

Окремі положення конституційних основ аграрного права містяться у розділі VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади». Зокрема, ст. 116 до компетенції Кабінету Міністрів віднесено забезпечення рівних умов розвитку всіх форм

¹ Сидор В. Д. Класифікація норм, що становлять конституційні основи земельного права України // Часопис Київського університету права. 2011. № 1. С. 251.

власності та здійснення управління об'єктами державної власності.

Конституційні основи аграрного права містяться і в розділі IX Конституції, зокрема, у ст. 133 встановлюється система адміністративно-територіального устрою України, що складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

Розділ XI «Місцеве самоврядування» також містить норми, що можуть бути віднесені до конституційних основ аграрного права. До таких норм ми відносимо ст. 142, що визнає землю, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад, матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування; а також ст. 143, яка надає територіальним громадам села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування право управляти майном, що є в комунальній власності.

Норми, що містяться в Конституції України, мають вирішальне значення для організації і діяльності сільськогосподарських товаровиробників і можуть бути *класифіковані на чотири групи*:

1. *Норми, що проголошують права і свободи громадян у галузі підприємницької діяльності.* До даної групи належать положення частини першої ст. 36 Конституції, яким передбачено право громадян на свободу об'єднання у громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення економічних та інших інтересів. Дана група включає положення частини першої ст. 41 Конституції, згідно з якою кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. До цієї групи належить також положення частини першої ст. 42 Конституції, яка передбачає право кожного на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.

2. *Норми, що визначають форми власності на землю, природні ресурси та майно.* До цієї групи можна віднести положення частин третьої і четвертої ст. 13 Конституції, якими закріплено, що власність зобов'язує, власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальної спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рів-

ні перед законом. Також приписи частини 2 ст. 14 Основного Закону, відповідно до якої право власності на землю гарантується; це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Дана група включає також положення частин другої та третьої ст. 41 Конституції, згідно з якими право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом, а громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

3. *Норми, що регулюють трудові відносини.* Дана група включає положення частини першої ст.43 Конституції, відповідно до якої кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується; частини першої ст. 44 Конституції, якою закріплено право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів; частини першої ст. 45 Конституції, якою передбачено право на відпочинок; частини першої статті 46 Конституції, яка закріпила право на соціальний захист.

4. *Норми, що встановлюють обов'язки органів державної влади та місцевого самоврядування в галузі реалізації аграрної політики.* До даної групи відносимо частину 2 ст. 19 Конституції, відповідно до якої органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. До цієї групи варто віднести положення частин третьої і четвертої ст. 42 Основного Закону, якими передбачено обов'язок держави забезпечувати захист конкуренції у підприємницькій діяльності, не допускати зловживання монопольним становищем на ринку, захищати права споживачів, здійснювати контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяти діяльності громадських організацій споживачів.

Отже, під *конституційними основами аграрного права* слід розуміти систему конституційних положень, що регулюють аграрні відносини і відображають мету, функції й обов'язки держави щодо забезпечення прав і дотримання обов'язків усіма суб'єктами аграрних відносин.

2.3. Закони як визначальні джерела аграрного права та їх зміст

Сучасний стан розвитку аграрного законодавства позначено пріоритетністю законодавчого регулювання аграрних відносин. Підвищення регулятивної ролі закону в системі нормативно-правових актів, що регулюють аграрні відносини, сприяє зміцненню законності та підвищенню ступеня єдності системи аграрного законодавства. Управління складними процесами в агропромисловому комплексі вимагає вдосконалення підзаконних нормативно-правових актів, їх узгодженості та відповідності закону. Важливою тенденцією сучасного аграрного законодавства є збільшення кількості комплексних нормативно-правових актів, що містять норми ряду галузей законодавства і комплексно регулюють різні відносини в аграрному секторі народного господарства.

Закон – це нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили в системі нормативно-правових актів держави, який регулює найбільш важливі суспільні відносини. Закони приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй (ч. 2 ст. 8 Конституції України).

Серед тенденцій законодавчого регулювання аграрних відносин останнім часом можна виділити одну основну – з великою швидкістю і в чималій кількості розробляються і приймаються закони, призначені для регулювання аграрних відносин. В існуючих темпах і обсязі законотворчості є як позитивні, так і негативні аспекти. Позитивним є те, що основні матеріальні аграрно-правові норми тепер закріплюються в нормативно-правових актах рівня закону, як і повинно бути в суспільстві, що розбудовує правову державу. Позитивною також є і концептуальна модернізація нормативного регулювання аграрних відносин.

Негативним є те, що аграрне законодавство стало обсяговим, колізійним, нерідко правові норми, що регулюють одні й ті самі аграрні відносини, дублюються в різних нормативно-правових актах. Типовими недоліками аграрного законодавства є суперечності між новоприйнятими і чинними законами, між законами і підзаконними нормативно-правовими актами. Інколи має місце невідповідність нормативних положень одного й того самого закону, спотворення основоположних засад і принципів аграрного законодавства. До негативних рис законів як визначальних джерел аграрного права можна віднести їх декларативність, від-

сутність механізму реалізації їх положень в якості норм прямої дії, нестабільність і динамізм внесення змін.

Фінансова незабезпеченість, колізії, неузгодженість та нестабільність аграрного законодавства призвели до повної руйнації села; ліквідації великих сільськогосподарських підприємств; парцеляції землі і сільськогосподарського виробництва; невиконання державою законодавчо визначених приписів про державну підтримку фермерських господарств і сільськогосподарських виробничих кооперативів, вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників; занепаду сільського господарства і меліорації земель; різкого скорочення виробництва сільськогосподарської продукції¹.

Для того щоб закони ефективно регулювали аграрні відносини, вони повинні відповідати певним критеріям якості: 1) за своєю сутністю (верховенство, нормативність, офіційність); 2) за змістовністю (відповідність реальним аграрним відносинам, наукова обґрунтованість, ресурсозабезпеченість); 3) за результатами правозастосування (реальність, стабільність, динамічність).

На підставі аналізу чинного аграрного законодавства можна виділити такі основні групи законодавчих актів:

1. *Уніфіковані закони, які регламентують заходи державної підтримки сільського господарства:* «Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в сільському господарстві» від 17 жовтня 1990 року № 400-ХІІ, «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 10 липня 1996 року № 290/96-ВР, «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції» від 17 липня 1997 року № 468/97-ВР, «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» від 7 лютого 2002 року № 3023-ІІІ, «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин» від 5 червня 2003 року № 900-ІV, «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17 червня 2004 року № 1807-ІV, «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року № 1877-ІV, «Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України» від 5 жовтня 2006 року № 229-V, «Про сільськогосподарський перепис» від 23 вересня 2008 року № 575-VІ,

¹ Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / В. І. Семчик, В. М. Стретович, О. О. Погрібний та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Наук. думка, 1998. С. 10.

«Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» від 25 червня 2009 року № 1561-VI, «Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки агропромислового комплексу в умовах світової фінансової кризи» від 22 грудня 2009 року № 1782-VI, «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» від 9 лютого 2012 року № 4391-VI, «Про аграрні розписки» від 6 листопада 2012 року № 5479-VI, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції в агропромисловому комплексі» від 8 грудня 2015 року № 867-VIII.

2. *Уніфіковані акти законодавства, які встановлюють особливості використання та охорони земель в сільському господарстві*: закони України «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 року № 86-95/ВР, «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 року № 161-XIV, «Про меліорацію земель» від 14 січня 2000 року № 1389-XIV, «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 5 червня 2003 року № 899-IV, «Про охорону земель» від 19 червня 2003 року № 962-IV.

3. *Статусні (компетенційні) закони, що визначають правосуб'єктність аграрних товаровиробників*: «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 року № 2114-XII, «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 року № 469/97-ВР, «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 року № 742-IV, «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 року № 973-IV, «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 року № 514-VI. Сільськогосподарські товаровиробники відіграють важливу роль в будь-якій державі, оскільки виконують одну з головних соціальних функцій – забезпечення продовольчої безпеки населення. Тому помітне і навіть визначальне місце в системі аграрного законодавства належить законам, що регулюють питання організації та діяльності окремих видів сільськогосподарських товаровиробників. Сучасний розвиток відносин у сільському господарстві потребує більш чіткої правової регламентації правосуб'єктності учасників аграрних правовідносин.

4. *Диференційновані акти законодавства про селекцію, насінництво, рослинництво, тваринництво, рибництво, бджільництво*: закони України «Про ветеринарну медицину» від 25 червня 1992 року № 2498-XII, «Про охорону прав на сорти рослин» від 21 квітня 1993 року № 3116-XII, «Про карантин рослин»

від 30 червня 1993 року № 3348-ХІІ, «Про захист рослин» від 14 жовтня 1998 року № 180-ХІV, «Про племінну справу у тваринництві» від 15 грудня 1993 року № 3691-ХІІ, «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» від 23 грудня 1997 року № 771/97-ВР, «Про бждільництво» від 22 лютого 2000 року № 1492-ІІІ, «Про насіння і садивний матеріал» від 26 грудня 2002 року № 411-ІV, «Про рибу, інші живі водні ресурси та харчову продукцію з них» від 6 лютого 2003 року № 486-ІV, «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин» від 4 червня 2009 року № 1445-VI, «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» від 8 липня 2011 року № 3677-VI, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо ідентифікації та реєстрації тварин» від 14 серпня 2014 року № 1648-VII, «Про внесення змін до деяких законів України щодо приведення законодавства України у сфері насінництва та розсадництва у відповідність з європейськими та міжнародними нормами і стандартами» від 8 грудня 2015 року № 864-VIII. Вищезазначені законодавчі акти складають основу аграрного законодавства, оскільки встановлюють порядок організації та ведення основних галузей сільськогосподарського виробництва (тваринництва, рослинництва) і допоміжних галузей сільськогосподарського виробництва та їхніх підгалузей.

5. *Диференційовані законодавчі акти, які регулюють особливості господарської діяльності аграрних товаровиробників щодо виробництва різних видів сільськогосподарської сировини, продукції та продовольства:* «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» від 19 грудня 1995 року № 481/95-ВР, «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» від 17 червня 1999 року № 758-ХІV, «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 4 липня 2002 року № 37-ІV, «Про молоко та молочні продукти» від 24 червня 2004 року № 1870-ІV, «Про виноград та виноградне вино» від 16 червня 2005 року № 2662-ІV, «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31 травня 2007 року № 1103-V, «Про аквакультуру» від 18 вересня 2012 року № 5293-VI, «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» від 3 вересня 2013 року № 425-VII, «Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною» від 7 квітня 2015 року № 287-VIII. Роль і значення даних законів

обумовлені тим, що вони встановлюють правовий механізм виробництва, переробки та реалізації продукції рослинного і тваринного походження аграрними товаровиробниками, а також передбачають вимоги щодо якості та безпеки.

Досліджуючи закони як визначальні джерела аграрного права, не можна оминати увагою *питання систематизації аграрного законодавства*. В науковій літературі виділяють наступні підстави, що викликають необхідність систематизації аграрного законодавства: перманентний процес виникнення принципово нових аграрних відносин, ще не врегульованих правовими приписами; існування аграрних відносин, ще не охоплених чинним законодавством; існування застарілих норм, що не врегульовують жодний різновид аграрних відносин; наявність норм, які не охоплюють регулюванням усю сукупність різноманітних аграрних відносин; наявність норм, що не відповідають вимогам, які висувають існуючі аграрні відносини; суперечність між самими нормативними приписами щодо врегулювання певних аграрних відносин; об'єктивна необхідність оптимізації структури системи чинного аграрного законодавства, спрямованого на врегулювання аграрних відносин; необхідність оптимізації приватноправових і публічно-правових засад у встановленні механізму правового регулювання аграрних відносин; надмірна комплексність аграрного законодавства; складності щодо доступності користування відповідним аграрним законодавством сільськогосподарськими підприємствами; необхідність удосконалення нормотворчої техніки при розробці нормативно-правових актів аграрного законодавства¹.

Науковцями запропоновані різні варіанти проведення систематизації аграрного законодавства. Висловлювались пропозиції про доцільність розробки і прийняття Основ аграрного законодавства, Агрпромиислового кодексу, законів «Про агропромисловий комплекс», «Про сільське господарство України», «Про аграрну політику України». Проте, на думку більшості представників науки аграрного права, основним комплексним кодифікаційним актом, що регулює аграрні відносини в Україні, має стати Аграрний кодекс України. За змістом цей кодекс має містити норми, спрямовані на регламентацію суспільних аграрних відносин, що виникають при виробництві сільськогосподарської

¹ Єрмоленко В. М. Теоретичні проблеми аграрних майнових правовідносин: монографія. Київ, 2009. С. 132.

продукції, її переробці та реалізації, а також з приводу матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва та соціального розвитку села. У разі прийняття Аграрного кодексу України переважна більшість існуючих на сьогодні аграрно-правових нормативних актів втратить свою чинність¹.

2.4. Підзаконні нормативно-правові акти як джерела аграрного права

Комплексний характер аграрного права як галузі права зумовлює наявність у складі аграрно-правових джерел підзаконних нормативно-правових актів, різних за юридичною природою і правовою спеціалізацією. Підзаконні нормативно-правові акти містять норми, що регулюють аграрні відносини. При цьому необхідно враховувати, що до джерел аграрного права належать лише підзаконні акти, які прийняті з дотриманням встановлених законодавством вимог, що містять загальнообов'язкові правила поведінки, розраховані на невизначене коло осіб і неодноразове застосування. Через підзаконні нормативно-правові акти знаходить свій прояв аграрна політика держави.

Сучасне аграрне законодавство характеризується надмірною кількістю підзаконних нормативно-правових актів, що мають неоднакову юридичну силу, розкиданістю аграрно-правових норм по підзаконних нормативно-правових актах, що належать до інших галузей права, великою питомою вагою відомчих нормативно-правових актів, що часто суперечать аграрним законам або дають можливість їх неоднозначного тлумачення, що, у свою чергу, негативно впливає на правозастосовну практику.

Сьогодні існують певні технічні труднощі щодо визначення співвідношення законів і підзаконних нормативних актів системи аграрного законодавства, адже через його комплексний характер досить складно ідентифікувати належність певного підзаконного нормативно-правового акта до аграрного законодавства. Аграрне законодавство має поступово позбавлятися зайвого нашарування численних інструкцій та інших відомчих нормативних актів та стати чіткою і стабільною законодавчою

¹ Погрібний О. О. Перспективи розвитку аграрного права // Правова система України: історія, стан та перспективи. Т. 4. Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права / за ред. Ю. С. Шемшученка. Харків, 2008. С. 59.

системою нормативно-правових актів, в якій домінував би закон, що дасть можливість локальної правотворчості самих господарюючих суб'єктів¹.

Правові акти парламенту, що мають неперсоніфікований характер і розраховані на неодноразове застосування, є джерелами аграрного права. Важливе значення для регулювання аграрних відносин мають *постанови Верховної Ради України* – нормативно-правові акти, які приймаються на виконання та на підставі Конституції і законів України і можуть бути як нормативними, так і індивідуально-владними. Постанови є підзаконними правовими актами. Джерелами аграрного права є постанови нормативного характеру, які є обов'язковими до виконання на всій території України: «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 року № 563-ХІІ, «Про Основи національної економічної політики» від 24 березня 1992 року № 2226-ХІІ, «Про рекомендації парламентських слухань на тему: «Сучасний стан та перспективи розвитку сільського господарства і харчової промисловості України» від 6 квітня 2009 року № 1240-VІ та ін.

Відповідно до ч. 3 с. 106 Конституції України Президент на виконання своїх повноважень може приймати два види правових актів: укази і розпорядження. Для врегулювання аграрних відносин, які не регламентуються законами, важливе значення мають *укази Президента України* – нормативно-правові акти, які приймаються на виконання Конституції та законів України з найважливіших питань державного і суспільного життя. Нормативні акти Президента України поширюються на невизначене коло суб'єктів правовідносин. Зокрема, для реалізації аграрної політики мають значення такі укази: «Про заходи щодо реформування аграрних відносин» від 18 січня 1995 року № 63/95, «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 року № 1529/99, «Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки 29 січня 2001 року № 62/2001, «Про заходи щодо розвитку ринку вітчизняної техніки для агропромислового комплексу та збільшення обсягів її виробництва» від 3 листопада 2001 року № 1039/2001, «Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та дальшого розвитку аграрного сек-

¹ Титова Н. І. Аграрне законодавство України // Право України. 1995. № 1. С. 11.

тора економіки» від 21 лютого 2002 року № 170/2002, «Про заходи щодо розвитку аграрного ринку» від 30 серпня 2004 року № 1021/2004 та ін. Правові акти Президента України не пізніше ніж у п'ятнадцятиденний строк після їх підписання оприлюднюються в офіційних друкованих виданнях: «Урядовий кур'єр», «Офіційний вісник України». Оприлюднені правові акти набирають чинності через 10 днів або в інший визначений самим правовим актом строк, але не раніше дня опублікування у зазначених офіційних виданнях.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання (ч. 1 ст. 117 Конституції України). **Постанови Кабінету Міністрів України** – це нормативно-правові акти, що приймаються з найбільш важливих питань в галузі аграрних відносин і спрямовані на реалізацію законів, зокрема: «Про затвердження Положення про Аграрний фонд» від 6 липня 2005 року № 543, «Про створення Аграрної біржі» від 26 грудня 2005 р. № 1285, «Про затвердження Порядку ведення Реєстру аграрних розписок» від 17 липня 2013 р. № 665, «Про затвердження Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів» від 2 вересня 2015 р. № 667, «Про затвердження Положення про Міністерство аграрної політики та продовольства України» від 25 листопада 2015 р. № 1119, «Про затвердження Детальних правил виробництва органічних морських водоростей» від 30 вересня 2015 р. № 980, «Про затвердження Детальних правил виробництва органічної продукції (сировини) аквакультури» від 30 вересня 2015 р. № 982, «Про затвердження Положення про Державне агентство рибного господарства України» від 30 вересня 2015 р. № 895, «Про затвердження Детальних правил виробництва органічної продукції (сировини) тваринного походження» від 30 березня 2016 р. № 241, «Про затвердження Детальних правил виробництва органічної продукції (сировини) бджільництва» від 23 березня 2016 р. № 208 та ін. Постанови уряду, крім постанов, що містять інформацію з обмеженим доступом, набирають чинності з дня їх опублікування в Офіційному віснику України, якщо інше не передбачено самими постановами, але не раніше дня їх опублікування. Правові акти уряду також оприлюднюються шляхом їх розміщення на офіційному веб-сайті Кабінету Міністрів України.

Акти Кабінету Міністрів України з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань видаються у формі **розпоря-**

джень Кабінету Міністрів України. Зокрема, джерелами аграрного права є такі розпорядження: «Про затвердження Концепції поліпшення продовольчого забезпечення та якості харчування населення» від 26 травня 2004 р. № 332-р; «Про схвалення Концепції реформування і розвитку аграрної освіти та науки» від 6 квітня 2011 р. № 279-р, «Про схвалення Концепції розвитку агролісомеліорації в Україні» від 18 вересня 2013 р. № 725-р, «Про схвалення розроблених Міністерством аграрної політики та продовольства планів імплементації деяких актів законодавства ЄС» від 26 листопада 2014 р. № 1144-р, «Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 року» від 17 жовтня 2013 р. № 806-р, «Про схвалення Концепції розвитку сільських територій» від 23 вересня 2015 р. № 995-р, «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 року» від 30 грудня 2015 р. № 1437-р та ін.

До джерел аграрного права належать нормативно-правові акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади (постанови, накази, інструкції), які мають загальний характер, спрямовані на врегулювання аграрних відносин і застосовуються неодноразово. До відомчих належать акти Міністерства аграрної політики та продовольства, Міністерства економічного розвитку та торгівлі, Міністерства екології та природних ресурсів, Міністерства охорони здоров'я, Державної служби з питань геодезії, картографії та кадастру, Державної ветеринарної та фітосанітарної служби, Державного агентства водних ресурсів, Державного агентства лісових ресурсів України, Державного агентства рибного господарства, Державної інспекції з питань захисту прав споживачів та ін. Серед актів вищеперерахованих органів найважливіше значення для регулювання аграрних відносин мають, передусім, *відомчі акти Міністерства аграрної політики та продовольства України*. Відповідно до ст. 117 Конституції України, нормативно-правові акти міністерств підлягають державній реєстрації. Нормативний характер мають такі накази Міністерства аграрної політики та продовольства України: «Про затвердження Порядку узгодження розташування насінневих посівів» від 7 жовтня 2016 р. № 365 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 1 листопада 2016 р. за № 1413/29543); «Про затвердження Порядку присвоєння відповідного статусу суб'єктам племінної справи у тваринництві» від 19 червня 2015 р. № 234 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 8 липня 2015 р.

за № 809/27254); «Про реєстрацію виноградних насаджень» від 12 серпня 2014 р. № 303 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 8 жовтня 2014 р. за № 1211/25988) та ін.

Варто відзначити, що відомчі нормативно-правові акти нерідко самостійно регулюють аграрні відносини, порушуючи принцип єдності правового регулювання аграрних відносин. У відомчих нормативно-правових актах нерідко містяться норми, що суперечать як Конституції, так і законам України, порушуючи майнові права та законні інтереси фізичних і юридичних осіб, зайнятих у сфері аграрного виробництва. Тому необхідно провести інвентаризацію, скасувавши ті акти, які не відповідають сучасним аграрним відносинам.

2.5. Нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади

В системі джерел аграрного права велике значення мають нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування, місцевих органів виконавчої влади. Вищезазначені акти є місцевими, оскільки їх дія обмежена територією відповідних адміністративно-територіальних одиниць.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст. Акти органів місцевого самоврядування в галузі аграрних відносин повинні враховувати інтереси громади, бути направленими на економічний та соціальний розвиток території.

Органи місцевого самоврядування приймають як правотворчі (нормативні), так і правозастосовчі (ненормативні) акти. За формою це можуть бути статuti, регламенти, положення, рішення, розпорядження. Джерелами аграрного права є нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування, які закріплюють норми аграрного права, обов'язкові до виконання громадянами, що постійно або тимчасово проживають на відповідній території, а також розташованими на цій території юридичними особами, об'єднаннями громадян, органами виконавчої влади та їх посадовими особами.

Нормативний акт органу місцевого самоврядування як джерело аграрного права – це офіційний письмовий документ відповідної ради, її голови чи виконавчого органу, що розрахований на неодноразове застосування, прийнятий за встановленою процедурою і спрямований на врегулювання аграрних відносин. Роль актів органів місцевого самоврядування в галузі аграрних відносин полягає у вирішенні аграрних питань місцевого значення; управлінні землями сільськогосподарського призначення комунальної власності; забезпеченні комплексного розвитку сільських територій; забезпеченні законності і правопорядку в аграрній сфері, охороні прав, свобод і законних інтересів сільськогосподарських товаровиробників.

Сфера реалізації повноважень органів місцевого самоврядування встановлена Законом України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. Даний закон прямо не передбачає окремої групи повноважень в галузі сільськогосподарства, проте аналіз його положень дозволяє виділити *власні (самоврядні) повноваження, що мають дотичне відношення до аграрних відносин*, зокрема соціального розвитку села:

– ст. 27 (повноваження у сфері соціально-економічного і культурного розвитку, планування та обліку) п. 2 – забезпечення збалансованого економічного та соціального розвитку відповідної території, ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів;

– ст. 30 (повноваження в галузі житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку) п. 5 – забезпечення соціально-культурних закладів, які належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, а також населення паливом, електроенергією, газом та іншими енергоносіями; вирішення питань водопостачання, відведення та очищення стічних вод; здійснення контролю за якістю питної води; п. 8 – організація місцевих ринків, ярмарків, сприяння розвитку всіх форм торгівлі;

– ст. 32 (повноваження у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту) п. 7 – створення умов для розвитку культури, сприяння відродженню осередків традиційної народної творчості, національно-культурних традицій населення, художніх промислів і ремесел;

– ст. 33 (повноваження у сфері регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища)

п. 1 – підготовка і внесення на розгляд ради пропозицій щодо встановлення ставки земельного податку, розмірів плати за користування природними ресурсами, вилучення (викупу), а також надання під забудову та для інших потреб земель, що перебувають у власності територіальних громад;

– ст. 35 (повноваження в галузі зовнішньоекономічної діяльності) п. 1 – укладення і забезпечення виконання у встановленому законодавством порядку договорів з іноземними партнерами на придбання та реалізацію продукції¹.

З вищезазначених питань органи місцевого самоврядування приймають відповідні нормативно-правові акти.

Місцевим органом виконавчої влади є місцева державна адміністрація. Місцева державна адміністрація в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою. Місцеві органи виконавчої влади також наділені правотворчими повноваженнями в галузі аграрних відносин. В межах своєї компетенції місцеві органи виконавчої влади та їх посадові особи приймають правові акти з дотриманням встановленої процедури. Джерелами аграрного права є *нормативні акти місцевих органів виконавчої влади*, які встановлюють загальні правила поведінки, регламентують аграрні відносини, приймаються з метою реалізації аграрних законів. Місцеві органи виконавчої влади приймають рішення, затверджують правила, а голови місцевих державних адміністрацій видають розпорядження з питань, віднесених до їх компетенції.

Відповідно до ст. 13 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 року № 586-XIV, до відання місцевих державних адміністрацій належить: вирішення питань соціально-економічного розвитку відповідних територій (п. 2); управління майном, приватизації, сприяння розвитку підприємництва та здійснення державної регуляторної політики (п. 4); сільського господарства (п. 5); використання землі, природних ресурсів, охорони довкілля (п. 7). Крім того, згідно зі ст. 16 даного закону, місцеві державні адміністрації в межах, визначених Конституцією і законами України, здійснюють на відповідних територіях державний контроль за: використанням та охороною

¹ Про місцеве самоврядування: Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170.

земель, лісів, надр, води, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та інших природних ресурсів (п. 3); додержанням виробниками продукції стандартів, технічних умов та вимог, пов'язаних з її якістю та сертифікацією (п. 5); додержанням санітарних і ветеринарних правил (п. 6)¹.

Отже, *нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади* конкретизують положення законів та підзаконних нормативно-правових актів, сприяючи адаптації їх положень до місцевих умов. Місцева правотворчість повинна відображати специфіку кожної території, що сприятиме забезпеченню її сталого розвитку.

2.6. Локальні внутрішньогосподарські акти сільськогосподарських підприємств, товариств, кооперативів

Тенденцією вдосконалення правового регулювання аграрних відносин в умовах переходу до ринкової економіки є розширення сфери локального правового забезпечення. Тому невід'ємною складовою системи джерел аграрного права України виступають *локальні внутрішньогосподарські нормативно-правові акти* сільськогосподарських підприємств, товариств, кооперативів. Роль і значення цих актів останнім часом постійно зростає, оскільки вони сприяють розширенню сфери саморегуляції та самоорганізації аграрних товаровиробників всіх форм власності та організаційно-правових форм діяльності. Внутрішньогосподарські акти приймаються на загальних зборах (вищий орган управління) сільськогосподарського підприємства, товариства, кооперативу шляхом волевиявлення його учасників, членів та працівників.

До внутрішньогосподарських актів можна віднести правові акти повноважних органів сільськогосподарського підприємства, товариства, кооперативу, які оформлені відповідно до існуючих вимог і є чинними тільки для засновників, учасників, членів, керівників, спеціалістів та працівників конкретної юридичної особи.

¹ Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 20. Ст. 190.

Основними внутрішньогосподарськими актами, що є джерелами аграрного права, є статут, Правила внутрішнього розпорядку, Положення про оплату праці, Положення про преміювання, Положення про фонди, Положення про виробничий структурний підрозділ, Положення про внутрішньогосподарський підряд та інші акти.

Найбільш вагомим внутрішньогосподарським локальним нормативно-правовим актом, який закріплює комплексну правосуб'єктність юридичної особи – сільськогосподарського товаровиробника, є *статут*. Статут набуває юридичної сили з моменту державної реєстрації юридичної особи та є правовою базою для прийняття інших внутрішньокооперативних локальних нормативно-правових актів. Статут регулює організаційно-управлінські, членські, майнові, земельні та трудові відносини.

Наступним за значимістю внутрішньогосподарським актом є *Правила внутрішнього розпорядку*, в яких передбачено специфіку виробничо-господарської діяльності конкретного сільськогосподарського товаровиробника – юридичної особи: робочий час і час відпочинку, організація виробництва і праці, заохочення і стягнення, охорона праці тощо. Правила внутрішнього розпорядку деталізують окремі положення статуту.

Важливим внутрішньогосподарським нормативно-правовим актом є *Положення про оплату праці*, в якому залежно від особливостей виробничо-господарської діяльності сільськогосподарського товаровиробника передбачено форми, види, системи оплати праці. З метою стимулювання працівників до високопродуктивної праці, підвищення ефективності та якості їх роботи на підприємстві приймається *Положення про преміювання*, яке визначає умови і порядок преміювання працівників за виконання виробничих завдань, терміни виплати премій, джерела виплат тощо.

Положення про фонди визначає порядок формування та використання фондів сільськогосподарського підприємства, товариства, кооперативу, зокрема: статутного, резервного, пайового, фонду розвитку виробництва, соціального розвитку, заохочення та ін.

З метою регламентації діяльності структурних підрозділів сільськогосподарського підприємства, господарства, кооперативу та визначення їх місця в організаційній структурі сільськогосподарського товаровиробника власник або уповноважений ним орган повинен розробити, затвердити і застосовувати *По-*

ложення про виробничий структурний підрозділ. Це важливий внутрішньогосподарський акт, на підставі якого організують повсякденну діяльність структурного підрозділу, оцінюють результати роботи, складають посадові інструкції, визначають завдання, функції, права та обов'язки, а також відповідальність робітників та спеціалістів.

Оскільки в сільському господарстві широко практикуються підрядні форми організації виробництва і праці, тому одним з важливих внутрішньогосподарських локальних актів є *Положення про внутрішньогосподарський підряд.* Даний акт закріплює самостійність підрядного колективу у виконанні виробничого завдання, регламентує відносини структурного підрозділу і окремих його членів, засновані на госпрозрахунковому завданні з виробництва чи переробки сільськогосподарської продукції.

Розширення сфери саморегуляції сільськогосподарської діяльності аграрних товаровиробників не повинно змінювати верховенство закону у системі нормативно-правових актів.

2.7. Роль і значення судової практики для регулювання аграрних відносин

Судова практика являє собою діяльність всієї системи судів зі здійснення правосуддя, результат якої набуває особливого юридичного значення в різноманітних способах об'єктивації – актах Конституційного Суду України, постановах пленуму Верховного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищого господарського суду України, Вищого адміністративного суду України, правових висновках, узагальненнях судової практики, рішеннях та ухвалах судів у справах тощо.

Акти Конституційного Суду України є правовими актами, оскільки приймаються уповноваженим Конституцією України органом з дотриманням встановленої форми і процедури, є загальнообов'язковими на всій території України та забезпечені силою державного примусу. Проте існують певні застереження. Зокрема, *рішення Конституційного Суду у справах про офіційне тлумачення законодавства* є інтерпретаційними актами і можуть бути джерелами аграрного права лише в комплексі із застосуванням конкретної норми.

Ухвали Конституційного Суду про припинення конституційного провадження і про відмову у відкритті конституційного провадження, які містять правові позиції щодо розуміння та тлумачення Конституційним Судом норм аграрного законодавства, також мають нормативне значення. Наприклад, Ухвала Конституційного Суду України про припинення конституційного провадження у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 1 грудня 2009 року № 66-уп/2009.

Рішення Конституційного Суду України про визнання такими, що відповідають Конституції України, правових актів чи окремих положень є джерелами аграрного права (наприклад, Рішення у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 6, 9 Закону України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» (справа про визначення мінімальної ціни на цукор) від 15 квітня 2004 року № 10-рп/2004). До джерел аграрного права також можна віднести Висновки Конституційного Суду у справах про конституційність чинних міжнародних договорів України у сфері сільськогосподарства. Водночас рішення Конституційного Суду про визнання нормативно-правових актів чи окремих їх положень неконституційними не є джерелами аграрного права, оскільки вони просто зменшують кількість норм аграрного права, але не регулюють аграрні відносини.

Слід зазначити, що судові рішення в конкретній юридичній справі не можна визнати джерелом аграрного права, оскільки воно є актом ненормативного характеру, що не містить норм права, має персоніфікований індивідуально-визначений характер і відображає особливості конкретного спору учасників аграрних відносин.

Про зростання ролі судової практики для регулювання аграрних відносин свідчить зростання кількості збірників і довідників судової практики. Верховний Суд України, Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України видають бюлетені законодавства і юридичної практики, подають судову практику, а також науково-практичні коментарі до неї в періодичних журналах «Вісник Верховного Суду України», «Вісник

господарського судочинства», «Вісник Вищого адміністративного суду України».

В аграрному секторі народного господарства відбувається становлення ринкових відносин, тому аграрне законодавство часто оновлюється, змінюється, не завжди враховує особливості сучасних аграрних ринкових відносин. Діяльність судів сприяє вдосконаленню практики застосування аграрного законодавства. Судовий прецедент в даний час не має статусу джерела права, тому суди при винесенні рішень не мають права на нього посилалися. Разом з тим постанови і ухвали вищих судових органів є зразком для правильного вирішення справи. Проте необхідно відзначити, що визнання права судових прецедентів, що ґрунтуються на рішеннях Європейського суду з прав людини, є однією з умов вступу України в ЄС. Тому *прецеденти Європейського суду* стають основою при вирішенні аналогічних категорій справ, забезпечують однаковість судової практики Європейського суду і судів інших держав, в тому числі України.

Сучасне аграрне законодавство надзвичайно мінливе. В якості джерел аграрного права можна розглядати *постанови пленумів вищих судових органів*, які не лише реалізують, а й формують процесуальну політику при вирішенні аграрних спорів, забезпечують єдність судової практики. Оскільки в сільському господарстві земля є основним засобом виробництва, важливого значення для регулювання аграрних відносин набуває судова практика, пов'язана із застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ. Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» від 16 квітня 2004 р. № 7 (із змінами, внесеними згідно з постановою Верховного Суду № 2 від 19 березня 2010 р.) визначено, що розмежування компетенції судів з розгляду земельних та пов'язаних із земельними відносинами майнових спорів відбувається залежно від суб'єктного складу їх учасників. Ті земельні та пов'язані із земельними відносинами майнові спори, сторонами в яких є юридичні особи, а також громадяни, що здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності, розглядаються господарськими судами, а всі інші – в порядку цивільного судочинства, крім спорів, зокрема, щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності су-

б'єктів владних повноважень при реалізації ними управлінських функцій у сфері земельних правовідносин¹.

Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ» від 1 березня 2013 року № 3 роз'яснює, що у спорах, що виникають із земельних відносин, суди мають виходити з того, що земля та земельні ділянки є об'єктами цивільних прав, а держава і територіальні громади через свої органи беруть участь у земельних відносинах із метою реалізації цивільних та інших прав у приватноправових відносинах, тобто прав власників земельних ділянок. Отже, суд має з'ясувати, є спір приватноправовим або публічно-правовим; чи виник спір із відносин, урегульованих нормами цивільного права, чи пов'язані ці відносини зі здійсненням сторонами цивільних або інших майнових прав на земельні ділянки на засадах рівності; чи виник спір щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень при реалізації ним управлінських функцій у сфері земельних правовідносин².

З метою однакового і правильного застосування господарськими судами норм матеріального і процесуального права у розгляді справ у спорах, що виникають із земельних відносин, підготовлено постанову Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики розгляду справ у спорах, що виникають із земельних відносин» від 17 травня 2011 р. № 6. В ній також підкреслюється, що питання про те, чи підвідомча господарському суду справа у спорі, що виник із земельних правовідносин, повинно вирішуватись залежно від того, який характер мають спірні правовідносини, тобто чи є вони приватноправовими чи публічно-правовими³.

¹ Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ: постанова пленуму Верховного Суду України від 16 квіт. 2004 р. № 7 // Вісник Верховного Суду України. 2004. № 6 із змінами, внесеними згідно з постановою пленуму Верховного Суду України від 19 березня 2010 р. № 2 // Вісник господарського судочинства. 2010. № 3.

² Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ: постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 1 берез. 2013 р. № 3. URL: http://sc.gov.ua/ua/postanovi_za_2013_rik.html.

³ Про деякі питання практики розгляду справ у спорах, що виникають із земельних відносин: постанова пленуму Вищого господарського суду України від 17 трав. 2011 р. № 6 // Вісник господарського судочинства. 2011. № 3.

Наявність величезної кількості різноманітних законів та підзаконних нормативно-правових актів призводить до нестабільності і хаотичності чинного аграрного законодавства, появи неузгодженостей, конфлікуючих і конкуруючих норм, що ведуть до дестабілізації роботи судових органів. Все це негативно впливає на механізм правового регулювання аграрних відносин. Судова практика повинна бути своєрідним орієнтиром для правильного й однакового вирішення спорів, тлумачення і застосування аграрного законодавства, заповнення прогалин у нормативно-правових актах.

Важливе значення судової практики для регулювання аграрних відносин полягає у можливості формулювання судом правової норми у випадку відсутності в аграрному праві нормативно-правових приписів, визначенні спеціальних умов, при настанні яких діє аграрно-правова норма. Тобто рішення суду може виступати юридичним фактом, породжуючи, змінюючи або припиняючи аграрні правовідносини. Судова практика є не лише сферою правозастосування, їй властиві також правотворчі функції. Застосування судом аналогії закону або аналогії права є правотворчим актом.

Таким чином, *судова практика як складова механізму регулювання аграрних відносин* впливає на процес формування та реалізації аграрно-правових норм, у тому числі обумовлює зміст даних норм, формує уявлення про реальний зміст положень аграрного законодавства. На нашу думку, було б доцільно надати статусу джерела аграрного права рішенням вищих судових органів, які містять варіанти вирішення спірних ситуацій, у тих випадках, коли відсутнє законодавче підґрунтя для вирішення цих спорів. Такі акти необхідно розглядати як варіант судової правотворчості і використовувати їх в якості джерел аграрного права до моменту прийняття уповноваженими органами відповідних нормативно-правових актів.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

3.1. Соціально-економічні передумови та юридичне забезпечення реформування аграрного сектора господарювання

Україна є найбільшою країною Європи, площа якої складає 603,7 тис. км². Для порівняння площі наступних європейських країн складають: Франції – 547,03 тис. км²; Іспанії – 497,3 тис. км²; Швеції – 449,96 тис. км²; Норвегії – 385,18 тис. км²; Німеччини – 357,02 тис. км²; Фінляндії – 337,03 тис. км²; Польщі – 312,68 тис. км²; Італії – 309, 54 тис. км²; Великої Британії – 244,82 тис. км². При цьому Україна є потужною аграрною країною з величезним потенціалом аграрно-земельних ресурсів. За даними Держкомстату України на початок 2015 року земельний фонд України становив 60,4 млн га. Сільськогосподарські землі займали 72 % території, з них сільськогосподарські угіддя – 69,3 %, у тому числі: рілля – 54,4 %, перелоги – 0,4 %; багаторічні насадження – 1,6 %, сіножаті – 3,8 %, пасовища – 9,1 %. Лісові та інші насадження займають 17,2 %, заболочені землі – 1,6 %, відкриті землі без рослинного покриву – 1,8 %, землі, вкриті водою, – 4,0 %. За даними Державного земельного кадастру в структурі сільськогосподарських угідь України площа особливо цінних земель становить понад 12 млн га.

Відомо, більше 25 % чорноземів земної кулі розташовані в Україні, які використовуються в аграрному секторі економіки. Виробництво продовольчих продуктів та сільськогосподарської сировини, що здійснюється на цих землях, є основною діяльністю агропромислового комплексу. Цей комплекс охоплює потужні системи виробничих, переробних, науково-дослідних,

сервісних та інших підприємств та їх об'єднань. У сфері сільськогосподарського виробництва працює майже 4 млн людей.

Відомо, що вже у 60-ті роки минулого століття відбулося відродження і поновлення національної економіки країни, зруйнованої війною. У подальшому післявоєнні економічні, організаційні, управлінські та інші заходи не спрацьовували. Економічний потенціал сільськогосподарських підприємств використовувався неефективно, земельні площі належали їм лише на праві безстрокового користування, а праця селян майже не стимулювалася. Потрібно було поступово усувати застарілі консервативні методи ведення господарської діяльності та впроваджувати нові організаційно-економічні форми господарювання. Проте це не відбувалося, що у наступному призвело до визнання 1970–1980-х років застійними.

В умовах панування форми виключної державної власності та обмеженої колгоспно-кооперативної форми власності основними товаровиробниками сільськогосподарської продукції були колгоспи і радгоспи, а роль регуляторів суспільних відносин у сфері ведення сільського господарства відігравали спочатку колгоспне, а пізніше сільськогосподарське законодавство і право. Слід зазначити, що у 1960-ті роки було прийнято декілька «замахів» на існування та діяльність особистих підсобних господарств селян з метою усунення причин їх відволікання від громадського виробництва. Це у наступному також суттєво вплинуло на рівень продовольчого забезпечення населення та обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в країні.

Багаторічний досвід роботи колгоспів і радгоспів демонстрував, що збільшення поставок селу техніки, мінеральних добрив, паливно-мастильних та інших матеріальних ресурсів, а також багатолюдна зайнятість працівників у сільському господарстві не надавали належної віддачі й очікуваних результатів. Економіко-господарський стан агропромислового комплексу знаходився у занепаді і викликав стурбованість не тільки владних структур, а й широкого кола селян та інших верств населення. Така стурбованість була викликана недостатнім постачанням продовольчою продукцією жителів країни протягом тривалого часу. Кризова ситуація у сільському господарстві негативно впливала на економіку всього народногосподарського комплексу та підвищувала соціальну напруженість в суспільстві.

Важке становище в агропромисловому комплексі країни пояснювалось багатьма причинами: низьким рівнем виробництва

праці, плановою системою господарювання, волонтаризмом у постановках програмних завдань перед сільським господарством, адміністративно-командною системою управління, необґрунтованим втручанням державних і місцевих органів в діяльність сільськогосподарських підприємств тощо. Крім цього, застарілі організаційні форми господарювання на селі не забезпечували зацікавленість селян у результатах своєї праці та не дозволяли підвищувати ефективність громадського виробництва. З цих та інших причин на початку 90-х років минулого століття агропромисловий комплекс країни набув стабільних ознак своєї збитковості.

Вкрай низьку ефективність діяльності колективних підприємств можна підтвердити такими даними: громадський сектор країни займав 83 % земель сільськогосподарського призначення, а виробляв не більше 43 % валової продукції сільського господарства. Одночасно особисті підсобні господарства мали у своєму користуванні лише 17 % земельних ресурсів і виробляли 57 % сільськогосподарської продукції без будь-якої підтримки з боку державних чи місцевих органів влади.

При такому кризовому стані агропромислового комплексу не було і не могло бути мови про інвестиції в сільське господарство ні з боку держави, ні з боку місцевих органів чи громадян. До цього ж соціально-економічна ситуація в країні набула такої глибини, що не було реальної можливості подальшого вкладення у збиткове сільськогосподарське виробництво. Виправлення глибоко кризового і соціально небезпечного становища з продовольчим забезпеченням населення країни звичайними повсякденними засобами адміністрування вже не мало жодних перспектив. Єдиним шляхом виходу з кризового стану, в тому числі в аграрному секторі економіки, був шлях проведення радикальної економічної реформи, що полягало у переході від планової системи виробництва до ринкової системи господарювання.

Слід зазначити, що усі реформи минулих часів, як правило, починалися з проведення реформаторських заходів стосовно аграрних і земельних відносин. По меншій мірі так було в останні півтора століття, у тому числі на території сучасної Української держави. З реформуванням селянсько-земельних відносин розпочалася радикальна реформа на підставі проголошення імператорського маніфесту від 19 лютого 1861 року. Відома Столипінська аграрна реформа також розпочалася з під-

писання царського указу «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 року. Реформування земельних відносин радянською владою розпочалося з проголошення Декрету про землю від 26 жовтня (7 листопада) 1917 року. Засади сучасної аграрно-земельної реформи в незалежній Українській державі були закладені Земельним кодексом України від 18 грудня 1990 року та його наступною редакцією від 13 березня 1992 року¹, які супроводжувалися постановами Верховної Ради України «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 року² та «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» від 13 березня 1992 року³.

Варто звернути увагу і на те, що усі зазначені реформування аграрно-земельних відносин у наступному приводили до суттєвого реформування в інших сферах суспільного життя, докорінного перегляду засад виробництва у промисловості та перетворення функціональних основ державотворення, зокрема, до проведення адміністративно-територіальних реформ, реформування правової та судової системи, проведення реформ в освітній сфері, навіть проведення військової реформи. Можна вважати, що прояв зазначеної закономірності є об'єктивним проявом відображення основоположного впливу аграрно-земельних відносин на усі інші суспільні відносини і засадничою підставою для гармонізації усєї системи організації суспільного життя.

Реформування аграрно-земельних відносин завжди належало до надто складних завдань і найважливіших напрямків соціально-економічної політики держави в цілому та аграрної політики зокрема. У постанові «Про земельну реформу» передбачалося, що земельна реформа є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні у зв'язку з переходом економіки держави до ринкових відносин. Завданням цієї реформи є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну та

¹ Земельний кодекс України: від 18 груд. 1990 р. № 561-XII // Відомості Верховної Ради Української РСР. 1991. № 10. Ст. 98 в ред. Закону від 13 берез. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 25. Ст. 354. Кодекс втратив чинність з 1 січня 2002 року на підставі кодексу від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 3-4. Ст. 27.

² Про земельну реформу: постанова Верховної Ради Української РСР від 18 груд. 1990 р. № 563-XII // Відомості Верховної Ради Української РСР. 1991. № 10. Ст. 100.

³ Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі: постанова Верховної Ради України від 13 берез. 1992 р. № 2200-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 25. Ст. 355.

колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатуокладної економіки, раціонального використання та охорони земель.

З метою законодавчого забезпечення переходу незалежної Української держави до ринкової економіки була прийнята низка реформаторських законодавчих актів, у тому числі у сфері реформування аграрно-земельних відносин. До них відносились закони України «Про форми власності на землю» від 30 січня 1992 року¹, «Про власність» від 7 лютого 1991 року², «Про підприємства в Україні» від 27 березня 1991 року³, «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 року⁴, «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 року⁵, «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 року⁶ та інші важливі нормативно-правові акти, які

¹ Про форми власності на землю: Закон України від 30 січ. 1992 р. № 2073-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 18. Ст. 225. Закон втратив чинність на підставі Закону від 11 грудня 2003 р. № 1377-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 15. Ст. 228.

² Про власність: Закон України від 7 лют. 1991 р. № 697-XII // Відомості Верховної Ради Української РСР. 1991. № 20. Ст. 249. Закон втратив чинність на підставі Закону від 27 квітня 2007 р. № 997-V // Відомості Верховної Ради України. 2007. № 33. Ст. 440. Втрата чинності Закону «Про власність» пов'язана із закріпленням його основних положень у Цивільному кодексі України.

³ Про підприємства в Україні: Закон України від 27 берез. 1991 р. № 887-XII // Відомості Верховної Ради Української РСР. 1991. № 24. Ст. 272. Закон втратив чинність на підставі Господарського кодексу України від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, 19–20, 21–22. Ст. 144.

⁴ Про господарські товариства: Закон України від 19 верес. 1991 р. № 1576-XII // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 49. Ст. 682. Закон є діючим, за винятком ст. ст. 24–49 глава 1, які втратили чинність у частині, що стосується акціонерних товариств, на підставі Закону України «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 р. № 514-VI // Відомості Верховної Ради України. 2008. № 50–51. Ст. 384.

⁵ Про селянське (фермерське) господарство: Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2009-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 14. Ст. 186. Закон втратив чинність на підставі Закону України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р. № 973-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 45. Ст. 363.

⁶ Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України від 14 лют. 1992 р. № 2114-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 20. Ст. 272. Закон є чинним, проте колективні сільськогосподарські підприємства припинили своє існування у зв'язку з їх реорганізацією на підставі указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 // Офіційний вісник України. 1999. № 49.

відкрили принципово новий підхід до регулювання усієї системи економічних відносин, включаючи й аграрний сектор. Проте реформаторські перетворення насамперед стосуються відносин власності на землю, тобто володіння, користування та розпорядження землею як основного засобу виробництва у сільському господарстві та іншими природними ресурсами, що використовуються у сільськогосподарському виробництві, та використання землі як просторового базису для розташування будь-яких об'єктів на земній поверхні.

Коло господарюючих суб'єктів у сільському господарстві значно розширилося завдяки появі нових організаційно-правових форм і видів агровиробників. Сфера аграрного законодавства мала охопити правове регулювання діяльності приватних, комунальних і державних підприємств, спільних підприємств, агрофірм та агрохолдингів, усіх видів сільськогосподарських кооперативів, фермерських і особистих селянських господарств, сільськогосподарських акціонерних товариств і товариств з обмеженою відповідальністю, приватно-орендних підприємств та їх об'єднань, різноманітних агроасоціацій і агроспілок та інших агрогосподарських утворень і формувань. Така різноманітність суб'єктів аграрного права була обумовлена реальним запровадженням різних форм власності та розширенням організаційно-правових форм господарювання на землі. Проте незалежно від організаційно-правових форм свого утворення та правових форм власності свого існування всі разом вони утворювали систему суб'єктів – товаровиробників сільськогосподарської продукції.

Слід зауважити, що соціально-економічні та громадсько-політичні умови, в яких здійснювалася аграрно-земельна реформа, були надзвичайно несприятливими, складними і неоднозначними. Економічна криза, що охопила майже всі сфери суспільного життя, привела до застосування термінових і недостатньо виважених заходів. До того ж навколо питань реформування аграрних і земельних відносин тривалий час точилася гостра боротьба різних поглядів і пропозицій. Звичайно, земельні відносини є серцевиною аграрної політики держави, а їх реформування й удосконалення, перш за все, має відповідати інтересам селянства.

Отже, наближення сільського працівника як справжнього товаровиробника продовольчої продукції до володіння земельними ресурсами й іншими засобами виробництва та його утвердження як самостійного господаря слід розглядати у яко-

сті одного з головних завдань земельної й аграрної реформи. Проте за різними і взаємно протилежними поглядами зазначене завдання може досягатись як завдяки реалізації стародавнього принципу «земля має належати тим, хто її обробляє», так і запровадженням економічних, організаційних і правових механізмів, форм і методів господарювання на землі з ефективною державною підтримкою сільського господарства без приватної власності на землю, оскільки вона не створена працею людини і суспільними витратами. Безумовно, обидві точки зору мають право на існування, але лише як наукові погляди з відповідною аргументацією, а завданням законодавця є впровадження обраного напрямку за своєю суверенною волею.

Складовою сучасної аграрної реформи є реструктуризація сільськогосподарських підприємств, які раніше були засновані на колективній формі власності. Колективна форма власності та засновані на ній організаційно-правові форми аграрних структур за багаторічними показниками демонстрували свою мало-ефективну діяльність. Це визначило необхідність реформування аграрного сектора економіки, а саме – перетворення колективних агропідприємств у підприємства, що засновані на приватній власності. Слід зауважити, що колективна власність у якості законодавчої основи заснування і діяльності господарюючих суб'єктів-підприємств у даний час все ж зберігається у главі 10 Господарського кодексу України від 16 січня 2003 року¹.

Правовою основою реорганізації та перетворення колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) у різноманітні форми приватних та кооперативних підприємств став указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 року². Метою президентського указу було забезпечення реалізації державної аграрної політики, прискорення реформування та розвитку аграрного сектора економіки на засадах приватної власності. Відповідно до указу, реформування колективних сільськогосподарських підприємств мало здійснюватись у напрямку створення: приватних сільськогосподарських підприємств, які підпадають під правовий режим таких підприємств; фермерські

¹ Господарський кодекс України: від 16 січ. 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, 19–20, 21–22. Ст. 144.

² Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: указ Президента України від 3 груд. 1999 р. № 1529/99 // Офіційний вісник України. 1999. № 49.

господарства, статус яких визначено законом; господарські товариства, правове становище яких визначено законом; сільськогосподарські кооперативи, що функціонують згідно із Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію»¹; приватно-орендні підприємства, які крім власної земельної ділянки можуть орендувати землю у інших землевласників (фізичних та юридичних осіб, держави і територіальної громади). Указом також передбачалося формування необхідної інфраструктури аграрного ринку, в тому числі аграрних бірж, оптових ринків, агроторговельних домів, аукціонів, ярмарків, заготівельних кооперативів, які б забезпечували заготівлю, переробку і реалізацію сільськогосподарської продукції та постачання агровиробникам необхідних матеріально-технічних ресурсів. Слід зазначити, що переважна більшість реформаторських заходів була реалізована у встановлені указом строки, тобто до квітня 2000 року.

Проте не слід вважати, що реформування аграрних відносин на цьому завершилося. Оскільки аграрні перетворення пов'язані зі структурними змінами і оновленнями в усій економічній системі країни, то процес реформування продовжувався протягом тривалого періоду і триває до теперішнього часу. Вона заснована і забезпечується такими важливими законодавчими актами, якими є закони України: «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 року²; «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин» від 5 червня 2003 року³; «Про кооперацію» від 10 липня 2003 року⁴; «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року⁵; «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» від 3 вересня 2013 року⁶ та іншими актами чинного законодавства.

¹ Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 лип. 1997 р. № 469/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 39. Ст. 261.

² Про особисте селянське господарство: Закон України від 15 трав. 2003 р. № 742-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 29. Ст. 232.

³ Про захист прав покупців сільськогосподарських машин: Закон України від 5 черв. 2003 р. № 900-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 38. Ст. 315.

⁴ Про кооперацію: Закон України від 10 лип. 2003 р. № 1087-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 5. Ст. 35.

⁵ Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 черв. 2004 р. № 1877-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.

⁶ Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини: Закон України від 3 верес. 2013 р. № 425-VII // Відомості Верховної Ради України. 2014. № 20–21. Ст. 721.

Таким чином, можна визначити декілька складових аграрної реформи: проведення земельної реформи; перетворення майнових відносин власності в агропромисловому комплексі; утворення в процесі зміни майнових і земельних відносин нових суб'єктів господарської діяльності, найбільш адаптованих до ринкових умов; формування аграрного ринку і ринкової інфраструктури в аграрному секторі економіки; визначення і застосування державних важелів підтримки розвитку підприємництва на селі. Зазначені ринкові перетворення сприяли утворенню конкурентоспроможного аграрного сектора економіки, який забезпечує продовольчу безпеку країни та соціальну стабільність в суспільстві, що наглядно демонструє вітчизняне сільське господарство.

3.2. Правове регулювання паювання земель сільськогосподарських підприємств

Реформування земельних відносин й аграрних підприємств завжди було складним і проблематичним у світовій практиці економічного розвитку. Складними і суперечливими вони виявилися й у сучасній Українській державі. Реформування земельних відносин сільськогосподарських підприємств та організацій України відбувалося у контексті загальнодержавної земельної реформи, яка розпочалася з прийняттям постанови Верховної Ради Української РСР «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 року. Цим нормативно-правовим актом парламент оголосив, що з 15 березня 1991 року, тобто з набуттям чинності Земельним кодексом Української РСР 1990 року, всі землі країни є об'єктами земельної реформи.

Одним з основних напрямів реформування земельних відносин у агропромисловому комплексі було здійснення приватизації земель сільськогосподарських підприємств та організацій, а саме передачі земель із державної власності у приватну власність громадян. Таким чином, дотримувався головний принцип реформування земельних відносин у сільськогосподарській сфері: передача землі у власність тим, хто її обробляє. Однак здійснення приватизації земель сільськогосподарських підприємств та організацій не передбачало безпосередню передачу цих земель у приватну власність громадян. Законодавством було вста-

новлено поетапний процес приватизації земель підприємств і організацій агропромислового комплексу.

На початковому етапі реформування земельних відносин були прийняті окремі нормативно-правові акти, які склали правову основу реформування земельних відносин у сільському господарстві. До них, зокрема, слід віднести закони України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 року, «Про форми власності на землю» від 30 січня 1992 року, «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 року, «Про внесення змін і доповнень до Земельного кодексу Української РСР» від 13 березня 1992 року з одночасним прийняттям Верховною Радою України постанови «Про прискорення земельної реформи». Зазначеними актами законодавства було здійснено законодавче закріплення колективної та приватної власності на землю. Запровадження зазначених форм власності на землю привело до прояву зацікавленості та притягнення у процес реформування земельних відносин великої кількості сільськогосподарських підприємств і організацій та їх працівників.

Наступним етапом у процесі забезпечення приватизації сільськогосподарських угідь було здійснення паювання земель сільськогосподарських підприємств та організацій. Нормативну базу цього процесу склали: указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10 листопада 1994 року¹, указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8 серпня 1995 року², постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження форми сертифіката на право на земельну частку (пай) і зразка Книги реєстрації сертифікатів на право на земельну частку (пай)» від 12 жовтня 1995 року³ та інші правові акти.

¹ Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва: указ Президента України від 10 листоп. 1994 р. № 666/94. Указ втратив чинність, крім ст. 3, на підставі указу Президента від 20 липня 2007 р. № 650/2007 // Офіційний вісник Президента України. 2007. № 21. Ст. 420.

² Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям: указ Президента України від 8 серп. 1995 р. № 720/95 // Голос України. 1995. № 152.

³ Про затвердження форми сертифіката на право на земельну частку (пай) і зразка Книги реєстрації сертифікатів на право на земельну частку (пай): по-

Відповідно до п. 2 указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» місцевим радам за участю Держкомзему України пропонувалося вжити заходів щодо прискорення безоплатної передачі у колективну власність земель колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, трудові колективи яких виявили бажання одержати землю у власність. Згідно з п. 1 указу Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям», паюванню підлягали сільськогосподарські угіддя, передані у колективну власність сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, та інших державних сільськогосподарських підприємств.

Паювання земель радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств здійснювалося після перетворення їх у колективні сільськогосподарські підприємства. Паювання земель передбачало визначення розміру земельної частки (паю) у колективній власності на землю кожного члена колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства без виділення земельних ділянок у натурі (на місцевості).

На третьому етапі приватизації земель сільськогосподарських підприємств і організацій передбачалося виділення земельних ділянок в натурі (на місцевості), яке здійснювалося відповідно до вимог зазначених президентських указів та наказу Держкомзему України, Міністерства сільського господарства і продовольства України, Української академії аграрних наук від 4 червня 1996 року, яким затверджувалися Методичні рекомендації щодо порядку передачі земельної частки (паю) в натурі із земель колективної власності членам колективних сільськогосподарських підприємств і організацій¹.

станова Кабінету Міністрів України від 12 жовт. 1995 р. № 801 // Зібрання постанов уряду України. 1996. № 2. Ст. 63.

¹ Наказ втратив чинність на підставі наказу Державного комітету України по земельних ресурсах від 8 листопада 2005 р. № 341/616/104 // Землевпорядний вісник. 2005. № 4.

Паювання земель передбачало визначення розміру земельної частки (паю) в колективній власності на землю кожного члена сільськогосподарського підприємства. Право на земельну частку (пай) мали всі члени та пенсіонери колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських акціонерних товариств. При паюванні земель встановлювалось, що вартість і розміри земельних часток (паїв) в умовних кадастрових гектарах всіх членів підприємства, кооперативу, товариства є рівними. Вартість земельної частки (паю) для кожного підприємства, кооперативу, товариства визначалася виходячи з грошової оцінки переданих у колективну власність сільськогосподарських угідь, що обчислювалося за методикою грошової оцінки земель, затвердженої Кабінетом Міністрів України. Розмір земельної частки (паю) в умовних кадастрових гектарах визначався виходячи із вартості земельної частки (паю) і середньої грошової оцінки одного гектара сільськогосподарських угідь для даного підприємства, кооперативу чи товариства. Розміри земельного паю обчислювалися комісіями, що створювались на підприємствах, у кооперативах чи товариствах із числа їх працівників, та затверджувалися райдержадміністраціями, які видавали громадянам сертифікати на земельний пай.

Разом із тим зазначеними законодавчими актами встановлювалось, що кожний член колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства мав право безперешкодно вийти з нього та одержати безкоштовно у приватну власність свою частку землі (пай) у натурі (на місцевості), що засвідчується державним актом на право приватної власності на землю. Власникам земельних ділянок було надано право добровільно створювати на базі належних їм земельних ділянок спільні сільськогосподарські підприємства, акціонерні та інші господарські товариства, кооперативні підприємства і організації, а також передавати ділянки у спадщину, дарувати, обмінювати, надавати в оренду і продавати громадянам України без зміни цільового призначення земельних ділянок.

Граничний розмір загальної площі земельної ділянки, що міг знаходитись у приватній власності громадянина, не мав перевищувати норми, встановлені Земельним кодексом України. У разі виходу власника земельної частки (паю) з колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського ко-

оперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства за його заявою здійснювалося відведення земельної ділянки в натурі та видавався державний акт на право приватної власності на земельну ділянку. Після видачі громадянам державного акта на право приватної власності на земельну ділянку сертифікат на земельну частку (пай) втрачав юридичне значення і повертався до районної державної адміністрації.

Протягом 1992–2000 років майже всі сільськогосподарські підприємства України отримали землю у колективну власність, а їх працівники, у тому числі пенсіонери, які раніше працювали в них і не втратили зв'язків з підприємством, – право на земельну частку (пай). Відповідно до указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 року, виданого з метою забезпечення реалізації державної аграрної політики, прискорення реформування та розвитку аграрного сектора економіки на засадах приватної власності, переважна більшість таких підприємств була реорганізована у сільськогосподарські підприємства ринкового типу (приватні підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю, фермерські господарства), які у даний час здійснюють свою діяльність на засадах приватної власності.

Реформування колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно мало проводитися шляхом забезпечення всім членам колективних сільськогосподарських підприємств права вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, фермерських господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів та інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності. Зазначений указ Президента України був спрямований на становлення реального і повноправного власника землі та засобів виробництва, а також на запровадження ефективних форм господарювання на засадах приватної власності на землю та майно.

З прийняттям Земельного кодексу України 25 жовтня 2001 року у ньому закріплені аналогічні умови і порядок паювання та приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств. Так, за ст. 25 чинного Земельного кодексу при приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій земельні ділянки передаються працівникам цих підприємств, установ та

організацій, працівникам державних та комунальних закладів освіти, культури, охорони здоров'я, розташованих на території відповідної ради, а також пенсіонерам з їх числа з визначенням кожному з них земельної частки (паю). Рішення про приватизацію земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій приймають органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування за клопотанням працівників цих підприємств, установ та організацій. Землі у приватну власність працівникам зазначених підприємств та працівникам закладів освіти, культури, охорони здоров'я, а також пенсіонерам з їх числа передаються безоплатно.

Площа земель, що передаються у приватну власність, становить різницю між загальною площею земель, що перебували у постійному користуванні сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, і площею земель, які залишаються у державній чи комунальній власності (лісгосподарського призначення, водний фонд, резервний фонд). Загальний розмір обчисленої для приватизації площі сільськогосподарських угідь поділяється на загальну кількість осіб, які мають право на приватизацію зазначених земель. Вартість і розміри в умовних кадастрових гектарах земельних часток (паїв) працівників відповідних підприємств, установ і організацій та пенсіонерів з їх числа є рівними. Розміри земельних ділянок, що виділяються для працівників та пенсіонерів з їх числа, які проживають у сільській місцевості або селищах міського типу, не можуть перевищувати норм безоплатної передачі земельних ділянок громадянам, встановлених законом для ведення особистого селянського господарства.

Внутрігосподарські шляхи, господарські двори, полезахисні лісосмуги та інші захисні насадження, гідротехнічні споруди, водойми тощо можуть бути відповідно до Земельного кодексу передані у власність громадян, сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, що створені колишніми працівниками державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій. Органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування у процесі приватизації створюють резервний фонд земель у розмірі до 15 % площі усіх сільськогосподарських угідь, які були у постійному користуванні відповідних підприємств, установ та організацій.

В ході реформування земельних відносин в агропромисловому комплексі країни право на земельну частку (пай) одержали

6,91 млн громадян, з яких 6,82 млн (98,6 %) отримали сертифікати на земельну частку (пай). Оформлено та видано державних актів на право власності на землю 6,19 млн, що складає 91 % від числа громадян, які отримали сертифікати на земельну частку (пай). За даними Держгеокадастру України на 1 січня 2015 року сільськогосподарські землі склали 42 731,5 тис. га, що дорівнювало 70,8 %. Державна та комунальна власність на землі сільськогосподарського призначення переважно розпайована і приватизована. За даними державного обліку земель у приватній власності перебувало 30,56 млн га, що складало 73,4 % від загальної площі сільськогосподарських земель.

3.3. Правові засади приватизації майна в агропромисловому комплексі

В умовах переходу до ринкової системи господарювання важливим засобом забезпечення приватної власності є приватизація державного майна. Загальні правові засади приватизації державного майна складаються із законів України «Про приватизацію державного майна» від 4 березня 1992 року¹, «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» від 6 березня 1992 року², «Про приватизаційні папери» від 6 березня 1992 року³, «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19 червня 1992 року⁴, «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації» від 7 липня 1999 року⁵, «Про особливості приватизації об'єктів незавершеного будівництва» від 14 вересня 2000 року⁶ та інших законодавчих актів.

¹ Про приватизацію державного майна: Закон України від 4 берез. 1992 р. № 2163-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 24. Ст. 348.

² Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію): Закон України від 6 берез. 1992 р. № 2171-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 24. Ст. 350.

³ Про приватизаційні папери: Закон України від 6 берез. 1992 р. № 2173-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 24. Ст. 352.

⁴ Про приватизацію державного житлового фонду: Закон України від 19 черв. 1992 р. № 2482-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 36. Ст. 524.

⁵ Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації: Закон України від 7 лип. 1999 р. № 847-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 37. Ст. 332.

⁶ Про особливості приватизації об'єктів незавершеного будівництва: Закон України від 14 верес. 2000 р. № 1953-III // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 45. Ст. 375.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про приватизацію державного майна», приватизація визначається як відчуження майна, що перебуває у державній власності, на користь фізичних та юридичних осіб, тобто йдеться про роздержавлення майна. У ст. 5 зазначеного Закону визначається, що до об'єктів державної власності, що підлягають приватизації, належать: майно підприємств, цехів, виробництв, дільниць, інших підрозділів, які є єдиними (цілісними) майновими комплексами; об'єкти незавершеного будівництва та законсервовані об'єкти; акції (частки, паї), що належать державі у майні юридичних осіб.

Законом України «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації» визначено коло майнових об'єктів та комплексів, які не підлягають приватизації. До них належать майно і майнові комплекси підприємств з лісовідновлення, лісорозведення та охорони лісу, сортовипробувальні станції, дільниці та інші організації з експертизи сортів рослин, станції хімізації сільського господарства, науково-дослідні, конструкторсько-технологічні та проектні інститути, окремі публічні акціонерні товариства, майно і майнові комплекси підприємств, що виготовляють спирт, вино, лікєро-горілчані вироби тощо.

Безумовно, приватизація державного майна в агропромисловому комплексі здійснюється на підставі загального законодавства про приватизацію, з урахуванням особливостей аграрного законодавства. Законодавчим актом, що передбачає особливості приватизації державного майна в сільському господарстві, є Закон України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі»¹. Він регламентує умови і порядок приватизації підприємств, для яких основними видами діяльності є виробництво сільськогосподарської продукції, продукції рибного та лісового господарства, переробка та реалізація виробленої ними продукції, виконання робіт і надання послуг сільськогосподарським товаровиробникам тощо. Перелік таких підприємств затверджений постановою Кабінету Міністрів України «Про підприємства, що приватизуються з урахуванням особливостей, визначених законодавством для агропромислового комплексу» від 12 червня 1996 року².

¹ Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі: Закон України від 10 лип. 1996 р. № 290/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 41. Ст. 188.

² Про підприємства, що приватизуються з урахуванням особливостей, визначених законодавством для агропромислового комплексу: постанова Кабінету Мі-

В Законі України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» відрізняється здійснення приватизації майна державних сільськогосподарських підприємств та несільськогосподарських підприємств. Законом також встановлюються особливості приватизації майна підприємств окремих галузей в агропромисловому комплексі.

Приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств здійснювалася шляхом перетворення їх у колективні сільськогосподарські підприємства або у відкриті акціонерні товариства за рішенням загальних зборів (зборів уповноважених). Це в основному стосувалось майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств. І хоча масова приватизація майна та майнових комплексів таких підприємств давно проведена, періодично виникає потреба у застосуванні вимог законодавства.

Працівникам підприємства, що приватизується, безоплатно надається частка державного майна (акцій), розмір якої визначається як добуток вартості майна, що припадає на члена колективного сільськогосподарського підприємства по області, на кількість працівників підприємства, що приватизується, та прирівняних до них осіб. Безоплатна передача частки державного майна провадиться при перетворенні в процесі приватизації державних сільськогосподарських підприємств. Розподіл безоплатно переданого майна (акцій) між працівниками здійснюється відповідно до трудової участі за рішенням загальних зборів (зборів уповноважених).

Приватизація частки державного майна, що залишилася після безоплатної його передачі, здійснюється за приватизаційні майнові сертифікати. Право на першочергове придбання цього майна за приватизаційні майнові сертифікати мають працівники даного підприємства та прирівняні до них особи. Право на придбання майна на пільгових умовах за приватизаційні майнові сертифікати мають також члени сімей трудового колективу даного підприємства, які проживають разом з ними, та особи, зайняті у соціальній сфері на селі. Якщо після реалізації членами трудового колективу та прирівняними до них особами їх права на безоплатну приватизацію частки майна залишається частка державного майна, то вона приватизується на загальних підставах відповідно до законодавства.

Приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств, що були створені на базі міжгосподарських підприємств, заснованих колгоспами і радгоспами без викупу державою їх майна, які за період своєї діяльності не одержували бюджетних коштів для придбання основних фондів і будівництва, здійснюється перетворенням їх у відкриті акціонерні товариства з наступною безоплатною передачею акцій цих товариств засновникам міжгосподарського підприємства. У разі використання бюджетних коштів на зазначені цілі створена за їх рахунок частка майна приватизується у наведеному вище порядку. Положення про порядок приватизації майна державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі орендних підприємств затверджене наказом Фонду державного майна України від 17 серпня 2000 року¹.

Приватизація майна державних несільськогосподарських підприємств в агропромисловому комплексі в основному стосується підприємств харчової промисловості, які переробляють сільськогосподарську сировину, борошномельно-круп'яної та комбікормової промисловості, а також сервісних, будівельних, фірмових торговельних та інших несільськогосподарських підприємств і організацій, що виконують роботи і надають послуги сільськогосподарським товаровиробникам незалежно від вартості об'єктів приватизації. Їх приватизація здійснюється шляхом перетворення їх у відкриті акціонерні товариства згідно з Положенням про план приватизації несільськогосподарських підприємств і організацій агропромислового комплексу, затвердженим вказаним наказом Фонду державного майна України. При цьому має зберігатися профільний напрямок діяльності, технологічна єдність виробництва та цілісність майнових комплексів і технологій, а сільськогосподарська спеціалізація має зберігатися не менше 10 років.

Право на пільгове придбання акцій за номінальною вартістю мають працівники підприємств, що приватизуються. Працівники сільськогосподарських підприємств мають право на пільгове придбання акцій за приватизаційні майнові сертифікати, а також за власні кошти і компенсаційні сертифікати в розмірі, що не перевищує половини вартості приватизаційних майнових сертифікатів. До працівників підприємств, що прива-

¹ Про затвердження положень з питань приватизації майна в агропромисловому комплексі: наказ Фонду державного майна України від 17 серп. 2000 р. № 1718 // Офіційний вісник України. 2000. № 40. Ст. 1724.

тизуються, також порівнюються: особи, які вийшли з цих підприємств на пенсію, звільнені у зв'язку із скороченням штатів і не працюють з моменту звільнення на інших підприємствах; особи, які мають право відповідно до чинного законодавства повернутися на попереднє місце роботи на цьому підприємстві; інваліди, звільнені за станом здоров'я у зв'язку з професійним захворюванням.

Недержавним сільськогосподарським підприємствам, до яких відносяться колективні сільськогосподарські підприємства, спілки селян, спілки кооперативів, акціонерні товариства, фермерські господарства та інші суб'єкти недержавних форм власності, передається безоплатно 51 % акцій підприємств, що приватизуються, у тому числі розміщення приватизаційних майнових сертифікатів, а також власних коштів і компенсаційних сертифікатів працівників відповідних сільськогосподарських підприємств і порівняних до них осіб через довірчі товариства, створені в колективах товаровиробників. У плані приватизації підприємств, які переробляють сільськогосподарську сировину та виконують роботи і надають послуги сільськогосподарським товаровиробникам, передбачається відповідна квота для діючих державних сільськогосподарських підприємств для подальшої передачі відповідної частки після їх приватизації та розміщення приватизаційних майнових сертифікатів їх працівників.

Недержавні сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм господарювання мають право на придбання акцій за номінальною вартістю в межах зазначених квот у разі, коли трудові колективи підприємств, що приватизуються, сільськогосподарські товаровиробники та порівняні до них особи не викупили акції в межах установлених квот. Якщо підприємства, які приватизуються, не мають договірних зв'язків із сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами тощо, визначення переліку сільськогосподарських товаровиробників, які залучаються на пільгових умовах до участі в приватизації підприємств, та квоти для придбання ними акцій передбачаються в плані приватизації підприємства за пропозиціями цих підприємств і державних органів управління у галузі сільського господарства та продовольства в залежності від сфери діяльності підприємств.

Розподіл акцій між державними, колективними та іншими сільськогосподарськими підприємствами здійснюється пропорційно до обсягів сировини, зданої на об'єкт приватизації, ви-

конаних робіт і наданих послуг у середньому за п'ять років, що передують року приватизації, а ті, що існують менше п'яти років, – за весь час їх діяльності. Акції, які не були викуплені на пільгових умовах протягом року з дня початку їх продажу, реалізуються на загальних засадах відповідно до чинного законодавства.

Особливості приватизації майна в окремих галузях сільського господарства. Приватизація майна сільськогосподарських підприємств, які спеціалізуються на вирощуванні багаторічних насаджень (хміль, ефіроолійні та лікарські рослини), здійснюється шляхом перетворення їх у відкриті акціонерні товариства. При цьому акції на суму вартості зазначених багаторічних насаджень тимчасово залишаються у власності держави у розмірі не менше 25 %.

Приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств, що виробляють вино та інші алкогольні напої, здійснюється перетворенням їх у відкриті акціонерні товариства із збереженням у власності держави майна структурних підрозділів із виробництва готових алкогольних напоїв. При цьому державний орган приватизації приймає рішення про перетворення цього підприємства в акціонерне товариство на умовах і в порядку, передбачених чинним законодавством.

Приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств, які перебувають у зоні гарантованого добровільного відселення внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції та в зонах відселення у зв'язку з державними і громадськими потребами, незалежно від джерел його придбання, здійснюється шляхом їх перетворення у колективні сільськогосподарські підприємства з безоплатною передачею майна працівникам цих підприємств. Якщо відселення у визначені строки не проведено відповідними державними органами, то громадяни, які проживають у зоні відселення і зазнали обмежень у правах землекористування та користування жилими приміщеннями, мають право на одержання грошової компенсації в розмірах та у порядку, визначених Кабінетом Міністрів України.

Приватизація майна дослідних господарств, експериментальних виробництв, проектно-конструкторських та інших підприємств, підпорядкованих навчальним та науково-дослідним установам, радгоспів-технікумів здійснюється за погодженням з Кабінетом Міністрів України шляхом перетворення їх в акціонерні товариства. При цьому частка державного майна (ак-

цій), що тимчасово залишається в державній власності, має становити не менше 51 % загальної вартості майна.

Приватизація майна рибних господарств (рибокомбінатів, рибоводно-меліоративних станцій, нерестово-виросних рибницьких господарств), які спеціалізуються на вирощуванні рибо-посадкового матеріалу та риби у ставках, басейнах, лиманах та інших внутрішніх водоймах, здійснюється шляхом перетворення їх у колективні господарства або в акціонерні товариства. При цьому має забезпечуватися технологічна єдність виробництва та цілісність майнових комплексів. Приватизація рибогосподарських державних підприємств (рибгоспів) здійснюється на основі Положення про порядок приватизації майна підприємств і організацій рибної галузі, затвердженого наказом Фонду держмайна України і Міністерства аграрної політики України від 12 вересня 2000 року¹. При цьому в планах приватизації зазначених підприємств та організацій комісією з приватизації визначається пакет акцій розміром 25 або 50 % статутного фонду плюс одна акція відповідного відкритого акціонерного товариства, який тимчасово терміном на 3 роки, залишається у власності держави.

Об'єкти незавершеного будівництва агропромислового комплексу, які не були приватизовані відповідно до законодавства України з питань приватизації, можуть передаватися органами приватизації сільськогосподарським підприємствам (у тому числі недержавним) для завершення їх будівництва з наступним пріоритетним правом викупу працівниками зазначених підприємств частки державного майна цих об'єктів. Детальніше порядок приватизації зазначених об'єктів регламентовано Положенням про порядок приватизації об'єктів незавершеного будівництва, затвердженим наказом Фонду держмайна України від 11 вересня 2000 року². Обов'язковими умовами приватизації об'єктів незавершеного будівництва є: встановлення строку завершення будівництва об'єкта та забезпечення виконання вимог екологічної безпеки й охорони довкілля під час добудови та введення в експлуатацію.

¹ Положення про порядок приватизації майна підприємств і організацій рибної галузі: наказ Фонду державного майна та Мінагрополітики від 12 верес. 2000 р. № 1898/175 // Офіційний вісник України. 2000. № 40. Ст. 1715.

² Положення про порядок приватизації об'єктів незавершеного будівництва: наказ Фонду державного майна України від 11 верес. 2000 р. № 1894 // Офіційний вісник України. 2000. № 41. Ст. 1758.

Під час приватизації майна державних підприємств об'єкти соціально-побутового призначення, інженерні мережі та споруди комунального господарства, зокрема, побудовані за кошти фонду соціального розвитку, передаються органами приватизації у комунальну власність за згодою власників підприємств. Приватизація часток (паїв) держави у майні підприємств зі змішаною формою власності (у тому числі орендні) здійснюється перетворенням їх у відкриті акціонерні товариства, якщо інше не передбачено їх установчими документами. Державні підприємства та підприємства зі змішаною формою власності, сума вартості майна яких є недостатньою для формування статутного капіталу відкритого акціонерного товариства, приватизуються шляхом викупу майна працівниками цих підприємств за приватизаційні сертифікати, власні кошти й компенсаційні сертифікати або за кошти підприємств зі змішаною формою власності.

Підприємства, створені шляхом викупу державного майна, зданого в оренду, які мають або мали прямі договірні зв'язки із сільськогосподарськими товаровиробниками, підлягають перетворенню у відкриті акціонерні товариства за рішенням зборів учасників товариства. При цьому для продажу сільськогосподарським товаровиробникам, які є для зазначених підприємств або акціонерних товариств постачальниками сировини, споживачами робіт і послуг, здійснюється додатковий випуск акцій та їх продаж для того, щоб загальна їх кількість становила не менше 51 % статутного фонду. Оплата акцій може здійснюватися в порядку взаєморозрахунків між акціонерним товариством та сільськогосподарськими підприємствами за здану продукцію (виконані роботи, надані послуги). Продаж додаткового випуску акцій здійснюється протягом 6 місяців, а кошти, одержані акціонерним товариством від їх реалізації, спрямовуються на збільшення статутного капіталу.

Закон визначає процедуру приватизації майна державних, сільськогосподарських підприємств. Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств на безоплатній основі здійснюється за спрощеною процедурою. Державні органи приватизації створюють комісію з підготовки до приватизації у складі керівника (голови комісії) та головного бухгалтера підприємства, що приватизується, представників відповідного державного органу приватизації та органу, уповноваженого управляти державним майном. Зазначена комісія розробляє план приватизації у місячний термін з дня затвердження

її складу. Оцінка майна здійснюється на підставі даних балансу на початок відповідного року та за результатами останньої повної інвентаризації майна підприємства. Проведення аудиту під час приватизації державних сільськогосподарських підприємств не є обов'язковим.

3.4. Сучасні напрями вдосконалення аграрної реформи

На сучасному етапі розвитку українського суспільства відбуваються складні процеси та створюються ефективні механізми ринкових відносин, що потребують докорінних змін державної соціально-економічної політики. У першу чергу це стосується аграрного сектора економіки та розвитку села. Сучасна аграрна і земельна реформи являють собою процес удосконалення економічних відносин і організації виробництва в усіх галузях агропромислового комплексу¹.

Головним напрямом сучасної аграрної та земельної реформи мають стати перетворення виробничих відносин у землеробстві шляхом приватизації землі, засобів виробництва, виробленого продукту та одержаних доходів. Аграрна реформа стане дієвою лише за умови, якщо в ній будуть визначені не тільки завдання, а й всебічно відпрацьовані всі без винятку аспекти перетворень: економічні, політичні, соціальні, правові, кадрові, екологічні, зовнішньоекономічні тощо.

Уявлення про шляхи розвитку сучасних аграрних відносин виходять з того, що найважливішими складовими сучасної аграрної реформи є: вдосконалення структури аграрного виробництва та створення нових форм господарювання на селі; реформування ціноутворення з метою досягнення паритету цін на сільськогосподарську продукцію, промислові засоби виробництва та виробничі послуги; розв'язання соціальних проблем на селі шляхом забезпечення соціальної спрямованості аграрних перетворень; створення надійної правової бази для здійснення аграрної реформи тощо.

Нині у чинних актах аграрного законодавства передбачені передумови для істотного прискорення ринкових перетворень на селі шляхом реформування відносин власності на землю, май-

¹ Статівка А. М. Правові засади сучасної аграрної реформи в Україні та роль селянина в її проведенні // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. 2014. Вип. 197, ч. 1. С. 45–55.

но та інші засоби виробництва в аграрному секторі економіки, розширення і поглиблення ринкових відносин між усіма суб'єктами господарювання, створення нових організаційно-правових структур господарювання, нового механізму регулювання аграрних відносин¹. У законодавчих актах відзначається необхідність збереження, цілісності господарського використання приватними формуваннями земельних та майнових ресурсів на основі оренди земельних часток (паїв), що забезпечує їх ефективне використання, а також розвиток соціальної сфери села.

Важливою умовою проведення аграрної реформи є істотне вдосконалення правового забезпечення з боку законодавчих органів. Наразі правове регулювання аграрних відносин в країні забезпечують законодавчі акти про приватизацію, про перетворення земельних та майнових відносин, про безперешкодну діяльність сільськогосподарських підприємств та аграрних товаровиробників, про власницькі засади їх діяльності, про пріоритетність соціального розвитку села тощо.

Проте наукові обґрунтування продовження аграрних перетворень мають базуватися на об'єктивних економічних закономірностях, чільне місце серед яких займають: закон підвищення продуктивності праці, закон безперервно зростаючих потреб, закон суспільного поділу праці, закон вартості та власності, закон грошового обігу тощо. Без врахування зазначених об'єктивних факторів у перетвореннях, що здійснюються в агропромисловому комплексі, важко розраховувати на швидкі просування та позитивні результати.

Поряд з удосконаленням законодавства важливим є забезпечення паритетності у розвитку аграрного і промислового секторів економіки, усунення перекосів у ціноутворенні на їхню продукцію, що негативно впливає на розвиток сільськогосподарського виробництва. Україні потрібна така аграрна реформа, яка б не руйнувала побудоване, а створювала рівні економічні та правові умови для всіх сільськогосподарських товаровиробників незалежно від форми власності. В умовах побудови правової держави проблема охорони прав та інтересів усіх суб'єктів аграрних відносин заслуговує на увагу законодавців, урядовців та науковців.

¹ Єрмоленко В. М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2008. 36 с.

Сучасним земельним законодавством позитивно вирішені питання безоплатної передачі земельних ділянок громадянам у межах визначених норм, передачі земельних ділянок в оренду, забезпечення цільового використання земель та зберігання родючості ґрунтів, визначення та закріплення прав і обов'язків землекористувачів, юридичного захисту селянина як власника землі тощо. Одночасно чинний Земельний кодекс України 2001 року відкриває шляхи для поглиблення і вдосконалення земельної реформи та створення повноцінних ринкових земельних відносин.

Слід зауважити, що земельні перетворення не відбулися без необґрунтованих заходів, прорахунків, поспішності та інших недоліків. До них можна віднести наступне: початковий етап проведення земельної реформи був покладений на обласні, районні, міські, селищні та сільські ради, які не мали ані відповідних повноважень, ані певних засобів для її проведення; тривалий час земельна реформа носила не економічний, а суто адміністративний характер, заснований на спонтанних рішеннях центральних органів влади; мали місце прояви ігнорування «консервативного» характеру земельних відносин, які не піддані швидкому реформуванню; земельна реформа була розпочата без достатньої підготовки до її проведення, зокрема, без підготовки кадрового забезпечення тощо. Прорахунками юридичного характеру у здійсненні земельної реформи слід визнати нестабільність та суперечливість земельного законодавства.

Забезпечення належного і поступового розвитку земельних та аграрних відносин мають забезпечити стабільний і поступовий розвиток суспільства і держави.

СУБ'ЄКТИ АГРАРНОГО ПРАВА

4.1. Поняття, особливості та класифікація суб'єктів аграрного права

У теорії держави і права під суб'єктами права маються на увазі індивіди або організації, які на підставі юридичних норм можуть бути учасниками правовідносин, тобто носіями суб'єктивних прав та обов'язків. Суб'єктом аграрного права є особа, визначена законодавством, яка наділена сукупністю прав та обов'язків, достатніх для забезпечення участі в аграрних правовідносинах.

Суб'єктами аграрного права є юридичні особи всіх форм власності, громадяни (іноземні громадяни) та особи без громадянства, що господарюють на землі і займаються виробництвом, переробкою, реалізацією сільськогосподарської продукції та обслуговуванням сільськогосподарських товаровиробників, а також державні органи, до компетенції яких належить регулювання сільського господарства в Україні.

Передусім суб'єктами аграрного права виступають сільськогосподарські підприємства – фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, аграрні господарські товариства, приватні (приватно-орендні) підприємства, колективні, державні та комунальні підприємства тощо. Серед фізичних осіб як суб'єктів аграрного права можна назвати громадян, які займаються особистим селянським господарством, садівництвом, тваринництвом і не здійснюють підприємницької діяльності, адже в протилежному разі вони як фізичні особи-підприємці будуть прирівнюватися у своєму правовому статусі до сільськогосподарських підприємств. До суб'єктів аграрного права належать і ті суб'єкти, які не займаються безпосередньо сільськогосподарським виробництвом, проте предмет їх діяльності по-

в'язаний з ним. Йдеться про різноманітних сервісних аграрних господарюючих суб'єктів, які забезпечують сучасну ефективну аграрну виробничу діяльність – переробні, заготівельні, збутові, постачальницькі, сервісні та інші підприємства.

Суб'єктами аграрного права виступають також органи державної влади та місцевого самоврядування, які здійснюють управлінські та організаційно-господарські функції в аграрному секторі економіки України, а саме: Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, Міністерство аграрної політики та продовольства України та інші відомчі державні інспекції, агентства, управління та служби тощо.

Основним предметом діяльності суб'єктів аграрного господарювання є виробництво сільськогосподарської продукції. Всі інші види сільськогосподарської діяльності (в тому числі перероблення і реалізація продукції) мають допоміжний характер. Така діяльність спрямована на задоволення економічних, соціальних та інших потреб їх членів або учасників (акціонерів). Її головна мета, як правило, – отримання прибутку. Усі суб'єкти аграрного господарювання використовують землі сільськогосподарського призначення, які є основним засобом виробництва, та інші природні ресурси. Тому їх статус формується з урахуванням прав і обов'язків, притаманних власникам та користувачам природних ресурсів.

Виробництво сільськогосподарської продукції (крім тваринництва) має сезонний характер і безпосередньо залежить від природно-кліматичних умов, в яких здійснюється господарювання. З урахуванням цих об'єктивних виробничих умов законодавство наділяє суб'єктів аграрного господарювання правами встановлювати на рівні локального регулювання режими праці й відпочинку, норми праці та оплати праці, правила дисципліни праці та внутрішнього трудового розпорядку та ін.

Усі суб'єкти аграрного господарювання із статусом юридичної особи мають відокремлене майно, яке знаходиться на самостійному балансі, рахунки в установах банків, печатку із своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом, відповідають за своїми зобов'язаннями своїм майном, можуть від свого імені набувати та здійснювати майнові та особисті немайнові права, мати обов'язки, бути позивачами та відповідачами в суді. Засновники недержавних сільськогосподарських підприємств мають відповідні права та обов'язки щодо майна таких підпри-

ємств. На відміну від них, засновники державних і комунальних сільськогосподарських підприємств є власниками їх майна.

Враховуючи, що продовольча безпека держави безпосередньо залежить від ефективності та якості господарської діяльності сільськогосподарських підприємств, існує потреба в здійсненні особливого державного регулювання сільського господарства переважно економічними методами (наприклад, ціноутворення, пільгове кредитування, оподаткування, страхування, державні закупівлі, державні заставні операції, економічні санкції, методи встановлення гарантованих фіксованих цін, державних закупівельних цін).

Класифікацію суб'єктів аграрного господарювання можна здійснювати за такими основними критеріями, зокрема за формою власності, порядком створення, організаційно-правовою формою, способом утворення (заснування) та формування статутного капіталу, особливостями правоздатності та виконуваними функціями та ін.

1. Залежно від форм власності, передбачених законом, в Україні можуть діяти сільськогосподарські підприємства таких видів: приватне (приватно-орендне) підприємство; підприємство колективної власності; комунальне підприємство; спільне комунальне підприємство; державне підприємство; підприємство, засноване на змішаній формі власності. Виділяють також іноземні підприємства, внески до статутного фонду якого становлять 100 відсотків. Якщо іноземні внески становлять не менше 10 відсотків, таке сільськогосподарське підприємство визнається підприємством з іноземними інвестиціями.

2. За порядком створення всі суб'єкти аграрного господарювання поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Згідно зі ст. 87 ЦК України, юридичні особи приватного права створюються на підставі установчих документів, які викладаються письмово і підписуються всіма учасниками (засновниками), якщо законом не передбачено інший порядок їх затвердження. Юридичні особи публічного права створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади або місцевого самоврядування згідно зі ст. 81 ЦК України.

3. Досить поширеною є класифікація суб'єктів аграрного господарювання залежно від їх організаційно-правових форм. За цим критерієм їх поділяють на сільськогосподарські підприємства (приватні, державні й комунальні), сільськогосподарські ко-

оперативи, господарські товариства та фермерські господарства. Згідно зі ст. 63 Господарського кодексу України, сільськогосподарські кооперативи, господарські товариства та фермерські господарства охоплюються загальним поняттям «підприємство». Проте наявність в аграрному секторі економіки таких суб'єктів господарювання, як державні (комунальні) та приватні сільськогосподарські підприємства, зумовлює потребу окремого визначення поняття «сільськогосподарське підприємство». Таке підприємство можна визначити як самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади, органом місцевого самоврядування або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб систематичним здійсненням виробничої, науково-дослідницької, торговельної, іншої господарської діяльності в аграрному секторі економіки в порядку, передбаченому чинним законодавством України¹.

4. Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду в Україні діють підприємства унітарні, корпоративні та кооперативні.

Унітарне сільськогосподарське підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який призначається (обирається) засновником (наглядовою радою такого підприємства у разі її утворення), керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні, комунальні, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Згідно з ч. 5 ст. 63 ГК України, *корпоративне підприємство* утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підпри-

¹ Аграрне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного. Київ: Істина, 2004. С. 97.

ємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, в т.ч. засновані на приватній власності двох або більше осіб.

Проте, з урахуванням суттєвих особливостей правосуб'єктності аграрних підприємств кооперативного і корпоративного типу, їх слід розмежовувати. Особливість сільськогосподарських підприємств кооперативного типу полягає в тому, що вони передусім об'єднують трудову діяльність, тобто кожен член такого підприємства повинен особисто в ньому працювати. Всі члени такого підприємства мають право брати участь в управлінні діяльністю підприємства (за принципом: «один член кооперативу – один голос»). Від кожного працівника такого підприємства залежить застосування заходів заохочення і стягнення. До кооперативних форм виробництва сільськогосподарської продукції належать: сільськогосподарські кооперативи, колективні сільськогосподарські підприємства. Обов'язкова вимога прийняття особистої трудової участі членами у діяльності фермерського господарства також накладає на це підприємство кооперативні ознаки.

Корпоративними сільськогосподарськими підприємствами визнаються господарські товариства. Фізичні та юридичні особи, які беруть участь у діяльності сільськогосподарського товариства, обов'язково повинні зробити особистий майновий внесок у статутний фонд товариства. Внесками учасників можуть бути не тільки грошові кошти, а й будинки, обладнання, цінні папери, право на користування природними ресурсами, право на інтелектуальну власність людини. Отже, суттєвою особливістю правосуб'єктності підприємств корпоративного типу є те, що вони насамперед об'єднують капітал.

За особливостями правоздатності та виконуваними функціями суб'єкти аграрного господарювання поділяються на три групи. До першої належать засновані на приватній, державній та комунальній формах власності юридичні особи або інші структури, які не мають статусу юридичної особи і головним предметом діяльності яких є виробництво товарної маси продуктів харчування, продовольства й сировини. Ці аграрні формування називаються сільськогосподарськими товаровиробниками.

Друга група суб'єктів аграрного права представлена підприємницькими структурами, діяльність яких заснована на різних формах власності та організаційно-правових формах, а правосуб'єктність і статутна діяльність спрямовані на забезпечення ви-

робничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників. До цієї групи належать суб'єкти господарювання, предметом діяльності яких є виконання робіт з агрохімічного, меліоративного, гідромеліоративного, технічного та іншого забезпечення діяльності виробників сільськогосподарської товарної продукції.

До третьої групи належать підприємницькі структури, правособ'єктність і статутна діяльність яких спрямована на надання різноманітних фінансово-кредитних, страхових, комерційних, посередницьких та інших послуг для забезпечення підприємницької діяльності сільськогосподарських товаровиробників. До цієї групи входять банки, кредитні спілки, біржі, страхові компанії, аграрні холдинги тощо¹.

4.2. Характерні ознаки сільськогосподарського товаровиробника

Сільськогосподарська діяльність об'єднує відносини з виробництва, первісної переробки і реалізації сільськогосподарської продукції. Таким чином, суб'єктами аграрного права, насамперед, виступають особи, що здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції.

Поняття виробника сільськогосподарської продукції (сільськогосподарський виробник) міститься у ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарський перепис» від 23 вересня 2008 року². Виробники сільськогосподарської продукції – це юридичні особи всіх організаційно-правових форм господарювання та їх відокремлені підрозділи, фізичні особи (фізичні особи – підприємці, домогосподарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю, передбаченою класифікацією видів економічної діяльності, мають у володінні, користуванні або розпорядженні землі сільськогосподарського призначення чи сільськогосподарських тварин.

Саме в такому значенні термін «виробники сільськогосподарської продукції» використовується в Законі України «Про

¹ Аграрне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного. Київ: Істина, 2004. С. 95–96.

² Про сільськогосподарський перепис: Закон України від 23 верес. 2008 р. № 575-VI // Офіційний вісник України. 2008. № 79. Ст. 2651.

сільськогосподарську кооперацію» в редакції від 20 листопада 2012 року.

Як вбачається, до числа виробників сільськогосподарської продукції належать як широке коло юридичних осіб, так і фізичні особи (у тому числі й приватні підприємці), основним предметом діяльності яких є сільськогосподарська діяльність, що здійснюється з використанням земель сільськогосподарського призначення чи сільськогосподарських тварин. Викликає сумнів можливість віднесення до таких виробників домогосподарств, адже це сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життєдіяльності, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти (абз. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарський перепис»).

Згідно з Національним класифікатором України ДК 009:2010 «Класифікація видів економічної діяльності», затвердженого наказом Держспоживстандарту України від 11 жовтня 2010 року № 457¹ (далі – КВЕД 009:2010), до секції А «Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство» віднесено розділи: 01 «Сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних з ними послуг»; 02 «Лісове господарство та лісозаготівлі»; 03 «Рибне господарство».

У КВЕД 009:2010 зазначено, що розділ 01 секції А включає в себе два основні види діяльності, а саме: одержування продукції рослинництва та одержування продукції тваринництва; вирощування сільськогосподарських культур як на відкритому ґрунті, так і в оранжереях і теплицях. Тобто рослинництво і тваринництво є основними видами діяльності у сільському господарстві. При цьому у вузькому розумінні предметом діяльності сільськогосподарських виробників необхідно вважати виробництво (вирощування) та первинну обробку сільськогосподарської продукції.

Чинне аграрне законодавство у Законі України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років» від 18 січня 2001 року² ототожнює сільське господарство

¹ Про використання нового класифікатора видів економічної діяльності: лист Департаменту контролю, методології та ліцензування валютних операцій Національного банку України від 20 груд. 2012 р. № 28-311/6300 // Бізнес – Бухгалтерія – Право. Податки. Консультації. 2013. № 5. С. 44.

² Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років: Закон України від 18 січ. 2001 р. № 2238-III // Офіційний вісник України. 2001. № 7. Ст. 264.

(сільськогосподарське виробництво) з сільськогосподарською діяльністю, під якою розуміється вид господарської діяльності з виробництва продукції, яка пов'язана з біологічними процесами її вирощування, призначеної для споживання в сирому і переробленому вигляді та для використання на нехарчові цілі. Таким чином, однією з характерних ознак сільськогосподарської діяльності є виробництво (вирощування) продукції, що пов'язане з біологічними процесами її вирощування, а отже, має сезонний характер і залежить від природно-кліматичних умов та здійснюється з використанням земель сільськогосподарського призначення як основного їх засобу. Крім того, вироблена (вирощена) продукція природного походження, призначається для споживання в сирому і переробленому вигляді та для використання на нехарчові цілі.

Отже, сільськогосподарським виробником є фізична або юридична особа, яка здійснює виробництво і самостійну переробку власновиробленої продукції рослинництва і тваринництва. Це визначення пов'язується лише з виробництвом і переробкою сільськогосподарської продукції незалежно від її подальшої долі (використання у власному господарстві або реалізації).

У ст. 1 Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років» розкривається визначення сільськогосподарського товаровиробника, яким вважається фізична або юридична особа, що займається виробництвом сільськогосподарської продукції, переробкою власновиробленої сільськогосподарської продукції та її реалізацією.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» від 9 лютого 2012 року¹, сільськогосподарським товаровиробником є юридична особа незалежно від організаційно-правової форми, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції та (або) розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах та її переробкою на власних чи орендованих потужностях, у тому числі з власновиробленої сировини на давальницьких умовах, та здійснює операції з її постачання. Аналогічне останньому визначення міститься й у підп. 14.1.235 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України від 2 грудня 2010 року. Проте хотілося б звернути увагу, що останні визначення

¹ Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: Закон України від 9 лют. 2012 р. № 4391-VI // Офіційний вісник України. 2012. № 19. Ст. 708.

сільськогосподарського товаровиробника, що відносять до нього лише юридичних осіб, не є коректними, оскільки до цієї категорії входять як юридичні, так і фізичні особи. Слушною є думка В. М. Єрмоленка, що останнім часом чітко простежується зв'язок і прямий вплив податкового законодавства на аграрне, яке покликано врегулювати зовсім іншу сферу – виробничу, а не фінансову¹.

Наведені законодавчі визначення поняття сільськогосподарського товаровиробника є результатом поєднання процесів виробництва, переробки власновиробленої сільськогосподарської продукції та її реалізації. Таким чином, товарність сільськогосподарського виробництва прямо пов'язується з виробництвом продукції як товару, тобто кінцевою метою такої діяльності є відчуження сільськогосподарської продукції власного виробництва. У цьому і полягає основна відмінність між сільськогосподарськими виробником і товаровиробником. При цьому кожен сільськогосподарський товаровиробник є одночасно й виробником продукції сільського господарства. І, навпаки, сільськогосподарський виробник не завжди є товаровиробником.

Наразі, відповідно до національного законодавства, у широкому розумінні предметом діяльності сільськогосподарських товаровиробників є ведення сільського господарства як основного виду господарської діяльності, а також поєднаного з ним лісового чи рибного господарства. У вузькому розумінні предметом діяльності сільськогосподарських товаровиробників є виробництво (виращування), первинна переробка та реалізація власно виробленої (власно вирощеної) продукції тваринництва та рослинництва.

4.3. Вітчизняні та іноземні фізичні та юридичні особи як суб'єкти аграрного права

Суб'єктами права є учасники правових відносин, які мають суб'єктивні права і несуть юридичні обов'язки, тобто володіють правосуб'єктністю. Правосуб'єктність особи складається з правосдатності (здатність до володіння правами та несення обов'язків) і дієздатності (здатність до самостійного здійснення прав та

¹ Єрмоленко В. М. Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика: монографія. Київ: Магістр–XXI ст., 2005. С. 116.

обов'язків). У сучасних наукових працях у складі правосуб'єктності окремо вирізняють деліктоздатність. Зміст аграрної правосуб'єктності становить здатність до володіння й реалізації сукупності прав та обов'язків, які виникають при веденні сільськогосподарської діяльності. Отже, правосуб'єктність надає виробникам аграрного сектора правову можливість брати участь в аграрних правовідносинах, тобто бути їх суб'єктами.

За юридичним статусом суб'єкти аграрного господарювання поділяються на юридичних і фізичних осіб. Оскільки фізична особа є первісним суб'єктом права, відповідно до цього вона наділяється ширшим обсягом правосуб'єктності. Правосуб'єктність фізичних осіб дістала назву загальної, тому що вони мають змогу бути учасниками майже необмеженого кола правовідносин, що регулюються нормами різних галузей права.

Для правосуб'єктності фізичних осіб – суб'єктів внутрішніх аграрних відносин (членів, найманих працівників сільськогосподарських підприємств) характерно існування єдиної праводієздатності. Аграрна дієздатність фізичних осіб виникає одночасно з аграрною правоздатністю по досягненню певного віку. Аграрна правосуб'єктність у повному обсязі виникає у фізичних осіб із досягненням ними 16 років, а для дітей осіб, які ведуть фермерське господарство, – з 14 років. Саме з досягненням цього віку виникає право на членство в сільськогосподарському підприємстві, а також зумовлений цим обов'язок працювати в такому підприємстві. Такий вік виникнення аграрної правосуб'єктності пов'язано зі здатністю фізичної особи до праці на землі, до здійснення діяльності по виробництву сільськогосподарської продукції¹.

За часів радянської правової системи юридичним особам була притаманна лише спеціальна правосуб'єктність, тобто вони могли брати участь у правовідносинах, коло яких було чітко обмежено їх статутними цілями і завданнями. За сучасних умов господарювання юридичні особи можуть вступати в ширше коло правовідносин, що позначилося на характері їх правосуб'єктності. Так, на даний час нормами Цивільного кодексу України закріплено загальну правоздатність таких осіб, згідно з якою юридичні особи здатні мати такі ж цивільні права й обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізичні, крім тих, які за сво-

¹ Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин: монографія. Харків: Харків юрид., 2007. С. 114.

єю природою можуть належати лише людині (ст. 91 ЦК України). На відміну від цього, Господарським кодексом України встановлено спеціальну (статутну) правоздатність юридичних осіб – суб'єктів господарювання. Так, державні та комунальні унітарні сільськогосподарські підприємства, відповідно до глави 8 ГК України, мають спеціальну правосуб'єктність.

Правоздатність і дієздатність юридичної особи виникають одночасно в момент її появи (державної реєстрації). Юридична особа підлягає державній реєстрації у порядку, встановленому Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» в редакції від 26 листопада 2015 року. Дані державної реєстрації включаються до єдиного державного реєстру, відкритого для загального ознайомлення. Тобто правосуб'єктність сільськогосподарських підприємств виникає з моменту їх державної реєстрації, а припиняється з моменту їх реорганізації або ліквідації, тобто з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про їх припинення.

Провідні вчені-юристи зазначають, що всі суб'єкти аграрного господарювання, незалежно від їх організаційно-правової форми, є носіями комплексної правосуб'єктності, яка полягає в тому, що вони є учасниками земельних, трудових, організаційно-управлінських, соціальних та інших правовідносин. Коло і характер таких відносин різноманітні, мають індивідуальну визначеність для кожної конкретної організації, яка зумовлюється не тільки її організаційно-правовою формою, але й спеціалізацією, іншими особливостями окремих видів сільськогосподарських юридичних осіб. Водночас зазначеній сукупності аграрних правовідносин притаманні специфічні риси, які зумовлюються галузевим характером господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників, пов'язаної з використанням землі як основного засобу виробництва, а також рослин і тварин, тобто природного й біологічного чинників виробництва, які зазнають постійного впливу погодно-кліматичних умов¹.

Визначальними та домінуючими відносинами, що виникають в ході виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників, є відносини щодо використання земель сільськогосподарського призначення. Адже виробництво сільськогоспо-

¹ Аграрне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного. Київ: Істина, 2004. С. 100.

дарської продукції неможливе без використання таких земель як основного засобу виробництва. Виробниками сільськогосподарської продукції, а значить, і сільськогосподарськими землекористувачами є суб'єкти аграрного господарювання будь-яких організаційно-правових форм та фізичні особи (zareєстровані як приватні підприємці, а також такі, що не мають такого статусу).

Земельне та аграрне законодавство України містить у собі приписи щодо існування спеціальної правосуб'єктності вітчизняних фізичних та юридичних осіб як передумови отримання (придбання) ними права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Так, відповідно до ст. 130 Земельного кодексу України, покупцями таких земельних ділянок можуть виступати лише громадяни України, які мають сільськогосподарську освіту або досвід роботи у сільському господарстві чи займаються веденням товарного сільськогосподарського виробництва, а також юридичні особи, установчими документами яких передбачено ведення сільськогосподарського виробництва. Крім того, ч. 6 ст. 118 ЗК України містить приписи щодо спеціальної аграрної правосуб'єктності громадян України, які зацікавлені в одержанні безоплатно у власність земельної ділянки із земель державної та комунальної власності для ведення фермерського господарства. Зміст цієї правосуб'єктності розкривається через вимогу наявності досвіду роботи у сільському господарстві або наявності освіти, здобутої в аграрному навчальному закладі.

Вважаємо, що вимоги щодо включення до спеціальної правосуб'єктності вітчизняних фізичних та юридичних осіб, що виявили бажання стати учасником правовідносин по використанню земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, додаткових вимог щодо їх здатності на належному рівні вести таке виробництво є цілком обґрунтованими. Вони спрямовані на гарантування раціонального та ефективного використання земель сільськогосподарського призначення, на забезпечення належної якості сільськогосподарської продукції, що вироблятиметься на таких землях.

Розглядаючи аграрно-правовий статус фізичних та юридичних осіб, слід зупинитися на іноземних громадянах, особах без громадянства та іноземних юридичних особах, які теж є вироб-

никами сільськогосподарської продукції та суб'єктами сільськогосподарського землекористування в Україні. Загальний припис ч. 5 ст. 22 ЗК України, відповідно до якого землі сільськогосподарського призначення не можуть передаватися у власність іноземцям, особам без громадянства та іноземним юридичним особам, суттєво впливає на їх можливість використовувати землі на цьому праві для здійснення сільськогосподарської діяльності, а також здатність бути засновниками фермерських господарств¹.

Так, право на ведення особистого селянського господарства мають виключно фізичні особи – громадяни України, особи без громадянства, громадяни інших держав. При цьому громадяни України можуть одержати земельні ділянки вказаного цільового призначення як на праві власності, так і на праві оренди. Водночас іноземні громадяни та особи без громадянства можуть мати земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства лише на умовах оренди, оскільки Земельний кодекс України забороняє цим особам набувати у власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення.

Обмеження кола осіб, які можуть створювати фермерське господарство, лише громадянами України також співвідноситься із приписами земельного законодавства щодо можливості придбання у власність земель сільськогосподарського призначення лише громадянами України. Зрозуміло, що, не маючи у власності сільськогосподарських земель, реалізувати право на створення фермерського господарства доволі важко.

На даний час засновниками сільськогосподарського кооперативу можуть бути як громадяни України, так і іноземці чи особи без громадянства, а також юридичні особи України та іноземних держав, що беруть участь у діяльності кооперативу через своїх представників (ч. 2 ст. 7 Закону України «Про кооперацію»). Вбачається, що такий нормативний припис є недостатньо обґрунтованим, оскільки як при створенні сільськогосподарського кооперативу (приміром, виробничого), так і при його подальшому функціонуванні його засновники та члени можуть передавати цій юридичній особі як пайові внески земельні ділянки сільськогосподарського призначення. А як ві-

¹ Платонова Є. О. Окремі аспекти спеціальної аграрної правосуб'єктності фізичних та юридичних осіб // Збірник матеріалів Міжнародного конгресу «Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах своїнтеграції», присвяченого 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія», Одеса, 2–4 черв. 2017 р. Одеса, 2017. С. 203.

домо, останні перебувати у власності іноземних суб'єктів не можуть. До речі, до викладення у 2012 році Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» в новій редакції склад засновників сільськогосподарських кооперативів обмежувався виключно громадянами України та юридичними особами, зареєстрованими в Україні.

4.4. Особливості правового становища сільськогосподарських кооперативних та корпоративних підприємств як суб'єктів аграрного права

Характерними юридичними ознаками сільськогосподарських підприємств кооперативного типу, які дають можливість відрізнити їх від інших суб'єктів господарювання, є: об'єднання ними трудової діяльності, тобто кожен член такого підприємства повинен особисто в ньому працювати, а також членський характер їх утворення та функціонування. Вони організуються виключно на добровільних засадах в явочно-реєстраційному порядку. В основу їх діяльності покладені єдині спільні принципи і правила ведення кооперативного господарства.

Класичною формою підприємств кооперативного типу виступають сільськогосподарські кооперативи, правові засади створення та діяльності яких визначені законами України «Про кооперацію» від 10 липня 2003 року та «Про сільськогосподарську кооперацію» у ред. від 20 листопада 2012 року.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», сільськогосподарським кооперативом є юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об'єдналися на основі членства для провадження спільної господарської та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування. За цілями, завданнями і характером діяльності сільськогосподарські кооперативи поділяються на виробничі і обслуговуючі.

Основними кваліфікуючими ознаками сільськогосподарських кооперативів є: а) наявність у таких суб'єктів прав юридичної особи; б) створення кооперативу лише приватними особами (фізичними та юридичними); в) здійснення сільськогосподарської діяльності; г) членський характер об'єднання в кооперативі; д) особиста трудова участь членів у спільній виробничій або іншій господарській діяльності в аграрному секторі; е) задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативу як особлива мета об'єднання осіб у сільськогосподарський кооператив; є) об'єднання членами своїх майнових пайових внесків; ж) наявність інституту кооперативних виплат і виплат на паї; з) самоврядування в кооперативі та ін.

Сільськогосподарський кооператив, як юридична особа приватного права, створюється за власним волевиявленням і погодженим інтересом фізичних чи приватних юридичних осіб щодо спільної сільськогосподарської діяльності. Ззовні поєднання цих осіб оформлюється членським зв'язком між ними та цією юридичною особою, наявністю інституту членства в сільськогосподарському кооперативі. Таким членством можна вважати правовий зв'язок фізичної чи юридичної особи із кооперативом, що виявляється у взаємних правах і обов'язках цих суб'єктів з приводу спільної сільськогосподарської діяльності.

Аграрне законодавство визначає умови й порядок виникнення членських відносин у сільськогосподарських кооперативах. Так, умовами членства в таких кооперативах є: досягнення 16-річного віку; виявлення бажання брати участь у діяльності кооперативу; внесення вступного і пайового внеску в порядку та розмірах, визначених статутом кооперативу; додержання положень статуту кооперативу.

Порядок вступу до сільськогосподарського кооперативу передбачає подання письмової заяви про це правлінню (голові правління) кооперативу, рішення якого підлягає затвердженню загальними зборами членів сільськогосподарського кооперативу. Порядок прийняття такого рішення та його схвалення визначається статутом цього утворення.

Обов'язковою умовою членства, в основному у виробничих кооперативних сільськогосподарських підприємствах, є участь їх членів у діяльності цих підприємств особистою працею. Цим вони відрізняються від корпоративних утворень, діяльність яких базується на об'єднанні капіталів.

Важливою виступає мета об'єднання осіб у сільськогосподарський кооператив та функціонування цієї юридичної особи – це задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативу. Адже такі юридичні особи виконують важливі функції щодо самоорганізації сільського населення, об'єднання сільських мешканців для спільної праці, надання різноманітної допомоги у веденні їх приватного подвір'я, домашнього господарства, у здійсненні виробничо-господарської діяльності виробників сільськогосподарської продукції. Саме такою метою діяльності (задоволення потреб їх членів) сільськогосподарські кооперативи відрізняються від інших сільськогосподарських підприємств, що, у свою чергу, дозволяє в теорії аграрного права відносити ці кооперативи до сільськогосподарських підприємств кооперативного типу¹.

Діяльність сільськогосподарських кооперативів здійснюється на засадах самоврядування. Це означає, що саме члени сільськогосподарського кооперативу визначають мету та предмет діяльності кооперативу, формують його органи управління та встановлюють їх компетенцію, саме члени кооперативу безпосередньо входять до складу таких органів і шляхом голосування на їх засіданнях реалізують належне їм право голосу та контролюють виконання рішень органів управління кооперативу.

Аграрні підприємства корпоративного типу – це юридичні особи-підприємці, в яких статутний капітал створюється шляхом об'єднання селянами-інвесторами свого капіталу з їх участю у ньому з метою одержання прибутку (дивідендів). Їх трудова участь у діяльності такого підприємства не є обов'язковою, а участь в управлінських відносинах визначається, як правило, розміром їх частки у статутному капіталі.

Корпоративними сільськогосподарськими підприємствами визнаються господарські товариства, діяльність яких регулюється ЦК України, ГК України, законами України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 року, «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 року та ін.

Господарськими товариствами є підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна та участі в підпри-

¹ Статівка А. М., Уркевич В. Ю. Аграрне право (оглядові лекції, нормативно-правові акти): навч. посіб. Харків: Юрайт, 2014. С. 48.

ємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку¹. Згідно зі ст.1 Закону «Про господарські товариства», господарським товариством визнається юридична особа, статутний (складений) капітал якої поділений на частки між учасниками.

Основними кваліфікуючими ознаками господарських товариств є: а) недержавна або державна форми власності; б) відносини участі (інвестування); в) обов'язкове об'єднання учасниками (акціонерами) своїх капіталів (майнових внесків); г) не обов'язковість особистої трудової участі акціонерів (учасників) у діяльності господарського товариства; д) правління й контроль, який здійснюється учасниками (акціонерами), залежить від розміру їх частки у статутному фонді товариства; є) наявність інституту права на дивіденди та ін.

Господарські товариства не є спеціальними організаційно-правовими формами, характерними тільки для сільськогосподарського виробництва. Їх призначення, а отже і правосуб'єктність ширша – здійснення не забороненої законодавством господарської діяльності. Відмінним в статусі сільськогосподарського товариства від інших господарських товариств є предмет діяльності – сільськогосподарська діяльність, виробництво сільськогосподарської продукції, її переробка, реалізація, надання супутніх сільськогосподарських послуг. Крім того, місцем перебування цих суб'єктів підприємницької діяльності, як правило, є сільська місцевість, а засновниками та учасниками (акціонерами) зазначених підприємств корпоративного типу (товариств) виступають селяни.

Предметом формування статутного капіталу аграрних товаровиробників (фонду) є майно сільськогосподарського призначення, а також земля, води, інші природні ресурси. Проте це не виключає можливості передавати до статутного капіталу цінні папери, гроші та інші цінності як майнового, так і немайнового характеру. До особливостей аграрних (сільськогосподарських) підприємств корпоративного типу також слід віднести сезонний характер праці та можливість здійснення оплати у натуральному вигляді.

Сільськогосподарські товариства створюються переважно у формі акціонерних товариств (публічні або приватні) та това-

¹ Господарський кодекс України: від 16 січ. 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради. 2003. № 18, 19–20, 21–22. Ст. 144.

риств з обмеженою і додатковою відповідальністю. Існують поодинокі випадки створення повних і командитних товариств.

В аграрно-правовій літературі сільськогосподарське акціонерне товариство визначається як засноване на установчому договорі і статуті об'єднання з виробництва, переробки й реалізації сільськогосподарської продукції, виконання робіт і надання послуг, статутний капітал якого формується шляхом реалізації заздалегідь визначеної кількості акцій рівної номінальної вартості, учасники (акціонери) якого не відповідають за зобов'язаннями товариства, а лише несуть на собі ризик відшкодування його збитків у межах вартості належних їм акцій.

Сільськогосподарське товариство з обмеженою відповідальністю являє собою господарську організацію з виробництва, переробки й реалізації сільськогосподарської продукції, виконання робіт і надання послуг, що утворена шляхом об'єднання майнових і земельних внесків громадян, які не відповідають за зобов'язаннями товариства й несуть на собі ризик збитків, пов'язаних з його діяльністю, але в межах вартості внесків¹.

4.5. Правосуб'єктність державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ і організацій

Державні та комунальні сільськогосподарські підприємства, установи та організації посідають особливе місце серед сільськогосподарських підприємств. Це зумовлено важливістю їх економічної ролі в агропромисловому комплексі, а також необхідністю забезпечення продовольчої безпеки та незалежності країни. За даними Державного комітету статистики України станом на 1 листопада 2015 року у нашій державі налічувалося 241 державне сільськогосподарське підприємство, що становило 0,5 % від загальної кількості суб'єктів аграрного господарювання².

У формі державних (комунальних) сільськогосподарських підприємств, установ та організацій створюються: сільськогосподарські науково-дослідні установи, дослідні господарства навчальних та

¹ Аграрное, земельное и экологическое право Украины. Общие части учебных курсов: учеб. пособие / под ред. А. А. Погребного и И. И. Каракаша. Изд. 2-е, доп. и испр. Харьков: Одиссей, 2001. С. 44, 47.

² Сільське господарство України за 2015 рік: статист. зб. Київ: Держкомстат України, 2016. 360 с.

наукових закладів, сортовипробувальні станції, племінні, кінні заводи, конюшні, селекційно-гібридні центри, тваринницькі комплекси, птахофабрики, парниково-тепличні комбінати, підприємства з відтворення цінних видів риб і ті, що вирощують культури, які містять наркотичні та отруйні речовини тощо.

Державні сільськогосподарські підприємства, установи та організації безпосередньо підпорядковуються Міністерству аграрної політики та продовольства України та Національній академії аграрних наук України (далі – УААН). Наприклад, у віданні УААН України перебувають: наукові установи – національні наукові центри, інститути, державні сільськогосподарські дослідні станції, галузеві дослідні станції та ін.; підприємства та організації – дослідні господарства, експериментальні і дослідні виробництва тощо¹. Незначна кількість державних сільськогосподарських підприємств належить до відомо Державного управління у справах та Міністерству оборони України, але вони не знаходяться у цивільному обігу та їх діяльність регламентується відомчими актами та наказами відповідних відомств.

Загальні засади правового статусу державних і комунальних сільськогосподарських підприємств як юридичних осіб та суб'єктів господарювання, порядок їх створення і припинення діяльності визначаються законодавчими актами цивільного та господарського законодавства України: Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України, Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» в редакції від 26 листопада 2015 року, Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» в редакції від 22 грудня 2011 року та іншими нормативно-правовими актами.

Зокрема, у главі 8 Господарського кодексу України визначено поняття, види та окремі особливості правового статусу державних та комунальних підприємств, незалежно від виду їхньої діяльності. Проте особливості правового становища державних та комунальних підприємств як сільськогосподарських товаровиробників, на жаль, належним чином не відображені у нормативно-правових актах аграрного законодавства.

Державні сільськогосподарські підприємства залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного капіталу

¹ Статут Національної академії аграрних наук України: затв. загальними зборами НААН України 7 квіт. 2016 р. Київ, 2016.

поділяються на унітарні (комерційні й казенні) та корпоративні. Всі комунальні підприємства є унітарними.

Державне (комунальне) унітарне сільськогосподарське підприємство – це заснований на державній (комунальній) власності самостійний статутний суб'єкт господарювання, який має статус юридичної особи публічного права і здійснює виробничу (виробляє продукти харчування, продовольство та сировину рослинного і тваринного походження) та підприємницьку діяльність з метою одержання відповідного прибутку (доходу).

Таке підприємство має відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в установах банків та може мати печатки. Воно створюється компетентним органом державної влади (органом місцевого самоврядування) в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної (комунальної) власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери управління цього органу.

Важливе значення для визначення правосуб'єктності державного (комунального) унітарного сільськогосподарського підприємства має його статут, на основі якого воно діє, який затверджується власником майна суб'єкта господарювання чи його представниками. У статуті містяться відомості про найменування й місцезнаходження підприємства, мету й предмет його діяльності, розмір і порядок утворення статутного та інших фондів, порядок розподілу прибутків і збитків, про органи управління та контролю, їхню компетенцію, про умови реорганізації та ліквідації суб'єкта господарювання, а також про інші особливості організаційної форми суб'єкта господарювання, передбачені законодавством.

Державне унітарне комерційне підприємство діє на основі статуту або модельного статуту та згідно з ч. 7 ст. 74 Господарського кодексу України може бути перетворене у державне акціонерне товариство, 100 відсотків акцій якого належать державі, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України¹. В такий спосіб було утворено державне публічне акціонерне товариство «Державна продовольчо-зернова корпорація України»²

¹ Порядок перетворення державного унітарного комерційного підприємства в акціонерне товариство: постанова Кабінету Міністрів України від 29 серп. 2012 р. № 802 // Офіційний вісник України. 2012. № 65. Ст. 2663.

² Про внесення зміни до постанови Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2010 р. № 764: постанова Кабінету Міністрів України від 6 черв. 2011 р. № 593 // Офіційний вісник України. 2011. № 44. Ст. 1782.

та державне публічне акціонерне товариство Національна акціонерна компанія «Украгролізинг»¹.

Головні ознаки державних та комунальних сільськогосподарських підприємств: а) це організації з правами юридичної особи, які не є власниками закріпленого за ними майна, оскільки їх майно перебуває в державній або комунальній власності; б) вони створюються не лише задля виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, їх діяльність спрямована також на реалізацію національних і регіональних виробничих та науково-технічних програм і розвиток аграрного сектора економіки в цілому; в) внутрішньогосподарське управління здійснюється керівником підприємства, що призначається органом, до сфери якого входить відповідне підприємство.

Обсяг прав та обов'язків державних і комунальних унітарних сільськогосподарських підприємств залежить передусім від правового режиму майна, закріпленого за ними. Так, майно державного унітарного сільськогосподарського підприємства перебуває в державній власності й закріплюється за ним на праві господарського відання (державне комерційне підприємство) чи праві оперативного управління (казенне підприємство). Майно комунального унітарного сільськогосподарського підприємства перебуває в комунальній власності й закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання (комунальне комерційне підприємство) або на праві оперативного управління (комунальне некомерційне підприємство).

Слід зазначити, що на даний час в Україні не існує сільськогосподарських казенних підприємств, але теоретично зберігається можливість їх створення². Сучасні комунальні сільськогосподарські підприємства діють лише як комунальні комерційні підприємства, тому майно закріплюється за ними на праві господарського відання.

Право господарського відання є речовим правом державного (комунального) комерційного сільськогосподарського підприємства, яке володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником, з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів цього майна. Такі обмеження

¹ Про утворення Національної акціонерної компанії «Украгролізинг»: постанова Кабінету Міністрів України від 11 квіт. 2001 р. № 354 // Офіційний вісник України. 2001. № 15. Ст. 656.

² Аграрне право України: підручник / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ: Юрінком Інтер, 2010. С. 207.

зумовлені волею власника майна (відповідних органів державної влади або місцевого самоврядування), який здійснює контроль за використанням та збереженням належного йому майна безпосередньо або через уповноважений ним орган, не втручаючись в оперативно-господарську діяльність підприємства.

Державне (комунальне) комерційне сільськогосподарське підприємство не має право безоплатно передавати належне йому майно іншим юридичним особам чи громадянам, крім випадків, передбачених законом. Відчужувати майнові об'єкти, що належать до основних фондів, державне комерційне підприємство має право лише за попередньою згодою органу, до сфери управління якого воно належить, і лише на конкурентних засадах, якщо інше не встановлено законом.

Оскільки діяльність державного (комунального) сільськогосподарського підприємства пов'язана з використанням земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва, то йому надаються ці землі відповідними органами виконавчої влади або місцевого самоврядування на праві постійного та орендного землекористування. Зокрема, ст. 92 Земельного кодексу України передбачено, що право постійного користування земельною ділянкою із земель державної та комунальної власності набувають підприємства, установи та організації, що належать до державної та комунальної власності, у тому числі й державні (комунальні) сільськогосподарські підприємства. Сутність права постійного користування полягає в можливості використовувати земельну ділянку без установлення конкретного строку такого користування. Проте постійні землекористувачі не мають права здійснювати будь-які дії або функції щодо розпорядження цими земельними ділянками, оскільки це прерогатива виключно власників земельних ділянок – держави та органів місцевого самоврядування.

4.6. Правове становище агрохолдингів за законодавством України

Сільськогосподарські підприємства на добровільних засадах можуть об'єднувати свою господарську діяльність з метою координації їх виробничої та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань. Законодавством України передбачені такі організаційно-правові форми об'єднань

сільськогосподарських підприємств: сільськогосподарські асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, холдингові компанії та ін.

Незважаючи на те, що аграрні холдингові компанії (агрохолдинги) є порівняно новими суб'єктами аграрного права України, вони відіграють значну роль у забезпеченні продовольчої безпеки держави та зростанні експортного потенціалу АПК і нині є найбільш конкурентоспроможною формою організації агропромислового виробництва в Україні.

Нормативні приписи щодо діяльності холдингових компаній в Україні містяться передусім у главі 12 Господарського кодексу України та спеціальному Законі України «Про холдингові компанії в Україні» від 15 березня 2006 року¹.

У відповідності до ч. 5 ст. 126 Господарського кодексу України, холдингова компанія визначається як публічне акціонерне товариство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств (крім пакетів акцій, що перебувають у державній власності). У свою чергу, ст. 1 Закону «Про холдингові компанії в Україні» закріплює те, що холдингова компанія – це акціонерне товариство, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств. Холдинговим корпоративним пакетом акцій (часток, паїв) вважається пакет акцій (часток, паїв) корпоративного підприємства, холдингової компанії, який перевищує 50 відсотків чи становить величину, яка забезпечує право вирішального впливу на господарську діяльність корпоративного підприємства, холдингової компанії.

Таким чином, за організаційно-правовою формою холдингова компанія є публічним акціонерним товариством, що має у власності пакет акцій (часток, паїв) інших корпоративних підприємств, і цей пакет забезпечує вирішальний вплив на господарську діяльність таких підприємств. Корпоративними підприємствами у ст. 63 Господарського кодексу України та ст. 1 Закону «Про холдингові компанії в Україні» визнаються господарські товариства. Отже, холдингова компанія може володіти акціями (частками, паями) лише господарських товариств – акціонер-

¹ Про холдингові компанії в Україні: Закон України від 15 берез. 2006 р. № 3528-IV // Офіційний вісник України. 2006. № 15. Ст. 1065.

них, товариств з обмеженою чи додатковою відповідальністю, повних чи командитних товариств.

Якщо корпоративне підприємство через дії або бездіяльність холдингової компанії виявиться неплатоспроможним та визнається банкрутом, то холдингова компанія несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями корпоративного підприємства.

В юридичній літературі під агрохолдингом розуміють своєрідне соціально-економічне об'єднання сільськогосподарських товаровиробників у цілях більш ефективного спільного ведення агробізнесу, що зберігають юридичну самостійність та перебувають в певній субординаційній економічній залежності від правових рішень, які приймаються головною компанією з врахуванням корпоративних комерційних інтересів учасників агрохолдингу¹. З організаційно-правової точки зору, агрохолдинг являє собою не одну, а декілька юридичних осіб, пов'язаних економічними інтересами та юридичними зв'язками.

З урахуванням законодавчого визначення холдингової компанії під аграрною холдинговою компанією (агрохолдингом) слід розуміти публічне акціонерне товариство, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше аграрних господарських товариств. Таким чином, агрохолдинги, як спеціалізовані сільськогосподарські виробничі структури, виступають різновидом холдингової компанії – публічного акціонерного товариства, що об'єднує й контролює аграрних товаровиробників. Проте в практиці використовуються й інші організаційно-правові форми при створенні агрохолдингів, зокрема товариства з обмеженою відповідальністю, приватні підприємства, а також формування підсобних або дочірніх сільськогосподарських підприємств промисловими підприємствами.

Серед найпотужніших аграрних холдингів слід виділити: «Кернел», «Нібулон», «Миронівський хлібопродукт», «UkrLand-Farming», «Українські аграрні інвестиції», «Астарта» та інші. Основними напрямками діяльності вітчизняних агрохолдингів є сільськогосподарське виробництво, зокрема вирощування зернових, олійних і технічних культур; експорт зернової продукції; тваринництво; переробка сільськогосподарської сировини; виробництво кінцевих продуктів харчування та їх реалізація. До-

¹ Акманов С. С. Агрохолдинги в системе аграрных российских сельхозпроизводителей // Аграрное и земельное право. 2010. № 5 (65). С. 8–20.

датковими напрямками їх діяльності виступають: дистрибуція сільськогосподарської техніки, добрив і засобів захисту рослин. В багатьох агрохолдингових структурах (46 %) тваринництво розвивається як підтримуюча галузь для підвищення продуктивності зернового господарства. Отже, агрохолдинги здебільшого спеціалізуються на виробництві найбільш високотехнологічних і високодохідних видів рослинницької продукції. Виробництво продукції тваринного походження є головним видом діяльності лише для 15 % холдингів, які переважно спеціалізуються на виробництві молокопродуктів на експорт, молока, молоко- і м'ясопродуктів для потреб внутрішнього ринку.

Господарську діяльність агрохолдингів забезпечують як власні, так і залучені фінансові ресурси компаній-засновників. Дослідження діяльності агрохолдингів як форми організації агропромислового виробництва засвідчує, що основним шляхом їх створення є інвестування капіталу вітчизняного чи іноземного походження. При цьому агрохолдинги порівняно з іншими організаційно-правовими формами сільськогосподарських товаровиробників мають найбільше можливостей для залучення інвестицій, у тому числі й іноземних. Маючи сприятливі умови для залучення інвестицій, агрохолдинги активно запроваджують нові технології в аграрну та переробну галузі, здійснюють технічне переоснащення сільськогосподарських підприємств, що входять в ці формування.

За рівнем масштабності та територіальної розосередженості агрохолдинги є міжрегіональними, оскільки присутні майже в усіх областях України. Агрохолдингові компанії більшою мірою, ніж інші організаційно-правові форми господарювання, орієнтовані на експорт сільськогосподарської продукції і продуктів харчування. Для них є характерним формування замкнутих продуктових ланцюгів просування сільськогосподарської продукції і продовольства на агропродовольчому ринку (від виробника до кінцевого споживача) з усуненням комерційних посередників, а також розширення сфер зовнішньоекономічної діяльності, у тому числі на зовнішніх ринках продовольства, фондовому ринку¹.

¹ Платонова Є. О. Економіко-правові аспекти діяльності агрохолдингів в Україні // Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 трав. 2017 р.): у 2 т. / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса, 2017. Т. 1. С. 629–631.

Характерною особливістю діяльності аграрних холдингових компаній є переважне використання ними сільськогосподарських угідь для ведення сільськогосподарської діяльності на правах оренди. Так, розмір земель сільськогосподарського призначення, які знаходяться в користуванні агрохолдингових структур, залежно від їх спеціалізації, потужностей переробки і зберігання сільськогосподарської продукції коливається в межах від 4 до 550 тис. га. Розмір земельного банку, що припадає в середньому на один агрохолдинг, в останні роки становить близько 60 тис. га на одне формування. Однак кількість таких структур і загальні розміри їх землекористування з року в рік збільшуються. На даний час 129 агрохолдингових формувань контролюють майже 8,7 млн га, тобто 21,0 % сільськогосподарських угідь країни.

Отже, останніми роками агрохолдинги розширюють сферу своєї сільськогосподарської діяльності шляхом концентрації використовуваних ними сільськогосподарських угідь і у такий спосіб витісняють з ринку оренди землі малого і середнього сільськогосподарського товаровиробника, насамперед фермерські господарства, що загострює соціально-економічну ситуацію на селі. Її основними характеристиками є: припинення існування сільськогосподарських підприємств у відповідній місцевості; втрата для певної кількості сільських жителів місця роботи; відсутність податкових надходжень до місцевих бюджетів; відсутність фінансування розвитку соціальної інфраструктури села, що традиційно здійснювалося сільськогосподарськими підприємствами. Як зазначає П. Ф. Кулинич, створення агрохолдингів продиктоване виключно об'єктивними економічними факторами і не є наслідком цілеспрямованої законодавчої діяльності держави у сфері сільськогосподарського землекористування¹.

Проте очевидно, що найменші за розмірами використовуваних сільськогосподарських угідь особисті селянські та фермерські господарства завдають меншої шкоди ґрунтам, ніж сільськогосподарські підприємства з великими площами оброблюваних угідь. Натомість в агрохолдингах здійснення високоінтенсивного виснажливого землеробства, переважне виробництво монокультур (зернові, цукровий буряк, соняшник, ріпак, соя) призводять до погіршення стану сільськогосподарських угідь.

¹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. С. 379.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

5.1. Поняття земель сільськогосподарського призначення, підстави та порядок виникнення прав на землю в сільському господарстві

Особливе місце у структурі земельного фонду України займають саме землі сільськогосподарського призначення як найбільш важлива і значна частина усіх земель. Вони є унікальним природним ресурсом, основою економічного розвитку держави та матеріального добробуту народу України¹. Ці землі відіграють важливу економічну і соціальну роль. Економічне призначення полягає в тому, що вони є основним засобом виробництва, а за соціальним призначенням є предметом праці у сільському господарстві. Їх унікальність та цінність полягає в тому, що вони вже об'єктивно існують і не вимагають праці та коштів для їх створення. Земля в сільськогосподарському виробництві є незамінним чинником завдяки особливостям, серед яких найчастіше вирізняються: обмеженість (незмінність кількості), неперемищуваність, невідтворюваність, незнищуваність, практична невичерпність її продуктивної сили.

Правовому режиму земель сільськогосподарського призначення присвячено главу 5 ЗК України, яка за своїм об'ємом є найбільшою порівняно з главами, які присвячені іншим категоріям земель. Так відповідно до ч. 1 ст. 22 ЗК України землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення

¹ Земельне право: підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордсев та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 343.

сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей.

Під формулюванням «землі, призначені для цих цілей» (тобто для «виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності») слід розуміти землі сільськогосподарського призначення, що перебувають у запасі, а також ті, що підлягають сільськогосподарській рекультивації після видобування корисних копалин; цілину, болота, піски, ділянки з чагарниками та малопродуктивним лісом, пустелі, напівпустелі тощо, що підлягають сільськогосподарському освоєнню відповідно до певного акта (затвердженого землевпорядного проекту, проекту рекультивації, проекту консервації тощо)¹.

На підґрунті нормативного визначення земель сільськогосподарського призначення у науковій літературі виокремлюють дві основні правові ознаки земель сільськогосподарського призначення: 1) надання для потреб сільського господарства; 2) використання у сфері сільськогосподарського виробництва².

Існують два критерії віднесення земель до категорії земель сільськогосподарського призначення, які можна назвати природно-економічним та юридичним.

Природно-економічний критерій передбачає віднесення до земель сільськогосподарського призначення всіх земель, які за своїми якостями є придатними для використання в якості засобу аграрного виробництва. Юридичним критерієм віднесення земельних ділянок до земель сільськогосподарського призначення є:

а) передача земель у власність чи їх надання у користування громадянам та юридичним особам для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури;

б) призначення земель для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослід-

¹ Мірошніченко А. М., Марусенко Р. І. Науково-практичний коментар до Земельного кодексу України. 3-тє вид., змін. і допов. Київ, 2011. С. 109.

² Єрмілова Г. М. Землі сільськогосподарського призначення як об'єкт правового регулювання // Актуальні проблеми держави і права. Одеса, 2005. Вип. 25. С. 384.

ної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури. Тобто такі землі повинні або надаватися, або бути призначеними для однієї з цілей, вказаних у кодексі¹.

При дослідженні права сільськогосподарського використання земель України ще в середині 70-х років ХХ ст. було зроблено висновок, що до земель сільськогосподарського призначення мають бути віднесені всі землі, придатні для цієї мети. В основу такого розподілу пропонувалося покласти природні якості землі, геоботанічні властивості ґрунтів, оскільки «придатність» підкреслює економічну доцільність та природну властивість ґрунтів для використання їх у сільському господарстві, а «призначеність» є тільки свідченням того, що за тими чи іншими якостями ці землі адміністративним актом віднесені до фонду земель сільськогосподарського призначення і тому з природної та економічної точок зору ці землі можуть використовуватися для вирощування сільськогосподарської продукції, у зв'язку з чим їм має надаватися статус земель сільськогосподарського призначення².

Під сільськогосподарськими землями Н. І. Титова пропонує розуміти найбільш суспільно цінну категорію земель, які за природними властивостями ґрунтів (родючістю) здатні бути основним засобом для вирощування сільськогосподарських культур за умов їх раціонального використання, а також для ведення тваринництва та інших сільськогосподарських галузей³.

Поняття земель сільськогосподарського призначення включає характеристику їх юридичної структури. Вони – багатоструктурні за своїм складом. Традиційно вважається, що в сільському господарстві землі функціонують як основний засіб виробництва і як територіальний базис. Відповідно до цих способів використання і здійснюється поділ земель сільськогосподарського призначення на види.

Згідно з ч. 2 ст. 22 ЗК України до земель сільськогосподарського призначення належать сільськогосподарські угіддя і несільськогосподарські угіддя. Найбільш цінними є сільськогосподарські угіддя, тобто земельні угіддя, що систематично ви-

¹ Харитонova Т. Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 205.

² Кулинич П. Ф. Поняття та юридичні ознаки земель сільськогосподарського призначення // Часопис Київського університету права. 2009. № 2. С. 205.

³ Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: наук.-навч. посіб. / за ред. Н. І. Титової. Львів: ПАІС, 2005. С. 11.

користовуються для отримання сільськогосподарської продукції. Земельний кодекс не дає визначення сільськогосподарських угідь, а лише наводить вичерпний перелік земель, які входять до їхнього складу. До сільськогосподарських угідь належать: рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги (ч. 2 ст. 22 ЗК України)¹. Офіційне визначення ріллі містилося у наказі Державного комітету статистики від 5 серпня 2008 року «Про затвердження Методики проведення розрахунків основних показників обсягів виробництва продукції тваринництва у господарствах усіх категорій». Даний нормативний акт визначає рілля як земельні ділянки, які систематично обробляються та використовуються під посіви сільськогосподарських культур, включаючи посіви багаторічних трав, а також чисті пари, площі парників та теплиць². Рілля, або орні землі, є найціннішою складовою земель сільськогосподарського призначення. Саме вони характеризуються наявністю ґрунтового покриву, який забезпечує їх унікальну природну властивість родючості, їх значення як основного засобу виробництва зернової продукції, вирощування технічних та інших сільськогосподарських культур³.

Якщо рілля через певні обставини більше року, починаючи з осені, не використовується для посіву сільськогосподарських культур і не підготовлена під пар, вона перетворюється на перелоги. Тобто вони тимчасово виведені з активного сільськогосподарського обробітку (розорювання), як правило, з метою природного відновлення ґрунтів. До перелогів не відносять розорані ділянки сінокосів і пасовищ, залишені для природною заростання травостоем. Зустрічається також визначення перелогів як одного з видів сільськогосподарських угідь, переважно орних, що втратили родючість і не були в обробітку протягом кількох років. На ділянках, зайнятих перелогами, формуються сприятливі умови для відновлення природного рослинного покриву⁴.

¹ Земельний кодекс України: наук.-практ. комент. 4-те вид., допов. Харків: Одісей, 2008. С. 64.

² Про затвердження Методики проведення розрахунків основних показників обсягів виробництва продукції тваринництва у господарствах усіх категорій: наказ Держ. комітету статистики України від 5 серп. 2008 р. № 270. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0270202-08>. (Втратив чинність).

³ Земельне право: підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2014. С. 346.

⁴ Канаш О. П. До проблеми ґрунтових обстежень // Землеустрій і кадастр. 2005. № 3. С. 55.

Багаторічні насадження – це земельні ділянки, на яких вирощуються плодово-ягідні дерева і кущі, які плодоносять протягом тривалого періоду і призначені для отримання врожаю плодово-ягідної, технічної та лікарської продукції, а також для декоративного оформлення територій, боротьби з суховіями тощо. До них належать: сади, виноградники, плодови розплідники, плантації та ін. До багаторічних насаджень належать також земельні ділянки, засаджені деревами і чагарниками з метою боротьби з суховіями, снігозатримання тощо. Їх основне призначення – збереження корисних властивостей землі, сіножатей і створення сприятливих умов для ведення сільського господарства на землях, які охороняються¹.

У Додатку 4 (Перелік угідь згідно з Класифікацією видів земельних угідь) до Порядку ведення Державного земельного кадастру, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 р. № 1051, визначено, що багаторічні насадження включають ділянки, зайняті насадженнями для отримання плодів, ягід, винограду, хмелю; насадження ефіроолійних культур, розсадники (крім лісових); плантації декоративних багаторічних насаджень (квітники) для декоративного оформлення територій, а також для реалізації квітів; лікарські багаторічні насадження (беладона, наперстянка, шавлія лікарська та інші)².

Необхідно наголосити на тому, що це не окрема група дерев, кущів чи рослин, а земельні угіддя та/або окрема земельна ділянка з розміщеними на ній деревами, кущами та іншими рослинами як один цілий об'єкт. Тобто цільовим призначенням таких ділянок є садівництво. Призначення садових ділянок може бути основним та додатковим. До основного належить закладення багаторічних плодкових насаджень та вирощування сільськогосподарських культур. Додатковим цільовим призначенням є зведення необхідних будинків та господарських споруд³.

Сіножатями називають земельні ділянки, покриті багаторічною трав'янистою рослинністю, які систематично використовують для сінокосіння. Пасовища – природні і штучні сільськогосподарські угіддя, на яких вирощується трав'яниста рос-

¹ Земельне право України: підручник / В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, М. В. Шульга. Київ: Ін Юре, 2008. С. 386–387.

² Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру: постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовт. 2012 р. № 1051. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-p>.

³ Санніков Д. Поняття цільового призначення земельних ділянок для садівництва громадян // Право України. 2009. № 7. С. 162.

линність з метою випасання худоби. Відповідно до класифікації видів земельних угідь, і до сіножатей, і до пасовищ необхідно відносити ділянки, які рівномірно вкриті деревинною та чагарниковою рослинністю площею до 20 відсотків ділянки¹.

До несільськогосподарських угідь належать землі під господарськими шляхами і прогонами, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель лісогосподарського призначення, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації². Несільськогосподарські угіддя використовуються в якості просторового базису для розміщення об'єктів, технологічно тісно пов'язаних з веденням сільськогосподарського виробництва³. У ст. 22 ЗК України визначено невичерпний перелік об'єктів, які можуть бути розташовані на несільськогосподарських угіддях, із застереженням через слово «тощо» можливості розташування на таких землях інших об'єктів, не перелічених у ст. 22 ЗК України.

Юридична структура земель сільськогосподарського призначення дозволяє з'ясувати, хто і для чого використовує земельні ділянки цієї категорії земель. Критерієм юридичної структури цих земель є цільове призначення земельних ділянок, яке встановлюється органами влади і визначає межі дозволеного використання кожної земельної ділянки для потреб виробництва сільськогосподарської продукції, крім ділянок, що перебувають у запасі. Згідно з п. 3 ст. 22 ЗК України, вищезазначені землі можуть надаватися у власність та користування: а) громадянам – для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби, ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства; б) сільськогосподарським підприємствам – для ведення товарного сільськогосподарського виробництва; в) сільськогосподарським науково-дослідним установам та навчальним закладам, сільським професійно-технічним училищам та загальноосвітнім школам – для дослідних і навчальних цілей, про-

¹ Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру: постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовт. 2012 р. № 1051. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-p>.

² Земельне право України: підручник / В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, М. В. Шульга. Київ: Ін Юре, 2008. С. 387.

³ Земельний кодекс України: наук.-практ. комент. 4-е вид., допов. Харків: Одіссеї, 2008. С. 66.

паганди передового досвіду ведення сільського господарства; г) несільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям, релігійним організаціям і об'єднанням громадян – для ведення підсобного сільського господарства; г) оптовим ринкам сільськогосподарської продукції – для розміщення власної інфраструктури.

Отже, юридична структура земель сільськогосподарського призначення відображає, головним чином, публічний економічний інтерес суспільства і приватний економічний інтерес власників і користувачів земельних ділянок у їх використанні для отримання кінцевого продукту сільськогосподарського землекористування – продовольства для населення та сировини для промислового виробництва. На відміну від юридичної, фізична структура земель сільськогосподарського призначення відображає як економічні, так і екологічні інтереси суспільства. З одного боку, сільськогосподарські товаровиробники зацікавлені в переведенні їх земельних ділянок у найбільш продуктивні та економічно вигідні сільськогосподарські угіддя – рілля та багаторічні насадження, що відображає їх приватні економічні інтереси, а з іншого – суспільство зацікавлене у підтриманні оптимального стану сільськогосподарських ландшафтів, який, у свою чергу, забезпечується оптимальним співвідношенням дестабілізуючих (рілля) та стабілізуючих сільськогосподарських угідь (сінокоси і пасовища), що відображає публічні, суспільні екологічні інтереси¹.

Таким чином, землі сільськогосподарського призначення є не тільки цінним багатством нашої країни, а й є особливим об'єктом правового регулювання і тому потребують встановлення особливого правового режиму їх використання.

5.2. Суб'єкти права власності та користування на землі сільськогосподарського призначення

Особливе становище громадян України серед інших суб'єктів земельних правовідносин зумовлене основним призначенням соціальної правової держави і сучасними потребами реформування земельних правовідносин шляхом перерозподілу

¹ Кулинич П. Ф. Поняття та юридичні ознаки земель сільськогосподарського призначення // Часопис Київського університету права. 2009. № 2. С. 208.

земель державної та комунальної власності. Такий специфічний земельно-правовий статус громадян України, який передбачає найширший обсяг правосуб'єктності, знаходить прояв у законодавчому визнанні диференційованих за змістом суб'єктивних прав на землю громадян України, законодавчому закріпленні найширшого кола підстав набуття прав на землю.

Земельна правосуб'єктність складається з правоздатності і дієздатності. Земельна дієздатність може бути визначена як здатність особи своїми діями набувати земельні права і створювати земельні обов'язки. Виникнення земельної дієздатності залежить від віку людини, стану її здоров'я¹, наявності певного статусу тощо. Наприклад, іноземці та особи без громадянства обмежені у земельній дієздатності, а саме, можливості набувати право власності на землі сільськогосподарського призначення².

Відповідно до ч. 1 ст. 374 ЦК України суб'єктами права власності на земельну ділянку можуть бути фізичні особи, юридичні особи, держава, територіальні громади.

Згідно зі ст. 80 ЗК України суб'єктами права власності на землю можуть бути: а) громадяни та юридичні особи – на землі приватної власності; б) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, – на землі комунальної власності; в) держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, – на землі державної власності.

Закон забороняє набувати землі сільськогосподарського призначення у власність іноземним громадянам, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам (ч. 5 ст. 22 ЗК України). Однак, у випадку спадкування земельної ділянки, іноземна особа або особа без громадянства може стати власником земельної ділянки саме сільськогосподарського призначення. У такому випадку зазначена особа повинна здійснити її відчуження протягом року з моменту переходу такого права (ч. 4 ст. 22, п. в ч. 3 ст. 81, ст. 140, ч. 1 ст. 145 ЗК України). У разі, коли земельна ділянка цією особою протягом встановленого строку не відчужена, вона підлягає примусовому відчуженню за рішенням суду.

¹ Яніцький В. Земельна правоздатність громадян // Підприємництво, господарство і право. 2006. № 11 (131). С. 48.

² Харитоновна Т. Е. К вопросу исследования реализации иностранцами права пользования землями сельскохозяйственного назначения в Украине // *Legea si viata: Publicatie stiintifico-practica*. Decembrie, 2013. P. 182–185.

Як вже зазначалося, відповідно до ч. 3 ст. 22 ЗК України, землі сільськогосподарського призначення передаються суб'єктам користування з різним цільовим використанням. В залежності від виду використання для суб'єктів можуть встановлюватися певні обмеження або заборони на укладання певного виду договору щодо використання таких земель.

Землі інших категорій також можуть використовуватися для сільськогосподарських потреб у випадку, встановленому законом, наприклад, у випадку задоволення таких потреб несільськогосподарськими підприємствами, установами та організаціями на землях «іншого» (за змістом – несільськогосподарського) призначення під час ведення підсобного господарства (ст. 37 ЗК України), або у випадку задоволення господарських потреб працівників природних заповідників у сінокосах, випасах, городах відповідно до встановлених нормативів, на спеціально виділених земельних ділянках, що повинні бути передбачені проектами організації території природних заповідників та охорони їх природних комплексів (ч. 3 ст. 16 ЗУ «Про природно-заповідний фонд» від 16 червня 1992 року)¹.

Якщо йдеться про передачу права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб стосовно земель сільськогосподарського призначення, то до землекористувача у науковій літературі висувається особлива вимога – землекористувачем (особою, на користь якої буде встановлене таке право) може бути не будь-яка особа, а лише здатна забезпечити цільове використання такої земельної ділянки². Тому пропонується законодавчо обмежити коло можливих набувачів права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб та надати перевагу фізичним особам, які мають сільськогосподарську освіту чи досвід роботи в сільському господарстві, чи займаються веденням товарного сільськогосподарського виробництва, або ж юридичним особам, установчими документами яких передбачено ведення сільськогосподарського виробництва (за аналогією з вимогами ст. 130 ЗК України, що пред'являються до покупців земель сільськогосподарського призначення)³.

¹ Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16 черв. 1992 р. № 2456-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 34. Ст. 502.

² Земельне право України: підручник / В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, М. В. Шульга. Київ: Ін Юре, 2008. С. 224.

³ Уркевич В. Ю. Про правове регулювання користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб // Юридичний радник. 2009.

Отже, поняття та особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення зумовлюють спеціальний суб'єктний склад цього виду землекористування. Суб'єктами права сільськогосподарського землекористування є лише ті особи, які мають спеціальну, тобто земельну правоздатність; вона виникає на підставі земельного законодавства. Для земель сільськогосподарського призначення саме земельна, а не цивільна, правоздатність особливо наочна. Так, якщо відведенням земельної ділянки під будівництво (землі житлової і громадської забудови) по суті обмежуються подальші земельні відносини, то для сільськогосподарських суб'єктів це є лише правовстановлюючим фактом для подальшого їх функціонування у процесі використання цих земель. Останнє особливо повно проявляється у системі земельних прав власників земельних ділянок, а також орендарів.

Таким чином, йдеться про існування загальної і спеціальної правоздатності. Загальна земельна правоздатність притаманна всім громадянам та юридичним особам. Але це лише можливість бути суб'єктами конкретного права землекористування. Його ж реалізація певною особою можлива лише внаслідок здійснення конкретних правових умов. У такий спосіб виникає суб'єктивне право сільськогосподарського землекористування. Коло спеціальних суб'єктів, які мають земельну правоздатність стосовно земель сільськогосподарського призначення відносно обмежено. Такими є лише ті особи, як фізичні, так і юридичні, які у встановленому порядку одержали конкретну земельну ділянку на праві власності або на праві користування (оренди). У зв'язку з цим вони набувають спеціального земельно-правового статусу, тобто стають носіями певних земельних прав та обов'язків¹.

На сьогоднішній день діє заборона відчуження (мораторій) земельних ділянок сільськогосподарського призначення, яка передбачена п. 15 Перехідних положень ЗК України, що також значно впливає на набуття прав на такі землі.

Зокрема, підп. а п. 15 Перехідних положень ЗК передбачає, що купівля-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності в період дії

№ 2 (28). С. 30; Земельне право України: підручник / В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, М. В. Шульга. Київ: Ін Юре, 2008. С. 224, 225.

¹ Земельне право України: підручник / за ред. М. В. Шульги. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 368 с.

мораторію заборонена. Натомість підп. б цього ж пункту стосується відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення, що належать на праві приватної власності, і заборона тут стосується тільки певних їх видів. Зокрема земельних ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв). Тобто земельні ділянки сільськогосподарського призначення для ведення садівництва можуть вільно відчужуватися. Або земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства можуть бути відчужені у разі, якщо така земельна ділянка не виділялася за рахунок земельної частки (паю). Це саме буде стосуватися і земельних ділянок для фермерського господарства, які хоча й не зазначені у п. 15 Перехідних положень ЗК, але дуже часто виділялися якраз саме за рахунок земельних часток (паїв)¹.

По-друге, важливим є визначення суб'єкта відчуження та суб'єкта набуття земельної ділянки сільськогосподарського призначення. Зокрема, держава та територіальні громади не можуть продавати будь-які земельні ділянки сільськогосподарського призначення, а громадяни та юридичні особи – тільки ті земельні ділянки сільськогосподарського призначення, які мають певний вид використання. Щодо набувачів земель сільськогосподарського призначення також є певні обмеження, які передбачені ч. 5 ст. 22 ЗК та стосуються іноземців, осіб без громадянства, іноземних юридичних осіб та іноземних держав, про що зазначалося вище. Відповідно до ч. 2 ст. 93 ЗК України зазначені суб'єкти не обмежені лише в праві укладати договори оренди щодо зазначеної категорії земель.

По-третє, мораторій розповсюджується на певні об'єкти, зокрема на земельні ділянки сільськогосподарського призначення та земельні частки (паї).

По-четверте, є виключення, коли все ж таки земельні ділянки сільськогосподарського призначення, які перебувають під мораторієм, можна відчужувати. Зокрема: 1) їх можна передавати у спадщину; 2) міняти одну земельну ділянку на іншу земельну ділянку, але з врахуванням вимог ЗУ «Про порядок ви-

¹ Харитонова Т. Є. Вимоги законодавства щодо посвідчення договорів відчуження земельних ділянок // Збірник матеріалів XIV Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання реформування правової системи», м. Луцьк, 16–17 черв. 2017 р. С. 192–194.

ділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)»; 3) вилучати (викупати) для суспільних потреб. Причому перші два випадки стосуються тільки земель, які перебувають у приватній власності, а третій випадок – земельних ділянок всіх форм власності.

По-п'яте, слід враховувати, що угоди (у тому числі довірності), укладені під час дії заборони на купівлю-продаж або іншим способом відчуження земельних ділянок та земельних часток (паїв), визначених підпунктами «а» та «б» п. 15 Перехідних положень ЗК, а так само в частині передачі прав на відчуження цих земельних ділянок та земельних часток (паїв) на майбутнє є недійсними з моменту їх укладення (посвідчення).

5.3. Правові засади оренди земель сільськогосподарського призначення

У сільськогосподарському виробництві важливу роль відіграє оренда як одна з форм реалізації права власності та ефективного використання земель. Великий досвід орендних відносин мають країни з розвинутою ринковою економікою, де оренда земель найпоширеніша форма її використання. Значна кількість орендованої землі у Німеччині, Великобританії, Франції, Бельгії, Нідерландах. Тут фермери при розширенні господарства традиційно надають перевагу не купівлі землі, а її оренді. Це обходиться їм значно дешевше, а заощаджені кошти фермери вкладають у виробництво. До того ж останнім часом у країнах ЄС посівні площі обмежуються і орендою легше регулювати цей процес¹.

Орендні відносини взагалі мають тривалу історію. Договір оренди відноситься до числа класичних договірних інститутів, відомих цивілістиці з часів римського права. Оренда не оминула й Україну, де найбільший розвиток одержала в другій половині XVIII – на початку XIX століття.

Після революції 1917 року, коли земля була націоналізована, можливість її оренди була передбачена в земельному законодавстві, що діяло у той час. З 1937 року оренда земель сільськогосподарського призначення була заборонена. З того часу земля

¹ Stepska O. Legal regulation of lease of agricultural land (Правове регулювання оренди земель сільськогосподарського призначення) // *Leges si viata*. 2017. Martie. P. 126–128.

та інші природні ресурси були вилучені із цивільного обігу і всі угоди, що порушували право державної власності, визнавалися недійсними.

Слід зазначити, що в науці аграрного (сільськогосподарського) права минулих часів не досліджувався договір оренди землі. У радянський період орендні правовідносини були витиснуті із сільськогосподарської діяльності. Не існувало також правових норм про сільськогосподарську оренду. Одним з напрямків економічних реформ кінця 80-х років минулого століття стало «відродження» орендних відносин. Оренда стала одним із засобів реформування відносин власності в агропромисловому комплексі. У сучасних умовах оренда землі необхідна і, будучи елементом ринкових відносин, безсумнівно, покликана сприяти їх подальшому розвитку в аграрній сфері економіки країни та у народному господарстві в цілому.

Першою монографією, присвяченою оренді землі в Україні, стала робота професора О. О. Погрібного «Селянські господарства і оренда»¹. В ній він розглядає орендні відносини в цілому, а також їхню роль для фермерських господарств, визначаючи їх сутність, зміст, види і форми.

Право орендного землекористування досліджував професор І. І. Каракаш, який підкреслював, що оренда землі є достатньо розвинутим правовим інститутом сучасного земельного права². Обґрунтовано наполягав на особливостях орендного землекористування в аграрному виробництві В. І. Андрейцев³. Грунтовно питання оренди землі як «специфічної форми їхнього використання» розглядав М. В. Шульга⁴.

Україна є однією з небагатьох країн з багатими ресурсами родючих сільськогосподарських земель. Близько 22 млн га сільськогосподарських угідь використовуються сільськогосподарськими підприємствами, з яких близько 95 % орендовані у дрібних власників. Більшість таких дрібних землевласників отримали земельні ділянки розміром 4–5 га під час приватизації. Більше 70 % громадян, які набули право на земельну частку (пай), зда-

¹ Погрібний О. О. Селянські господарства і оренда (організаційно-правові питання). Київ: Урожай, 1992. 192 с.

² Каракаш И. И. Право собственности на землю и право землепользования в Украине. Одесса: Феникс, 2003. 256 с.

³ Андрейцев В. И. Земельная реформа. Приватизация. Экология. Право: сб. эксклюзив. очерков и нормативно-правовых актов. Киев, 1997. 238 с.

⁴ Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. Харьков: Консум, 1998. С. 127–139.

ють земельні ділянки в оренду. Агроформування ринкового типу також інтенсивно орендують землі сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності.

Оскільки на сьогодні права власників земель сільськогосподарського призначення обмежені: вони не можуть купувати або продавати свої земельні ділянки, то при відсутності ринку землі сільськогосподарського призначення в Україні розвивається ринок оренди землі. Тому сьогодні оренда є однією з найбільш поширених угод із земельними ділянками сільськогосподарського призначення.

Українське цивільне законодавство передбачає загальні вимоги щодо укладення договорів оренди, а земельне законодавство відображає особливості даного договору стосовно оренди земельних ділянок. Отже, відносини, пов'язані з орендою землі, регулюються Земельним кодексом України, Цивільним кодексом України, Законом України «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 року (що діє у редакції від 2 жовтня 2003 року), іншими нормативно-правовими актами, а також договором оренди землі.

Підставою для виникнення орендних відносин є договір оренди землі – основний документ, що визначає відносини орендодавця та орендаря. Відповідно до ст. 13 Закону України «Про оренду землі» договір оренди – це договір, за яким орендодавець зобов'язаний за плату передати орендареві земельну ділянку у володіння і користування на певний строк, а орендар зобов'язаний використовувати земельну ділянку відповідно до умов договору та вимог земельного законодавства.

Сторонами договору оренди землі є орендодавець та орендар. Орендодавцями земельних ділянок є громадяни та юридичні особи, у власності яких перебувають земельні ділянки, або уповноважені ними особи. Орендодавцями земельних ділянок, що перебувають у комунальній власності, є сільські, селищні, міські ради. Орендодавцями земельних ділянок, що перебувають у державній власності, є органи виконавчої влади, які відповідно до закону передають земельні ділянки у власність або користування.

Орендарями земельних ділянок сільськогосподарського призначення можуть бути громадяни та юридичні особи України, іноземці і особи без громадянства, іноземні юридичні особи, міжнародні об'єднання і організації, а також іноземні держави.

За ст. 15 Закону України «Про оренду землі» істотними умовами договору оренди землі є: об'єкт оренди; строк дії договору оренди; орендна плата. За згодою сторін у договорі оренди землі можуть зазначатися інші умови.

Отже, першою істотною умовою є об'єкт оренди. Об'єктами оренди є земельні ділянки, що перебувають у власності громадян, юридичних осіб, комунальній або державній власності. При зазначенні об'єкта оренди в договорі обов'язково вказується кадастровий номер, місце розташування та розмір земельної ділянки. Договір оренди може передбачати надання в оренду декількох земельних ділянок, що перебувають у власності одного орендодавця (а щодо земель державної та комунальної власності – земельних ділянок, що перебувають у розпорядженні одного органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування). Об'єкт за договором оренди землі вважається переданим орендодавцем орендареві з моменту державної реєстрації права оренди, якщо інше не встановлено законом.

Що стосується земельних часток (паїв), то їхня оренда є сьогодні однією з найпоширеніших угод із земельними паями. Так, Перехідні положення Закону України «Про оренду землі» закріплюють: громадяни – власники сертифікатів на право на земельну частку (пай) до виділення їм у натурі (на місцевості) земельних ділянок мають право укласти договори оренди земель сільськогосподарського призначення, місце розташування яких визначається з урахуванням вимог раціональної організації території і компактності землекористування, відповідно до цих сертифікатів. Орендарі набувають право на оренду землі на підставі договору оренди земельної частки (паю), типова форма якого затверджена наказом Державного комітету земельних ресурсів України № 5 від 17 січня 2000 року.

Другою істотною умовою є строк дії договору оренди. За загальним правилом строк оренди земельної ділянки не може перевищувати 50 років. Однак щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення законодавцем встановлений і мінімальний строк укладення договору оренди. Так, відповідно до Земельного кодексу України та ст. 19 Закону України «Про оренду землі» строк оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства, особистого селянського господарства не може бути меншим як 7 років.

При передачі в оренду для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства, особистого селянського господарства земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які є земельними ділянками меліорованих земель і на яких проводиться гідротехнічна меліорація, строк дії договору оренди землі визначається за згодою сторін, але не може бути меншим як 10 років. До договору оренди землі включається зобов'язання орендаря здійснювати інвестиції у розвиток та модернізацію відповідних меліоративних систем і об'єктів інженерної інфраструктури та сприяти їх належній експлуатації.

Встановлення мінімального строку у сфері оренди сільськогосподарських земель є доцільним, оскільки стабільність землекористування має істотне значення в сільському господарстві. Орендар одержує можливість здійснювати довгострокове планування використання земель. Землі використовуються більш раціонально і без надмірного виснаження.

При передачі в оренду сільськогосподарських угідь, які розташовані в межах гірничого відводу, наданого для розробки родовища нафти або газу, строк дії договору оренди земельних ділянок визначається з урахуванням строків початку будівництва свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією, на орендованій ділянці або на її частині.

Особа, яка управляє спадщиною, у складі якої є земельна ділянка сільськогосподарського призначення, що не перебуває в оренді, має право передати таку ділянку в оренду на строк до моменту державної реєстрації права власності спадкоємця на таку земельну ділянку або до набрання законної сили рішенням суду про визнання спадщини відумерлою, про що обов'язково зазначається у договорі оренди земельної ділянки. Якщо строк дії договору оренди земельної ділянки закінчився у день або після смерті орендодавця, але до державної реєстрації права власності на земельну ділянку за новим власником (спадкоємцем), такий договір вважається продовженим (поновленим) до моменту державної реєстрації права власності спадкоємця або територіальної громади на таку земельну ділянку.

Третьою істотною умовою є орендна плата із зазначенням її розміру, індексації, способу та умов розрахунків, строків, порядку її внесення і перегляду та відповідальності за її несплату. Орендна плата за землю – це платіж, який орендар вносить

орендодавцеві за користування земельною ділянкою згідно з договором оренди землі.

Орендна плата справляється у грошовій формі. За згодою сторін розрахунки щодо орендної плати за землю можуть здійснюватися у натуральній формі. Розрахунок у натуральній формі має відповідати грошовому еквіваленту вартості товарів за ринковими цінами на дату внесення орендної плати. Орендна плата за земельні ділянки державної і комунальної власності здійснюється виключно у грошовій формі.

Щодо порядку виникнення права оренди земельної ділянки, слід зазначити, що передача в оренду земельних ділянок, які перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється на підставі рішення відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування згідно з їх повноваженнями чи договору купівлі-продажу права оренди земельної ділянки (у разі продажу права оренди) шляхом укладення договору оренди земельної ділянки чи договору купівлі-продажу права оренди земельної ділянки. Передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється за результатами проведення земельних торгів.

Передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб, здійснюється за договором оренди між власником земельної ділянки і орендарем. Підставою для укладення договору оренди може бути цивільно-правовий договір про відчуження права оренди.

Право оренди земельної ділянки може відчужуватися, у тому числі продаватися на земельних торгах, а також передаватися у заставу, спадщину, вноситися до статутного капіталу власником земельної ділянки на строк до 50 років, крім випадків, визначених законом.

Орендована земельна ділянка або її частина може за згодою орендодавця передаватися орендарем у володіння та користування іншій особі (суборенда) без зміни цільового призначення. Умови договору суборенди земельної ділянки повинні обмежуватися умовами договору оренди земельної ділянки і не суперечити йому. Строк суборенди не може перевищувати строку, визначеного договором оренди землі. Договір суборенди земельної ділянки підлягає державній реєстрації. За згодою сторін договір суборенди земельної ділянки посвідчується нотаріально.

Орендарі земельних ділянок сільськогосподарського призначення на період дії договору оренди можуть обмінюватися на-

лежними їм правами користування земельними ділянками шляхом укладання між ними договорів суборенди відповідних ділянок, якщо це передбачено договором оренди або за письмовою згодою орендодавця.

Договір оренди землі укладається у письмовій формі і за бажанням однієї із сторін може бути посвідчений нотаріально. Право оренди земельної ділянки підлягає державній реєстрації відповідно до закону.

Існують деякі проблеми, пов'язані саме з оформленням договору оренди, як нормативні (закладені безпосередньо у нормативно-правових актах), так і фактичні (пов'язані з невиконанням законодавства)¹. Оформлення оренди землі сільськогосподарського призначення є складною комплексною процедурою, що суперечливо врегульована та потребує істотних грошових та часових витрат. Крім того, 5 березня 2015 року в законодавство внесені зміни щодо реєстрації земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Так, державна реєстрація речових прав, похідних від права власності, на земельні ділянки сільськогосподарського призначення може здійснюватися нотаріусом незалежно від нотаріального посвідчення договору, на підставі якого виникає таке право.

Державна реєстрація похідного речового права на земельну ділянку сільськогосподарського призначення, право власності на яку виникло та оформлено в установленому порядку до 1 січня 2013 року, здійснюється одночасно з державною реєстрацією права власності на таку земельну ділянку (крім випадків, коли право власності на таку земельну ділянку вже зареєстровано в Державному реєстрі прав) на підставі заяви про державну реєстрацію прав та їх обтяжень, поданої власником чи набувачем відповідного похідного права або уповноваженою ними особою. Державна реєстрація права власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення, у разі подання заяви про державну реєстрацію прав та їх обтяжень набувачем похідного речового права на таку земельну ділянку, може здійснюватися без подання заявником документа, на підставі якого виникло право власності, за умови наявності інформації про зареєстровану земельну ділянку у Державному земельному кадастрі та до

¹ Степська О. В. Проблеми укладення договору оренди земельної ділянки // Актуальні питання реформування правової системи: зб. матеріалів XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 16–17 черв. 2017 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк, 2017. С. 187–189.

моменту автоматизованого перенесення до Державного реєстру прав записів про речові права та обтяження на земельні ділянки з Державного реєстру земель.

Шляхом вирішення проблем розвитку відносин щодо оренди земель сільськогосподарського призначення можуть бути наступні законодавчі положення: законодавче закріплення шляхів і правових механізмів подальшого розвитку відносин сільськогосподарського землекористування і власності на землі сільськогосподарського призначення; удосконалення інституту оренди сільськогосподарських земель, що сприятиме підвищенню інвестиційної привабливості та економічної віддачі сільськогосподарських земель; забезпечення сталого землекористування, раціонального та ефективного використання земель.

5.4. Основні права та обов'язки власників земельних ділянок і землекористувачів та гарантії їх реалізації

В умовах інтенсивного використання земельних ресурсів, необхідності їхньої охорони, формування ринкових земельних відносин в Україні виникає потреба у визначенні системи земельних прав і обов'язків власників земельних ділянок та землекористувачів, а також встановленні основних засобів охорони та захисту вказаних прав. Земельні права та обов'язки – це надані можливості або необхідність певної поведінки власників земельних ділянок та землекористувачів у межах норм земельного законодавства. Якщо зміст суб'єктивного земельного права вказує на міру дозволеної або можливої поведінки, то земельного обов'язку – на належну, необхідну поведінку.

Права та обов'язки власників земельних ділянок та землекористувачів у загальній формі регулюються Земельним кодексом України. Загальні права та обов'язки поширюються на всіх власників та користувачів земельних ділянок незалежно від категорії та цільового призначення землі. Але щодо використання земель окремих категорій законом чи договором можуть бути встановлені додаткові права та обов'язки. Такі права та обов'язки є спеціальними.

Відповідно до ст. 90 Земельного кодексу України власники земельних ділянок мають право: продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину; самостійно господарювати на землі; власності на по-

сіві і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію; використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі; на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Земельне законодавство надає землекористувачу, за виключенням деяких випадків, такі ж самі права, що і власнику земельної ділянки. Так, відповідно до ст. 95 Земельного кодексу України землекористувачі, якщо інше не передбачено законом або договором, мають право: самостійно господарювати на землі; власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію; використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, ліси, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі; на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Права власників земельних ділянок та землекористувачів гарантовані законом, вони можуть бути обмежені лише у випадках, прямо передбачених законом. Тільки у випадках і на підставах, передбачених законом, право власності на земельну ділянку та право землекористування може бути припинено, а втручання в діяльність власників земельних ділянок та землекористувачів з боку державних органів може мати місце лише в разі порушення ними земельного законодавства. Порушені права власників земельних ділянок та землекористувачів підлягають відновленню в порядку, встановленому законом.

Крім належного закріплення прав власників земельних ділянок та землекористувачів, законодавством встановлені правові засоби, які гарантують ці права та їх захист. Належне здійснення прав власників земельних ділянок та землекористувачів забезпечує комплекс правових гарантій.

Захист прав на земельні ділянки базується на конституційних положеннях. Конституція України встановлює загальні юридичні гарантії прав, наприклад, закріплює верховенство прав та свобод людини як головний обов'язок держави (ст. 3 Конституції України). Стаття 13 Конституції України встановлює, що кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Держава

забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Право власності на землю гарантується ст. 14 Конституції України. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Крім того кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55 Конституції України).

Спеціальні юридичні гарантії прав на землю встановлені розділом 5 Земельного кодексу України, в якому йдеться про захист прав на земельні ділянки фізичних та юридичних осіб. Держава забезпечує громадянам та юридичним особам рівні умови захисту прав власності на землю. Власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його прав на землю, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою, і відшкодування завданих збитків.

Відповідно до ст. 152 Земельного кодексу України захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється шляхом: визнання прав; відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав; визнання угоди недійсною; визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування; відшкодування заподіяних збитків; застосування інших, передбачених законом, способів.

Комплекс земельних прав невід'ємно пов'язаний із основними обов'язками власників земельних ділянок та землекористувачів. Для носіїв земельних титулів (власників, користувачів) законодавством встановлене коло загальних обов'язків, виконання яких є необхідним при використанні землі. Тобто, використовуючи земельну ділянку, її власник чи користувач зобов'язаний виконувати вимоги законодавства, які, з однієї сторони, пов'язані з особливою цінністю землі, з іншої – з вимогами законодавства не порушувати прав та обов'язків інших власників та землекористувачів. Обов'язки власників земельної ділянки та землекористувачів виникають з моменту набуття прав власності або права користування, а їх виконання покликане не просто забезпечити права інших осіб, але й гарантує збереження самої земельної ділянки як об'єкта власності чи користування.

Загальне коло обов'язків власників земельних ділянок та землекористувачів визначено у ст. ст. 91, 96 Земельного кодексу України. Так, відповідно до ст. 91 вказаного закону власники земельних ділянок зобов'язані: забезпечувати використання їх за цільовим призначенням; додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; своєчасно сплачувати земельний податок; не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом; дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем; за свій рахунок привести земельну ділянку у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком здійснення такої зміни не власником земельної ділянки, коли приведення у попередній стан здійснюється за рахунок особи, яка незаконно змінила рельєф.

Відповідно до ст. 96 Земельного кодексу України землекористувачі зобов'язані: забезпечувати використання землі за цільовим призначенням та за свій рахунок приводити її у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком випадків незаконної зміни рельєфу не власником такої земельної ділянки; додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату; не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом; дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Одним з обов'язків власників земельних ділянок та землекористувачів є здійснення заходів щодо підвищення родючості ґрунтів та зберігання інших корисних властивостей землі. Встановлюючи ці обов'язки, держава передбачає комплекс дій з еко-

номічного стимулювання виконання власниками та землекористувачами цих обов'язків, а саме: надання податкових і кредитних пільг громадянам та юридичним особам, які здійснюють за власні кошти заходи, передбачені загальнодержавними та регіональними програмами використання і охорони земель; виділення коштів державного або місцевого бюджету громадянам та юридичним особам для відновлення попереднього стану земель, порушених не з їх вини; звільнення від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення їх стану згідно з державними та регіональними програмами; компенсацію з бюджетних коштів зниження доходу власників землі та землекористувачів внаслідок тимчасової консервації деградованих та малопродуктивних земель, що стали такими не з їх вини. Таким чином, держава не просто встановлює обов'язки власників та землекористувачів, але й заохочує їх виконувати певні вимоги законодавства.

Слід зазначити, що законом можуть бути встановлені інші (спеціальні) права та обов'язки власників земельних ділянок та землекористувачів, що регулюють окремі види користування чи користування земельними ділянками окремих категорій. Наприклад, Законом України «Про оренду землі» встановлені права та обов'язки орендодавця та орендаря.

За ст. 35 Закону України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 року власники і землекористувачі, в тому числі орендарі, земельних ділянок при здійсненні господарської діяльності зобов'язані: дотримуватися вимог земельного та природоохоронного законодавства України; підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі на основі застосування екологобезпечних технологій обробітку і техніки, здійснення інших заходів, які зменшують негативний вплив на ґрунти, запобігають безповоротній втраті гумусу, поживних елементів тощо; дотримуватися стандартів, нормативів при здійсненні протиерозійних, агротехнічних, агрохімічних, меліоративних та інших заходів, пов'язаних з охороною земель, збереженням і підвищенням родючості ґрунтів; надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування відомості про застосування пестицидів та агрохімікатів; своєчасно інформувати відповідні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування щодо стану, деградації та забруднення земельних ділянок; забезпечувати захист земель від ерозії, виснаження, забруднення, засмічення, засолення, осолонцювання,

підкислення, перезволоження, підтоплення, заростання бур'янами, чагарниками і дрібноліссям та ін.

Відповідно до ст. 25 Закону України «Про меліорацію земель» від 14 січня 2000 року власники, користувачі, у тому числі орендарі меліорованих земель зобов'язані забезпечувати: одержання високих урожаїв сільськогосподарських культур шляхом застосування науково обґрунтованих технологій вирощування високоврожайних, стійких до захворювань та шкідників, адаптованих до ґрунтово-кліматичних умов сортів і гібридів сільськогосподарських культур; збереження та відтворення родючості ґрунтів, біологічне різноманіття і екологічну рівновагу в навколишньому природному середовищі; сприяння належній експлуатації відповідних меліоративних систем та об'єктів інженерної інфраструктури таких систем, а також вжиття заходів із запобігання їх пошкодженню.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

6.1. Поняття, принципи і методи державного регулювання сільськогосподарської діяльності

Державне регулювання сільського господарства – це вид державної діяльності, реалізації завдань і функцій держави, що проявляється через діяльність уповноважених структур, спрямовану на здійснення у межах повноважень, визначених законом, безперервного, цілеспрямованого організаційного впливу на виробництво, переробку, реалізацію сільськогосподарської продукції та інші види пов'язаних із цим відносин з метою забезпечення продовольчої безпеки, ефективного використання земельних та інших природних ресурсів, дотримання законодавства, попередження правопорушень та захист прав громадян¹. Державне регулювання розповсюджується на основні сфери суспільних відносин, які виникають у сільському господарстві країни. У першу чергу, регулюється управлінська діяльність уповноважених органів, спрямована на реалізацію основних засад аграрної політики. Також підлягають державно-правовому регулюванню відносини між суб'єктами аграрно-правових відносин, забезпечується рівність усіх форм господарювання. Значним напрямом державного регулювання було забезпечення проведення аграрної та земельної реформ в Україні, що обумовлювалися переходом до ринкових засад економічного ладу. У сучасних умовах співробітництво України з низкою міжнародних організацій теж вимагає від держави ефективного та виваженого впливу на регулювання аграрних правовідносин з метою їх трансформації

¹ Ломакіна І. Ю. Державне регулювання сільського господарства в Україні (адміністративно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2012. С. 4.

та адаптації до вимог, які бере на себе держава. Не менш важливим напрямом державно-правового регулювання сільського господарства є забезпечення продовольчої безпеки, тобто стану захищеності життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності.

Принципи державного регулювання сільського господарства в Україні – це встановлені у законодавстві вихідні засади, основні, визначальні ідеї, які лежать в основі державного регулювання сільського господарства. Усі принципи державного регулювання сільського господарства класифікуються на загальні та спеціальні. До загальних відносяться конституційні принципи: гарантування права власності Українського народу на землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України (ст. 13); гарантування права власності (ст. 41); гарантування права на підприємницьку діяльність (ст. 42). У ГКУ закріплені загальні принципи господарювання, у тому числі у сільському господарстві, серед яких перераховані такі: забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання; свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом; вільний рух капіталів, товарів та послуг на території України; обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємництві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави; захист національного товаровиробника; заборона незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини.

Серед спеціальних принципів державного регулювання сільського господарства можна виділити наступні: забезпечення реалізації конституційних прав та свобод селян; вільний вибір організаційно-правової форми господарювання у сільському господарстві та інших галузях АПК; системність та комплексність заходів державного регулювання сільського господарства; цілеспрямованість та адресність державної підтримки сільсько-господарських товаровиробників; державна підтримка наукових досліджень по створенню та впровадженню нових екологічно чистих ресурсозберігаючих технологій вирощування, поглибле-

ної переробки сільськогосподарської сировини та виготовлення з неї конкурентоздатної вітчизняної продукції; протекціонізм розвитку сільського господарства; поєднання державного впливу і ринкових регуляторів¹.

Методами державного регулювання сільського господарства є певні прийоми і способи, які застосовуються відповідними органами державної влади в процесі управлінської діяльності. Методи державного регулювання сільського господарства найбільш загально класифікуються на дві великі групи: імперативні та диспозитивні. Серед способів і засобів державного регулювання сільського господарства виділяють:

– *приписи* (наприклад, відповідно до Закону України «Про виноград та виноградне вино» усі виноградні насадження технічних та столових сортів площею більше 0,5 га у господарствах усіх форм власності підлягають реєстрації);

– *заборони* (наприклад, відповідно до вимог Закону України «Про державне регулювання виробництва та реалізації цукру» забороняється поставляти цукор на внутрішній ринок понад встановлену квоту або реалізувати його за цінами, що нижчі від визначеної мінімальної ціни);

– *узгодження* (наприклад, відповідно до Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» установчі документи саморегулювальної організації оптового ринку сільськогосподарської продукції підлягають погодженню центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну аграрну політику, політику у сфері сільського господарства);

– *дозволи* (наприклад, Закон України «Про особисте селянське господарство» надає право членам такого господарства реалізовувати надлишки виробленої продукції на ринках, а також заготівельним, переробним підприємствам та організаціям, іншим юридичним і фізичним особам);

– *рекомендації* (наприклад, у засновників сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу є можливість скористатися Примірним статутом сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, що розроблений та затверджений Міністерством аграрної політики та продовольства України. Однак використання положень такого примірного статуту є рекомендацією, а не обов'язком засновників);

¹ Ломакіна І. Ю. Принципи державно-правового регулювання сільського господарства України // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. 2009. № 3. С. 86–93.

– *стимули та заохочення* (наприклад, згідно з положеннями постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам» за наявності рівних умов перевага надається фермерським господарствам, які є членами сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, у такий спосіб держава стимулює створення кооперативних об'єднань серед фермерських господарств).

Основними функціями державного регулювання сільськогосподарського господарства України є: прогнозування та планування сільськогосподарського виробництва; державна реєстрація та ведення відповідних реєстрів; ліцензування окремих напрямів сільськогосподарського виробництва; атестація працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, та атестація сільськогосподарського виробництва; стандартизація та сертифікація в сільському господарстві; державна експертиза в сільському господарстві; державний сільськогосподарський перепис; державний контроль та нагляд у сільському господарстві; вирішення спорів у галузі сільського господарства¹.

6.2. Система органів державного управління і контролю в сільському господарстві

Систему органів державного регулювання сільського господарства складають: державні органи, які здійснюють законодавче та програмне забезпечення розвитку сільського господарства України; державні органи та органи місцевого самоврядування, які здійснюють безпосередньо заходи державного регулювання, тобто наділені виконавчо-розпорядчими функціями; державні органи, які здійснюють контроль та нагляд за дотриманням законодавства у сфері сільського господарства, тобто наділені контрольно-наглядовими функціями.

Відповідно до Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. Саме цим органом приймаються основоположні засади регулювання аграрних правовідносин та програми розвитку сільського господарства. Загальні повноваження щодо регулювання

¹ Ломакіна І. Ю. Державне регулювання сільського господарства в Україні (адміністративно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2012. С. 4.

аграрних правовідносин покладені також на Президента України. Систему виконавчих органів загальної компетенції, що регулюють відносини в сільському господарстві, очолює Кабінет Міністрів України.

Центральним органом виконавчої влади, на який покладені функції спеціального регулювання аграрних правовідносин, є Міністерство аграрної політики і продовольства України (Мінагрополітики). Це міністерство діє на підставі положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 листопада 2015 року. Мінагрополітики є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує: 1) формування та реалізацію державної аграрної політики, державної політики у сферах сільського господарства та з питань продовольчої безпеки держави, охорони прав на сорти рослин, тваринництва; 2) формування та реалізацію державної політики у сферах рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних біоресурсів, регулювання рибальства та безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства, лісового та мисливського господарства, ветеринарної медицини, безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, у сферах карантину та захисту рослин, насінництва та розсадництва, у сфері топографо-геодезичної і картографічної діяльності, земельних відносин, землеустрою, у сфері Державного земельного кадастру, державного нагляду (контролю) в АПК у частині дотримання земельного законодавства, використання та охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів.

Перелік функцій Міністерства аграрної політики та продовольства України надзвичайно широкий. Серед покладених на нього завдань можна виокремити такі основні групи:

1) *прийняття участі у правотворчій діяльності* (узагальнює практику застосування законодавства, розробляє пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правових актів, погоджує проекти законів, інших актів законодавства, готує висновки і пропозиції до проектів актів законодавства; здійснює нормативно-правове регулювання питань, що належать до його компетенції, приймає участь у підготовці технічних регламентів і стандартів; розробляє рекомендації та заходи щодо забезпечення родючості ґрунтів і застосування агрохімікатів, а також механізмів економічного стимулювання здійснення заходів щодо використання та охорони земель і підвищення родючості ґрунтів тощо);

2) *встановлення галузевих правил діяльності* (визначає обсяги вирощування цукрових буряків для виробництва цукру в межах квоти «А»; визначає порядок процедури присвоєння відповідного статусу суб'єктам племінної справи у тваринництві, бонітування тварин та ведення племінного обліку; встановлює порядок здійснення ідентифікації та реєстрації тварин тощо);

3) *забезпечення здійснення реєстрації та ведення реєстрів* (здійснює ведення основного реєстру складських документів на зерно та зерна, прийнятого на зберігання; проводить реєстрацію насаджень технічних і столових сортів винограду у господарствах усіх форм власності, а також списання виноградників усіх форм власності, які закладені за рахунок державних коштів; проводить державну реєстрацію суб'єктів племінної справи у тваринництві, племінних і підконтрольних тварин та селекційних досягнень у тваринництві; формує інформаційний банк даних про стан ґрунтів земель сільськогосподарського призначення; формує галузевий фонд нормативних документів у сфері стандартизації; веде реєстри сільськогосподарських дорадників, експертів-дорадників та дорадчих служб; Державний реєстр заявок на сорти рослин (Реєстр заявок), Державний реєстр прав власників сортів рослин (Реєстр патентів), Державний реєстр сортів рослин, придатних для поширення в Україні (Реєстр сортів), Реєстр представників з питань інтелектуальної власності на сорти рослин, державні книги племінних тварин, Державний реєстр суб'єктів племінної справи у тваринництві та Державний реєстр селекційних досягнень у тваринництві, Державний реєстр технічних засобів для агропромислового комплексу України, інші реєстри відповідно до закону);

4) *здійснення державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників* (забезпечує підтримку підприємств сфер агропромислового виробництва, особистих селянських і фермерських господарств, сільськогосподарської кооперації; здійснює заходи щодо економічного стимулювання виробників харчової продукції, задоволення потреб населення у продуктах харчування та насичення продовольчого ринку харчовими продуктами; здійснює заходи, спрямовані на вдосконалення зовнішньоекономічної діяльності, захист інтересів вітчизняних товаровиробників сільськогосподарської продукції на зовнішньому ринку та розвиток внутрішнього ринку);

5) *проведення сертифікації і атестації* (здійснює сертифікацію племінних (генетичних) ресурсів, присвоєння відповідного ста-

тусу суб'єктам племінної справи у тваринництві; видає сертифікат на право надання дорадчих послуг; видає патенти на сорти рослин і свідоцтва про авторство на сорти рослин тощо);

б) здійснення стимулювання розбудови інфраструктури сільського господарства (вживає заходів, спрямованих на техніко-технологічне переоснащення сфер агропромислового виробництва, сприяє розвитку машинобудування для АПК, енергозбереження, координації інноваційних проектів; готує пропозиції щодо формування та розвитку ринкових механізмів і принципів забезпечення підприємств АПК технічними засобами, обладнанням, зокрема для виробництва біопалива, запасними частинами, пально-мастильними матеріалами та іншими енергоресурсами; розробляє і здійснює заходи щодо розвитку інфраструктури аграрного та продовольчого ринку, зокрема біржового, оптових ринків сільськогосподарської продукції, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, кредитних спілок, страхових компаній, виставок, ярмарків тощо).

Наведений перелік функцій та завдань Міністерства аграрної політики та продовольства України є далеко не вичерпним, що пояснюється необхідністю регулювання різних галузей АПК та різних видів аграрних правовідносин.

Управлінські функції у сфері регулювання відносин у сільському господарстві реалізуються також низкою інших органів виконавчої влади. Відповідно до Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» до органів виконавчої влади, окрім міністерств, відносяться служби, агентства та інспекції. У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам, центральний орган виконавчої влади утворюється як служба. Регулювання відносин у сільському господарстві здійснюють кілька служб.

Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру України (Держгеокадастр) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра аграрної політики та продовольства, який реалізує державну політику у сфері топографо-геодезичної і картографічної діяльності, земельних відносин, землеустрою, у сфері Державного земельного кадастру, державного нагляду (контролю) в АПК в частині дотримання земельного законодавства, використання та охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів. Положення про

Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2015 року.

Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужба) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра аграрної політики та продовольства, який реалізує державну політику у галузі ветеринарної медицини, сферах безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, карантину та захисту рослин, ідентифікації та реєстрації тварин, санітарного законодавства, попередження та зменшення вживання тютюнових виробів та їх шкідливого впливу на здоров'я населення, метрологічного нагляду, ринкового нагляду в межах сфери своєї відповідальності, насінництва та розсадництва (в частині сертифікації насіння і садивного матеріалу), державного нагляду (контролю) у сферах охорони прав на сорти рослин, насінництва та розсадництва, державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів і рекламу в цій сфері, за якістю зерна та продуктів його переробки, державного нагляду (контролю) за додержанням заходів біологічної і генетичної безпеки щодо сільськогосподарських рослин під час створення, дослідження та практичного використання генетично модифікованого організму у відкритих системах на підприємствах, в установах та організаціях АПК незалежно від їх підпорядкування і форми власності, здійснення радіаційного контролю за рівнем радіоактивного забруднення сільськогосподарської продукції і продуктів харчування. Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2015 року.

Відповідно до законодавства у разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління, центральний орган виконавчої влади утворюється як агентство. Регулювання відносин у сільському господарстві здійснюють кілька агентств.

Державне агентство рибного господарства (Держрибагентство) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра аграрної політики та продовольства, який реалізує

державну політику у сфері рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних біоресурсів, регулювання рибальства, безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства. Положення про Державне агентство рибного господарства України затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 року.

Державне агентство лісових ресурсів України (Держлісагентство) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра аграрної політики та продовольства, який реалізує державну політику у сфері лісового та мисливського господарства. Положення про Державне агентство лісових ресурсів України затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2014 року.

Державне агентство водних ресурсів України (Держводагентство) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра екології та природних ресурсів, який реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства та гідротехнічної меліорації земель, управління, використання та відтворення поверхневих водних ресурсів. Положення про Державне агентство водних ресурсів України затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 року.

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають контрольно-наглядові функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства, центральний орган виконавчої влади утворюється як інспекція. Слід зазначити, що спеціальних інспекцій, які б здійснювали контроль і нагляд у сфері сільського господарства, наразі немає. Okремі загальні функції контролю і нагляду виконує Державна екологічна інспекція України.

Указана система органів виконавчої влади у сфері регулювання відносин у сільському господарстві склалася у результаті прийняття постанови Кабінету Міністрів України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 10 вересня 2014 року. Даною постановою було, зокрема, реорганізовано Державну ветеринарну та фітосанітарну службу України, яка була приєднана до створеної Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. Положеннями постанови було ліквідовано спеціалізовану Держ-

жавну інспекцію сільського господарства, а її функції було перекладено на низку інших органів. Так, функції із здійснення реєстрації та обліку машин, державного нагляду (контролю) в частині експлуатації та технічного стану машин, функції із здійснення сертифікації насіння і садивного матеріалу, державного нагляду (контролю) у сферах охорони прав на сорти рослин, насінництва та розсадництва, здійснення державного контролю за якістю зерна та продуктів його переробки; здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням заходів біологічної і генетичної безпеки щодо сільськогосподарських рослин під час створення, дослідження та практичного використання генетично модифікованого організму у відкритих системах на підприємствах, в установах та організаціях АПК незалежно від їх підпорядкування і форми власності; здійснення радіаційного контролю за рівнем радіоактивного забруднення сільськогосподарської продукції і продуктів харчування – на Державну службу з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, функції із здійснення державного нагляду (контролю) в частині дотримання земельного законодавства, використання та охорони земель усіх категорій та форм власності, родючості ґрунтів – на Державну службу з питань геодезії, картографії та кадастру.

6.3. Правове забезпечення державної підтримки в сільському господарстві

Сільське господарство відзначається такими характерними особливостями, як тривалість виробничих циклів, залежність від природно-кліматичних факторів, зумовленість природними факторами. У зв'язку з цим сільське господарство навіть у високорозвинутих країнах світу є дотаційним з боку держави¹. Україна теж має власну систему державної підтримки сільського господарства. Правові механізми державної підтримки вітчизняних аграріїв можна згрупувати по напрямку надання такої підтримки.

¹ Титова Н. І. Проблеми гарантування прав селянства України // Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні: пр. Львів. лаб. прав людини Акад. прав. наук України. Серія І. Дослідження і реферати / редкол.: П. М. Рабінович та ін. Київ, 1998. С. 61–66.

1) *Податкова*. Для сільськогосподарських товаровиробників передбачена спрощена система оподаткування, яка полягає у сплаті ними єдиного податку четвертої групи. Особливістю такої системи є те, що платники єдиного податку звільнюються від обов'язку нарахування, сплати та подання податкової звітності з таких податків і зборів: а) податку на прибуток підприємств; б) податку на майно (в частині земельного податку), крім земельного податку за земельні ділянки, що не використовуються для ведення сільськогосподарського товаровиробництва; в) рентної плати за спеціальне використання води. Право на перехід на спрощену систему оподаткування мають ті сільськогосподарські товаровиробники, у яких частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75 відсотків. Об'єктом оподаткування для платників єдиного податку четвертої групи є площа сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень) та/або земель водного фонду (внутрішніх водойм, озер, ставків, водосховищ), що перебуває у власності сільськогосподарського товаровиробника або надана йому у користування, у тому числі на умовах оренди. Базою оподаткування є нормативна грошова оцінка одного гектара сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень), з урахуванням коефіцієнта індексації, визначеного за станом на 1 січня базового податкового (звітного) року. Базою оподаткування для земель водного фонду (внутрішніх водойм, озер, ставків, водосховищ) є нормативна грошова оцінка ріллі в Автономній Республіці Крим або в області, з урахуванням коефіцієнта індексації, визначеного за станом на 1 січня базового податкового (звітного) року. Для платників єдиного податку четвертої групи розмір ставок податку з одного гектара сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду залежить від категорії (типу) земель, їх розташування. Наприклад, для ріллі, сіножатей і пасовищ (крім ріллі, сіножатей і пасовищ, розташованих у гірських зонах та на поліських територіях, а також сільськогосподарських угідь, що перебувають в умовах закритого ґрунту) розмір ставки становить (у відсотках бази оподаткування) – 0,95, для багаторічних насаджень (крім багаторічних насаджень, розташованих у гірських зонах та на поліських територіях) – 0,57 тощо. Податковим (звітним) періодом для платників єдиного податку четвертої групи є календарний рік.

Для сільськогосподарських підприємств протягом довгого часу діяв спеціальний режим сплати податку на додану вартість (ПДВ), однак з 1 січня 2017 року він був скасований. Сільськогосподарські товаровиробники переходять на загальний режим сплати ПДВ, але разом з декларацією подаватимуть окремий додаток, відповідно до якого їм нараховуватиметься бюджетна дотація для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції¹. Правова регламентація надання дотації закріплена у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року.

2) *Кредитна*. Однією з найбільш розповсюджених проблем у сільському господарстві можна назвати дороге банківське кредитування. Державна підтримка у цьому напрямі має два основних правових механізми. Перший з них – це кредитна субсидія, яка полягає у компенсації державою частини відсотків за кредитними договорами². Правові засади даного виду підтримки закладені у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України», положення якого деталізовані в постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів» від 29 квітня 2015 року. Сутність вказаного правового механізму проста: суб'єкт господарювання АПК укладає кредитний договір з фінансовою установою, відповідно до якого зобов'язується не лише повернути «тіло кредиту», але й оплатити відсотки за послуги установи. Держава надає підтримку у сплаті цих відсотків, тобто зменшує вартість кредиту для аграрія. Кредитна субсидія (компенсація) має строго цільовий характер, тобто надається лише на здешевлення кредитів, що спрямовані на конкретні виробничі потреби. Відповідно до ст. 13 Закону встановлено дві межі для визначення розміру кредитної субсидії у національній валюті – не менше 1,5 облікові ставки НБУ та не більше розміру процентів, передбаче-

¹ Григор'єва Х. А. Реформування законодавчих засад оподаткування сільськогосподарських товаровиробників: агропротекційний вимір // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2017. Вип. 42. С. 146–150.

² Григор'єва Х. А. Правові засади державної підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу шляхом здешевлення кредитів // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2015. Вип. 35, ч. II. С. 46–49.

них за кредитним договором. Керуючись цими межами, Кабінет Міністрів України має щороку встановлювати конкретний розмір кредитної субсидії. Однак у Порядку встановлено дещо інші граничні межі розміру компенсації: вона надається у розмірі облікової ставки НБУ позичальникам, які мають чистий дохід (виручку) від реалізації продукції за останній рік до 10 млн грн, та позичальникам, які провадять діяльність з вирощування та розведення великої рогатої худоби молочних порід, іншої великої рогатої худоби; у розмірі 50 відсотків облікової ставки НБУ, але не вище розмірів, передбачених кредитними договорами, – іншим позичальникам.

Компенсація відсотків за кредитним договором надається після пред'явлення платіжних документів, що підтверджують придбання товарів чи послуг, на які був спрямований кредит. Сільськогосподарське підприємство сплачує відсотки у повному обсязі банку, а вже потім отримує через казначейство державну компенсацію. Одержання кредитної субсидії надається на конкурсних засадах.

Другий вид кредитної державної підтримки – це надання поворотної фінансової допомоги фермерським господарствам¹. Правові засади цього виду державної підтримки встановлені Законом України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 року, а також Порядком використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 року. Відповідно до вказаних нормативно-правових актів до кола потенційних суб'єктів отримання поворотної фінансової допомоги входять усі фермерські господарства в Україні. Підтримка полягає у наданні бюджетних фінансових коштів, які мають бути повернуті протягом від трьох до п'яти років без сплати процентів за користування цими грошима. З 2016 року збільшився вдвічі максимальний розмір такого кредиту, який наразі становить – до 500 тис. грн. Особливістю коштів поворотної фінансової допомоги є їхнє цільове призначення, тобто грошові ресурси надаються під конкретні витрати, які зобов'язується понести фермерське господарство: придбання техніки, обладнання, поновлення обігових коштів, виробництво та переробка сільськогосподарської про-

¹ Григор'єва Х. А. Правові засади надання поворотної фінансової підтримки фермерським господарствам в Україні // Підприємство, господарство і право. 2017. № 2. С. 105–109.

дукції, будівництво та реконструкція виробничих і невиробничих приміщень, у тому числі житлових (загальною площею не більш як 125 кв. м), закладення багаторічних насаджень, розвиток кредитної та обслуговуючої кооперації, у тому числі сплата пайових внесків до пайових фондів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, утворених фермерськими господарствами самостійно або разом з членами особистих селянських господарств, зрошення та меліорація земель; придбання маточного поголів'я сільськогосподарських тварин (телиць, нетелей, корів, свиноматок, ярок, вівцематок, кізочок та козоматок); проведення оцінки відповідності виробництва органічної продукції (сировини). Позитивною умовою отримання поворотної фінансової допомоги є перемога у конкурсі, в якому приймають участь усі претенденти на одержання кредитних коштів. Перевага надається фермерським господарствам, які: 1) є членами сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; 2) займаються вирощуванням та розведенням великої рогатої худоби; 3) обробляють земельні ділянки площею не більше ніж 500 гектарів; 4) здійснюють закладення молодих плодово-ягідних та виноградних насаджень; 5) подають заяви про перехід на виробництво органічної продукції (сировини). У разі виявлення факту незаконного одержання бюджетних коштів керівник фермерського господарства несе відповідальність згідно із законодавством, а у разі нецільового використання бюджетних коштів припиняється надання будь-якої фінансової підтримки претендентові на її одержання протягом поточного та трьох наступних бюджетних періодів.

3) *Лізингова*. За статистичними даними, потреба сільськогосподарства України у придбанні засобів механізації праці складає 15–20 млрд грн, у той час як купівельна спроможність складає всього 2,5 млрд грн. Кредитні ресурси банків є дорогими, так само як і лізингові операції комерційних лізингових компаній. У якості альтернативи держава пропонує два основних способи державної підтримки у сфері лізингу сільськогосподарської техніки, які спрямовані на усунення головної проблеми – високої вартості послуг фінансових установ¹. Перший механізм полягає у тому, що приватний лізингодавець, який вимагає високі проценти за свої послуги, замінюється держав-

¹ Григор'єва Х. А. Правове забезпечення державної підтримки у сфері лізингу техніки та обладнання для АПК в Україні // Право і суспільство. 2017. № 1. С. 92–98.

ною спеціалізованою компанією, котра встановлює такий процент на більш низькому рівні. З цією метою були створені НАК «Укragenролізінг» (2001) та ДП «Спецагролізінг» (2010). Основним документом, що регулює безпосередній порядок та умови надання даного виду підтримки, є постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок використання коштів державного бюджету, що спрямовуються на придбання вітчизняної техніки і обладнання для агропромислового комплексу на умовах фінансового лізингу та заходи за операціями фінансового лізингу» від 10 грудня 2003 року. Також правові основи пільгового лізингу закладені у Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для збільшення статутного капіталу Національної акціонерної компанії «Укragenролізінг», для закупівлі технічних засобів для агропромислового комплексу з подальшою передачею їх на умовах фінансового лізингу, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2015 року, та Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 2010 року. Відповідно до законодавства суб'єктами отримання підтримки є суб'єкти підприємницької діяльності в АПК, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи та фізичні особи – члени особистих селянських господарств. Об'єктом підтримки виступають техніка та обладнання для АПК, обов'язковою ознакою яких є вітчизняне виробництво. При визначенні конкретних лізингодержувачів перевага надається тим особам, які придбавають техніку для оснащення тваринницьких і птахівничих ферм та комплексів, доїльних залів, елеваторів, овоче- і фруктосховищ, створення СОК, реалізації інноваційних проектів, внесених до Державного реєстру інноваційних проектів, а також зернозбиральні комбайни і трактори, що агрегуються з багатоопераційними ґрунтообробними та посівними комплексами. Умови надання підтримки можна стисло конкретизувати у наступних аспектах: а) основна договірна конструкція – фінансовий лізинг; б) здійснення попереднього платежу у розмірі не менше 10 % вартості техніки; в) винагорода НАК «Укragenролізінг» не зафіксована у твердому відсотку і складає 50 % облікової ставки НБУ (на момент його укладання) річних невідшкодованої вартості техніки.

Другий механізм державної підтримки у сфері лізингу сільськогосподарської техніки розрахований на ті випадки, коли аграрії не можуть або не бажають користуватися першим механізмом та звертаються до приватних фінансових установ для отримання лізингових послуг. У такому випадку держава за рахунок бюджетних коштів пропонує на конкурсній основі частково компенсувати лізингові платежі. Правові засади даного виду підтримки регламентовані у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України». Компенсація лізингових платежів надається суб'єктам господарювання АПК за техніку та обладнання, придбані на умовах фінансового лізингу згідно з переліком, визначеним Кабінетом Міністрів України, за сплати: а) лізинговий платіж в обсязі 40 % вартості предмета лізингу, до якого належать вітчизняна техніка та/або обладнання для АПК чи техніка та/або обладнання для АПК іноземного виробництва, у разі якщо відповідні аналоги не виробляються в Україні; б) комісійну винагороду лізингодавцю в розмірі півтори облікової ставки НБУ, що діє на дату нарахування відсотків за користування предметом лізингу, але не вище розмірів, передбачених договорами фінансового лізингу. Для отримання компенсації лізингових платежів суб'єкт господарювання звертається до обласної адміністрації, де конкурсна комісія приймає рішення щодо його заяви. За позитивного проходження всіх етапів процедури узгоджена сума компенсації нараховується на банківський рахунок лізингоодержувача.

4) **Цінова.** Сільськогосподарська продукція є товаром, чутливим до ринкової кон'юнктури. Занадто високі ціни на продовольство спричиняють соціальну напругу та можуть підірвати продовольчу безпеку в країні, а занижені ціни не покривають затрат виробників, провокуючи їх банкрутство чи згортання виробництва. У зв'язку з цим держава бере на себе функцію регулятора, встановлюючи мінімальну ціну на продукцію, яка забезпечує рентабельність виробництва, та максимальну ціну – на рівні доступності споживачам. Відносини державної підтримки у сфері цінового регулювання регламентовані у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України». У ст. 3 даного Закону встановлено вичерпний перелік об'єктів державного цінового регулювання, до яких зокрема відносяться пшениця, ячмінь, кукурудза, гречка, цукор, соя, насіння соняшнику, ріпаку, борошно тощо. На організованому аграрному ринку державою встановлюються мінімальні інтервенційні та мак-

симальні інтервенційні ціни на дану продукцію. Представником держави на організованому аграрному ринку виступає Аграрний фонд. У випадку зростання ціни вище максимальної на 5–20 % Аграрний фонд здійснює товарну інтервенцію, тобто продає певний обсяг сільськогосподарської продукції на організованому аграрному ринку. Це необхідно тому, що зростання ціни пояснюється дефіцитом товару на ринку, а Аграрний фонд за допомогою товарної інтервенції насичує ринок необхідним обсягом товару для зниження ціни та досягнення фіксингу (ціни рівноваги). У разі падіння ціни нижче мінімальної на 5–20 % Аграрний фонд здійснює фінансову інтервенцію, тобто викуповує частину товару на ринку, тим самим зменшуючи його пропозицію, що тягне за собою підвищення ціни. У випадку падіння або підвищення ціни на певний вид продукції більше ніж на 20 % Аграрний фонд призупиняє торгівлю таким товаром та провадить консультації з учасниками біржового ринку. У разі неможливості виправлення ситуації на ринку за допомогою стандартних процедур державних інтервенцій може бути запроваджене тимчасове адміністративне регулювання цін, тобто комплекс адміністративних заходів, спрямованих на упередження чи зупинку спекулятивного або узгодженого встановлення цін продавцями та/або покупцями об'єктів державного цінового регулювання на організованому аграрному ринку. Рішення про запровадження даного режиму приймається Кабінетом Міністрів України строком не довше шести місяців.

5) *Страхова*. З метою захисту майнових інтересів сільськогосподарських товаровиробників був прийнятий Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» від 9 лютого 2012 року, спрямований на забезпечення стабільності виробництва в сільському господарстві. Відповідно до положень Закону страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою – це економічні відносини щодо страхового захисту майнових інтересів сільськогосподарських товаровиробників у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених Законом, за рахунок грошових фондів, що формуються у страховика шляхом сплати страхувальником страхових платежів (премій), частина яких компенсується за рахунок державних субсидій, та доходів від розміщення коштів цих фондів, яке здійснюється відповідно до положень цього Закону і визначається наявністю та особливостями ризиків, носіями яких є сільськогосподарські рос-

лини і тварини. Тобто державна підтримка страхування сільськогосподарської продукції полягає у наданні з державного бюджету сільськогосподарським товаровиробникам грошових коштів у вигляді субсидій на відшкодування частини страхового платежу (страхової премії), фактично сплаченого ними за договорами страхування сільськогосподарської продукції. Порядок та умови надання сільськогосподарським товаровиробникам державної підтримки у страхуванні сільськогосподарських культур шляхом здешевлення страхових платежів (премій) затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2012 року. Відповідно до положень цієї постанови державна підтримка надається сільськогосподарським товаровиробникам у формі компенсації, але не більш як 50 відсотків вартості страхового платежу.

Предметом договору страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою є майнові інтереси страхувальника, пов'язані з його страховими ризиками щодо вирощеної, відгодованої, виловленої, зібраної, виготовленої первинної (без вторинної обробки та переробки) сільськогосподарської продукції (товарів), зазначеної у групах 1–24 УКТЗЕД згідно із Законом України «Про Митний тариф України», а саме щодо: а) урожаю сільськогосподарських культур; б) урожаю багаторічних насаджень; в) сільськогосподарських тварин, птиці, кролів, хутрових звірів, бджолосімей, риби та інших водних живих ресурсів і тваринницької продукції. Договір страхування укладається між страхувальником та страховиком відповідно до вимог стандартного страхового продукту. Страхування сільськогосподарських культур з державною підтримкою може здійснюватися на весь період вирощування (страховий продукт 1), на період перезимівлі (страховий продукт 2), на весняно-літній період (страховий продукт 3). Умови страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою, стандартні страхові тарифи, форми договорів страхування та додатків до них, форми інших документів щодо укладення та супроводження договорів страхування і врегулювання страхових випадків за ними затверджені розпорядженням Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (Нацкомфінпослуг) від 30 жовтня 2012 року. При цьому Нацкомфінпослуг приймає спеціальні розпорядження, спрямовані на регулювання страхування окремих видів сільськогосподарської продукції (наприклад, розпорядження «Про деякі питання здійснення страху-

вання майбутнього врожаю цукрового буряку з державною підтримкою від сільськогосподарських ризиків на весь період вирощування» від 10 грудня 2015 року, «Про деякі питання здійснення страхування майбутнього врожаю кукурудзи на зерно з державною підтримкою від сільськогосподарських ризиків на весь період вирощування» від 16 червня 2016 року тощо). Слід окремо зазначити, що страховиком у відносинах страхування з державною підтримкою може бути лише та страхова компанія, яка відповідає Вимогам щодо участі страхових компаній (страховиків) у страхуванні сільськогосподарської продукції з державною підтримкою, затвердженим наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 9 жовтня 2012 року. Усі страховики, які надають такі послуги, зобов'язані стати членом Аграрного страхового пулу. Для забезпечення виконання зобов'язань перед страхувальниками пул створює страховий фонд покриття катастрофічних ризиків. Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визнання ризиків у сільському господарстві катастрофічними та надання і використання бюджетної позики (державної фінансової допомоги) у разі їх виникнення» від 15 серпня 2012 року встановлено, що у випадку настання катастрофічних ризиків (ризикових обставин, які спричиняють пошкодження або знищення більш як 30 відсотків площ рослинницької продукції, що застраховані) Міністерство аграрної політики та продовольства України може надати бюджетну позику (державну фінансову допомогу) за рахунок коштів резервного фонду державного бюджету Аграрному страховому пулу. Така бюджетна позика використовується Аграрним страховим пулом виключно для поповнення його страхового фонду та подальшого здійснення виплати страхового відшкодування.

б) *Закупівельна*. Підтримка сільськогосподарського виробництва набуває також форм гарантування реалізації продукції. Зокрема, у ст. 17-2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» зазначається, що держава забезпечує підтримку у формі застосування державних форвардних закупівель зерна на організованому аграрному ринку України. Державні форвардні закупівлі зерна проводяться щороку та охоплюють значну кількість виробників. Так, у 2016 році загальний обсяг закупівель склав 1060 тис. тонн зерна, а загальна сума коштів, яка була витрачена на придбання зерна, становить більше 1,5 млрд грн. Детальна правова регламентація правовідносин у цій сфері здійснюється постановою Кабінету Міністрів Укра-

їни «Про запровадження державних форвардних закупівель зерна» від 17 травня 2007 року. Відповідно до положень даного акта між сільськогосподарським товаровиробником та ПАТ «Аграрний фонд» укладається біржовий форвардний контракт на поставку зерна майбутнього врожаю. Згідно з умовами даного договору покупець зобов'язується при укладанні договору здійснити попередню оплату. У постанові Кабінету Міністрів України «Про запровадження державних форвардних закупівель зерна» закріплено, що авансовий платіж здійснюється у розмірі 50 відсотків вартості зерна, розрахованої на підставі мінімальної інтервенційної ціни на момент укладення договору. Однак у 2016 році ПАТ «Аграрний фонд» надавав попередню оплату у розмірі 45–65 % вартості зерна. Ці кошти є надзвичайно необхідними, адже можуть бути використані виробником для проведення посівних робіт. Постачальник зобов'язується виростити та поставити обумовлений обсяг сільськогосподарської продукції на встановлену договором дату. Також обов'язком сільськогосподарського підприємства є укладення договору страхування та договору застави майбутнього врожаю сільськогосподарських культур. Кожного року ПАТ «Аграрний фонд» переглядає умови форвардного договору, позиціонуючи його як договір приднання¹.

Державна підтримка надається також за галузевим принципом. Однією з традиційно дотаційних галузей сільського господарства є вітчизняне тваринництво. Прийняття постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 28 жовтня 2015 року № 884 встановило нові правила щодо фінансування державної підтримки галузі тваринництва в Україні². Так, Порядком передбачено кілька напрямів бюджетного фінансування тваринництва, і усі вони мають компенсаційну

¹ Григор'єва Х. А. Правовий аналіз форвардних закупівель зерна як засобу державної підтримки сільськогосподарських підприємств // Підприємництво, господарство і право. 2016. № 5. С. 47–52.

² Григор'єва Х. А. Правові питання надання державної підтримки суб'єктам господарювання у галузі тваринництва // Підприємництво, господарство і право. 2016. № 7. С. 66–71; Григор'єва Х. А. Теоретико-правовий аналіз механізму часткового відшкодування державною вартості придбаних сільськогосподарських тварин та збудованих тваринницьких об'єктів // Часопис Київського університету права. 2016. № 2. С. 268–271.

правову природу, тобто полягають у частковому відшкодуванні понесених витрат. Так, *об'єктами часткового відшкодування вартості придбаних тварин* можуть виступати велика рогата худоба (племінна та неплемінна), племінні свині та вівці. Розмір відшкодування твердо не встановлений, замість цього передбачено його граничні максимальні рамки, а саме – у розмірі до 50 відсотків вартості тварини. Державна допомога надається без проведення конкурсу. Протягом двох років після надання державної підтримки поголів'я тварин, вартість яких була відшкодована, не може зменшуватися. Якщо такий факт буде виявлено, то передбачається обов'язок суб'єктів господарювання повернути отримані ними бюджетні кошти. Звичайно, враховуючи ризик можливих непередбачуваних ситуацій у сільському господарстві, встановлено виняток. Так, у разі вибуття із стада протягом двох наступних років окремих закуплених тварин, вартість яких була частково відшкодована, з причин, обумовлених набутими карантинними інфекційними хворобами або набутими з вини власника незаразними хворобами, до державного бюджету повертаються лише ті бюджетні кошти, що були виплачені як відшкодування за придбання саме цих тварин.

Об'єктом відшкодування витрат на будівництво є вартість завершених у попередньому та поточному роках етапів будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів для утримання великої рогатої худоби, свиней, доїльних залів та утворених на кооперативних засадах м'ясопереробних підприємств. Відшкодуванню підлягає до 50 % вартості фактично понесених витрат. Відшкодовується у тому числі до 30 % вартості обладнання, але не більше 30 тис. грн у розрахунок на одну голову великої рогатої худоби та 25 тис. грн у розрахунок на одну свиноматку для об'єктів із завершеним циклом виробництва і 1,25 тис. грн у розрахунок на одну голову свиней для об'єктів з утримання та відгодівлі свиней. У такий спосіб нормотворець виокремлює тих суб'єктів свинарства, що мають завершений цикл виробництва (наприклад, ті, що мають переробні потужності), та встановлює для них більший обсяг підтримки. Контроль за виконанням бюджетної програми може здійснюватися на етапах оцінювання претендентів та після надання бюджетних коштів. Зокрема, комісії мають право виїжджати на місця, перевіряти наявність побудованих і реконструйованих об'єктів, достовірність відомостей, що містяться у поданих суб'єктами господарювання документах. Суб'єкт господарювання, якому ви-

плачено часткове відшкодування вартості об'єктів, у разі відчуження або використання не за цільовим призначенням відповідних об'єктів протягом перших трьох років повинен повернути одержані бюджетні кошти.

Для суб'єктів тваринництва передбачено ще один правовий механізм державної підтримки, який спрямований на допомогу в оплаті послуг ідентифікації та реєстрації тварин¹. Державна підтримка у сфері ідентифікації та реєстрації тварин здійснюється шляхом обов'язкового відшкодування державою витрат на оплату послуг з ідентифікації та реєстрації тварин фізичним особам – власникам цих тварин. Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті на відшкодування витрат на оплату послуг з ідентифікації та реєстрації тварин фізичним особам – власникам цих тварин затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2016 року. Власник або утримувач тварини, який здійснив її ідентифікацію та реєстрацію та оплатив ці процедури, має право звернутися до структурного підрозділу райдержадміністрації, який забезпечує виконання функцій з питань агропромислового розвитку. Розмір відшкодування встановлений у розмірі вартості послуги з ідентифікації та реєстрації тварин, яка щороку визначається відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення режиму цінового регулювання вартості послуг з ідентифікації та реєстрації тварин» від 24 червня 2016 року, у якій закріплено формулу вирахування вартості послуг з ідентифікації та реєстрації тварин.

Державна підтримка надається також за суб'єктивним принципом. Наприклад, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі» від 13 лютого 2012 року передбачається спрямування державної підтримки сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам, оптовим ринкам сільськогосподарської продукції, суб'єктам сільськогосподарської дорадчої діяльності². У рамках даної програми також перед-

¹ Григор'єва Х. А. Правовий механізм державної підтримки у сфері ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин // Підприємництво, господарство і право. 2016. № 9. С. 61–65.

² Григор'єва Х. А. Правові засади державної підтримки сільськогосподарського дорадництва в Україні: реалії та перспективи // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2017. Вип. 1. С. 138–141; Григор'єва Х. А. Державна підтримка оптових ринків сільськогосподар-

бачається фінансування заходів щодо створення і забезпечення резервного запасу сортового та гібридного насіння; здійснення заходів з охорони і захисту, раціонального використання лісів, наданих у постійне користування агропромисловим підприємствам; селекції в рослинництві і тваринництві; часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва; фінансування заходів із захисту, відтворення та підвищення родючості ґрунтів; часткового відшкодування вартості будівництва нових тепличних комплексів; виплати субсидії на гектар посівів. Основною проблемою даної бюджетної програми є низький обсяг фінансування, який протягом 2013–2016 років складав щорічно по 5 млн грн.

Законодавством України передбачено ще багато різних механізмів державної підтримки сільського господарства, однак більшість з них або не має розробленого порядку реалізації, або не фінансується з бюджету.

6.4. Особливості державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності у сільському господарстві

У сучасному глобалізованому світі зовнішньоекономічна діяльність посідає одне з провідних місць у структурі ринкових відносин у сільському господарстві. Відповідно до загального Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 року під зовнішньоекономічною діяльністю розуміється діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами. Основні правові засади зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів аграрних правовідносин регламентуються господарським, митним та податковим законодавством. Специфіка правового регулювання здійснення зовнішньоекономічних відносин у сфері сільського господарства відображена у низці спеціальних аграрних нормативно-правових актів. У лі-

ської продукції: теоретико-правові та практичні проблеми // Порівняльно-аналітичне право. 2016. № 6. С. 133–137; Григор'єва Х. А. Підтримка сільськогосподарської кооперації в Україні: питання правового забезпечення // Ча-сопис Київського університету права. 2016. № 3. С. 288–292.

тературі державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності поділяється на два види: тарифне і нетарифне.

Тарифне регулювання означає державний вплив на зовнішньоекономічні відносини за допомогою встановлення та корегування рівня мита, тобто плати за перетин кордону товаром. Заходи тарифного регулювання у сфері аграрних правовідносин регламентуються, зокрема, міжнародним договором «Вступ України до СОТ. Внутрішня підтримка та експортні субсидії у сільськогосподарському секторі», а також законами України «Про вивізне (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину» від 7 травня 1996 року, «Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур» від 10 вересня 1999 року, «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції» від 17 липня 1997 року тощо. Законом України «Про Митний тариф України» від 19 вересня 2013 року встановлено перелік ставок загальнодержавного податку – ввізного мита на товари, що ввозяться на митну територію України і систематизовані згідно з Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТЗЕД). Однак нерегульоване ввезення іноземної сільськогосподарської продукції в Україну може суттєво вплинути на рівень конкуренції всередині країни і таким чином може нашкодити національним товаровиробникам. У зв'язку з цим Законом України «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції» вводиться механізм сезонних мит. Відповідно до положень цього Закону сезонні ввізні (імпортні) мита запроваджуються щорічно у подвійному розмірі до розміру пільгових ставок ввізного (імпортного) мита на сільськогосподарську продукцію груп УКТЗЕД, визначених у ч. 5 ст. 2 Закону, протягом строку збирання і закладення на зберігання аналогічної продукції українського виробництва. Цей механізм розповсюджується на таку сільськогосподарську продукцію, як, наприклад, картопля, цибуля, помідори, огірки, капуста, свіжий виноград, яблука, пшениця, овес, жито, ячмінь, кукурудза і т. д. Сезонні мита як особливий захисний механізм державного тарифного регулювання застосовується до тієї сільськогосподарської продукції, яка є традиційною для вирощування в Україні. Сезонні мита вважаються винятком з преференційних або пільгових режимів, у тому числі з угод про вільну торгівлю, митні союзи, виробничу кооперацію та інших подібних міжнародних угод, якщо це передбачено такими угодами. Кабінет Міністрів України встановлює терміни

дії сезонних мит на сільськогосподарську продукцію та оприлюднює свої рішення за 45 днів до дня їх запровадження. Сезонні мита встановлюються на строк, що не може бути меншим 60 та більшим 120 послідовних календарних днів.

Якщо держава приділяє особливу увагу імпорту сільськогосподарської продукції, оскільки це може вплинути на вітчизняного виробника, то експорт практично не обмежується. Однак у випадку ввезення української сільськогосподарської продукції на територію іншої держави починають діяти імпорتنі правила цієї держави. Особливо це стосується підтвердження певного рівня якості та безпечності продукції.

Не усі зовнішньоекономічні відносини у сфері сільського господарства можливо врегулювати за допомогою тарифів, особливо з огляду на взяття Україною багатьох міжнародних зобов'язань відносно зниження тарифного регулювання. У зв'язку з цим Митний кодекс України під заходами нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності розуміє не пов'язані із застосуванням мита до товарів, що переміщуються через митний кордон України, встановлені відповідно до закону заборони та/або обмеження, спрямовані на захист внутрішнього ринку, громадського порядку та безпеки, суспільної моралі, на охорону здоров'я та життя людей і тварин, охорону навколишнього природного середовища, захист прав споживачів товарів, що ввозяться в Україну, а також на охорону національної культурної та історичної спадщини.

Одним з найбільш поширених засобів нетарифного впливу на зовнішньоекономічну діяльність є квотування, тобто кількісне обмеження на ввезення чи вивезення продукції. Наступним різновидом нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності є ліцензування. Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність» ліцензування зовнішньоекономічних операцій визначається як комплекс адміністративних дій органу виконавчої влади з питань економічної політики з надання дозволу на здійснення суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності експорту (імпорту) товарів. Ліцензування експорту (імпорту) товарів здійснюється у формі автоматичного або неавтоматичного ліцензування. Автоматичне ліцензування застосовується щодо експорту чи імпорту товарів, до яких не встановлюються квоти (кількісні або інші обмеження). Автоматичне ліцензування експорту (імпорту) як адміністративна процедура з оформлення та видачі ліцензії не справляє обмежувального впливу на товари,

експорт (імпорт) яких підлягає ліцензуванню. Неавтоматичне ліцензування застосовується щодо експорту (імпорту) товарів, до яких встановлюються певні квоти (кількісні або інші обмеження).

Законодавством встановлено, що ліцензування експорту товарів запроваджується в Україні, зокрема, в разі значного порушення рівноваги щодо певних товарів на внутрішньому ринку, що мають вагомe значення для життєдіяльності в Україні, особливо сільськогосподарської продукції, продуктів рибальства, продукції харчової промисловості. Таке ліцензування має тимчасовий характер і застосовується до моменту відновлення рівноваги щодо певних товарів на внутрішньому ринку.

Сільськогосподарська продукція, яка ввозиться на митну територію України, підлягає радіологічному, а в разі ввезення окремих об'єктів державного контролю (товарів 1–5, 7, 10, 12, 14–16, 19, 21, 23 груп згідно з УКТЗЕД) – державному контролю, що здійснюють центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, та центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері ветеринарної медицини.

Зовнішньоекономічна діяльність сільськогосподарських товаровиробників стає все більш активною у зв'язку з посиленням інтеграційних процесів. Це, зокрема, приводить до появи нових способів регулювання даних відносин. Так, зона вільної торгівлі між Україною та ЄС, передбачена Угодою про асоціацію, утворена з 1 січня 2016 року, а з середини 2014 року ЄС в односторонньому порядку відкрив свій ринок для українських товарів, скасувавши мита на 83,4 % сільськогосподарських товарів та продуктів харчування, одночасно ввівши нульові тарифні квоти на ряд товарів АПК. Відтак в українських сільськогосподарських товаровиробників з'явилась можливість здійснювати безмитний експорт продукції у рамках квот до країн ЄС. Практика показує, що по деяких товарних позиціях вітчизняні експортери вичерпали свої квоти впродовж перших місяців запровадження нового режиму, а деякі – не були закриті навіть протягом року. Основною причиною стала невідповідність високим вимогам щодо якості та безпечності сільськогосподарської продукції, що висуваються в країнах ЄС.

ДОГОВІРНІ ВІДНОСИНИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

7.1. Загальна характеристика договірних відносини в сільському господарстві

Важливе місце в діяльності суб'єктів аграрного права посідають договірні відносини, оскільки саме на підставі укладання договорів здійснюється реалізація виробленої сільськогосподарської продукції її товаровиробниками, суб'єкти агробізнесу вступають у відносини з банківськими установами щодо одержання кредитів та позик, здійснюють придбання засобів виробництва (мінеральних добрив, пально-мастильних матеріалів, давальницької сировини), проводять технічне обслуговування сільськогосподарської техніки, обладнання та устаткування на підприємствах агросервісу та вступають у відносини з іншими суб'єктами господарювання різних форм власності.

На договірні відносини поширюються норми Цивільного кодексу України, які є загальними для всіх договірних відносин будь-якої сфери, а також норми Господарського кодексу України, які розповсюджують свою дію і на аграрно-правові договори.

Стаття 67 ГК України закріплює, що відносини підприємства з іншими підприємствами, організаціями, громадянами в усіх сферах господарської діяльності здійснюються на основі договорів. Підприємства вільні у виборі предмета договору, визначенні зобов'язань, інших умов господарських взаємовідносин, що не суперечать законодавству України, а також мають право самостійно реалізовувати всю продукцію як на території України, так і за її межами. Норми цієї статті є загальними для суб'єктів аграрного права, тому є сенс звернутися до спеціальних норм.

Так, ч. 3 ст. 24 Закону України «Про фермерське господарство» закріплює право фермерського господарства вступати в договірні відносини з будь-якими юридичними або фізичними особами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування¹.

Частина 1 ст. 14 Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» встановлює, що підприємство має право вступати в договірні відносини з будь-якими державними, кооперативними, громадськими та приватними підприємствами, установами і організаціями, з окремими громадянами, самостійно вибирати партнерів, у тому числі зарубіжних, для укладення договорів².

У ст. 13 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» визначається, що сільськогосподарські виробничі кооперативи провадять господарську діяльність, основною метою якої є отримання прибутку, та реалізують свою продукцію за цінами, що встановлюються самостійно на договірних засадах з покупцем, і є суб'єктами підприємницької діяльності³.

Право на укладення різноманітних договорів мають і інші суб'єкти аграрного права, які за своїм статусом не відносяться до юридичних осіб.

Так, наприклад, ст. 7 Закону України «Про особисте селянське господарство» серед прав членів ОСГ зазначає право: укласти особисто або через уповноважену особу будь-які угоди, що не суперечать законодавству; реалізовувати надлишки виробленої продукції на ринках, а також заготівельним, переробним підприємствам та організаціям, іншим юридичним і фізичним особам; самостійно здійснювати матеріально-технічне забезпечення власного виробництва; відкривати рахунки в установах банків та отримувати кредити в установленому законодавством порядку; надавати послуги з використанням майна особистого селянського господарства⁴.

¹ Про фермерське господарство: Закон України від 19 черв. 2003 р. № 973-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 45. Ст. 363.

² Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України від 14 лют. 1992 р. № 2114-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 20. Ст. 272.

³ Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 лип. 1997 р. № 469/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 39. Ст. 261. В редакції Закону від 20 листопада 2012 р. № 5495-VI // Відомості Верховної Ради України. 2013. № 50. Ст. 698.

⁴ Про особисте селянське господарство: Закон України від 15 трав. 2003 р. № 742-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 29. Ст. 232.

З урахуванням специфіки відносин, що складаються в аграрній сфері, до ознак аграрно-правового договору можна віднести: він є юридичною формою організації виробничого процесу, права й обов'язки сторін у договорі визначаються специфікою аграрного виробництва, він є правовою формою реалізації взаємних інтересів сторін з урахуванням юридичних, природно-кліматичних, екологічних можливостей. Тобто аграрні договори будуть мати або специфічний предмет, яким є сільськогосподарська продукція чи сільськогосподарська діяльність, або однією із сторін буде виступати спеціальний суб'єкт, яким є аграрний товаровиробник.

Аграрні договори можна розподілити за трьома великими групами:

1) договори, спрямовані на виробництво сільськогосподарської продукції (вирощування, відгодівля молодняка худоби, сортовипробування сільськогосподарських культур, переробка сільськогосподарської продукції на корми тощо);

2) договори, спрямовані на реалізацію сільськогосподарської продукції (контрактація, купівля-продаж, поставка, комісія тощо);

3) договори, пов'язані з одержанням послуг (агрохімічне обслуговування, виконання меліоративних робіт, ремонт техніки, наукові послуги, штучне запліднення тварин, страхування, кредитування, зберігання тощо).

За суб'єктами, які є сторонами в аграрних договорах, останні можуть набувати специфіки в залежності від форми власності, на якій створений зазначений суб'єкт, або за видом діяльності, яку здійснює такий суб'єкт.

Сучасний розвиток сільського господарства України також неможливо здійснювати без залучення на договірних засадах передових світових технологій аграрного виробництва до таких сфер, як: вирощування та реалізація продукції, що містить генетично модифіковані організми, розвиток новітніх технологій виробництва біопалива, реалізація інших прогресивних технологічних проектів у АПК. Таким чином, суб'єкти агробізнесу укладають договори купівлі-продажу ноу-хау, ліцензійні договори, договори комерційної концесії, договори про трансфер технологій тощо.

7.2. Договір переробки давальницької сировини

Планування та розвиток переробного виробництва в Україні слід здійснювати, враховуючи розширення сировинної бази, збільшення випуску продукції шляхом інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, реконструкції та технічного переоснащення вже діючих підприємств різних потужностей, безпосередньої переробки продукції у сільськогосподарських підприємствах (міні-пекарні, консервні цехи, заводи і т. д.). Переробка частини або всієї сільськогосподарської продукції на місці її виробництва суттєво зменшує втрати виробленої продукції, знижує витрати на її транспортування від місць виробництва, що у свою чергу призводить до зростання прибутковості.

Переробні виробництва в Україні можна класифікувати за певними ознаками, де вони поділяються: 1) *за періодом роботи протягом календарного року*: на сезонної дії (овочі, фрукти, ягоди) та цілорічної дії (олійні, виноробство, борошномельно-круп'яне, хлібопекарське); 2) *за тривалістю роботи протягом доби*: на безперервної дії (олійне, хлібопекарське) та на ті, які не потребують безперервності технологічного процесу; 3) *за характером перероблюваної сировини*: на перероблювані та добувні. У свою чергу перероблювану сировину можна поділити на рослинного і тваринного походження (зерно, овочі, фрукти, м'ясо, молоко тощо). До добувної сировини відноситься виробництво мінеральних вод, рибне господарство; 4) *за способом отримання готової продукції*: на підприємства, які: а) вилучають цінні речовини з вихідної сировини (олійне, виноробне, борошномельне, крохмальне, приготування соків тощо); б) видаляють вологу із сировини і підвищують концентрацію харчових речовин у продукті (сушіння овочів і фруктів, виготовлення томато- і картоплепродуктів тощо); в) виробляють готову продукцію з різних компонентів (хлібопекарне, пиво безалкогольне та інші); г) виробляють продукцію з півфабрикатів первинного виробництва (вторинне виноробство, кулінарія тощо); 5) *за призначенням готової продукції*: на ті, які свою продукцію направляють іншим галузям як сировину і такі, що направляють свою продукцію для безпосереднього споживання населення; 6) *за рівнем механізації й автоматизації виробничих процесів*: механізовані, де механізовані процеси основного виробництва; комплексно-механізовані, де повністю механізовані процеси основного і допоміжних виробництв; автоматизовані, де процеси основного ви-

робництва автоматизовані, допоміжного – механізовані; комплексно автоматизовані, де процеси основного і допоміжного виробництв автоматизовані.

Правовою формою суспільних відносин з переробки давальницької сировини є цивільно-правовий договір переробки давальницької сировини. В юридичній літературі немає єдності думок щодо правової природи договору переробки давальницької сировини. Його класифікують як форму інвестування переробного підприємства, як договір поставки, як договір міни чи бартеру, як договір підряду чи різновид підряду, як змішаний договір. Унаслідок цього виникають різні підходи до визначення змісту цього договору, прав і обов'язків сторін за договором, що, у свою чергу, призводить до різною правозастосовної практики.

У зовнішньоекономічній діяльності договір переробки давальницької сировини є більш високою формою кооперації праці та коштів.

Оскільки України має перехідну економіку, для неї є більш характерним переробка іноземної давальницької сировини на своїй території. Такий безмитний ввіз іноземної давальницької сировини для переробки та вивіз готової продукції за кордон отримав загальноживану назву толлінг.

За договором переробки давальницької сировини одна сторона (замовник) зобов'язується надати давальницьку сировину другій стороні (виконавцю), а виконавець зобов'язується переробити надану давальницьку сировину у готову продукцію і передати останню замовнику, який, у свою чергу, зобов'язується прийняти її та сплатити за її переробку.

Особливістю відносин з переробки давальницької сировини є те, що однією із сторін у давальницьких відносинах завжди є юридична особа, яка має у своєму складі відповідне профільне підприємство, що здійснює переробку тієї чи іншої давальницької сировини у готову продукцію. Тобто виконавцем за договором переробки давальницької сировини є підприємство, що має необхідні переробні потужності.

Предметом договору переробки давальницької сировини є виконання робіт з виготовлення готової продукції з давальницької сировини. Умова про предмет договору переробки давальницької сировини містить у собі інформацію про кількість, номенклатуру, асортимент давальницької сировини чи готової продукції, вартість сировини.

Давальницька сировина – це вихідна сировина, матеріали, напівфабрикати, комплектуючі вироби, енергоносії, передані виконавцеві замовником у натурі без оплати їх вартості для безпосереднього використання у виробництві готової продукції, що належить та повертається замовнику, які визначають основні (ідентифікаційні) властивості готової продукції або характер процесу (процесів) її виробництва.

Оскільки основною метою договору є переробка давальницької сировини у готову продукцію, зобов'язання з поставки, міни є підпорядкованими основній меті договору. Специфікою прав та обов'язків за договором переробки давальницької сировини є те, що виконавець, окрім прийняття на себе зобов'язань з переробки давальницької сировини, приймає на себе зобов'язання з поставки та міни одночасно.

Договір переробки давальницької сировини має декілька видів:

1) залежно від сторін договору: а) договір переробки давальницької сировини між суб'єктами підприємницької діяльності; б) договір переробки давальницької сировини між громадянином та суб'єктом підприємницької діяльності для задоволення побутових потреб громадян (договір побутової переробки давальницької сировини); в) зовнішньоекономічний договір переробки давальницької сировини;

2) залежно від характеру сировини: а) договір переробки сільськогосподарської давальницької сировини; б) договір переробки промислової давальницької сировини.

Форма договору переробки давальницької сировини повинна бути письмовою.

Порядок виконання договору переробки давальницької сировини, виходячи з типологічної приналежності цього договору, регулюється нормами про договір підряду.

Особливістю договору переробки давальницької сировини як підрядного договору є обмеження або повна неможливість надання вказівок та контролювання замовником роботи, яку здійснює виконавець. Це зумовлено взагалі специфікою виробничих процесів в умовах виробничих підприємств, а також тим, що сам виробничий процес отримання готової продукції з сировини або окремі його частини можуть бути комерційною таємницею виконавця.

Наявність у договорі переробки давальницької сировини відносин з поставки є за своєю природою допоміжним елементом,

що забезпечує організацію та виконання основних підрядних обов'язків сторін за договором. У разі виникнення конкуренції норм про поставку та норм про підряд (порядок надання сировини, порядок приймання виконаної роботи) слід застосовувати норми про договір підряду, якщо договором або законом не передбачено інше.

7.3. Договір контракції сільськогосподарської продукції

У діяльності аграрних товаровиробників ефективність виробничо-господарської діяльності досягається налагодженою системою збуту виробленої ними продукції, правовою формою якої є договір на реалізацію сільськогосподарської продукції – специфічна угода, відповідно до якої виробник зобов'язується на відповідних умовах продати сільськогосподарську продукцію та продукти її переробки, а споживач (замовник) зобов'язується прийняти продукцію та оплатити її.

Серед договорів на реалізацію сільськогосподарської продукції слід назвати: договір контракції сільськогосподарської продукції, договір купівлі-продажу, договір поставки, договір міни, договір комісії тощо.

Відповідно до ст. 272 ГК України державна закупка сільськогосподарської продукції здійснюється за договорами контракції, які укладаються на основі державних замовлень на поставку державі сільськогосподарської продукції, тобто цей договір є засобом поповнення державного продовольчого резерву шляхом придбання продукції у недержавних сільськогосподарських підприємств. До складу державного резерву входять: запаси сировинних, матеріально-технічних і продовольчих ресурсів для забезпечення стратегічних потреб держави; запаси матеріально-технічних ресурсів для виконання першочергових робіт під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та для виконання інших заходів, передбачених законодавством. Таким чином, державний продовольчий резерв є складовою державного матеріального резерву. Поставка матеріальних цінностей до державного резерву і розміщення замовлень на їх поставку на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форм власності здійснюються в основному на підставі замовлень на поставку продукції для державних потреб з наступним відшкодуванням усіх витрат відповідальних зберігачів.

Стаття 183 ГК України визначає особливості укладання господарських договорів за державним замовленням. Державний контракт – це договір, укладений державним замовником від імені держави з виконавцем державного замовлення, в якому визначаються економічні і правові зобов'язання сторін і регулюються взаємовідносини замовника і виконавця. Саме держава в особі Кабінету Міністрів України виступає гарантом за зобов'язаннями державних замовників. З метою організації робіт, пов'язаних з формуванням державного замовлення, розміщенням поставок продукції для державних потреб і контролем за їх виконанням, Кабінет Міністрів України визначає і затверджує перелік державних замовників, обсяги та склад державного замовлення. Державні замовники забезпечуються Кабінетом Міністрів України фінансовими ресурсами в обсягах, необхідних для повної оплати державного замовлення, якщо інше не передбачено законом, і є відповідальними за задоволення пріоритетних державних потреб у відповідних товарах, роботах і послугах.

Договір контрактації сільськогосподарської продукції регулюється нормами Цивільного та Господарського кодексів України. Відповідно до ч. 1 ст. 713 ЦК України за договором контрактації сільськогосподарської продукції виробник сільськогосподарської продукції зобов'язується виробити визначену договором сільськогосподарську продукцію і передати її у власність заготівельникові (контрактанту) або визначеному ним одержувачеві, а заготівельник зобов'язується прийняти цю продукцію та оплатити її за встановленими цінами відповідно до умов договору. Відповідно до ч. 2 ст. 272 ГК України за договором контрактації виробник сільськогосподарської продукції (далі – виробник) зобов'язується передати заготівельному (закупівельному) або переробному підприємству чи організації (далі – контрактант) вироблену ним продукцію у строки, кількості, асортименті, що передбачені договором, а контрактант зобов'язується сприяти виробникові у виробництві зазначеної продукції, прийняти і оплатити її. Різницею між ними є те, що норми ЦК не визначають, хто саме може бути заготівельником (контрактантом), а норми ГК наголошують, що це має бути саме заготівельне (закупівельне) або переробне підприємство чи організація.

Суттєвими умовами договору контрактації є: види продукції (асортимент), номер державного стандарту або технічних умов, гранично допустимий вміст у продукції шкідливих речовин; кількість продукції, яку контрактант приймає безпосередньо

у виробника; ціна за одиницю, загальна сума договору, порядок і умови доставки, строки здавання-приймання продукції; обов'язки контрактанта щодо подання допомоги в організації виробництва сільськогосподарської продукції та її транспортування на приймальні пункти і підприємства; взаємна майнова відповідальність сторін у разі невиконання ними умов договору; інші умови, передбачені Типовим договором контрактації сільськогосподарської продукції, затвердженим у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Але на теперішній час Типовий договір не розроблений, що є, безумовно, негативним моментом, оскільки його прийняття дозволило б урахувати особливості поставки державі окремих видів тваринницької і рослинницької продукції, а також сприяло б укладенню зазначених договорів.

У договорі контрактації сільськогосподарської продукції можуть зазначатися й інші умови, які будуть виражатися через права та обов'язки сторін. Так серед обов'язків виробника є вимога: 1) не пізніше як за п'ятнадцять днів до початку заготівлі продукції повідомити контрактанта про кількість і строки здачі сільськогосподарської продукції, що пропонується до продажу, та погодити календарний графік її здачі (ст. 273 ГК); 2) за нездачу сільськогосподарської продукції у строки, передбачені договором контрактації, сплатити контрактанту неустойку в розмірі, встановленому договором, якщо інший розмір не передбачений законом (ст. 274 ГК); 3) відшкодувати контрактанту завдані збитки, якщо продукцію не було своєчасно підготовлено до здавання-приймання і про це не було попереджено контрактанта (ст. 274 ГК). Серед обов'язків контрактанта можна зазначити наступні: 1) прийняти від виробника всю пред'явлену ним продукцію на умовах, передбачених у договорі. Нестандартну продукцію, яка швидко псується, придатну для використання у свіжому або переробленому вигляді, та стандартну продукцію, яка швидко псується, що здається понад обсяги, передбачені договором, контрактант приймає за цінами і на умовах, що погоджені сторонами (ст. 273 ГК); 2) забезпечити виробників тарою та необхідними матеріалами для пакування продукції у кількості, порядку та строки, передбачені договором (ст. 273 ГК); 3) сплатити виробнику штраф у розмірі п'яти відсотків вартості неприйнятої продукції, враховуючи надбавки і знижки, а також відшкодувати завдані виробникові збитки, а щодо продукції, яка швидко псується, – повну її вартість у разі невиконання

зобов'язання щодо приймання сільськогосподарської продукції безпосередньо у виробника, а також у разі відмови від приймання продукції, пред'явленої виробником у строки і в порядку, що погоджені сторонами (ст. 274 ГК).

У договорі контрактації можуть передбачатися обсяги сільськогосподарської продукції, приймання якої контрактант здійснює: 1) безпосередньо у виробника; 2) замовник приймає продукцію на своїх приймальних пунктах (складах, елеваторах); 3) виробник доставляє продукцію третім особам за рішенням контрактанта.

До договору контрактації застосовуються загальні положення про купівлю-продаж та положення про договір поставки, якщо інше не встановлено договором або законом.

7.4. Договори транспортування і зберігання сільськогосподарської продукції

Сільськогосподарська продукція виробляється у великих обсягах і має різноманітні характеристики: може мати тривалий і дуже короткий строк зберігання, є сировиною (стандартна продукція) і готовим для споживання продуктом, має низьку вартість за одиницю ваги і високу. Це вимагає використання різних способів транспортування і зберігання товару, вимагає великих обсягів перевезень для даних видів продукції. Це робить транспортування аграрної продукції складним, але дуже важливим.

Значення системи зберігання і транспортування аграрного ринку полягає в наступному:

1. Періоди споживання часто не збігаються із періодами виробництва сільськогосподарської продукції і продуктів її переробки. Це характерно для продукції рослинництва. Система зберігання дозволяє поєднати ці періоди.

2. Місце споживання знаходиться на певній відстані від місця виробництва. Транспортування дозволяє доставляти сільськогосподарську продукцію і продукти її переробки до місця споживання. Це має особливо важливе значення при міжнародній торгівлі.

3. Вартість послуг по зберіганню і транспортуванню впливає на рівень цін на сільськогосподарську продукцію і продукти її переробки на внутрішньому ринку.

4. Рівень ефективності систем зберігання і транспортування є одним із основних чинників конкурентоспроможності сільського господарства у міжнародному масштабі. Країни, що мають найбільш ефективну інфраструктуру транспортування і зберігання, як правило, є найбільш продуктивними та конкурентоспроможними у галузі сільського господарства.

5. Зниження вартості транспортних послуг (або підвищення їх якості) створює можливості для поглиблення спеціалізації між виробниками (окремими підприємствами або країнами). Така спеціалізація дозволяє сільському господарству більш продуктивно використовувати обмежені ресурси.

Транспортування було важливою основою для значного зростання продуктивності сільського господарства у країнах з розвиненою ринковою економікою. Транспортування мало унікальну роль і пряме відношення до сільського господарства у зв'язку з характеристиками аграрного виробництва, сільськогосподарської продукції і аграрного ринку.

Теорія розміщення допомагає пояснити, чому окремі господарства або галузі діяльності схильні розміщуватися біля споживачів або постачальників ресурсів (наприклад, сировини), а інші можуть розміщуватися в будь-якому місці. Через залежність сільського господарства від наявності ресурсів і погодних умов (за винятком окремих підгалузей) воно залишається дуже залежним від місця розміщення земельної ділянки. Як наслідок, сільське господарство є географічно розосереджене через потребу у значних обсягах землі і тому виникає потреба у системі транспортування.

Комерційний аграрний сектор все більше залежить від виробництва у регіонах, віддалених від місця споживання продукції. Просування аграрної продукції від виробника до кожного споживача ефективно, прибутково і у необхідній формі створює умови для розміщення сільськогосподарського виробництва в регіонах, найбільш пристосованих для виробництва окремих видів продукції (максимізації використання земельних ресурсів).

Спеціалізація сільського господарства залежить від наявності повноцінної транспортної системи, включаючи всі основні види транспорту: водний, залізничний, автомобільний, повітряний. Ці види транспортування є як доповнюючими, так і конкуруючими між собою при транспортуванні виробничих ресурсів і готової сільськогосподарської продукції. Завдяки транспортуванню виробництво окремих видів сільськогосподарської продукції

може розміщуватися в тих регіонах, де природні і кліматичні умови (і як наслідок – продуктивність) є найбільш сприятливі для розвитку сільського господарства (приклади – виробництво чаю, кави, цукру, зернових).

У світі досліджено багато прикладів, які показують вплив розвитку транспорту і зміни транспортних витрат на розміщення сільськогосподарського виробництва і на його регіональну спеціалізацію. Так, у США південно-західні штати і Каліфорнія стали основними постачальниками свіжих овочів лише в результаті появи і розвитку вагонів-рефрижераторів і більш ефективних контейнерів-рефрижераторів. Домінування цих штатів на ринку в подальшому було прямим наслідком розвитку автомобільного транспорту (швидкісні потужні тягачі з причепами-рефрижераторами). Інший приклад – зміщення виробництва м'яса бройлерів з півночі США на південь було наслідком розвитку транспортування зерна річковим транспортом (баржі) і більш конкурентними тарифами на перевезення ним зерна порівняно з залізничним транспортом.

Сезонність аграрного виробництва створює нерівномірне навантаження на системи транспортування і зберігання. Пікові періоди пов'язані з перевантаженням транспорту і системи зберігання або значним незавантаженням потужностей по зберіганню. Це порушує питання про оптимальне розміщення складських потужностей і їх вплив на важливі аспекти внутрішньої і міжнародної транспортної системи.

З розвитком торгівлі сільськогосподарською продукцією транспортна система і система зберігання можуть стати обмеженням і призвести до втрат потенційних торговельних вигод. Це вимагає усунення таких обмежень шляхом розвитку конкуренції, інвестування в оновлення транспортної інфраструктури, залучення приватних компаній до надання послуг, удосконалення державного регулювання.

Вироблена сільськогосподарська продукція зберігається безпосередньо у товаровиробників, централізовано або в посередників (у холодильних камерах, на елеваторах, овочесховищах). Дані пункти можуть бути різних форм власності. Збереження сільськогосподарської продукції являє собою комплекс підприємств, що забезпечують збереження її споживчої вартості, тобто запобігання втратам, погіршення хімічного складу та якості.

Раціональна організація зберігання передбачає перш за все правильний вибір місця складування і зберігання продукції.

В залежності від виду продукції вона може зберігатись на спеціально обладнаних відкритих майданчиках, під навісами, на токах, на складах, в підвалах, погребях, в спеціальних холодильниках і т.д. Кожне з приміщень для зберігання продукції повинно мати типове обладнання, забезпечувати необхідний режим температури, вологості, освітлення, протипожежної безпеки і т.д.

Серед ряду питань із зберігання продукції виділяють за своїм значенням організацію охорони, контролю і обліку руху продукції у сховищах, систематичну перевірку дотримання режиму зберігання, своєчасну підготовку продукції до реалізації. Правильна організація зберігання готової продукції має важливе значення для своєчасної та ефективної її реалізації.

З метою скорочення витрат основна частина сільськогосподарської продукції зберігається безпосередньо на підприємствах, де вона вироблена, в спеціально обладнаних приміщеннях.

Зокрема, *зерно й зернову продукцію* зберігають у спеціально обладнаних зерносховищах насипом і в тарі. Партії зерна розміщують з урахуванням його цільового призначення (продовольче, фуражне, насінневий матеріал за сортами та класами), вологості, наявності домішок, ознак зараженості шкідниками та хворобами, дотримуючись вимог щодо висоти насипу зерна (має бути нижчою від стінок засіку) та певної температури (8–10°C і нижче).

Овочі зберігають у спеціальних сховищах при певній для кожного виду продукції температурі або для переробки на консервних заводах. Тарою для зберігання можуть бути ящики, кошики, контейнери, засіки. Строки зберігання літніх та осінніх овочів істотно різняться між собою, оскільки пізні сорти збирають значно пізніше за календарними строками і зберігають їх значно довше при температурі близькій до 0°C.

Організаційні роботи із зберігання *цукрових буряків* в основному проводять на бурякоприймальних пунктах, частково протягом певного часу в польових умовах. Цукрові буряки приймаються партіями. Партією слід вважати будь-яку кількість коренів, яка знаходиться в одній транспортній машині і оформляється одним документом.

Цукрові буряки, зібрані бурякокомбайнами, відразу доводять до встановлених товарних кондицій і вивозять на бурякоприймальні пункти. Згідно з вимогами ДСТУ допускається наявність дефектів коренів не більше 6% їхньої маси, цвітушних – 1%,

механічно пошкоджених – 12 %, підв'ялених – 5 %, вміст зеленої маси не повинен перевищувати 3 %. Базисну цукристість встановлює Міністерство аграрної політики України, як середню за п'ять років.

Плоди та ягоди в порівнянні з іншими видами сільськогосподарської продукції є найменш лежкими. Особливо короткий строк зберігання ягід – 1–2 доби, довше зберігається чорна смородина та агрус – 7–15 діб. Оптимальна температура зберігання плодів ягідних та кісточкових культур становить $-1+1^{\circ}\text{C}$ при відносній вологості повітря 95 %.

Строк зберігання літніх сортів яблук і груш у звичайних неохолоджуваних сховищах не перевищує 10–20 діб, а в охолоджуваних – в 2–3 рази довше.

Для перевезення продукції з саду до сховищ використовують спеціальні яблучні та грушеві ящики, контейнери, їх перекладають стружкою з липи чи осики.

В сільськогосподарських підприємствах *молоко* проходить первинну обробку, його охолоджують до температури $4-6^{\circ}\text{C}$, інколи його сепарують, в результаті чого отримують вершки та відвійки. При температурі $+4^{\circ}\text{C}$ його можна зберігати 20 годин. При тривалішому зберіганні можливі зміни важливих якісних показників молока.

При організації зберігання та реалізації *м'яса* прагнуть максимально наблизити переробку до джерел сировини, тому що тривалі перевезення впливають на втрату живої маси (найбільше тварини втрачають в перші 24–36 годин транспортування). На підприємства м'ясної переробної промисловості тварин доставляють залізничним, вантажним та спеціально обладнаним автотранспортом. Привезена худоба надходить на скотобазу, яка є сировинними складами для забезпечення безперебійної доставки тварин у цехи забою і розбирання туш. Після обробки туші клеймують, зважують і направляють у холодильники.

При передачі на зберігання деяких видів продукції крім отримання складських документів, якими можуть бути складська квитанція, просте складське свідоцтво та подвійне складське свідоцтво, необхідно також укласти договір зберігання. Наприклад, при передачі зерна на зберігання на зерновий склад треба укласти договір зберігання зерна як окремий документ та отримати складський документ на товар, переданий на зберігання. Типовий договір складського зберігання зерна затверджений постановою Кабміну від 11 квітня 2003 року № 510 «Про забезпе-

чення сертифікації зернових складів на відповідність послуг із зберігання зерна та продуктів його переробки, запровадження складських документів на зерно».

За порушення договору зберігання сторонами може бути передбачена відповідальність – найчастіше встановлюється пеня за прострочення виконання зобов'язання.

7.5. Договори страхування у сільському господарстві

Страхування аграрного виробництва – це система заходів щодо організованого спеціальними страховими державними і недержавними органами захисту майнових інтересів громадян, організацій та установ, зв'язаних із виробництвом сільськогосподарської продукції, у разі випадку певних подій за рахунок спеціально створених грошових коштів. Метою страхового ринку є накопичення страхових ресурсів у сприятливі роки і їх використання у несприятливі.

Ризик у сільському господарстві полягає у відсутності гарантій отримання запланованих виробничих результатів під впливом природних чинників. Визначаючи втрати і збитки, викликані природними або стихійними чинниками, треба враховувати не лише втрати майна (будинки, машини тощо), а й втрати урожаю, приплоду, продуктивності.

Зменшення та розподіл ризиків аграрних товаровиробників здійснюється через механізм страхування. В Україні найризикованішим є вирощування сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень, тому що під ці культури відведено більше половини території.

В механізмі страхування сільського господарства розрізняють два поняття: шкоди і втрати. Перші – це пошкодження чи знищення, зумовлені стихійним лихом або нещасним випадком. Коли знищення перевищують 10 % вартості оцінки майна чи продукції, вони називаються надзвичайними шкодами. Другі – це зменшення очікуваної врожайності або продуктивності через повне або часткове знищення засобів виробництва, кошти на відновлення пошкодженого майна¹.

¹ Майовець Є. Й. Теорія аграрних відносин: навч. посіб. Київ: Центр навч. літ., 2005. С. 201.

Страховання виконує чотири основні функції: 1) ризиково-розподільчу, яка виявляється у заміщенні матеріального збитку чи інших наслідків ризику (наприклад, перерозподіл грошових коштів від одних страхувальників на користь тих, хто потерпів); 2) попереджувальну, яка полягає у прогнозуванні заходів, які можуть зменшити страховий ризик (наприклад, проведення страховою організацією інформаційної кампанії по виявленню та ліквідації потенційної загрози); 3) заощаджувальну, яка полягає в тому, що за допомогою страхування можуть накопичуватися значні грошові кошти (наприклад, страхові компанії з акумуляції заощаджень страхувальників можуть стати постачальниками позичкового капіталу); 4) контрольну, яка виражається у строгому контролі за домінуванням і використанням коштів страхового фонду.

Існує два види страхування: обов'язкове і добровільне. Обов'язкові види страхування запроваджуються законами України і мають бути включені до Закону України «Про страхування»¹. Відповідно до п. 30 ст. 7 ЗУ «Про страхування» та до Переліку тварин, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 року № 590 «Про затвердження Порядку і правил проведення обов'язкового страхування тварин на випадок загибелі, знищення, вимушеного забою, від хвороб, стихійних лих та нещасних випадків»², обов'язковому страхуванню підлягають: 1) *племінні тварини*: велика рогата худоба, свині, вівці, кози, коні (чистопорідні або одержані за затвердженою програмою породного вдосконалення тварини, що мають племінну (генетичну) цінність і можуть використовуватися в селекційному процесі) віком від 1 року; 2) *зоопаркові тварини* віком від 1 року; 3) *циркові тварини* віком від 1 року.

Добровільне страхування здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Загальні умови і порядок здійснення добровільного страхування визначаються правилами страхування, що встановлюються страховиком самостійно. Конкретні умови страхування визначаються при укладенні договору страхування відповідно до законодавства.

¹ Про страхування: Закон України від 7 берез. 1996 р. № 85/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 18. Ст. 78.

² Про затвердження Порядку і правил проведення обов'язкового страхування тварин на випадок загибелі, знищення, вимушеного забою, від хвороб, стихійних лих та нещасних випадків: постанова Кабінету Міністрів України від 23 квіт. 2003 р. № 590 // Офіційний вісник України. 2003. № 17. Ст. 780.

Відповідно до Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» від 9 лютого 2012 року договір страхування (стандартний договір страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою від сільськогосподарських виробничих ризиків) – це договір, що укладається між страховиком і страхувальником – сільськогосподарським товаровиробником із страхування сільськогосподарської продукції на умовах, встановлених законом. Типові договори страхування розробляються для кожного страхового продукту та/або для окремої культури і погоджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну аграрну політику, та національною комісією, що здійснює регулювання у сфері ринків фінансових послуг. У рамках програми державної підтримки страхування сільськогосподарської продукції страхові компанії використовують тільки стандартні договори страхування¹. Наприклад, є такі стандартні договори:

- страхування площ посівів озимих зернових с/г культур з державною підтримкою від с/г ризиків на період перезимівлі;
- страхування посівів та майбутнього врожаю озимих зернових с/г культур з державною підтримкою від с/г ризиків на весь період вирощування;
- страхування озимих зернових сільськогосподарських культур з державною підтримкою на весняно-літній період.

Предметом договору страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою є майнові інтереси страхувальника, пов'язані з його страховими ризиками щодо вирощеної, відгодованої, виловленої, зібраної, виготовленої первинної (без вторинної обробки та переробки) сільськогосподарської продукції (товарів), зазначеної у групах 1–24 УКТ ЗЕД згідно із Законом України «Про Митний тариф України», а саме щодо: урожаю сільськогосподарських культур; урожаю багаторічних насаджень; сільськогосподарських тварин, птиці, кролів, хутрових звірів, бджолосімей, водних біоресурсів і тваринницької продукції.

Не підлягають страхуванню з державною підтримкою: урожай сільськогосподарських культур, які впродовж трьох або більше років не давали урожаю при їх культивуванні; урожай багаторічних насаджень плодоносного віку, які не давали урожаю

¹ Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: Закон України від 9 лют. 2012 р. № 4391-VI // Відомості Верховної Ради України. 2012. № 41. Ст. 491.

протягом останніх п'яти років; хворі сільськогосподарські тварини, птиця, кролі, хутрові звірі, бджолосім'ї, водні біоресурси і тваринницька продукція, а також ті, що перебувають у зоні карантину або в зоні виникнення надзвичайних епізоотичних обставин.

Договір страхування укладається між страхувальником та страховиком у письмовій формі відповідно до вимог стандартного страхового продукту.

Договір страхування укладається у двох примірниках, що мають рівну силу. Завірені страховиком копії договорів страхування протягом 10 днів з дати їх укладення передаються до Аграрного страхового пулу. Аграрний страховий пул є єдиним об'єднанням страховиків, які здійснюють страхування відповідно до вимог Закону. Участь страховиків у Пулі є умовою для здійснення страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою.

У договорі страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою, крім умов, встановлених Законом України «Про страхування», обов'язково зазначаються:

при страхуванні урожаю – кадастровий номер і площа земельних ділянок, зайнятих застрахованими культурами, або координати глобальної системи позиціонування (GPS – супутникової системи навігації);

при страхуванні сільськогосподарських тварин – вид, порода, санітарно-ветеринарний стан, ідентифікаційний номер (якщо присвоєний) тварини;

при страхуванні живих водних ресурсів – вид, класифікація, умови розведення та показники вилову водних біоресурсів;

при страхуванні у бджільництві – кількість бджолосімей у вуликах, їх продуктивність, умови їх розведення;

прогнозований обсяг продукції (врожайність) в натурі та ціни, що використовуються для розрахунку страхової вартості виробленої продукції;

рівень страхового покриття;

основні агротехнічні і технологічні заходи, які страхувальник зобов'язується виконати;

порядок визначення розміру страхового відшкодування (ст. 22)¹ та інші умови, що не суперечать законодавству.

¹ Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: Закон України від 9 лют. 2012 р. № 4391-VI // Відомості Верховної Ради України. 2012. № 41. Ст. 491.

Договір страхування починає діяти з дня внесення страхового внеску, але не раніше дати, встановленої в договорі, а припиняється із настанням страхового випадку; закінченням терміну дії; настанням певних обставин (наприклад, завершення збирання врожаю і вивезення його з поля); за згодою сторін та у випадках, передбачених ст. 28 ЗУ «Про страхування».

7.6. Договори у сфері матеріально-технічного забезпечення функціонування сільськогосподарських підприємств і організацій

Доступні за ціною та якісні матеріальні ресурси є необхідністю ефективності аграрного виробництва. Сільське господарство забезпечують матеріальними ресурсами всі галузі та сфери АПК. Матеріальні ресурси, які використовуються в аграрному виробництві, поділяються на ресурси *виробничого* і *невиробничого* призначення. Ресурси виробничого призначення у свою чергу поділяються на ресурси *сільськогосподарські*, які беруть участь у процесі виробництва аграрних благ (наприклад, машини і механізми, будинки і споруди, багаторічні насадження і продуктивна худоба, насіння, корми, паливо тощо), та ресурси *несільськогосподарські*, які сприяють процесові виробництва не прямо, а опосередковано (наприклад, різні допоміжні будинки і споруди, об'єкти торгівлі та складської інфраструктури). Матеріальні ресурси невикористаного призначення охоплюють об'єкти соціально-культурного призначення, медичні установи, дошкільні заклади, санаторії, профілакторії, які своїми функціями сприяють здійсненню процесу виробництва¹.

Особливістю матеріальних ресурсів у сільському господарстві є взаємозв'язаність функціонування їх на ринку. Будь-хто з учасників аграрного ринку знає, що сільськогосподарські машини не можуть використовуватися без палива й енергії. З підвищенням рівня інтенсивності виробництва потреби в оборотних засобах на одиницю загальної площі зростають швидшими темпами, ніж в основних. З підвищенням урожайності потреба в добривах, засобах хімічного захисту, паливі зростає швидше, ніж потреба у сільськогосподарській техніці, транспортних засобах.

¹ Майовець Є. Й. Теорія аграрних відносин: навч. посіб. Київ: Центр навч. літ., 2005. С. 168.

Головну частину матеріальних ресурсів аграрного сектора становлять основні засоби. Низький рівень розвитку аграрного виробництва дуже часто є наслідком недостатньо узгодженої і чіткої організації приватних суб'єктів ринку, діяльності торговельних посередників, механізму ліцензування і квотування комерційної діяльності. Тобто на організацію ринку матеріальних ресурсів впливають зміни ринкових відносин, які б забезпечили ефективне функціонування аграрного ринку. Наприклад, дуже важливе значення має створення умов для конкурентного середовища на ринку машин, механізмів тощо. У процесі конкуренції встановлюються ціни, що впливають на поведінку продавців і покупців продукції матеріально-технічного призначення і розподіл ресурсів. І врешті-решт конкуренція стає важливим фактором, що викликає зміни на ринку матеріальних ресурсів, оскільки вона стимулює економічну організацію виробництва і розробку нових технологій, нових матеріалів, добрив, засобів захисту рослин і т.д.

Існують різні джерела надходження матеріально-технічних ресурсів. Наприклад, їх можна придбати у дослідних господарствах і станціях, товарних біржах і аукціонах, племінний молодняк – на племінних станціях, паливні ресурси – на паливних базах. Власники дрібних господарств основну частину необхідних матеріально-технічних ресурсів отримують через підприємства роздрібної торгівлі¹.

Значно складніший механізм придбання машин і техніки. Найважливішими з них є *лізинг, оренда, іпотека (застава) і прокат*.

Лізинг – це вид інвестиційної діяльності з придбання машин і передачі їх на основі договору фізичним чи юридичним особам за певну плату. Предметом лізингу можуть бути машинне устаткування, транспортні засоби, будинки, споруди, інше нерухоме і рухоме майно. Не можуть бути предметом лізингу земельні ділянки та інші природні об'єкти, єдині майнові комплекси підприємств та їх відокремлені структурні підрозділи (філії, цехи, дільниці).

За договором фінансового лізингу лізингодавець зобов'язується набути у власність річ у продавця (постачальника) відповідно до встановлених лізингоодержувачем специфікацій

¹ Григор'єва Х. А. Правове забезпечення державної підтримки у сфері лізингу техніки та обладнання для АПК в Україні // Право і суспільство. 2017. № 1. С. 92–98.

та умов і передати її у користування лізингоодержувачу на визначений строк не менше одного року за встановлену плату (лізингові платежі)¹. Істотними умовами договору лізингу є: предмет лізингу; строк, на який лізингоодержувачу надається право користування предметом лізингу (строк лізингу); розмір лізингових платежів; інші умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди (ст. 6).

Забезпечення агровиробників матеріальними ресурсами може здійснюватися і через механізм оренди. На відміну від лізингу при оренді амортизація нараховується орендаром щомісячно впродовж усього терміну оренди. Механізм орендних відносин може бути різним. Наприклад, орендар зі згоди орендодавця може здавати орендоване майно в суборенду. В договорі можуть бути передбачені умови викупу орендованого майна. Вимоги для укладення договорів оренди встановлюються Цивільним кодексом України (ст. ст. 792–805), ЗУ «Про оренду землі», ЗУ «Про оренду державного та комунального майна», який встановлює особливий порядок передачі в оренду зазначеного у назві Закону майна за відповідним договором (ст. 9)².

Для розвитку матеріально-технічних ресурсів дедалі більше значення має іпотека – застава нерухомості (земельних ділянок, об'єктів, розташованих на земельній ділянці і невід'ємно пов'язаних з нею, повітряних та морських суден, суден внутрішнього плавання, космічних об'єктів, майнових прав на нерухомість, будівництво якої не завершено). Іпотека дає переважне право іпотекодержателю задовольняти свої вимоги до боржника у межах вартості заставленого майна. У випадку неплатоспроможності боржника вимога кредитора задовольняється коштами з виторгу від реалізованого майна або залишенням його у власності іпотекодержателя. Іпотечний договір укладається між одним або декількома іпотекодавцями та іпотекодержателем у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню та містить наступні істотні умови: 1) відомості про іпотекодавця та іпотекодержателя; 2) зміст та розмір основного зобов'язання, строк і порядок його виконання та/або посилення на правочин, у якому встановлено основне зобов'язання; 3) опис предмета іпотеки, достатній для його ідентифікації, та/або його реєстраційні дані,

¹ Про фінансовий лізинг: Закон України від 16 груд. 1997 р. № 723/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 16. Ст. 68.

² Про оренду державного та комунального майна: Закон України від 10 квіт. 1992 р. № 2269-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 30. Ст. 416.

у тому числі кадастровий номер. У разі іпотеки земельної ділянки має зазначатися її цільове призначення; 4) посилання на видачу заставної або її відсутність¹.

Іпотечний договір також може містити положення щодо визначення вартості предмета іпотеки, посилання на документ, що підтверджує право власності іпотекодавця на предмет іпотеки, відомості про обмеження та обтяження прав іпотекодавця на предмет іпотеки, визначення способу звернення стягнення на предмет іпотеки.

Якщо предметом застави є майно, яке стане власністю заставодавця після укладення договору застави, в тому числі продукція, плоди та інші прибутки (майбутній урожай, приплід худоби тощо), договір застави укладається за нормами ЗУ «Про заставу»². Застава майна може здійснюватися шляхом передачі товаророзпорядчого документа (коносаменту, складського посвідчення – варанта тощо) кредиторів або шляхом укладення договору застави.

У договорі застави визначаються суть, розмір та строк виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, опис предмета застави, а також інші умови, відносно яких за заявою однієї із сторін повинна бути досягнута угода (ст. 12). Договір застави повинен бути укладений у письмовій формі.

Предметом договору прокату є рухома річ, яка використовується для задоволення побутових невиробничих потреб. Якщо це встановлено договором, то предмет договору прокату може використовуватися і для виробничих потреб.

За договором прокату наймодавець, який здійснює підприємницьку діяльність з передання речей у найм, передає або зобов'язується передати рухому річ наймачеві у користування за плату на певний строк (ст. 787 ЦК України).

Наймодавець може встановлювати типові умови договору прокату, але вони не можуть порушувати прав наймачів, встановлених законом.

Умови договору прокату, які погіршують становище наймача порівняно з тим, що встановлено типовими умовами договору, є нікчемними.

¹ Про іпотеку: Закон України від 5 черв. 2003 р. № 898-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 38. Ст. 313.

² Про заставу: Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2654-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 47. Ст. 642.

Нормальне виробниче функціонування аграрних товаровиробників можливе за умови якісного та своєчасного виробничо-технічного агросервісу. Технічний сервіс – це комплекс робіт та послуг із забезпечення покупців сільськогосподарськими машинами, ефективного використання та підтримання їх у справному стані протягом всього періоду експлуатації. Мета технічного обслуговування і ремонту – підтримування дорожніх транспортних засобів у технічно справному стані та належному зовнішньому вигляді, забезпечення надійності, економічності, безпеки руху та екологічної безпеки. Такі послуги здійснюють державні, кооперативні та приватні агросервісні підприємства, а також окремі підприємці за договором підряду. Залежно від мети та предмета договору обслуговування поділяється на такі види: виробничо-технічне, агрохімічне, гідромеліоративне тощо. Серед них найважливіше місце посідають договори щодо виробничо-технічного обслуговування аграрних товаровиробників районними ремонтно-технічними підприємствами (РТП), машинно-тракторними станціями (МТС). Цими договорами передбачається виконання таких робіт: ремонт тракторів, комбайнів, автомобілів, інших сільськогосподарських машин, двигунів, агрегатів, вузлів та устаткування; технічне обслуговування машинно-тракторного парку, автомобілів, устаткування тваринницьких ферм, птахоферм, теплиць тощо. Залежно від потреби ці види робіт можуть бути як самостійними, так і комплексними предметами договору у сфері виробничо-технічного агросервісу. У договорі визначається обсяг ремонту (кількість машин, агрегатів), його види, календарні терміни здачі в ремонт технічних засобів і його закінчення, загальна вартість цих послуг. Виконавець зобов'язується виконувати необхідні роботи у визначений термін, ремонтує машини, агрегати згідно зі стандартами і технічними умовами. Вони повинні гарантувати безвідмовну роботу машин і агрегатів протягом часу, встановленого технічними умовами.

Аграрні товаровиробники беруть зобов'язання підготувати машини та агрегати до ремонту за діючими технічними умовами і, як правило, своїми силами і за свій рахунок доставити їх в агросервісні підприємства або інший пункт ремонту, передбачений договором. В обумовлений договором термін замовники після одержання повідомлення повинні прийняти відремонтовані машини і агрегати, оплатити вартість ремонту і вивезти відремонтовану техніку. Після капітального ремонту тракторів,

автомобілів, комбайнів, двигунів виконавець передає замовнику заповнений паспорт (формуляр) і гарантійний талон; після ремонту інших вузлів і агрегатів, машин і нескладного устаткування – лише гарантійний талон. При виявленні невідповідності відремонтованих машин або агрегатів стандартам або технічним умовам виконавець забезпечує термінове усунення недоліків за власні кошти.

За невиконання або неналежне виконання своїх зобов'язань сторони несуть майнову відповідальність. Так, у разі несвоечасного надання виконавцю приміщення для виконання ним робіт, яке призведе до простою техніки виконавця, замовник відшкодує йому збитки, виходячи з фіксованої (планової) вартості машино-дня. Замовник звільняється від такої відповідальності в разі винної поведінки самого виконавця (несвоечасного повідомлення замовника про необхідність виконання вантажно-розвантажувальних робіт, надання необхідної техніки і т. ін.). Відшкодування збитків не звільняє сторони від виконання зобов'язань за договором. Замовники при виявленні недоліків протягом гарантійного строку мають право вимагати від виконавця робіт з технічного сервісу безоплатного усунення недоліків машини або відшкодування витрат на їх усунення виконавцем робіт з технічного сервісу та відшкодування збитків.

Наказом Міністерства аграрної політики України «Про порядок визначення на конкурсних засадах виконавців робіт з ремонту сільськогосподарської техніки та обладнання для агропромислового комплексу, що вилучені з фінансового лізингу в лізингоотримувачів, визнаних банкрутами, або таких, що порушили договір лізингу» від 27 липня 2005 року встановлена процедура щодо забезпечення ефективного використання коштів Державного бюджету України, які спрямовуються на ремонт сільськогосподарської техніки та обладнання для агропромислового комплексу, що вилучені з фінансового лізингу в лізингоотримувачів, визнаних банкрутами, або таких, що порушили договір лізингу.

Перспективні напрями розвитку вітчизняного будівництва сільськогосподарської техніки для потреб АПК деталізовано у Законі України «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» від 7 лютого 2002 року¹.

¹ Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу: Закон України від 7 лют. 2002 р. № 3023-III // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 24. Ст. 167.

В Україні існує нова послуга – технічний асистанс, яка являє собою проведення мобільного сервісного обслуговування сільськогосподарської техніки. Технічна допомога може надаватися транспортним засобам аграрних товаровиробників (автомашинам, комбайнам, тракторам, агрегатам) шляхом виїзду служби технічної допомоги на місце поломки, якщо така трапилася; проведення діагностики або аварійних ремонтних робіт на місці поломки, у тому числі у полі – заміна шин, пуск двигуна, аварійне відкриття замків, долив палива або необхідних мастил; організації евакуації транспортного засобу на станцію технічного обслуговування; доставки необхідних запчастин. Послуги технічного асистанса надаються страховими або спеціалізованими сервісними компаніями, у тому числі сільськогосподарськими корпораціями, такими як Агроіндустріальна компанія, Агро-Союз, Укравтосельхозмаш, на підставі укладання відповідних договорів.

7.7. Правове забезпечення інвестиційної договірної діяльності у сільському господарстві

Розширення виробничого потенціалу аграрної сфери в умовах ринкових відносин здійснюється за допомогою додаткових матеріальних і грошових вкладень, тобто інвестицій. За Законом України «Про інвестиційну діяльність» інвестиціями є всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (доход) та/або досягається соціальний та екологічний ефект¹.

Такими цінностями можуть бути: кошти, цільові банківські вклади, паї, акції та інші цінні папери (крім векселів); рухоме та нерухоме майно (будинки, споруди, устаткування та інші матеріальні цінності); майнові права інтелектуальної власності; сукупність технічних, технологічних, комерційних та інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, навиків та виробничого досвіду, необхідних для організації того чи іншого виду виробництва, але не запатентованих («ноу-хау»); права ко-

¹ Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18 верес. 1991 р. № 1560-XII // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 47. Ст. 646.

ристування землею, водою, ресурсами, будинками, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права; інші цінності.

Аграрні підприємства для забезпечення ефективного функціонування здійснюють інвестиційну діяльність, якою є сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави щодо реалізації інвестицій.

Об'єктами аграрних інвестицій є різні види новоствореного чи модернізованого майна, що перебуває у приватній, державній, комунальній чи інших формах власності.

Суб'єкти аграрної діяльності – це інвестори, замовники, підрядники, користувачі об'єктів капіталовкладень. Інвестори здійснюють капіталовкладення із використанням власних або залучених грошових коштів. Ними можуть бути фізичні чи юридичні особи, державні органи, органи місцевого самоврядування або іноземні суб'єкти підприємницької діяльності, замовники (фізичні чи юридичні особи), котрі уповноважені реалізувати інвестиційні проекти. При цьому вони не вміщуються у підприємницьку чи іншу діяльність, якщо це не передбачено договором. Підрядники – фізичні чи юридичні особи, котрі виконують роботи за договором підряду або державним контрактом. Підрядники зобов'язані мати відповідну ліцензію на право здійснення тих чи інших видів діяльності. Користувачі інвестиційних об'єктів – фізичні або юридичні особи, державні та місцеві органи влади, підприємства и організації, для яких створюються названі об'єкти.

У випадках можливості та необхідності аграрні підприємства можуть здійснювати реінвестиції. Під реінвестиціями розуміють повторне вкладення коштів, отриманих у формі доходу від функціонування початкового інвестиційного проекту.

Розрізняють фінансові та реальні інвестиції. Фінансові передбачають купівлю цінних паперів аграрних підприємств, а також цільові грошові внески у виробництво. Реальні інвестиції – це вкладення капіталу в приріст аграрних основних фондів і матеріальних ресурсів. У сільськогосподарському виробництві інвестування здійснюється за такими напрямками: заміна зношених або застарілих машин і устаткування; розширення виробництва сільськогосподарської продукції; розвиток нових виробництв; впровадження нової техніки і технології.

Обов'язковими елементами інвестиційної політики в аграрний сектор є: орієнтація на швидку віддачу затрат; вибір інвестиційних проектів на конкурсній основі; маркетингове об-

грунтування інвестицій; врахування можливостей конкурентів. На інвестиційну діяльність аграрних підприємств активно впливає держава через проведення кредитної та амортизаційної політики, надання фінансової допомоги у вигляді дотацій, субсидій і субвенцій, податкової політики.

Інвестиційна діяльність може здійснюватися за рахунок:

- інвестування, що здійснюється громадянами, недержавними підприємствами, господарськими асоціаціями, спілками і товариствами, а також громадськими і релігійними організаціями, іншими юридичними особами, заснованими на колективній власності;

- державного інвестування, що здійснюється органами державної влади за рахунок коштів державного бюджету, позичкових коштів, а також державними підприємствами та установами за рахунок власних і позичкових коштів;

- місцевого інвестування, що здійснюється органами місцевого самоврядування за рахунок коштів місцевих бюджетів, позичкових коштів, а також комунальними підприємствами та установами за рахунок власних і позичкових коштів;

- державної підтримки для реалізації інвестиційних проєктів;

- іноземного інвестування, що здійснюється іноземними державами, юридичними особами та громадянами іноземних держав;

- спільного інвестування, що здійснюється юридичними особами та громадянами України, юридичними особами та громадянами іноземних держав (ст. 2)¹.

До власних інвестиційних ресурсів належать прибуток, амортизаційні відрахування, грошові надходження від ліквідації основних засобів, виручка від реалізації вибракерованої худоби. Власними джерелами є також первинні внески у статутний капітал підприємства на час його створення і додаткові внески засновників при розширенні виробництва. Привабливість фінансування інвестиційної діяльності за рахунок власних джерел зумовлена відсутністю додаткових виплат (відсотків, комісійних тощо).

Позичкові джерела інвестування представлені банківськими та бюджетними кредитами, облігаційними позиками. У рин-

¹ Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18 верес. 1991 р. № 1560-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 47. Ст. 646.

кових умовах основним джерелом інвестицій для сільськогосподарських підприємств є кредити комерційних банків. Однак кредитування капітальних вкладень комерційними банками може мати і серйозні недоліки, коли потрібні високі відсоткові ставки за кредит або коли кредити надаються на порівняно короткий період.

Залучені інвестиційні ресурси отримуються від продажу акцій, пайових та інших внесків громадян або юридичних осіб.

Бюджетні інвестиційні асигнування держава здійснює частково або повністю для реалізації важливих капіталомістких проєктів у розвиток сільського господарства. Прикладом у сучасних умовах є бюджетні асигнування для розвитку в Україні садівництва і виноградарства.

Іноземні інвестиції використовуються тоді, коли вітчизняне сільське господарство не в змозі забезпечити належного рівня виробництва товарів власними коштами. В скрутній економічній ситуації зовнішні фінансові ресурси дуже часто є найважливішим засобом розвитку сучасного сільського господарства. І на сучасному етапі значна частина машин, устаткування, обладнання і технологій, необхідних для виробництва, надходячи у вітчизняну аграрну економіку з промислово розвинутих країн, забезпечується здебільшого зовнішнім фінансуванням.

Фактична величина інвестицій аграрних підприємств залежить від їх інвестиційного потенціалу. Він визначається підсумуванням чистого прибутку, амортизаційних відрахувань, позичкових і залучених коштів. Чистий прибуток, взятий разом із амортизаційними відрахуваннями, називають грошовим потоком підприємства.

В сільському господарстві, що працює в ринкових умовах, на прийняття інвестиційного рішення можуть впливати чинники, які умовно можна поділити на дві групи. Першу становлять чинники, які залежать від товаровиробника, а другу – ті, що від нього не залежать.

До першої групи відносять: вибір об'єкта інвестицій; вибір техніки і технології для виробництва сільськогосподарської продукції; урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність худоби; витрати виробництва; рівень продуктивності праці; виробничу спеціалізацію; канали збуту сільськогосподарської продукції.

До другої групи належать: паритет цін на сільськогосподарську і промислову продукцію; природно-кліматичні умови аграр-

ного виробництва; сезонність виробництва; інфляційні процеси; відсоткові ставки; податкові ставки на підприємницьку діяльність; динаміка світових цін на сільськогосподарську продукцію.

Основним правовим документом, який регулює взаємовідносини між суб'єктами інвестиційної діяльності, є договір (угода).

Якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що містяться в законодавстві про інвестиційну діяльність України, то застосовуються правила міжнародного договору.

7.8. Юридична природа та правовий механізм аграрних розписок

З метою запровадження нового інструменту кредитування сільськогосподарських товаровиробників під заставу майбутнього урожаю було прийнято Закон «Про аграрні розписки»¹.

Аграрна розписка – товаророзпорядчий документ, що фіксує безумовне зобов'язання боржника, яке забезпечується заставою, здійснити поставку сільськогосподарської продукції або сплатити грошові кошти на визначених у ньому умовах.

Сторонами аграрної розписки є боржник та кредитор. Боржником за аграрною розпискою є особа, яка видає аграрну розписку для оформлення свого зобов'язання здійснити поставку сільськогосподарської продукції або сплатити грошові кошти на визначених в аграрній розписці умовах. Кредитором за аграрною розпискою є фізична чи юридична особа, яка надає грошові кошти, послуги, поставляє товари, виконує роботи як зустрічне зобов'язання за договором, за яким боржник за аграрною розпискою видає їй аграрну розписку, наділяючи правом вимагати від нього належного виконання зобов'язань, а також фізична чи юридична особа, яка отримала права кредитора за аграрною розпискою від іншого кредитора за аграрною розпискою у спосіб, не заборонений законом. Сільськогосподарською продукцією у розумінні ЗУ «Про аграрні розписки» вва-

¹ Про аграрні розписки: Закон України від 6 листоп. 2012 р. № 5479-VI // Відомості Верховної Ради України. 2013. № 50. Ст. 695.

жається лише та, яка визначена у групах 01- 14 розділів I та II УКТЗЕД¹.

Аграрні розписки можуть видаватися особами, які мають право власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення або право користування такою земельною ділянкою на законних підставах для здійснення виробництва сільськогосподарської продукції. Перехід права власності чи права користування земельною ділянкою не зупиняє дію вказаної в аграрній розписці застави майбутнього врожаю та не припиняє прав боржника і кредитора за аграрною розпискою.

Аграрні розписки поділяються на 2 види: *товарна аграрна розписка*, яка встановлює безумовне зобов'язання боржника здійснити поставку узгодженої сільськогосподарської продукції, якість, кількість, місце та строк поставки якої визначені аграрною розпискою; та *фінансова аграрна розписка*, яка встановлює безумовне зобов'язання боржника сплатити грошову суму, розмір якої визначається за погодженою боржником і кредитором формулою з урахуванням цін на сільськогосподарську продукцію у визначеній кількості та якості. Тобто відмінність цих двох видів буде в тому, що за товарною аграрною розпискою боржник має здійснити поставку сільськогосподарської продукції, а за фінансовою аграрною розпискою має сплатити грошову суму. Крім того, ці види аграрних розписок відрізняються за формою, оскільки товарні аграрні розписки складаються в письмовій формі на бланку, підлягають нотаріальному посвідченню і не можуть бути переведені у бездокументарну форму. Виконання боржником зобов'язань за фінансовими аграрними розписками здійснюється лише в безготівковій формі.

Аграрна розписка встановлює забезпечення виконання зобов'язань боржника за аграрною розпискою заставою його майбутнього врожаю. Предметом такої застави може бути виключно майбутній врожай сільськогосподарської продукції. Аграрна розписка видається окремо на кожний вид сільськогосподарської продукції, визначений родовими або індивідуальними ознаками. Товарна аграрна розписка може видаватися на кожен погоджений боржником та кредитором обсяг поставки узгодженої сільськогосподарської продукції.

¹ Див.: Додаток до Закону України «Про Митний тариф України» від 19 вересня 2013 р. № 584-VII // Офіційний вісник України. 2013. № 84. Ст. 3107.

Розмір застави повинен бути не меншим за розмір зобов'язання за аграрною розпискою. На день видачі аграрної розписки майбутній врожай сільськогосподарської продукції не може перебувати в інших заставах, ніж за аграрними розписками. На день збору врожаю предметом застави стає відповідна кількість зібраної сільськогосподарської продукції.

Кредитор за аграрною розпискою може одержати задоволення своїх вимог за рахунок заставленого майбутнього врожаю сільськогосподарської продукції наступними шляхами: передачі йому права власності на предмет застави в рахунок погашення майнового зобов'язання боржника за товарною аграрною розпискою; наділення кредитора за аграрною розпискою правом доростити заставлений майбутній врожай сільськогосподарської продукції; зібрати врожай сільськогосподарської продукції самостійно та погасити майнове зобов'язання боржника за товарною аграрною розпискою шляхом набуття права власності на таку зібрану (вирощену) сільськогосподарську продукцію або погасити грошове зобов'язання боржника за фінансовою аграрною розпискою шляхом укладення договору купівлі-продажу заставленої сільськогосподарської продукції з іншою особою – покупцем (у тому числі шляхом укладення договору на публічних торгах) з отриманням у рахунок виконання зобов'язань боржника за аграрною розпискою плати за таким договором.

У разі загибелі посівів, майбутній врожай з яких є предметом застави за аграрною розпискою, боржник за аграрною розпискою зобов'язаний за погодженням з кредитором за аграрною розпискою замінити предмет застави іншим аналогічним або рівноцінним майном. Якщо боржник за аграрною розпискою не досягне згоди з кредитором за аграрною розпискою про інший предмет застави у разі загибелі посівів, майбутній врожай з яких є предметом застави за аграрною розпискою, предметом застави за аграрною розпискою стає майбутній врожай сільськогосподарської продукції, що вирощується на земельній ділянці, на якій розміщувалися загиблі посіви. Згода про заміну предмета застави має бути вчинена шляхом напису на аграрній розписці, який скріплюється підписами уповноважених представників боржника та кредитора.

Після збору врожаю та повного погашення за рахунок такої сільськогосподарської продукції зобов'язань боржник може залишити собі решту зібраної (вирощеної) сільськогосподарської продукції або кошти, отримані від її реалізації. У разі не-

достатності зібраного врожаю для повного погашення зобов'язань боржника предметом застави за аграрною розпискою стає майбутній врожай будь-якої іншої сільськогосподарської продукції, що вирощується або буде вирощуватися боржником на земельній ділянці, на якій до цього вирощувалася заставлена за аграрною розпискою сільськогосподарська продукція, до повного виконання його зобов'язань. Але за домовленістю сторін може бути обумовлено інше. Крім того, виконання зобов'язань за аграрною розпискою може забезпечуватися додатково будь-якими видами забезпечення виконання зобов'язань, передбаченими законодавством України.

Правом кредитора є проведення моніторингу застави майбутнього врожаю. У разі порушень технології виробництва боржником кредитор має право скласти акт про таке порушення та вимагати від боржника усунути його у визначений у такому акті строк. Якщо порушення не будуть усунуті, кредитор має право самостійно або із залученням третіх осіб доростити майбутній врожай з дотриманням відповідних технологічних процесів. Витрати кредитора за аграрною розпискою на таке дорощення відшкодовуються боржником за аграрною розпискою в порядку, передбаченому законом.

Відомості про аграрну розписку в момент її посвідчення вносяться нотаріусом до Реєстру аграрних розписок, а відомості про предмет застави за аграрною розпискою вносяться до Державного реєстру обтяжень рухомого майна. У разі наявності додаткового забезпечення аграрної розписки інформація про таке забезпечення може вноситися до відповідних реєстрів згідно із законодавством. Аграрна розписка вважається виданою з дня її реєстрації в Реєстрі аграрних розписок. Інформація про видані аграрні розписки та їх виконання зберігається в Реєстрі аграрних розписок не менше 10 років.

Передання прав кредитора за аграрною розпискою здійснюється шляхом здійснення на ній або на її невід'ємному додатку передавального напису «Відступлено» із зазначенням нового кредитора за аграрною розпискою. Такий напис скріплюється підписом та печаткою (за наявності) попереднього кредитора за аграрною розпискою. Передання прав за аграрною розпискою підлягає нотаріальному посвідченню

Аграрні розписки діють до повного їх виконання. За згодою кредитора дата виконання зобов'язань за аграрною розпискою може бути перенесена на наступний маркетинговий рік. Кре-

дитор за аграрною розпискою зобов'язаний протягом трьох робочих днів з дня отримання виконання зобов'язання за аграрною розпискою зробити на аграрній розписці напис «Виконано», що скріплюється підписом та печаткою (за наявності) кредитора, і повернути таку аграрну розписку боржнику. Після повернення боржнику оригіналу аграрної розписки з відміткою про її виконання, він має право звернутися до нотаріуса для внесення запису про виконання аграрної розписки до відповідних реєстрів.

Аграрна розписка з відміткою про її виконання до повторного обігу не допускається.

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

8.1. Правові засади раціонального використання земельних ресурсів як засобу виробництва в сільському господарстві

Економічна політика країни щодо використання природних багатств має спиратись на науково обґрунтовані заходи, спрямовані на їх ощадливе використання, ефективну охорону і своєчасне відтворення. Державні регулятори раціонального природокористування мають оптимально поєднуватися з ринковими механізмами. Законодавство про охорону земельних, водних та лісових ресурсів, а також загальнопоширених корисних копалин має забезпечувати економічну, екологічну і правову основу для раціонального природокористування.

Як зазначається в Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року, екстенсивний розвиток сільського господарства призвів до значного зменшення ландшафтного різноманіття. Більше 40 % площі України в минулому були зайняті степовими ландшафтами. На цих територіях зосереджено 30 % усіх видів флори і фауни, занесених до Червоної книги України. Тому перед сільським господарством ставиться завдання щодо створення відповідних умов для широкого впровадження екологічно орієнтованих та органічних технологій ведення сільського господарства і на цій основі у 2020 році досягнення двократного збільшення їх площі¹.

¹ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21 груд. 2010 р. № 2818-VI // Відомості Верховної Ради України. 2011. № 26. Ст. 218.

Рациональне природокористування у сільському господарстві охоплює широке коло соціальних, організаційних, економічних, екологічних, правових та інших науково обґрунтованих заходів. Вони передбачають: оптимізацію розподілу земельних ресурсів між галузями народного господарства, землевпорядкування міст, селищ і сіл, внутрігосподарський землеустрій, осушення заболочених і перезволожених та зрошення посушливих земель, їх хімічну та біологічну меліорацію, докорінне поліпшення луґів і створення багаторічних культурних пасовищ, розширення площ лісонасаджень та поліпшення їх породності, заліснення пісків, ярів і балок, створення завершеної системи полезахисних насаджень, доведення розмірів лісів до оптимальної протиерозійної та водозахисної площі, підвищення їх природоохоронного впливу на довкілля, рекультивацію порушених ґрунтів, оптимізацію розподілу водних ресурсів між окремими природно-економічними зонами та галузями народного господарства, їх ощадливе і раціональне використання, будівництво водоочисних споруд, біологічну чистку води, конструювання екологічно стійких агроландшафтів з оптимальним поєднанням усіх компонентів природного середовища тощо.

Рациональне сільськогосподарське природокористування має охоплювати сільськогосподарське районування територій, розробку і впровадження для кожної природо-економічної зони зональних та внутрішньозональних систем ведення сільського господарства, стійких до малосприятливих природних умов. Воно має враховувати те, що майже 60 % території України знаходиться в умовах ризикованого землеробства, де тривалі посухи, безсніжні і морозні зими призводять до недобору великої кількості сільськогосподарської продукції. Тому формування на основі оптимізації поєднання різних компонентів природного середовища екологічно стійких і високопродуктивних ландшафтів сприятиме підвищенню продуктивності й економічної ефективності використання природних екосистем.

Безумовно, формування екологічно сприятливих для сільського господарства ландшафтів є капіталомісткою та довготривалою діяльністю. Проте капіталовкладенням у розвиток агропромислового виробництва необхідно надати пріоритетного значення, оскільки без продовольчого достатку населення країни існувати не може. Для забезпечення раціонального використання усіх природних ресурсів мають бути задіяні новітні досягнення всіх галузей науки: землеробства, ландшафтознавства,

агротехніки і зоотехнології, селекції та генетики, гідротехніки, меліорації, математики і кібернетики. Використання природних умов і процесів, застосування поживного режиму рослин і тварин, одержання максимальної продуктивності сільськогосподарських угідь та продуктивності сільськогосподарських тварин можливі лише на основі максимального впровадження усіх досягнень агротехнічного прогресу.

Безумовно, в сільському господарстві земля є основною продуктивною силою виробництва. Продуктивність земельних ресурсів у сільськогосподарському виробництві визначається кругообігом речовин у природі. Відомо, що до 80 % органічної маси у вигляді продукції рослинництва вилучається із природи, а повертається в природне середовище в обмеженій кількості, внаслідок чого утворюється дисбаланс поживних речовин у ґрунті. Тому підвищення родючості ґрунтів має базуватися на значно більшому внесенні поживних речовин, ніж виноситься врожайми сільськогосподарських культур. Тільки при всезростаючому внесенні органічних і мінеральних добрив можна досягти інтенсифікації кругообігу речовин і систематичного підвищення родючості ґрунтів. Отже збільшення кількості органічних та мінеральних добрив і внесення їх під відповідні культури у встановлених нормах надає можливості для отримання високих і сталих врожаїв сільськогосподарських культур.

Для розвитку землеробства, одержання високих і сталих врожаїв сільськогосподарських культур велике значення має розвиток тваринництва. Розвиток біологічного землеробства, максимальне насичення сівозмін азотними добривами, однорічними і багаторічними травами сприятимуть інтенсивному розвитку тваринництва, а, відповідно, і збільшенню органічних добрив. Внесення їх в ґрунти у встановлених нормах сприятиме постійному збільшенню в них гумусу. Інтенсифікація процесів гумусоутворення, внесення необхідної кількості мінеральних добрив, вапнування кислих і гіпсування засоленних та солонцюватих ґрунтів, регулювання їх водного і вітряного режимів дозволяють інтенсифікувати процеси кругообігу речовин у природі та родючість земель у сільському господарстві.

Формування сприятливого природного середовища для сільського господарства – один із важливих напрямів господарської діяльності. Проте не менш важливе значення має раціональне розміщення окремих галузей виробництва та вибір культур. Ви-

рощування сільськогосподарських культур та розведення продуктивної худоби у найбільш сприятливих для цього природних умовах дозволяють без додаткових капіталовкладень отримувати найвищу кількість сільськогосподарської продукції. Рациональне розміщення сільськогосподарського виробництва та його зональну спеціалізацію слід розглядати як один із важливих чинників підвищення економічної ефективності агропромислового виробництва.

На основі оптимального розміщення та спеціалізації сільського господарства формуються природо-ландшафтні й аграрно-територіальні комплекси, в яких природні і технічні засоби виробництва у поєднанні з продуктивною працею утворюють ефективне сільськогосподарське виробництво. Воно являє собою процес взаємодії людини з природою, в ході якого з допомогою з'єднання технічних засобів виробництва і предметів праці виробляється сільськогосподарська продукція та продукти харчування. На відміну від промислового виробництва, де вирішальними є економічні закони, в сільському господарстві домінуюче значення належить законам природи. На відміну від економічних законів останні більш довговічні, тривалі, і дію їх змінити не можна. Природні закони мають «верховенство» над економічними законами. Пізнання законів природи та їх максимальне використання у матеріальному виробництві є основою сучасної аграрної політики держави, стратегії і тактики аграрних перетворень на селі¹.

8.2. Правове регулювання використання водних ресурсів у сільському господарстві

Поряд з використанням земель в агропромисловому комплексі водокористування є суттєвим чинником сільськогосподарського виробництва. Обсяги споживання води в сільському господарстві у порівнянні з іншими галузями виробництва є найбільшим. Законодавче забезпечення використання водних ресурсів у сільському господарстві регулюється Водним ко-

¹ Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: монографія. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 320.

дексом України¹, законами України «Про меліорацію земель»², «Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення»³ й іншими нормативно-правовими актами.

Відомо, що за чинним Водним кодексом України водокористування може бути загальним і спеціальним. Використання водних ресурсів під час ведення сільського господарства здійснюється громадянами переважно на праві загального водокористування. Згідно зі ст. 47 Водного кодексу, загальне водокористування здійснюється громадянами для задоволення їх потреб (купання, плавання на човнах, любительське і спортивне рибальство, водопій тварин, забір води з водних об'єктів без застосування споруд або технічних пристроїв та з криниць) безкоштовно, без закріплення водних об'єктів за окремими особами та без надання відповідних дозволів. Місцеві ради зобов'язані повідомляти населення про встановлені ними правила, що обмежують загальне водокористування.

Відповідно до ст. 48 Водного кодексу, спеціальне водокористування – це забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних пристроїв, використання води та скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти, включаючи забір води та скидання забруднюючих речовин із зворотними водами із застосуванням каналів. Спеціальне водокористування здійснюється юридичними і фізичними особами насамперед для задоволення питних потреб населення, а також для господарсько-побутових, лікувальних, оздоровчих, сільськогосподарських, промислових, транспортних, енергетичних, рибогосподарських (у тому числі для цілей аквакультури) та інших державних і громадських потреб. Для здійснення спеціального водокористування відповідний водний об'єкт закріплюється за окремим суб'єктом-водокористувачем.

Спеціальне водокористування є строковим, платним і здійснюється на підставі дозволу. Згідно зі ст. 49 Водного кодексу, дозвіл на спеціальне водокористування видається: Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями – у разі

¹ Водний кодекс України: від 6 черв. 1995 р. № 213/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 24. Ст. 189.

² Про меліорацію земель: Закон України від 14 січ. 2000 р. № 1389-XIV // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 11. Ст. 90.

³ Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення: Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2918-III // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 16. Ст. 112.

використання води водних об'єктів загальнодержавного значення; органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами за погодженням із Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями – у разі використання води водних об'єктів місцевого значення; центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства, – у разі використання води водних об'єктів у зоні відчуження та зоні безумовного (обов'язкового) відселення території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Порядок видачі дозволів на спеціальне використання водних ресурсів встановлено постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 року¹. Дозвіл на спеціальне водокористування видається на підставі клопотання водокористувача з обґрунтуванням потреб у воді, погодженого з відповідними територіальними органами Держводагентства, якщо використовуються поверхневі води, з територіальними органами Держгеонадра, якщо використовуються підземні води, а також Міністерством охорони здоров'я України у разі використання водних об'єктів для лікувальних цілей. У дозволі на спеціальне водокористування встановлюються ліміт забору води, ліміт використання води та ліміт скидання забруднюючих речовин. У разі настання маловоддя ці ліміти можуть бути зменшені спеціально уповноваженими державними органами без коригування дозволу на спеціальне водокористування.

Використання водних ресурсів у сільськогосподарському виробництві відноситься до спеціального виду водокористування. Проте право сільськогосподарського водокористування має свої особливості. Так, за ст. 65 Водного кодексу, користування водами для потреб сільського господарства здійснюється у порядку як загального, так і спеціального водокористування. Під час зрошення земель сільськогосподарського призначення водокористувачі зобов'язані здійснювати заходи щодо попередження підтоплення, заболочення, засолення та забруднення цих зе-

¹ Про затвердження Порядку видачі дозволів на спеціальне водокористування та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1992 р. № 459: постанова Кабінету Міністрів України від 13 берез. 2002 р. № 321 // Офіційний вісник України. 2002. № 12. Ст. 59.

мель. Якість води, що використовується для зрошення земель сільськогосподарського призначення, повинна відповідати встановленим нормативам.

Зрошення сільськогосподарських угідь стічними водами може бути дозволено обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями, органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення, і центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері ветеринарної медицини. Зрошення сільськогосподарських угідь та скидання дренажних вод у водні об'єкти здійснюються на підставі дозволу на спеціальне водокористування, який видається власнику зрошуваних угідь у встановленому порядку. Під час осушення земель сільськогосподарського призначення повинні здійснюватися заходи щодо запобігання деградації та вітровій ерозії цих земель, а також погіршення стану водних об'єктів.

Особливі вимоги щодо використання водних ресурсів у сільському господарстві закріплені в Законі України «Про меліорацію земель». Так, за ст. 1 вказаного Закону, меліорація земель – комплекс гідротехнічних, культуротехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних та інших меліоративних заходів, що здійснюються з метою регулювання водного, теплового, повітряного і поживного режиму ґрунтів, збереження і підвищення їх родючості та формування екологічно збалансованої раціональної структури угідь.

Комплекс меліоративних заходів охоплює широкі види гідротехнічної діяльності щодо земельних ресурсів. Відповідно до ст. 4 Закону України «Про меліорацію земель», гідротехнічна меліорація земель передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на забезпечення поліпшення земель з несприятливим водним режимом (перезволожених, переосушених тощо), регулювання водного режиму шляхом створення спеціальних гідротехнічних споруд на схилових та інших землях з метою поліпшення водного і повітряного режиму ґрунтів та захисту їх від шкідливої дії води (затоплення, підтоплення, ерозія тощо). Під час гідротехнічної меліорації земель здійснюються зрошувальні, осушувальні, осушувально-зволожувальні, протиповіневі, протипаводкові, протисельові, протиерозійні та інші меліоративні заходи.

Серед комплексу меліоративних заходів особливе місце займає агротехнічна меліорація та агролісотехнічна меліорація земель. Згідно зі ст. 7 Закону «Про меліорацію земель», агротехнічна меліорація земель передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на збільшення потужності та поліпшення агрофізичних властивостей кореневмісного шару ґрунтів. З цією метою здійснюються такі заходи, як плантажна оранка, глибоке меліоративне розпушення, щілювання, кротовий аераційний дренаж, піскування, глинування тощо. За ст. 8 вказаного Закону, агролісотехнічна меліорація земель передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на забезпечення докорінного поліпшення земель шляхом використання ґрунтозахисних, стокорегулюючих та інших властивостей захисних лісових насаджень. З цією метою формуються такі поліфункціональні лісомеліоративні системи, як: площинні (протиерозійні) захисні лісонасадження, що забезпечують захист земель від ерозії, а водних об'єктів від виснаження та замулення шляхом заліснення ярів, балок, крутосхилів, пісків та інших деградованих земель, а також прибережних захисних смуг і водоохоронних зон річок та інших водойм; лінійні (полезахисні) лісонасадження, що забезпечують захист від вітрової і водної ерозій та поліпшення ґрунтово-кліматичних умов сільськогосподарських угідь шляхом створення полезахисних і стокорегулюючих лісосмуг.

Особливої актуальності у даний час набули питання щодо виконання вимог Закону України «Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення» сільської місцевості. За положеннями ст. 1 вказаного Закону, питне водопостачання – це діяльність, пов'язана з виробництвом, транспортуванням та постачанням питної води її споживачам, охороною джерел та систем питного водопостачання. Проте, за Основними засади (стратегією) державної екологічної політики України на період до 2020 року, особливе занепокоєння викликає стан водопостачання сільського населення, оскільки централізованим водопостачанням забезпечено лише 25 % сільських населених пунктів України.

Централізоване питне водопостачання являє собою господарську діяльність із забезпечення споживачів питною водою за допомогою комплексу об'єктів, споруд, розподільних водопровідних мереж, пов'язаних єдиним технологічним процесом виробництва та транспортування питної води. Отже основним завданням у даний час є поширення централізованого питного

водопостачання сільського населення переважно із підземних водних джерел.

З метою охорони водних об'єктів від забруднення, засмічення та вичерпання, запобігання шкідливим діям вод та поліпшення стану водних об'єктів відповідно до ст. 87 Водного кодексу навколо водних об'єктів встановлено водоохоронні зони. На території водоохоронних зон забороняється: використання стійких та сильнодіючих пестицидів; влаштування кладовищ, скотомогильників, звалищ, полів фільтрації; скидання неочищених стічних вод з використанням рельєфу місцевості (балок, пониззя, кар'єрів) тощо. У водоохоронних зонах може бути заборонено або обмежено городництво, садівництво, розорювання земель, облаштування пасовищ, влаштування звалищ сміття, зберігання та утилізації відходів тощо. Порядок визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режим ведення господарської діяльності в них встановлюються Кабінетом Міністрів України.

У ст. 36 Закону України «Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення» передбачені відповідні обмеження господарської та іншої діяльності в зонах санітарної охорони водних об'єктів питного водопостачання. До них відносяться: розміщення кладовищ, скотомогильників, полів асенізації та фільтрації, зрошувальних систем, споруд підземної фільтрації, силосних траншей, тваринницьких і птахівничих підприємств та інших сільськогосподарських об'єктів, що створюють загрозу мікробного забруднення води, а також розміщення полігонів твердих відходів, біологічних та мулових ставків.

Варто звернути увагу і на те, що, відповідно до ч. 2 ст. 59 Земельного кодексу України, громадянам та юридичним особам за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування можуть безоплатно передаватись у власність замкнені природні водойми загальною площею до 3 гектарів. Приватні власники на своїх земельних ділянках можуть у встановленому порядку створювати рибогосподарські, протиерозійні та інші штучні водойми. Слід також зазначити, що для сільськогосподарського користування водоймами, які перебувають у приватній власності громадян, не передбачено одержання спеціальних дозволів для водокористування, оскільки воно здійснюється у межах права приватного землекористування.

8.3 Правові засади використання лісів та лісових ресурсів у сільському господарстві

Ліс визначається як природний комплекс, у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одний і на навколишнє природне середовище. До лісового фонду України належать лісові ділянки, в тому числі захисні насадження лінійного типу, площею не менше 0,1 гектара. До лісового фонду України не належать: зелені насадження в межах населених пунктів (парки, сади, сквери, бульвари тощо), які не віднесені в установленому порядку до лісів; окремі дерева і групи дерев, чагарники на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках.

Лісовими ресурсами є деревні, технічні, лікарські та інші продукти лісу, що використовуються для задоволення потреб населення і виробництва та відтворюються у процесі формування лісових природних комплексів. До лісових ресурсів також належать корисні властивості лісів (здатність лісів зменшувати негативні наслідки природних явищ, захищати ґрунти від ерозії, запобігати забрудненню навколишнього природного середовища та очищати його, сприяти регулюванню стоку води, оздоровленню населення та його естетичному вихованню тощо), що використовуються для задоволення суспільних потреб.

Право лісокористування — це система правових норм, що регулюють умови і порядок користування лісами, а також визначають права та обов'язки лісокористувачів. Лісові ресурси у вигляді деревини, технічної сировини, харчових, кормових, лікарських та інших продуктів лісу широко використовуються у сільськогосподарській діяльності. Відносини, пов'язані з використанням лісових ресурсів у сільському господарстві, регулюються Лісовим кодексом України¹.

Лісовий кодекс у ст. 65 передбачає, що використання лісових ресурсів може здійснюватися в порядку загального і спеціального лісокористування. Право загального використання лісових ресурсів належить громадянам та іншим фізичним особам, які мають право в лісах державної та комунальної влас-

¹ Лісовий кодекс України: від 21 січ. 1994 р. в ред. від 8 лют. 2006 р. № 3852-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. 2006. № 21. Ст. 170.

ності, а також за згодою власника в лісах приватної власності вільно перебувати, безоплатно без видачі спеціального дозволу збирати для власного споживання дикорослі трав'яні рослини, квіти, ягоди, горіхи, гриби тощо, крім випадків, передбачених законодавчими актами України. Під час здійснення загального використання лісових ресурсів громадяни та інші особи зобов'язані виконувати вимоги пожежної безпеки в лісах, користуватися лісовими ресурсами способами та в обсягах, що не завдають шкоди охороні та відтворенню цих ресурсів, а також не погіршують санітарного стану лісів.

Згідно зі ст. 67 Лісового кодексу, у порядку спеціального використання можуть здійснюватися наступні види використання лісових ресурсів: заготівля деревини; заготівля другорядних лісових матеріалів; побічні лісові користування; використання корисних властивостей лісів для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей, потреб мисливського господарства, проведення науково-дослідних робіт. При цьому заготівля деревини відноситься до виду головного лісокористування. За ст. 70 Лісового кодексу, заготівля деревини здійснюється при використанні лісових ресурсів у порядку рубок головного користування, що проводяться в стиглих і перестійних деревостанах. Для заготівлі деревини під час рубок головного користування в першу чергу призначаються пошкоджені та інші деревостани, що потребують термінової рубки за своїм станом, і деревостої, які вийшли з підсочування.

Заготівля другорядних лісових матеріалів може здійснюватись у лісах без заповідання їм шкоди. До другорядних лісових матеріалів відноситься заготівля: живиці, пнів, лубу та кори, деревної зелені, деревних соків. Нормативно-правовими актами з ведення лісового господарства може бути передбачено заготівлю й інших другорядних лісових матеріалів.

Побічне лісокористування, згідно з вимогами ст. 73 Лісового кодексу, також повинно здійснюватися без заповідання шкоди лісу. До побічних лісових користувань належать: заготівля сіна, випасання худоби, розміщення пасік, заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, лікарських рослин, збирання лісової підстилки, заготівля очерету.

Чинним законодавством можуть передбачатися й інші види спеціального використання лісових ресурсів. Спеціальне використання лісових ресурсів здійснюється в межах лісових діля-

нок, виділених для цієї мети. Умови і порядок здійснення спеціального використання лісових ресурсів встановлюються Кабінетом Міністрів України¹.

Безумовно, користування лісовими ресурсами в порядку ведення сільськогосподарської діяльності агропідприємствами відноситься до виду спеціального лісокористування. Саме визначення земель лісогосподарського призначення, що закріплено у ст. 5 Лісового кодексу України, охоплює і нелісові землі, зайняті сільськогосподарськими угіддями. Спеціальне лісокористування для ведення сільського господарства застосовується в основному у порядку побічних лісових користувань, а саме: заготівля сіна, випасання худоби, розміщення пасік, заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, лікарських рослин, збирання лісової підстилки, заготівля очерету тощо. Проте воно не виключає здійснення сільськогосподарськими підприємствами заготівлі другорядних лісових матеріалів, а саме, заготівлі: пнів, дров, лубу і кори, деревної зелені, деревних соків тощо.

За останні десятиріччя широке визнання одержали такі види спеціального лісокористування, як використання корисних властивостей лісів для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей, потреб мисливського господарства, проведення науково-дослідних робіт. У сільській місцевості вони одержали розповсюдження у різних видах агротуризму: сільського, екологічного (зеленого) та мисливського туризму з використанням лісів і лісових ресурсів і навіть відповідне законодавче визнання².

Не важко помітити, що досі йшлося про використання лісових ресурсів. Проте ліси у сільському господарстві безпосередньо виконують полезахисні та ґрунтоохоронні функції. Саме за функціональним значенням ліси у ст. 39 Лісового кодексу поділені на наступні категорії: захисні ліси, що виконують переважно водоохоронні, ґрунтозахисні та інші захисні функції; рекреаційно-оздоровчі ліси, що виконують переважно рекреаційні, санітарні, гігієнічні та оздоровчі функції; ліси природо-

¹ Про врегулювання питань щодо спеціального використання лісових ресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 23 трав. 2007 р. № 761 // Офіційний вісник України. 2007. № 39. Ст. 1550.

² Про туризм: Закон України 15 верес. 1995 р. № 324/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 31. — Ст. 241 в ред. Закону від 18 листоп. 2003 р. № 1282-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 13. Ст. 180.

охоронного, наукового, історико-культурного призначення, що виконують особливі природоохоронні, естетичні, наукові функції тощо; експлуатаційні ліси, які у встановленому порядку використовуються для заготівлі деревини. Проте захисні функції, в тому числі у сільському господарстві, виконують ліси першої категорії.

Грунтозахисна функція лісів полягає у виконанні важливого почвозахисного фактора, а саме у перешкоджанні розмиву ґрунтів талими і дощовими водами та пониженні поверхневого стоку води. Ліси надійно захищають ґрунти від дефляції, міцно закріплюючи рухливі піски. У лісових районах майже не відбувається замулювання річок, водосховищ і ставків. Довголітні спостереження підтверджують, що у лісостепу шар ґрунту на полях потужністю 18–20 см під паром змивається за 15 років, під луговим різнотрав'ям – за 3 тис. років, а під лісом – за багато тисячоліть. Тому сучасне інтенсивне зведення лісів супроводжується різким посиленням процесів змиву ґрунтового шару земель, у тому числі земель сільськогосподарського призначення.

Полезахисна функція лісів полягає у забезпеченні захисту сільськогосподарських угідь та урожаїв від несприятливих природних процесів. Сільськогосподарські землі, оточені лісами, мають більш сприятливі для землеробства мікрокліматичні умови – меншу амплітуду температур і швидкість вітру, більш високу відносну вологість повітря, слабший турбулентний теплообмін тощо. Все це приводить до зниження непродуктивного випаровування, пом'якшення впливу холодних вітрів і суховіїв, до збільшення запасів продуктивної вологи в ґрунті та у кінцевому результаті – до більш високих врожаїв. На полях, оточених лісами, врожаї стійкіші та у меншій мірі схильні до впливу погодних коливань. Полезахисні функції лісів виконують певною мірою лісові смуги, посаджені навколо ярів і балок, вздовж меж полів, а мережа лісових смуг створює сприятливі умови для отримання сталих врожаїв.

Слід також зазначити, що, відповідно до ч. 2 ст. 56 Земельного кодексу України, громадянам та юридичним особам за рішенням органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади можуть безоплатно або за плату передаватись у власність замкнені земельні ділянки лісогосподарського призначення загальною площею до 5 гектарів у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств. У зв'язку з тим, що у наведено-

му випадку йдеться про надання замкнених земельних ділянок лісогосподарського призначення, яке відбувається у межах землекористування для сільськогосподарського виробництва, воно не потребує одержання спеціального дозволу. При цьому зазначені землекористувачі мають дотримуватись вимог не тільки земельного, але й лісового законодавства щодо користування такими об'єктами, а також виконувати відповідні екологічні вимоги, що передбачені чинним законодавством.

8.4. Особливості використання загальнопоширених корисних копалин місцевого значення у сільському господарстві

У даний час надра активно використовуються для ведення сільськогосподарської діяльності. Зокрема, в недіючих шахтах вирощують гриби, квіти, овочі та інші рослини. Надрами користуються для витримування виноматеріалів, зберігання харчової продукції та інших потреб. Загальнопоширені корисні копалини місцевого значення і прісні підземні води застосовуються для ведення сільськогосподарської діяльності.

Надрокористування у сільському господарстві відзначається певними особливостями правового регулювання, що передбачено Кодексом України про надра¹, Законом України «Про державну геологічну службу України»² та іншими законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами. За ст. 1 Кодексу України про надра, останні являють собою частину земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння. Чинне законодавство не встановлює чіткої межі поверхні землі для розмежування земель і надр як природних об'єктів та визначення режиму їх правового регулювання. Більш того, ч. 3 ст. 79 Земельного кодексу України³ передбачає, що право власності на земельну ділянку розповсюджується на простір,

¹ Кодекс України про надра: від 6 черв. 1994 р. № 132/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 36. Ст. 340.

² Про державну геологічну службу України: Закон України від 4 листоп. 1999 р. № 1216-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 51. Ст. 456.

³ Земельний кодекс України: від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 3. Ст. 27.

що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд. Проте надра все ж відмежовуються від землі за юридичними ознаками, зокрема – метою і способом використання й охорони цих об'єктів. Якщо поверхня землі слугує просторово-операційним базисом для розміщення різних об'єктів або засобом виробництва сільськогосподарської продукції, то має місце використання земельних ресурсів за земельним законодавством. Якщо здійснюється геологічне вивчення, розвідка чи дослідження земної кори, видобування корисних складових надр землі або відбувається інша підземна діяльність, то має місце надрокористування, що вимагає звернення та застосування законодавства про надра.

Надра слід відмежовувати не тільки від поверхні землі, а і від підземних вод. Відповідно до положень чинного Водного кодексу України, підземні води належать до державного водного фонду України, а згідно з Кодексом України про надра, вони є складовою надр. Складається ситуація, коли підземні води як природний ресурс наділені подвійним правовим режимом. Тому при регулюванні використання підземних вод, у тому числі для сільського господарства, слід керуватися як водним законодавством, так і законодавством про надра. Аналіз українського природноресурсового законодавства показує, що слід розрізняти правовий режим прісних підземних вод і правовий режим мінеральних, термальних, промислових та інших вод. Отже, під час видобування прісних підземних вод треба керуватися водним законодавством, а під час видобування мінеральних, термальних, промислових та інших вод – законодавством про надра.

Істотною рисою відносин, що складаються у сфері сільськогосподарського використання надр, є конституційне закріплення надр як об'єкта права власності Українського народу. За цим засадничим конституційним положенням під час здійснення сільськогосподарської діяльності у разі необхідності, згідно зі ст. 4 Кодексу про надра, останні можуть надаватися лише у користування.

Згідно з ч. 1 ст. 5 Кодексу про надра, державний фонд надр включає як ділянки надр, що використовуються, так і ділянки надр, не залучені до використання, в тому числі континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. У ст. 6 кодифікованого гірничого закону корисні копалини за своїм

значенням поділяються на корисні копалини загальнодержавного і місцевого значення. Віднесення корисних копалин до корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення здійснюється Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища¹.

Разом з тим у ст. ст. 90 та 95 Земельного кодексу України закріплено поділ корисних копалин на загальнопоширені і не-загальнопоширені. Аналіз правового режиму загальнопоширених корисних копалин та корисних копалин місцевого значення за Кодексом про надра, а також за ст. 39 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року² свідчить про те, що правовий режим загальнопоширених корисних копалин тотожний правовому режиму корисних копалин місцевого значення, у зв'язку з цим у подальшому вони будуть використовуватись саме у такому значенні.

Сільськогосподарське використання надр переважно пов'язане з видобуванням загальнопоширених корисних копалин місцевого значення. До них, зокрема, відносяться: сировина для хімічних меліорантів (вапняк, гіпс, сапропель), крейда, пісковик, галька, гравій, пісок, ракуша, глина легкоплавка, суглинок, супісок тощо. Відомо, що, згідно зі ст. 5 Водного кодексу України, підземні води, в тому числі прісні, що є джерелом централізованого водопостачання, належать до природних складових загальнодержавного значення. Проте підземні води, які не можуть бути джерелом централізованого водопостачання, віднесені до водних об'єктів місцевого значення. Таким чином, використання прісних підземних вод для сільськогосподарських потреб здійснюється на засадах загального водокористування і не потребує одержання спеціального дозволу.

На підставі спеціального дозволу³ можливе використання для потреб сільського господарства лише корисних копалин за-

¹ Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення: постанова Кабінету Міністрів України від 12 груд. 1994 р. № 827 // Офіційний вісник України. 2012. № 1. Ст. 25.

² Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 черв. 1991 р. № 1264-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 41. Ст. 546.

³ Про затвердження Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами: постанова Кабінету Міністрів України від 30 трав. 2011 р. № 615 //

гальнодержавного значення, а також прісних підземних вод та корисних копалин місцевого значення, якщо перевищено дозволена загальну глибину розробки або обсяги видобування перевищують господарські та побутові потреби власників чи користувачів земельних ділянок.

На розробку корисних копалин, у тому числі сільськогосподарськими підприємствами, та здійснення відповідної діяльності в надрах, відповідно до вимог ст. 17 Кодексу про надра, надається гірничий відвід. Гірничим відводом є частина надр, надана користувачам для промислової розробки родовищ корисних копалин та цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин. Без гірничого відводу або за його межами користування надрами забороняється. Право на користування надрами засвідчується актом про надання гірничого відводу.

Гірничі відводи для розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення, будівництва і експлуатації підземних споруд та інших цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, надаються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці. Гірничі відводи для розробки родовищ корисних копалин місцевого значення надаються Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами і підлягають реєстрації в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці.

Спеціальне використання надр на праві надрокористування може бути постійним або тимчасовим. Постійним визнається користування надрами без заздальгідь встановленого строку. Тимчасове користування надрами може бути короткостроковим (до 5 років) і довгостроковим (до 50 років). У разі виникнення необхідності строки тимчасового користування надрами може бути продовжено. Спеціальне надрокористування, в тому числі й для здійснення сільськогосподарської діяльності, є платним.

Проте, відповідно до ст. 23 Кодексу України про надра, землевласники і землекористувачі в межах наданих їм земельних ділянок мають право без спеціальних дозволів та гірничого відводу видобувати для своїх господарських та побутових потреб корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до двох метрів, підземні води для власних господар-

сько-побутових потреб, нецентралізованого та централізованого (крім виробництва фасованої питної води) господарсько-питного водопостачання, за умови, що продуктивність водозаборів підземних вод не перевищує 300 кубічних метрів на добу, та використовувати надра для господарських і побутових потреб. Видобування корисних копалин місцевого значення і торфу із застосуванням спеціальних технічних засобів, які можуть призвести до небажаних змін навколишнього природного середовища, погоджується з місцевими радами, Радою міністрів Автономної Республіки Крим та обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями. Надання права на видобування корисних копалин місцевого значення, торфу та підземних вод для власних господарсько-побутових потреб без спеціальних дозволів та гірничого відводу пов'язано із землеволодінням та землекористуванням.

Одночасно слід зауважити, що за ст. 55 Кодексу України про надра користування надрами для будівництва та експлуатації підземних споруд і для інших цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, здійснюється за відповідними проектами. У проектах повинні передбачатися заходи, що забезпечують знешкодження стічних вод, шкідливих речовин і відходів виробництва або локалізацію їх у визначених межах, а також запобігають їх проникненню в гірничі виробки, на земну поверхню та у водні об'єкти. У разі скидання в надра стічних вод, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва надрокористування повинно бути обмежено, тимчасово заборонено (зупинено) або припинено уповноваженими державними органами в порядку, передбаченому чинним законодавством.

8.5. Правове забезпечення використання об'єктів рослинного і тваринного світу у сільськогосподарській діяльності

Рослинництво є однією з основних і самих розвинених галузей сучасного сільськогосподарського господарства. Тому правове регулювання у цій сфері піддано доволі широкій регламентації на законодавчому рівні. До законодавства, що регулює відносини у галузі сільськогосподарського рослинництва, слід віднести закони України: «Про охорону прав на сорти рос-

лин»¹, «Про карантин рослин»², «Про захист рослин»³ та інші акти чинного законодавства.

Проте у сільськогосподарському виробництві інтенсивно використовується природна рослинність та її ресурси. Тому ці відносини також піддані правовому регулюванню. Особливості використання дикої флори у сільськогосподарському господарстві врегульовані Законом України «Про рослинний світ»⁴, який є базовим законодавчим актом сучасного флористичного права. Законом, зокрема, визначені об'єкти рослинного світу та природні рослинні ресурси. До об'єктів рослинного світу віднесені дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби на всіх стадіях розвитку та утворені ними природні угруповання. До природних рослинних ресурсів відносяться об'єкти рослинного світу, що використовуються або можуть бути використані населенням, для потреб виробництва та інших потреб.

Критерій розмежування правового регулювання використання, охорони і відтворення об'єктів природного рослинного світу та рослин сільськогосподарського призначення полягає у тому, що об'єктом флористичного законодавства і права є дикорослі та інші судинні рослини, їх угруповання та природне місцезростання, на відміну від аграрного законодавства і права, де об'єктом правового регулювання є сільськогосподарська діяльність, зокрема щодо зрощування, використання та переробки сільськогосподарських (культурних) рослин та їх ресурсів.

У ст. 4 Закону України «Про рослинний світ» природні рослинні ресурси за своїм значенням поділяються на загальнодержавні та місцеві. До природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення, зокрема, належать: рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, види яких занесені до Червоної книги України⁵; рідкісні і такі, що перебувають під

¹ Про охорону прав на сорти рослин: Закон України від 21 квіт. 1993 р. № 3116-XII // Відомості Верховної Ради України. 1993. № 21. Ст. 218.

² Про карантин рослин: Закон України від 30 черв. 1993 р. № 3348-XII // Відомості Верховної Ради України. 1993. № 34. Ст. 352.

³ Про захист рослин: Закон України від 14 жовт. 1998 р. № 180-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 50–51. Ст. 310.

⁴ Про рослинний світ: Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 591-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 22. Ст. 198.

⁵ Про Червону книгу України: Закон України від 7 лют. 2002 р. № 3055-III // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 30. Ст. 201.

загрозою зникнення, та типові природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України¹.

До природних рослинних ресурсів місцевого значення відносяться дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, не віднесені до природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення. Саме законодавче поділення природних рослинних ресурсів на їхнє загальнодержавне та місцеве значення надає підстави для твердження про те, що у сільському господарстві в основному використовуються природні рослини та їх ресурси місцевого значення.

Сільськогосподарське використання дикого рослинного світу, як і використання інших природних об'єктів та їх ресурсів, поділяється на загальне і спеціальне. До них належать види діяльності, які тотожні загальному лісокористуванню та спеціальному лісокористуванню. Для спеціального використання об'єктів рослинного світу загальнодержавного значення необхідно мати дозвіл, який видається територіальними органами Мінприроди України. Спеціальне використання об'єктів рослинного світу місцевого значення здійснюється на підставі дозволів, які видаються місцевими радами за погодженням з відповідними територіальними органами Мінприроди України.

Варто зазначити, що спеціальне використання природних рослинних ресурсів у сільському господарстві є платним. Однак для потреб бджільництва здійснюється безоплатне користування як дикорослими, так і культурними рослинними ресурсами та без отримання спеціального дозволу. Дозвільний режим не застосовується до власників і користувачів, які використовують дикорослу рослинність (крім занесених до Червоної або Зеленої книг України) на належних їм земельних ділянках.

Особливості сільськогосподарського використання тваринного світу врегульовані законами України «Про тваринний світ², «Про мисливське господарство та полювання»³, «Про захист тва-

¹ Про затвердження Положення про Зелену книгу України: постанова Кабінету Міністрів України від 29 серп. 2002 р. № 1286 // Офіційний вісник України. 2002. № 36. Ст. 1692.

² Про тваринний світ: Закон України від 13 груд. 2001 р. № 2894-III // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 14. Ст. 97.

³ Про мисливське господарство та полювання: Закон України від 22 лют. 2000 р. № 1478-III // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 18. Ст. 132.

рин від жорстокого поводження»¹, «Про бджільництво»², «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них»³, «Про аквакультуру»⁴ та іншими законодавчими актами, які складають юридичну основу сучасного фауністичного права.

Згідно зі ст. 3 Закону України «Про тваринний світ», об'єктами тваринного світу є: дикі тварини – в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на всіх стадіях розвитку, які перебувають у стані природної волі, утримуються у напіввільних умовах чи в неволі; частини диких тварин; продукти їхньої життєдіяльності тощо. Основною юридичною ознакою дикої фауни є її здатність самостійно існувати в умовах природного середовища. Проте дикі тварини стають об'єктами аграрного права через використання їх у сільськогосподарській діяльності, зокрема, шляхом добування наземної фауни, знищення шкідників сільського господарства тощо.

Слід зазначити, що до дикої фауни не відносяться сільськогосподарські тварини, тварини, породи яких виведені людиною селекційно, а також ті, що стали свійськими і втратили здатність існувати в екосистемі самостійно. Правовий режим таких тварин визначається відповідно аграрним або цивільним законодавством. На відносини їх використання, охорони та відтворення не розповсюджується природноресурсове законодавство, зокрема, на них не поширюється дія Закону України «Про тваринний світ».

Сільськогосподарське використання природних ресурсів має провадитися на засадах невиснажування природних ресурсів, їх раціонального використання, комплексної охорони та створення сприятливих умов для відтворення природних ресурсів в інтересах теперішнього та майбутнього поколінь. У зв'язку з цим важливими є вимоги Закону України «Про тваринний світ» про те, що об'єкти тваринного світу, зокрема, нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати та інше житло і споруди тварин, місця токування, линяння, гніздових колоній птахів, постійних чи

¹ Про захист тварин від жорстокого поводження: Закон України від 21 лют. 2006 р. № 3447-IV // Відомості Верховної Ради України. 2006. № 27. Ст. 230.

² Про бджільництво: Закон України від 22 лют. 2000 р. № 1492-III // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 21. Ст. 157.

³ Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них: Закон України від 6 лют. 2003 р. № 486-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 15. Ст. 107.

⁴ Про аквакультуру: Закон України від 18 верес. 2012 р. № 5293-VI // Відомості Верховної Ради України. 2013. № 43. Ст. 616.

тимчасових скупчень тварин, нерестовищ, інші території, що є середовищем їх існування та шляхами міграції, підлягають охороні. Виконання сільськогосподарськими підприємствами зазначених вимог Закону має особливе значення для використання, охорони та відтворення дикої фауни.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про тваринний світ», дикі тварини, які перебувають у стані природної волі в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, та інші об'єкти тваринного світу, які перебувають у державній власності, а також об'єкти тваринного світу, що у встановленому законодавством порядку набуті у комунальну або приватну власність, належать до природних ресурсів загальнодержавного значення. У зв'язку з цим у ст. 5 фауністичного закону встановлено, що об'єкти тваринного світу можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності. При цьому законом передбачено, що кожний громадянин має право користуватися об'єктами тваринного світу відповідно до вказаного закону та інших законів України. Одночасно Закон передбачає, що тваринний світ знаходяться під охороною держави незалежно від права власності на них.

В Законі України «Про тваринний світ» визначені основні ознаки розмежування загального та спеціального використання об'єктів тваринного світу. Так, за ст. 16 Закону, громадянам гарантується право безоплатного загального використання об'єктів тваринного світу для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних тощо). Загальне використання об'єктів тваринного світу здійснюється без вилучення об'єктів тваринного світу з природного середовища (за винятком любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування в межах встановлених законодавством обсягів безоплатного вилову). У порядку загального використання об'єктів тваринного світу здійснюється використання корисних властивостей життєдіяльності тварин – природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо, а також використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних, естетичних та інших цілях, не заборонених законом. Під час здійснення загального використання об'єктів тваринного світу забороняється знищення тварин, руйнування їхнього житла та інших споруд, порушення середовища існування тварин і погіршення умов їх розмноження.

Суб'єкти аграрного права можуть у порядку загального користування об'єктами тваринного світу одержувати корисні властивості життєдіяльності тварин (природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо), виловлювати рибу у водоймах загального користування, тобто в усіх водоймах, що перебувають у державній власності та не закріплені на праві спеціального користування іншим особам, здійснювати інші види використання тваринного світу без вилучення представників наземної та водної фауни з природної волі чи знищення.

Дещо інші вимоги передбачені для спеціального використання об'єктів тваринного світу, у тому числі сільськогосподарськими підприємствами. Відповідно до ст. 17 Закону, до спеціального використання об'єктів тваринного світу належать усі види використання тваринного світу (за винятком передбачених законодавством випадків безоплатного любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування), що здійснюються з їх вилученням (добуванням, збиранням тощо) із природного середовища. Спеціальне використання об'єктів тваринного світу в порядку ведення мисливського і рибного господарства здійснюється з наданням відповідно до закону підприємствам, установам, організаціям і громадянам права користування мисливськими угіддями та рибогосподарськими водними об'єктами. Спеціальне використання тваринного світу здійснюється лише за відповідними дозволами чи іншими документами, що видаються в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України¹ та за встановленими Правилами їх видачі². Зазначені вимоги поширюються і на власників землі чи користувачів земельними ділянками, на яких перебувають (знаходяться) об'єкти тваринного світу.

Цікавим є співвідношення приписів законодавства про тваринний світ та про захист рослин. Так, відповідно до Закону України «Про захист рослин», суб'єкти аграрного права зобо-

¹ Про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення: постанова Кабінету Міністрів України від 10 серп. 1992 р. № 459 // Урядовий кур'єр. 1992. № 35.

² Про затвердження Правил видачі дозволів на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення: наказ Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 26 трав. 1999 р. № 115 // Офіційний вісник України. 1999. № 37.

в'язані своєчасно провадити комплекс профілактичних та винищувальних заходів щодо боротьби із дикими тваринами, що є шкідниками для сільського господарства. А згідно із Законом України «Про тваринний світ», знищення диких тварин, навіть шкідників сільськогосподарського виробництва, належить до спеціального використання тваринного світу і потребує отримання спеціального дозволу.

Зазначена колізія між двома законами у даний час вирішується на засадах аграрно-правового звичаю традиційного знешкодження шкідників, який є одним з видів джерел аграрного права. Можливість застосування правових звичаїв у вітчизняній правовій системі закріплене у ст. 7 Цивільного кодексу України¹. Проте, за ч. 2 ст. 7 Цивільного кодексу, звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується. Поряд з цим норма ст. 333 Цивільного кодексу в подібних випадках надає певні підстави щодо здійснення дій відповідно до закону та місцевого звичаю. Отже, у даний час стародавній і усталений звичай знешкодження шкідників у сільському господарстві у певній мірі суперечить положенням писаного права. Шляхом вирішення цього питання може стати внесення у ч. 1 ст. 17 Закону України «Про тваринний світ» відповідних змін і доповнень поряд з іншими винятками.

¹ Цивільний кодекс України: від 16 січ. 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40. Ст. 356.

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

9.1. Підстави застосування юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства

У період розвитку та удосконалення законодавства всіх галузей господарства України важлива роль належить інституту юридичної відповідальності. Юридична відповідальність нерозривно пов'язана з державною, нормами права, обов'язками і протиправними діями громадян та їх об'єднань і юридичних осіб. Держава покладає юридичну відповідальність на суб'єктів права незалежно від їх волі й бажання. Тому ця відповідальність має державно-примусовий характер. Цим вона відрізняється від соціальної відповідальності. У класичному розумінні юридична відповідальність – це поєднане з державним осудом вживання до правопорушника заходів державного примусу особистого, матеріального або організаційного характеру. В існуючих підручниках з аграрного права юридична відповідальність за порушення аграрного законодавства розглядається як комплексний правовий інститут, складовими елементами якого є дисциплінарна і матеріальна відповідальність, майнова, адміністративна, кримінальна відповідальність за аграрно-правові порушення. У теоретичному і практичному плані проблеми юридичної відповідальності завжди пов'язують з правопорушеннями. Будь-яка форма юридичної відповідальності застосовується за вчинення відповідного правопорушення: дисциплінарного або адміністративного проступку, кримінального злочину, цивільно-правового порушення.

Санкції, які передбачені традиційними галузями права, застосовуються за порушення саме аграрного законодавства. При їх

реалізації втрачають своє первинне, ясно виражене галузеве забарвлення і набувають міжгалузевого характеру. Правові аспекти відповідальності, пов'язаної з аграрним правом, потребують дослідження, тому що вони мають не вузькогалузевий, а комплексний характер. Ці аспекти є предметом дослідження різних галузей права. Однак наука і галузь аграрного права консолідує усі наукові розробки, перетворюючи їх на єдину проблему зі своєю специфікою й особливостями предмета і методу аграрно-правового регулювання.

Юридична відповідальність може наступати тільки при настанні певних підстав. Сучасна правова наука визнає дві підстави юридичної відповідальності: перша – закон, як правова підстава; друга – саме правопорушення, інакше кажучи, фактична основа, яка приводить в рух всю структуру юридичної відповідальності. Такою фактичною основою є склад правопорушення. Склад правопорушення є основою юридичної відповідальності, але через те, що склад правопорушень становить сукупність неоднорідних елементів правопорушення, між цими позиціями немає суттєвих розбіжностей. Отже, важливий не лише тип правопорушень загалом (цивільно-правовий, адміністративно-правовий), а й внутрішня структура правопорушень, взаємна супідрядність елементів, що його формують, їх генетичний зв'язок з іншими правопорушеннями. Така ситуація трапляється у багатьох земельно-правових і природоохоронних порушень, поєднаних із застосуванням адміністративно-правових і деяких інших санкцій. Для багатьох правопорушень важливішим є тип протиправних вчинків, а для деяких, окрім того, як необхідна умова потрібен ще й реальний протиправний результат. Правопорушення є достатньою підставою для виникнення юридичної відповідальності, адже його поява надає державі у вигляді її органів право застосувати до правопорушника правові санкції. Правопорушення – результат аномального використання норми суб'єктом, докірлива соціальна дія. Через те, що основою відповідальності є правопорушення, цей факт справляє безпосередній вплив на характер подальшого розвитку правових зв'язків суб'єктів. Тому проблемою юридичної відповідальності в будь-якій галузі права є проблема правовідносин, спричинених правопорушеннями.

Правопорушення викликає державне засудження вчинків правопорушника, його осудження, невдоволення. Це знаходить своє формально-юридичне вираження через рішення пев-

них державних органів, у відповідності з якими правопорушник несе відповідні для себе позбавляння, знаходиться в докірливому стані. Державне осудження дій правопорушника – обов'язковий атрибут юридичної відповідальності. Зміст юридичної відповідальності розкривається у взаємних правах та обов'язках сторін правоохоронного правовідношення. Найбільш чітко й конкретно він проявляється за допомогою дії санкції порушеної правової норми.

За юридичною структурою правопорушення та правовідносини можуть бути однорідними і складними. Більшість майнових правопорушень, пов'язаних з порушенням права власності, належать до однорідних. До складних правопорушень належать такі протиправні дії, які з огляду на різні причини мають складний характер і неоднорідний зміст. Певною мірою це визначається тим, на які сторони правопорядку спрямовані ці вчинки, в якій сфері суспільних відносин вони вчиняються, принципи якого роду правових норм вони порушують. Правопорушення, які вчиняють суб'єкти правової відповідальності, не є однорідними. Одні з них мають яскраво виражений аграрно-правовий характер, інші можуть бути одночасно порушенням правопорядку, передбаченого нормами різних галузей права. Проте застосування різних заходів та санкцій відбувається за порушення вимог аграрного законодавства, яке враховує особливості агропромислового комплексу.

Оскільки наслідком притягнення до юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства є застосування до правопорушників різних за своїм характером заходів впливу (примусу), це підкреслює його комплексний характер. Таким чином, підставою настання і притягнення до юридичної відповідальності є наявність аграрного правопорушення.

З об'єктивної сторони правопорушення, що спрямовані на порушення аграрного законодавства, характеризуються як діяльністю (наприклад, внаслідок дій було забруднено ґрунт пестицидами і агрохімікатами понад допустимі норми), так і бездіяльністю. Об'єкт зазначених правопорушень надзвичайно багатогранний, адже ним виступає правовий порядок у сільському господарстві. Правопорушення в АПК можуть бути спрямовані на порушення трудової дисципліни, заподіяння сільськогосподарським підприємствам збитків матеріального характеру тощо. З суб'єктивного боку правопорушення в АПК можуть вчинятися як у формі умислу так і у формі необережності.

Суб'єктами аграрних порушень можуть бути як окремі громадяни та посадові особи, так і працівники підприємств, установ, організацій. Правопорушниками можуть бути й державні органи, що незаконно розпоряджаються земельним фондом чи допускають інші порушення норм земельного права. Об'єктами аграрних правопорушень можуть бути порушення права державної, комунальної та приватної власності на землю, існуючий порядок землекористування й охорони земель, права й інтереси окремих громадян, підприємств, установ та організацій. Змістом аграрних правопорушень є дії (чи бездіяльність), що суперечать вимогам норм аграрного права. Вони за своєю природою є суспільно шкідливими і виступають у формі винних дій чи бездіяльності.

Однак аграрне право не містить усього арсеналу правових санкцій, розрахованих на всебічний вплив на суб'єктів аграрних правопорушень. Тому для боротьби з ними застосовуються санкції різних галузей права. Проте для цього необхідно, щоб порушення аграрного законодавства були одночасно і порушеннями правових норм відповідної галузі права. У правовій літературі досить поширеною є думка, відповідно до якої аграрне правопорушення може бути підставою для застосування заходів кримінальної, цивільно-правової, адміністративної, матеріальної чи дисциплінарної відповідальності, якщо воно одночасно є кримінальним злочином, цивільно-правовим порушенням, адміністративним, матеріальним або дисциплінарним проступком.

Функції, пов'язані з виявленням та фіксуванням аграрних правопорушень, покладені на державні контрольно-наглядові органи, місцеві ради, державних інспекторів відповідних державних інспекцій. Правові санкції застосовуються судовими органами, адміністративними комісіями виконкомів сільських, селищних, міських рад та іншими компетентними органами. Правопорушення вказує на момент виникнення юридичної відповідальності, породжує певні правовідносини і відповідний обов'язок особи, яка його вчинила. Аграрні правопорушення можуть вчинятися державними органами, посадовими особами, підприємствами і громадянами. Каральні санкції накладаються на них у певній процесуальній формі, яка може бути судовою або адміністративною.

Аграрні правопорушення в залежності від ступеня їх суспільної небезпечності можна поділити на злочини і проступки. Злочинами у галузі аграрного правопорядку вважаються ді-

яння, закріплені як такі у Кримінальному кодексі України. Інші неправомірні дії, що порушують земельний правопорядок, визнаються проступками. У теорії права їх часто підрозділяють на цивільно-правові, дисциплінарні та адміністративні. Іноді виділяють також процесуальні правопорушення. Окремі автори вважають, що усі проступки (правопорушення) можна розрізнити за галузевою ознакою. Тому невиконання приписів аграрного законодавства є не чим іншим, як аграрним правопорушенням.

9.2. Умови і порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників, зайнятих в аграрному виробництві

Дисциплінарна відповідальність – це різновид ретроспективної юридичної відповідальності особи за порушення норм права, що регулюють відповідну дисципліну, та застосування до порушника дисциплінарних стягнень. Особливістю застосування дисциплінарної відповідальності є те, що вона в першу чергу, регулюється нормами трудового законодавства й нормами аграрного законодавства за ті або інші порушення організації праці, правил внутрішнього розпорядку й безпечної роботи. Реалізується дисциплінарна відповідальність шляхом накладення на винну особу дисциплінарного стягнення. Так, згідно зі ст. 147 Кодексу законів про працю України до порушника трудової дисципліни може бути застосована догана або звільнення. Законодавством, статутами і положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників й інші дисциплінарні стягнення. Хоча Конституція України в ст. 92 закріплює положення про те, що діяння, які є дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них визначаються виключно законами України, проте в той же час КЗпП в ст. 142 допускає, що трудовий розпорядок на підприємствах, в установах, організаціях визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку, які затверджуються трудовими колективами за поданням власника або уповноваженого ним органу і виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) на основі типових правил. У деяких галузях народного господарства для окремих категорій працівників діють статuti і положення про дисципліну. Зазвичай, підставами дисциплінарної відповідальності є дисциплінарні проступки.

Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника. На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями та іншими актами законодавства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатися також вищестоящими органами. Працівники, які займають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством. За загальним правилом, накладаючи дисциплінарні стягнення, потрібно зважати на тяжкість вчиненого проступку, обставини, за яких його вчинено, оцінку попередньої роботи та поведінки працівника. Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку. До застосування дисциплінарного стягнення власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмові пояснення. За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення. При обранні виду стягнення власник або уповноважений ним орган повинен враховувати ступінь тяжкості вчиненого проступку і заподіяну ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, і попередню роботу працівника. Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) і повідомляється працівникові під розписку. Дисциплінарне стягнення може бути оскаржене в установленому порядку.

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. Якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і до того ж проявив себе як сумлінний працівник, то стягнення може бути зняте до закінчення одного року. Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються. Власник або уповноважений ним орган має право замість накладання дисциплінарного стягнення передати питання про порушення трудової дисципліни на розгляд трудового колективу або його органу.

Такими є загальні правила накладання дисциплінарних стягнень за порушення трудової дисципліни, передбачені КЗпП, що застосовуються однаково в різних галузях економіки і для всіх, хто працює за трудовими договорами, в тому числі й в сільськогосподарських організаціях. Втім існують і певні особливості дисциплінарної відповідальності працівників сільськогосподарських підприємств¹. Наприклад, у фермерському господарстві та особистому селянському господарстві трудова діяльність здійснюється на основі саморегулювання. У Законі України «Про фермерське господарство» закріплено, що трудові відносини у фермерському господарстві базуються на основі праці його членів. У разі виробничої потреби фермерське господарство має право залучати до роботи в ньому інших громадян за трудовим договором (контрактом). Трудові відносини членів фермерського господарства регулюються статутом, а осіб, залучених до роботи за трудовим договором (контрактом), – законодавством України про працю. Члени цього господарства самостійно визначають і регламентують свої трудові відносини, розробляючи правила внутрішнього трудового розпорядку свого господарства, в яких можуть визначати також заходи дисциплінарної відповідальності для порушників. Трудова діяльність у особистому селянському господарстві здійснюється відповідно до Закону «Про особисте селянське господарство». Члени особистих селянських господарств є особами, які забезпечують себе роботою самостійно і відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» належать до зайнятого населення за умови, що робота в цьому господарстві для них є основною. При цьому слід враховувати, що особисте селянське господарство не користується правами юридичної особи, а ведення такого господарства не є підприємницькою діяльністю.

У сільськогосподарських кооперативах дисциплінарні відносини регламентуються насамперед статутними нормами. Член такого кооперативу зобов'язаний дотримуватися статуту, виконувати свої обов'язки перед господарством, сумлінно працювати, дотримуватися трудової, виробничої, технологічної, санітарної дисципліни і правил техніки безпеки. У разі невиконання чи неналежного виконання обов'язків, покладених на нього, а також в інших випадках, встановлених статутом кооперативу

¹ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк та ін.; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ, 2010. С. 192.

й законом, відповідно до ч. 2 ст. 166 ЦКУ, член виробничого кооперативу може бути виключений із кооперативу за рішенням загальних зборів у разі невиконання чи неналежного виконання обов'язків, покладених на нього статутом кооперативу, а також в інших випадках, встановлених статутом кооперативу і законом. Цим правилом охоплюються випадки порушення дисципліни, статуту кооперативу, правил внутрішнього розпорядку тощо. Виключення з кооперативу, за загальним правилом, провадиться після застосування до порушників інших заходів стягнення.

Порушення трудової дисципліни робітниками і службовцями сільськогосподарських підприємств, установ і організацій, які пов'язані з землекористуванням, зокрема з охороною ґрунтів від псування, забруднення та засмічення, проведенням ґрунтово-меліоративних, водогосподарських та агрохімічних робіт, необхідно розглядати як дисциплінарну провину, що викликає можливість застосування трудового законодавства.

Дисциплінарна відповідальність настає у випадку порушень, допущених посадовими особами по їх службі і які є причиною нераціонального використання землі, покидання сільськогосподарських угідь, неприйняття заходів з охорони ґрунтів. Дисциплінарна відповідальність працівників сільського господарства застосовується у випадках недотримання ними трудової дисципліни або недоброякісної роботи, які повели за собою порушення правил агротехніки, поганий догляд за посівами, втрату врожаю та інші види безгосподарного відношення до використання ґрунтів.

Дисциплінарна відповідальність застосовується до осіб, які допустили дисциплінарну провину, пов'язану з невиконанням таких трудових обов'язків з використання землі, як порушення встановлених правил агротехніки, залишення землі без обробітку, перевищення норм внесення мінеральних добрив, недотримання норм поливу і внесення хімічних меліорантів та інше. Заходи дисциплінарної відповідальності в цих випадках визначаються трудовим законодавством. Вони спрямовані на забезпечення організованості і дисципліни, в т. ч. у сфері сільськогосподарського виробництва, раціонального використання і охорони земельних ресурсів.

Щодо застосування дисциплінарної відповідальності за земельні правопорушення в юридичній літературі існують різні точки зору. Так, в деяких випадках дисциплінарну відповідаль-

ність розглядають як дієвий інструмент, за допомогою якого зміцнюється дисципліна. При цьому застосування її найчастіше дає більший ефект, ніж застосування інших видів юридичної відповідальності. Це пов'язано з більшою оперативністю дисциплінарного реагування, зацікавленості трудових колективів в усуненні наслідків екологічних правопорушень¹.

Існує й інша точка зору, згідно з якою для притягнення винної особи до дисциплінарної відповідальності за порушення земельного законодавства необхідний збіг дисциплінарного проступку і земельного правопорушення. Проте ідеальна сукупність дисциплінарного проступку і земельного правопорушення можлива вкрай рідко. Очевидно, у зв'язку з цим ЗК не вказує на існування дисциплінарної відповідальності за вчинення земельних правопорушень². Тобто з цієї точки зору впливає, що дисциплінарна відповідальність за правопорушення щодо якісного стану земель не має такого вагомого значення в порівнянні з іншими видами відповідальності

Звідси невиконання чи неналежне виконання землеохоронних вимог, що становлять коло службових або професійних обов'язків правопорушника, слід розглядати як одну із умов притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності у сфері охорони земель³. Тому, вважаємо, назріла необхідність доповнити ст. 211 ЗК таким видом відповідальності за порушення земельного законодавства, як дисциплінарна відповідальність.

9.3. Матеріальна відповідальність робітників аграрних підприємств

В деяких випадках вчинення дисциплінарного проступку може мати наслідки у вигляді заподіяння працівником майнової шкоди підприємству. В таких випадках мова повинна йти про матеріальну відповідальність.

Порядок застосування матеріальної відповідальності регулюється трудовим законодавством України. Полягає матеріальна

¹ Шемшученко Ю. С. Правовые проблемы экологии. Київ: Наук. думка, 1989. С. 210.

² Земельне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного, І. І. Каракаша. Київ: Істина, 2003. С. 436.

³ Оверковська Т. К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2008. С. 151.

відповідальність в обов'язку працівника відшкодувати шкоду, заподіяну ним підприємству, установі, організації при виконанні ним трудових обов'язків. Підставами застосування матеріальної відповідальності є шкода, завдана винним суб'єктом. Суб'єктами матеріальної відповідальності є особи, що перебувають у трудових відносинах з підприємством. Отже, при застосуванні матеріальної відповідальності суб'єкт повинен мати трудову правосуб'єктність. Такими суб'єктами, наприклад, можуть бути члени та наймані працівники сільськогосподарських кооперативів, сімейних фермерських господарств, працівники та посадові особи державних чи комунальних підприємств, які є землевласниками чи землекористувачами.

Для притягнення особи до матеріальної відповідальності повинні настати суттєві умови, коли до працівника може бути застосована матеріальна відповідальність. Такими умовами є: перебування працівника, яким заподіяно матеріальну шкоду, в трудових відносинах з підприємством, установою, організацією; встановлення розмірів відповідальності працівника; наявність вини працівника. Згідно зі ст. 130 КЗпП при застосуванні матеріальної відповідальності права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення відповідальності тільки за пряму дійсну шкоду, лише в межах і порядку, передбачених законодавством, і за умови, коли така шкода заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника. Ця відповідальність, як правило, обмежується певною частиною заробітку працівника і не повинна перевищувати повного розміру заподіяної шкоди, за винятком випадків, передбачених законодавством. За наявності зазначених підстав і умов матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

На працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, яка відноситься до категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також за шкоду, заподіяну працівником, що перебував у стані крайньої необхідності. Відповідальність за не одержаний підприємством, установою, організацією прибуток може бути покладена лише на працівників, що є посадовими особами. Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно покрити її повністю або частково. За згодою власника або уповноваженого ним органу працівник може передати для по-

криття заподіяної шкоди рівноцінне майно або поправити пошкоджене.

Згідно з КЗпП встановлено такі види матеріальної відповідальності:

- матеріальна відповідальність у межах середнього місячного заробітку (ст. 132);

- обмежена матеріальна відповідальність працівників (ст. 133);

- повна матеріальна відповідальність (ст. 134).

Пленум Верховного Суду України у постанові «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівникам» від 29 грудня 1992 року роз'яснив, що за правилами ст. 132 КЗпП за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків, працівники, з вини яких її заподіяно, несуть матеріальну відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку, крім випадків, коли законодавством вона передбачена у більшому, ніж цей заробіток, розмірі. Якщо межі матеріальної відповідальності були визначені в укладеному з працівником контракті, вона покладається на нього відповідно до умов контракту. За шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків, працівники, з вини яких її заподіяно, несуть матеріальну відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше свого середньомісячного заробітку, крім випадків, коли законодавством вона передбачена у більшому, ніж цей заробіток, розмірі. Якщо межі матеріальної відповідальності були визначені в укладеному з працівником контракті, вона покладається на нього відповідно до умов контракту, наприклад, це може стосуватися агронома, який працює на сільськогосподарському підприємстві на умовах, викладених у контракті.

За шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків, працівники, крім працівників, що є посадовими особами, з вини яких заподіяно шкоду, несуть матеріальну відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку. Матеріальна відповідальність понад середній місячний заробіток допускається лише у випадках, зазначених у законодавстві.

У відповідності з законодавством обмежену матеріальну відповідальність несуть:

1) працівники – за зіпсуття або знищення через недбалість матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, – у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку. В такому ж розмірі працівники несуть матеріальну відповідальність за зіпсуття або знищення через недбалість інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;

2) керівники підприємств, установ, організацій та їх заступники, а також керівники структурних підрозділів на підприємствах, в установах, організаціях та їх заступники – у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку, якщо шкоду підприємству, установі, організації заподіяно зайвими грошовими виплатами працівникам, неправильно постановкою обліку і зберігання матеріальних, грошових чи культурних цінностей, невжиттям необхідних заходів до запобігання простоям.

Відповідно до законодавства працівники несуть матеріальну відповідальність у повному розмірі шкоди, заподіяної з їх вини підприємству, установі, організації, у випадках, коли:

1) між працівником і підприємством, установою, організацією відповідно до ст. 135-1 цього Кодексу укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей;

2) майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами;

3) шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;

4) шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані;

5) шкоди завдано недостачею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;

6) відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків;

- 7) шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків;
- 8) службова особа, винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу;
- 9) керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності, винний у несвоечасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсацій за порушення строків її виплати, і за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством.

Межі матеріальної відповідальності працівників за шкоду, завдану підприємству, установі, організації розкраданням, умисним зіпсуттям, недостачею або втратою окремих видів майна та інших цінностей, а також у тих випадках, коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір, встановлюються законодавством (ст. 135 КЗпП).

Письмові договори про повну матеріальну відповідальність може бути укладено підприємством, установою, організацією з працівниками (що досягли вісімнадцятирічного віку), які займають посади або виконують роботи, безпосередньо зв'язані із зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей. Перелік таких посад і робіт, а також типовий договір про повну індивідуальну матеріальну відповідальність затверджуються в порядку, який визначається Кабінетом Міністрів України.

При спільному виконанні працівниками окремих видів робіт, зв'язаних із зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей, коли неможливо розмежувати матеріальну відповідальність кожного працівника і укласти з ним договір про повну матеріальну відповідальність, може запроваджуватися колективна (бригадна) матеріальна відповідальність.

Колективна (бригадна) матеріальна відповідальність установлюється власником або уповноваженим ним органом за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації. Письмовий договір про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність укладається між підприємством, установою, організацією і всіма членами колективу (бригади).

Перелік робіт, при виконанні яких може запроваджуватися колективна (бригадна) матеріальна відповідальність, умови її за-

стосування, а також типовий договір про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність розробляються за участю профспілкових об'єднань України та затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення.

Розмір заподіяної підприємству, установі, організації шкоди визначається за фактичними втратами на підставі даних бухгалтерського обліку, виходячи з балансової вартості (собівартості) матеріальних цінностей за вирахуванням зносу згідно з установленими нормами. У разі розкрадання, недостачі, умисного знищення або умисного зісuttтя матеріальних цінностей розмір шкоди визначається за цінами, що діють у даній місцевості на день відшкодування шкоди. На підприємствах громадського харчування (на виробництві та в буфетах) і в комісійній торгівлі розмір шкоди, заподіяної розкраданням або недостачею продукції і товарів, визначається за цінами, встановленими для продажу (реалізації) цієї продукції і товарів.

Законодавством може бути встановлено окремий порядок визначення розміру шкоди, що підлягає покриттю, в тому числі у кратному обчисленні, заподіяної підприємству, установі, організації розкраданням, умисним зісuttтям, недостачею або втратою окремих видів майна та інших цінностей, а також у тих випадках, коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір.

Розмір підлягаючої покриттю шкоди, заподіяної з вини кількох працівників, визначається для кожного з них з урахуванням ступеня вини, виду і межі матеріальної відповідальності.

Покриття шкоди працівниками в розмірі, що не перевищує середнього місячного заробітку, провадиться за розпорядженням власника або уповноваженого ним органу, керівниками підприємств, установ, організацій та їх заступниками – за розпорядженням вищестоящого в порядку підлеглості органу шляхом відрахування із заробітної плати працівника.

Розпорядження власника або уповноваженого ним органу, або вищестоящого в порядку підлеглості органу має бути зроблено не пізніше двох тижнів з дня виявлення заподіяної працівником шкоди і звернено до виконання не раніше семи днів з дня повідомлення про це працівникові. Якщо працівник не згоден з відрахуванням або його розміром, трудовий спір за його заявою розглядається в порядку, передбаченому законодавством.

У решті випадків покриття шкоди провадиться шляхом подання власником або уповноваженим ним органом позову до районного, районного у місті, міського чи міськрайонного суду. Стягнення з керівників підприємств, установ, організацій та їх заступників матеріальної шкоди в судовому порядку провадиться за позовом вищестоящого в порядку підлеглості органу. Суд при визначенні розміру шкоди, що підлягає покриттю, крім прямої дійсної шкоди, враховує ступінь вини працівника і ту конкретну обставину, за якої шкоду було заподіяно. Коли шкода стала наслідком не лише винної поведінки працівника, але й відсутності умов, що забезпечують збереження матеріальних цінностей, розмір покриття повинен бути відповідно зменшений. Суд може зменшити розмір покриття шкоди, заподіяної працівником, залежно від його майнового стану, за винятком випадків, коли шкода заподіяна злочинними діями працівника, вчиненими з корисливою метою. Для покладення на працівника матеріальної відповідальності за шкоду власник або уповноважений ним орган повинен довести наявність умов, передбачених ст. 130 КЗпП.

Загальною передумовою можливості застосування до порушника землеохоронного законодавства матеріальної відповідальності є положення ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», ст. 56 Закону «Про охорону земель» про те, що застосування заходів дисциплінарної відповідальності не звільняє винних від відшкодування шкоди, заподіяної земельним ресурсам, та ст. 130 КЗпП. Хоча ст. 56 Закону України «Про охорону земель» установлює, що шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства України про охорону земель, підлягає відшкодуванню в повному обсязі, в той же час положеннями ст. 134 КЗпП визначений вичерпний перелік випадків матеріальної відповідальності у повному розмірі шкоди, заподіяної майну підприємства з вини працівника. Проте земельну ділянку не можна ототожнювати з іншим майном підприємства і розглядати лише як майно. Адже земля виконує певні екологічні функції, земельним ресурсам притаманні природні властивості, що робить неможливим відокремити біологічну основу землі. Крім цього, аналізуючи положення чинного земельного законодавства України, зазначимо, що, в першу чергу, земля потрібна для використання за цільовим призначенням як природний ресурс, а не для обігу як інше майно. Вирішуючи питання про притягнення працівника до

того чи іншого виду матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну якісному стану земель, потрібно зважати передусім на положення землеохоронного законодавства, оскільки майновий характер землі не є пріоритетним для неї як об'єкта земельних правовідносин. За трудове правопорушення, яким заподіяна шкода природним ресурсам, має настати лише повна (а не обмежена) матеріальна відповідальність працівника¹. Крім того, у ст. 130 КЗпП України вказано, що у визначенні шкоди, заподіяної працівником під час виконання ним своїх трудових обов'язків, враховується тільки пряма дійсна шкода. Щодо земельних ресурсів під прямою дійсною шкодою слід розуміти, зокрема, зменшення корисних властивостей землі; витрати, пов'язані із застосуванням заходів щодо відновлення якісного стану земель; витрати, які підприємство вимушено було понести з вини свого працівника. В останньому випадку такої відповідальності буде притаманний регресний характер і вона матиме за мету відшкодування підприємству, установі чи організації понесених майнових збитків з вини неправомірних дій їхніх працівників.

У відповідності до ст. 130 КЗпП України, при визначенні розміру збитків на працівника не може бути покладена відповідальність за неодержані підприємством, установою або організацією прибутки, тобто упущена вигода. Таким чином, на відміну від цивільно-правової відповідальності, у разі притягнення працівника до матеріальної відповідальності за вчинене правопорушення на нього не може бути покладено відшкодування не одержаних підприємством доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки внаслідок протиправних дій чи бездіяльності працівника.

9.4. Цивільна відповідальність за аграрні правопорушення

Майнова відповідальність є обов'язком суб'єкта, винного в заподіянні шкоди або збитків, відшкодувати або компенсувати збитки, завдані власнику чи законному володільцю майна. Майнова відповідальність за порушення аграрного й іншого законодавства передбачена в основному нормами, що містяться в ци-

¹ Титова Н. И. Особенности материальной ответственности работников сельскохозяйственных предприятий за ущерб, причиненный природным объектам // Охрана окружающей среды: управление, право. Киев, 1982. С. 55–57.

вільному, земельному й аграрному законодавствах. Вона полягає в повному відшкодуванні заподіяних збитків, у тому числі упущеної вигоди. Аграрне законодавство закріплює різні форми майнової відповідальності. Їх зручніше розрізняти за характером вчиненого правопорушення.

Предметом цивільно-правового регулювання є майнові й особисті немайнові відносини. Але регулювання цивільно-правових відносин вирішує питання організації відносин між суб'єктами цивільного права тільки у разі, якщо реалізація цивільних прав і обов'язків з боку всіх учасників цивільних правовідносин є ідеальною. Якщо відбувається порушення цивільних прав, замість потреби в регулюванні цивільних правовідносин виникає потреба захистити права суб'єктів цивільного права. Відсутність механізму і правових підстав для цивільно-правового захисту усуває можливість стимулювання суб'єктів цивільного права до виконання своїх прав і обов'язків і, відповідно, робить безперспективною ідею цивільно-правового регулювання.

Залежно від змісту цивільного правопорушення застосовуються різні засоби цивільно-правового захисту. Основною метою цивільно-правового захисту є відновлення прав суб'єктів, чії права порушені. Водночас цивільне право допускає такі засоби захисту, призначенням яких є додатковий вплив на правопорушника з метою його покарання і стимулювання до позитивного ставлення до виконання своїх цивільних прав і обов'язків у майбутньому. Різниця в основних цілях різних засобів захисту привела до їх поділу на міри захисту і міри відповідальності¹. Безпосередньо цивільно-правова відповідальність, у тому числі і за аграрні правопорушення, володіє специфічними рисами, що відрізняє цей вид відповідальності від інших видів юридичної відповідальності:

- 1) її майновий характер;
- 2) це відповідальність правопорушника перед потерпілим;
- 3) межі цивільно-правової відповідальності зумовлені її компенсаційним характером;
- 4) перевищення розміру відповідальності у порівнянні з розміром заподіяної шкоди або збитків;
- 5) рівних за обсягом мір відповідальності за однотипні правопорушення;

¹ Цивільне право України: Академічний курс: підручник: у 2 т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. Вид. 2-ге, допов. і перероб. Київ: Ін Юре, 2006. С. 93.

б) державний і суспільний осуд порушника за порушення норм;

7) державний примус.

Особливостями цивільно-правової відповідальності є те, що вона може покладати на правопорушника поряд із застосуванням заходів дисциплінарного, адміністративного і кримінального впливу.

Сучасні дослідження визнають за цивільно-правовою відповідальністю три функції: превентивну (виховно-запобіжну), репресивну (каральну) і компенсаційну. Оскільки цивільно-правова відповідальність застосовується, передусім, у сфері майнових відносин, компенсаційна функція є в ній провідною.

Компенсаційна функція цивільно-правової відповідальності є важливою захисною функцією, що міститься у межах охоронної функції права, яка є достатньо широкою. Від самої охоронної функції компенсаційна функція відрізняється за способом впливу на поведінку людей і формами реалізації права. Якщо охоронна функція здійснюється шляхом додержання суб'єктами правил поведінки, визначених у нормах права, то функція захисту здійснюється тоді, коли необхідно виконати правову вимогу суб'єктами, які її порушили. Іноді таку функцію права називають відновлювальною, оскільки в її межах здійснюється відновлення майнового та немайнового стану сторін, існуючого до вчинення правопорушення. Під відновленням зазвичай розуміють приведення майнового та немайнового стану суб'єктів правовідносин, яке існувало до правопорушення¹. Ефективність цивільно-правової відповідальності залежить передусім від її застосування, реалізації до конкретних осіб, винних у вчиненні цивільного правопорушення. Проте, керуючись принципом диспозитивності, властивим як цивільному праву в цілому, так і окремим його інститутам, зокрема інституту відповідальності, потерпіла сторона сама вирішує, застосовувати чи не застосовувати міри відповідальності до правопорушника. Іншими словами, застосування майнових або немайнових санкцій, у тому числі відповідальності, за чинним законодавством є правом, а не обов'язком суб'єктів цивільних правовідносин. Це стосується і юридичних осіб, які самостійно вирішують питання щодо здійснення належних їм

¹ Краснова М. В. Компенсація шкоди за екологічним законодавством України (теоретико-правові аспекти): монографія. Київ: Київ. ун-т, 2008. С. 34.

прав¹. За порушення земельного законодавства, пов'язаного з спричиненням шкоди землям, які охороняються законодавством, правам та інтересам власників землі, землекористувачів, орендаторів, юридичним особам і громадянам, також застосовуються заходи цивільно-правової відповідальності. Так як земля виконує в сільському господарстві роль основного засобу виробництва, тому слушно вести мову насамперед про цивільну відповідальність за порушення земельних прав або невиконання земельних обов'язків.

Цивільно-правова відповідальність за порушення у сфері використання, відтворення та охорони земель представляє собою обов'язок правопорушника зазнавати несприятливі наслідки майнового характеру, які встановлюються у санкціях правових норм або договорі та застосовуються у цивільно-процесуальній формі.

Згідно зі ст. 156 ЗКУ власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні внаслідок:

1) вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісгосподарським виробництвом;

2) тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для інших видів використання;

3) встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок;

4) погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників;

5) приведення сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників у непридатний для використання стан;

6) неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки.

Стаття стосується відшкодування збитків як при вчиненні правопорушень, так і при вчиненні деяких правомірних дій, котрі можуть спричинити збитки. Збитки, заподіяні неправомірними діями, відшкодовуються незалежно від того чи підпадають вони під положення даної норми, на підставі загальних положень цивільного (ст. ст. 1166–1194 ЦКУ) та господарського (ст. ст. 224–229 ГКУ) законодавства. Збитки ж, заподіяні право-

¹ Цивільне право України: підручник: у 2 кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довчерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ: Юрінком Інтер, 2005. С. 712–713.

мірними діями, за загальним правилом ч. 4 ст. 1166 ЦКУ, відшкодовуються лише у випадках, передбачених законом. Дана норма якраз і передбачає деякі такі випадки в ч. 1, 2, 6 ст. 156 ЗКУ.

Збитками відповідно до ст. 22 ЦКУ вважаються втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода). Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі.

Стаття 181 ЦКУ відносить земельні ділянки до нерухомого майна, однак з цим складно погодитись, виходячи із особливостей землі як складової природи. Ще на спеціальній сесії ООН у 1976 році відзначалось, що земля внаслідок своєї унікальної природи і незамінності в житті людини не може використовуватися як звичайне майно, бути об'єктом, не захищеним від ринку. Відтак відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам має певні особливості, пов'язані насамперед з тим, що земля, в першу чергу, є специфічною природною складовою. Вважаємо, що підставою відповідальності у випадку порушення земельного законодавства є не порушення права конкретної особи, а заподіяння майнової шкоди земельним ресурсам. А отже, забруднення земель хімічними та радіоактивними речовинами, виробничими та побутовими відходами, стічними водами, засмічення земель, погіршення якості ґрунтового покриву тощо, як земельні правопорушення, мають специфічний характер, який обумовлює те, що підставою відповідальності в даних випадках здебільшого є земельні правопорушення¹. Крім цього, враховуючи положення ст. 1166 ЦКУ, ст. 156 ЗКУ, роз'яснення п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року № 7 «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ», констатуємо, що заподіяна власникам землі і землекористувачам шкода відшкодовується у повному обсязі, включаючи неoderжані доходи за час тимчасового невикористання земельної ділянки.

¹ Оверковська Т. К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2008. С. 158.

Разом з тим застосування заходів дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності не звільняє винних від компенсації шкоди, забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів (наприклад, цивільний позов у кримінальному процесі). Шкода, завдана у результаті земельного правопорушення, за загальним правилом відшкодовується добровільно або за рішенням суду чи господарського суду.

Умовами, необхідними для відшкодування збитків, є наявність шкоди, протиправні дії правопорушника, причинний зв'язок між протиправною дією і шкодою та вина правопорушника.

З урахуванням обставин справи суд за вибором потерпілого може зобов'язати особу відшкодувати її в натурі (відновлення межових знаків) або відшкодувати завдані збитки у повному обсязі (ст. 1192 ЦКУ).

Відшкодування шкоди в натурі стосовно землі виражається у відновленні попереднього стану земельної ділянки, а саме у відновленні сприятливого фізичного стану її поверхні або у відновленні якості ґрунтів.

Земельні ділянки можуть приводитися у придатний стан безпосередньо правопорушником або за його рахунок.

На практиці відшкодування в натурі відбувається в досить обмежених випадках, коли погіршення якості ґрунту порівняно мале і попередня якість може бути відновлена за короткий строк. У разі незаконної зміни рельєфу земельної ділянки відновлення попереднього стану земельної ділянки здійснюється за рахунок особи, яка незаконно змінила рельєф. Якщо псування земельної ділянки виявилось у захарашенні її сміттям, то відновлення її попереднього стану може полягати в усуненні цих недоліків. Якщо в результаті протиправних дій порушника відбулося надмірне підкислення ґрунту, то від правопорушника можна вимагати проведення вапнування ґрунту або проведення інших необхідних заходів. Однак не можна вимагати відшкодування шкоди шляхом відновлення ґрунту, якщо він повністю зруйнований, видалений з поверхні землі.

При вирішенні питання про межі можливого реального відшкодування майнової шкоди шляхом відновлення попереднього стану землі слід приймати до уваги здатність правопорушника для цих заходів. Якщо по вині будь-якої юридичної особи захарашена земельна ділянка, то на цю юридичну особу, як пра-

вило, можна покласти обов'язки очистити земельну ділянку від сміття, бо такі роботи в силах здійснити будь-яка юридична особа. Однак не кожне підприємство, організація, установа, господарські товариства здатні та мають право проводити меліоративні роботи. У таких випадках, замість відшкодування шкоди в натурі, правопорушник зобов'язаний відшкодувати збитки у повному обсязі.

Професор Н. І. Титова вказує, що екологічні (в тому числі земельні) збитки є особливими. Вони не обмежуються сумою реальних збитків, в них завжди переважає упущена вигода, яка у десятки разів перевищує реальні збитки. І найголовніше: земельні збитки завдаються не лише власнику, а, що надзвичайно важливо, всьому суспільству. Наприклад, радіоактивне або інше забруднення ґрунтів призводить до вирощування токсично забрудненої сільськогосподарської продукції, що, у свою чергу, завдає шкоди здоров'ю людей. Така шкода, на відміну від цивільної, може виявити себе не одразу, а через багато років¹.

Відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам здійснюють органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, які використовують земельні ділянки, а також органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, діяльність яких обмежує права власників і землекористувачів або погіршує якість земель, розташованих у зоні їх впливу, в тому числі внаслідок хімічного і радіоактивного забруднення території, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами і стічними водами.

Як коментують А. М. Мірошніченко та Р. І. Марусенко, дана норма самостійного правового значення не має, оскільки в казуїстичній формі відтворює загальне правило цивільного законодавства – шкода (збитки) підлягає відшкодуванню «особою, яка її завдала» (ч. 1 ст. 1166 ЦКУ)².

Особливості цивільно-правової відповідальності у сфері охорони земель від забруднення та псування простежуються в необхідності застосування спеціальних методів обчислення розміру шкоди, завданої земельним ресурсам. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 року № 963 затвер-

¹ Титова Н. І. Землі як об'єкт правового регулювання // Право України. 1998. № 4. С. 13.

² Мірошніченко А. М., Марусенко Р. І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. Київ: Правова єдність, 2009. С. 355.

джена Методика визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу. Ця Методика спрямована на визначення розміру шкоди, заподіяної державі, територіальним громадам, юридичним та фізичним особам, на всіх категоріях земель внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу. Методикою визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства, затвердженою наказом Мінекобезпеки України від 27 жовтня 1997 року (в редакції наказу Мінприроди від 4 квітня 2007 року № 149), встановлюється порядок розрахунку розмірів відшкодування шкоди, заподіяної державі юридичними особами та громадянами в процесі їхньої діяльності через забруднення земель хімічними речовинами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, який поширюється на всі землі незалежно від форм їх власності.

В умовах переходу аграрного сектора економіки на засади приватної власності у розрахунку розмірів відшкодування шкоди мають бути враховані не тільки дії, що заподіяні державі, а насамперед землевласникам і землекористувачам юридичним особам та громадянам унаслідок їхньої діяльності через забруднення та засмічення земель. Своєю чергою, землевласник і землекористувач за завдану шкоду землям повинен відшкодувати збитки, завдані у процесі їхньої діяльності через забруднення і засмічення земель. Так як предметом аграрного права є сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері виробництва продуктів харчування, продовольства і сировини рослинного і тваринного походження, то завдання та предмет правового регулювання цієї системи правових норм доцільно розглядати як комплексний інститут аграрного та екологічного права¹. Забезпечення екологічної безпеки у процесі сільськогосподарського виробництва визначено у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища». У ст. 40 цього Закону містяться вимоги забезпечення раціонального і еко-

¹ Бакай І. М. Правове питання забезпечення виробництва екологічно чистої (безпечної) продукції в АПК // Право України. 1998. № 1. С. 87.

логічного використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій, здійснення заходів щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів, негативному впливові на стан довкілля; застосування біологічних, хімічних та інших методів поліпшення якості природних ресурсів, які забезпечують охорону навколишнього природного середовища і безпеку здоров'я населення, збереження об'єктів природно-заповідного фонду.

Обов'язки землевласників і землекористувачів щодо ефективного використання землі, запобігання погіршенню її екологічного стану внаслідок господарської діяльності визначені законами України: «Про особисте селянське господарство» та «Про фермерське господарство». Вони визначають загальні засади забезпечення екологічної безпеки у сільськогосподарському виробництві. Норми визначення, норми завдання, установчі норми є основою цих законодавчих актів. Вони не чинять прямої регулятивної дії. Вони можуть впливати лише тоді, коли механізми їх реалізації визначені в нормативно-правових актах спеціального призначення. Такими є прийняті відповідно законодавчі акти про екологічну експертизу, пестициди і агрохімікати, плату за землю тощо. Однак процес законотворення у сфері охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки в сільськогосподарському виробництві незавершений.

Варто зауважити, що вжиття заходів цивільно-правової відповідальності за порушення вимог земельного законодавства пов'язане з низкою труднощів. Однією з основних проблем є нездатність порушників повністю відшкодувати завдані збитки із-за відсутності необхідних грошових коштів, особливо коли мова йде про сільськогосподарських товаровиробників в сучасних умовах фінансової кризи¹. Отже, без ефективного застосування юридичної відповідальності взагалі, а цивільно-правової зокрема у сфері охорони земель навіть досконале законодавство залишиться недостатньо дієвим.

¹ Берlach А. Проблеми юридичної відповідальності за нераціональне використання землі в сільському господарстві України // Економіка. Фінанси. Право. 2000. № 8. С. 22.

9.5. Адміністративна відповідальність за порушення аграрного законодавства

Адміністративна відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності. Зазначимо, що в суспільному житті цей вид відповідальності є найчастіше вживаним. У відсотковому відношенні, порівняно з кримінальною та цивільно-правовою відповідальністю, адміністративну відповідальність застосовують у державі найчастіше. Щороку фіксують декілька мільйонів випадків притягнення до адміністративної відповідальності. Це пов'язано як із широтою регульованого сектора норм адміністративного права, так і з відносною простотою притягнення до відповідальності та накладання адміністративних стягнень¹. Адміністративній відповідальності, як і кримінальній, цивільній, матеріальній та дисциплінарній, притаманні такі загальні ознаки: вона є видом державного примусу; настає на підставі правових норм; настає за порушення правових норм; характеризується юрисдикційними актами компетентних державних органів або посадових осіб². Водночас адміністративна відповідальність характеризується тим, що нормативною підставою її настання є КпАП як основний законодавчий акт щодо адміністративної відповідальності та інші кодекси: Митний, Повітряний.

Суть адміністративної відповідальності полягає в тому, що винного у порушенні норми права карає влада повноваженого органу державного управління. Серед характерних особливостей адміністративної відповідальності виділяють такі:

- адміністративну відповідальність застосовують за правопорушення, які не мають високого ступеня суспільної небезпеки;
- відповідальність за адміністративним правом завжди є наслідком протиправних дій (бездіяльності) посадової або фізичної особи;
- адміністративна відповідальність зазвичай настає внаслідок правопорушень у сфері загальнодержавних, а не приватно-правових інтересів³. Основою адміністративної відповідальності є адміністративний вчинок; по-друге, за такий вчинок застосовують адміністративні стягнення (санкції); по-третє, вживають

¹ Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Київ: Атіка, 2009. С. 227.

² Ківалов С. В. Адміністративне право України: підручник / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Юрид. літ., 2003. С. 216.

³ Агапов А. Б. Административная ответственность: учебник. Москва: Статут, 2000. С. 10.

адміністративно-правові санкції переважно органи державного управління і суспільні організації у позасудовому порядку¹.

Адміністративна відповідальність – це відповідальність перед державою, що має державно-правовий характер і настає незалежно від волі окремих індивідуумів. Її застосовують з метою попередження правопорушників, виховання населення в дусі поваги до закону, запобігання порушенням правових норм, відновлення порушеної законності.

В юридичній науці є різноманітні визначення адміністративної відповідальності. Одні автори розглядають її як реалізацію адміністративно-правових санкцій, застосування стягнень, інші – як один із видів адміністративного примусу, ще інші – як особливе положення правопорушника, деякі – як відповідальність перед державою². Чинне законодавство не містить положення, яке б дозволяло оперувати також і законодавчим визначенням адміністративної відповідальності. Згідно зі ст. 92 Конституції України, винятково законами України визначається відповідальність за адміністративне правопорушення.

Фактичною підставою адміністративної відповідальності є адміністративний проступок, визначення якого закріплено в ст. 9 КпАП України. Згідно з цією статтею, адміністративний проступок – це протиправне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яке законом передбачена адміністративна відповідальність. Наголосимо, що чинний Кодекс ототожнює поняття «адміністративне правопорушення» і «адміністративний проступок», що є неправильно, оскільки адміністративне правопорушення за своєю сутністю є ширшим, ніж адміністративний проступок, оскільки охоплює всі протиправні дії у сфері державного управління. Адміністративний проступок містить тільки ті протиправні дії, за які настає кримінальна відповідальність.

Базуючись на загальному понятті «адміністративне правопорушення», визначимо адміністративне правопорушення у сфері аграрних відносин як протиправне діяння (дія або бездіяльність) фізичної або посадової особи, яке порушує визначений

¹ Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды / Ю. С. Шемшученко, В. Л. Мунтян, Б. Г. Розовский. Київ: Наук. думка, 1978. С. 42.

² Сухова Е. А. Ответственность за правонарушения в области охраны и использования земель: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Саратов, 2005. С. 88.

правопорядок у сфері аграрних відносин і за яке законом передбачена адміністративна відповідальність.

До винних осіб, згідно зі ст. 24 КУпАП, можуть застосовуватися такі види адміністративних стягнень: попередження; штраф; штрафні бали; оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскація: предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права, наданого даному громадянинуві (права керування транспортними засобами, права полювання); позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; адміністративний арешт; арешт з утриманням на гауптвахті. Законами України можуть бути встановлені й інші, крім зазначених у цій статті, види адміністративних стягнень. Основним видом адміністративних стягнень за порушення аграрного законодавства є адміністративний штраф, що накладається в установленому порядку на громадян і посадових осіб.

Адміністративна відповідальність за правопорушення у сільському господарстві передбачена КУпАП, зокрема за: псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель (ст. 52); порушення законодавства про захист рослин (ст. 83-1); потрапу посівів, зіпсуття або знищення зібраного врожаю сільськогосподарських культур, пошкодження насаджень колективних сільськогосподарських підприємств, інших державних і громадських чи фермерських господарств (ст. 104); порушення порядку та умов ведення насінництва та розсадництва (ст. 104-1); порушення вимог щодо виконання фітосанітарних заходів (ст. 105); ввезення в Україну, вивезення з України, транзит через її територію, вивезення з карантинних зон або ввезення до них об'єктів регулювання, які не пройшли фітосанітарного контролю (ст. 106); нежиття заходів щодо забезпечення охорони посівів снотворного маку чи конопель, місць їх зберігання та переробки (ст. 106-1); незаконний посів або незаконне вирощування снотворного маку чи конопель (ст. 106-2); порушення правил щодо карантину тварин та інших ветеринарно-санітарних вимог (ст. 107); порушення законодавства про племінну справу у тваринництві (ст. 107-1); порушення вимог законодавства про ідентифікацію та реєстрацію тварин (ст. 107-2); грубе порушення механізато-

рами правил технічної експлуатації сільськогосподарських машин і техніки безпеки (ст. 108).

Беручи до уваги специфіку адміністративної відповідальності, об'єкт адміністративної провини в галузі землекористування і охорони ґрунтів можна визначити як регульовані законодавством суспільні відносини з охорони земельних ресурсів і раціонального їх використання за посягання, на які передбачено застосування адміністративних санкцій.

З об'єктом адміністративної провини тісно пов'язаний його предмет. За предметною ознакою в юридичній літературі розроблено класифікацію адміністративної провини в галузі землекористування і охорони ґрунтів. Зокрема, в галузі землекористування і охорони ґрунтів об'єктом адміністративної провини є суспільні відносини, що виникають через псування сільськогосподарських земель, забруднення їх виробничими та іншими відходами і стічними водами, безгосподарне використання, невиконання обов'язкових заходів з поліпшення земель і охорони ґрунтів від вітрової і водної ерозії та інших процесів, що погіршують стан ґрунтів, невиконання санітарних правил їхньої охорони¹.

Говорячи про відповідальність за порушення земельного законодавства, О. Л. Дубовик називає адміністративну відповідальність традиційним стабільним правовим інститутом. Однак ускладнення правового регулювання охорони земель і землекористування, погіршення стану ґрунтів та інші обставини спричинили ситуацію, що потрібно оновлювати законодавство про адміністративну відповідальність за земельні правопорушення відповідно до земельного законодавства загалом, а також облік поширення і небезпеки деяких видів поведінки, які раніше не належали до норм в адміністративному порядку².

За ст. ст. 53, 53-2 і 54 КУпАП до правопорушень можна зачислити порушення правил використання земель (використання земель не за цільовим призначенням, невиконання природоохоронного режиму використання земель, розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, які негативно впливають на стан земель, неправильна експлуатація, знищення або пошкодження протиерозійних гідротехнічних споруд, захисних лісонасаджень); перекручення або приховування даних дер-

¹ Каракаш І. І. Право поділеної власності на природні ресурси у законодавстві України // Право України. 2001. № 3. С. 82.

² Дубовик О. Л. Экологическое право: учебник. Москва, 2011. С. 401.

жавного земельного кадастру (перекручення даних державного земельного кадастру, а також приховування інформації про стан земель, розміри, кількість земельних ділянок, наявність земель запасу або резервного фонду); порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель або неприведення їх у стан, придатний для використання за призначенням (порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням, непроведення рекультивациі порушених земель).

Залежно від тривалості дії або бездіяльності всі адміністративні провину класифікують як разові і тривалі¹. Разові адміністративні провину – заплановані викиди газів, речовин, забруднених вод – є короточасними. Складнішими за своєю юридичною природою є тривалі провину. Тривалі провину пов'язані із забрудненням деякими підприємствами ґрунтів і вод виробничими та іншими відходами, неочищеними стічними водами, хімічними і радіоактивними речовинами, що тривають інколи роками².

Адміністративно-правові санкції є не лише мірою покарання, але й мірою запобігання й припинення правопорушень.

Незалежно від виду відповідальності, за яку притягнуто правопорушника вимог законодавства про охорону земель сільськогосподарського призначення і ґрунтів, він повинен відшкодувати заподіяну шкоду. Ці відшкодування висвітлені в ст. ст. 162–164 ЗК. Те, що спеціальних норм про порядок відшкодування, зумовленого псуванням землі і ґрунтів, немає, не повинно перешкоджати його притягненню згідно із загальними положеннями цивільного законодавства щодо обов'язків, які виникли з причини шкоди.

¹ Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды / Ю. С. Шемшученко, В. Л. Мунтян, Б. Г. Розовский. Киев: Наук. думка, 1978. С. 42.

² Гавриш Н. С. Правова охорона ґрунтів в Україні. Одеса, 2008. С. 85.

9.6. Кримінальна відповідальність за злочини в галузі сільського господарства

В Україні правове регулювання кримінальної відповідальності у сфері охорони земель піддавалось найбільш суттєвим змінам у ході кримінально-правової реформи. Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України. Чинний ККУ передбачає низку «земельно-правових» складів злочину, які вміщено у розділі VIII кодексу «Злочини проти довкілля».

За своїм безпосереднім об'єктом усі злочини проти довкілля можуть бути поділені на: 1) злочини проти екологічної безпеки (ст. ст. 236– 238 і 253 ККУ); 2) злочини у сфері землекористування, охорони надр, атмосферного повітря (ст. ст. 239, 239-1, 239-2, 240, 241 і 254 ККУ); 3) злочини у сфері охорони водних ресурсів (ст. ст. 242– 244 ККУ); 4) злочини у сфері лісокористування, захисту рослинного і тваринного світу (ст. ст. 245– 247, 249– 252 ККУ).

В останні роки в Україні масовим явищем стали порушення земельного законодавства, особливе місце серед яких посідає самовільне зайняття земель та самовільне будівництво (ст. 197-1). Порушення земельного законодавства за своєю суспільною небезпечністю утворює склад злочину. Однак система земельних злочинів на законодавчому рівні відсутня, оскільки розміщення в межах одного розділу ККУ всіх видів злочинів об'єктивно неможливе через суттєві відмінності в об'єктах злочинів, зумовлених різноманітністю змісту земельних відносин.

З прийняттям КК вперше в історії вітчизняного законодавства була введена ст. 239 «Забруднення і псування земель». Складність конструкції складу злочину, передбаченого ст. 239 ККУ, міждисциплінарний характер понять і категорії, які використовуються у цій сфері, породжують трудність його розуміння і, як наслідок, нечасте притягнення до кримінальної відповідальності. Отож норма кримінального закону про відповідальність за забруднення або псування земель практично не діє. Фахівці у сфері кримінального права вказують на незначну кількість порушених кримінальних справ за екологічні злочини, а також ще меншу кількість притягнених до відповідальності осіб за їх вчинення.

Потім ККУ доповнено ст. 239-1 «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель» згідно із Законом від 5 листопада 2009 року № 1708-VI. Тим самим законодавець намагався заповнити суттєву прогалину у кримінальному законодавстві, поставивши під захист найважливіший компонент довкілля – землі (в т. ч. ґрунти), що є найціннішим національним багатством¹. Ґрунти за своїми властивостями є, по суті, невідновним природним ресурсом. Для відновлення 1 см² ґрунту необхідно, залежно від природно-кліматичних умов, від декількох до декількох тисяч років. З цього випливає, що суспільну небезпечність наслідків вчинення такого кримінального правопорушення важко переоцінити. Крім того, у ст. 168 ЗКУ закріплено, що ґрунти земельних ділянок є об'єктом особливої охорони.

Законодавець в процесі криміналізації певних суспільно небезпечних діянь допускає помилки у формулюванні ознак складів злочинів. Так, ч. 3 ст. 239-1 ККУ передбачає відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, якщо це створило небезпеку для життя і здоров'я людей чи для довкілля, якщо воно вчинено шляхом підпалу, вибуху. Скоїти даний злочин неможливо, тому що незаконно заволодіти, протиправно вилучити ґрунтовий покрив земель, шляхом підпалу або вибуху втілити у життя неможливо. Тому дані особливо кваліфікуючі ознаки ч. 3 ст. 239-1 ККУ мають бути вилучені із диспозиції статті.

Розглядаючи порушення правил, установлених для боротьби зі шкідниками і хворобами рослин, та інших вимог законодавства про захист рослин, що спричинило тяжкі наслідки, слід зазначити, що диспозиція ст. 247 ККУ має бланкетний характер. Для притягнення особи до відповідальності слід встановити, які конкретно правила нею було порушено та яким нормативним актом ці правила встановлено. Такими, зокрема, є закони «Про захист рослин», «Про пестициди та агрохімікати» тощо. Здебільшого порушення законодавства про захист рослин здійснюється шляхом невжиття заходів, спрямованих на знищення шкідників та збудників рослин; невжиття заходів по утилізації та знищенню сільськогосподарської сировини, яка не відповідає встановленим вимогам щодо вмісту пестицидів і агрохімікатів.

¹ Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти: монографія. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 318.

У ст. 252 ККУ передбачено покарання за умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду.

Безгосподарне використання земель, якщо це спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту, полягає у тому, що винна особа, якою, зокрема, може бути спеціаліст, що працює на сільськогосподарському підприємстві, не виконує або неналежним чином виконує покладений на неї обов'язок захищати землі від шкідливого впливу (ст. 254 ККУ) Виведення земель з сільськогосподарського обороту означає припинення їх використання за цільовим призначенням на певний час.

Розглядаючи питання притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідно зазначити, що об'єктами злочинів у сфері сільськогосподарського товаровиробництва можуть виступати: 1) трудові права громадян; 2) майно, речі, майнові об'єкти; 3) встановлені правила здійснення господарської діяльності; 4) довкілля, насамперед земля як основа товарного сільськогосподарського виробництва; 5) безпека виробництва, а також безпека руху та експлуатації транспортних засобів; 6) служба діяльність.

За ці злочини на винних осіб може накладатися мінімальний штраф до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 247 ККУ), максимальний штраф у розмірі до 250 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 202 ККУ). Максимальна межа покарання встановлюється через позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, яка визначається ст. 236 ККУ.

Винні громадяни та посадові особи залежно від характеру злочину за порушення аграрного законодавства і суспільної безпеки караються позбавленням волі, штрафом та додатковими покараннями у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, а також конфіскацією знарядь і засобів злочину та всього незаконно добутого.

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

10.1. Поняття і правові ознаки фермерського господарства

Фермерське господарство вже багато років не перестає залишатися однією з перспективних організаційно-правових форм ведення сільського господарства, яка сприяє самостійності й зацікавленості виробника в кінцевих результатах роботи. Започаткування фермерства в Україні було пов'язане з виникненням інституту приватної власності на землю, а відтак зміною юридичної природи майнових відносин на селі. Сьогодні, попри загальну тенденцію щодо скорочення кількості фермерських господарств, питання розвитку та організації цієї форми господарювання не втрачає актуальності для нашої держави. Позаяк, спираючись на світовий досвід, можна стверджувати, що малий та середній агровиробники є основою аграрного сектора економіки будь-якої держави. Саме ці виробники сільськогосподарської продукції є основою продовольчої безпеки держави. Разом з тим завдяки фермерському господарству вирішується проблема зайнятості населення в сільській місцевості, оскільки дані суб'єкти господарювання є одними з основних роботодавців на селі.

За даними Державної служби статистики України, станом на 1 листопада 2015 року кількість діючих фермерських господарств становила 38 850 одиниць. Площа сільськогосподарських угідь у їхньому користуванні – 4391,9 тис. га, або 22 % від загального землекористування сільськогосподарськими підприємствами.

Протягом 2010–2015 років загальна чисельність зареєстрованих фермерських господарств зменшилась на 2,6 тис. од., або на 7,3 %.

Із загальної кількості 31 637 фермерських господарств, або 81 % мають в обробітку земельні ділянки площею до 500 гектарів.

Водночас існує певна кількість і достатньо великих фермерських господарств, що обробляють від 1 тис. га і більше. Чисельність таких фермерських господарств в Україні наразі становить 851 одиниць. Їх загальна площа землекористування становить 1,7 млн га, або майже 39 % від загальної площі сільськогосподарських угідь, які перебувають у користуванні фермерських господарств.

Разом з цим 5257 фермерських господарств звітують про відсутність сільськогосподарських угідь.

В загальній структурі валового виробництва продукції рослинництва в 2015 році вони займали 10,4 %, тваринництва – 1,9 %.

В загальній структурі виробництва валової продукції сільського господарства частка фермерських господарств залишається незначною – на рівні 6–8 % на рік. Виробництво валової продукції фермерськими господарствами у 2015 році склало 18,9 млрд грн, або 7,9 %. При цьому основний обсяг власної сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами генерується в галузі рослинництва – понад 90 %.

Частка поголів'я великої рогатої худоби, що утримується у фермерських господарствах, складає трохи більше 2 відсотків від загального обсягу, частка господарств, які займаються виробництвом молока складає майже 2 відсотки від загального обсягу виробленого молока в Україні.

Закон України від 19 червня 2003 року «Про фермерське господарство» дає визначення поняття «фермерське господарство» (ФГ). Згідно зі ст. 1 цього закону, **фермерське господарство** є формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону. Фермерське господарство може бути створене одним громадянином України або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї, відповідно до закону. Фермерське господарство має найменування та може мати печатки.

Фермерське господарство підлягає державній реєстрації як юридична особа або фізична особа – підприємець (ФОП). Фермерське господарство, зареєстроване як юридична особа, діє на основі статуту.

Згідно з ч. 5 ст. 1 вказаного закону, фермерське господарство, зареєстроване як юридична особа, має статус сімейного фермерського господарства за умови, що в його підприємницькій діяльності використовується праця членів такого господарства, якими є виключно члени однієї сім'ї відповідно до ст. 3 Сімейного кодексу України.

Фермерське господарство без статусу юридичної особи організовується на основі діяльності ФОП і має статус сімейного фермерського господарства, за умови використання праці членів такого господарства, якими є виключно ФОП та члени її сім'ї відповідно до статті 3 Сімейного кодексу України.

Аналіз вищезазначених положень закону дає змогу виокремити **чотири форми фермерського господарства**, а саме: ФГ – юридична особа, сімейне ФГ – юридична особа, ФГ – фізична особа – підприємець, сімейне ФГ – фізична особа – підприємець.

У світі вже давно зрозуміли роль і значення сім'ї у сільському господарстві: із понад 570 мільйонів ферм понад 500 мільйонів належать саме сім'ям. На сімейні ферми припадає не менше як 56 % виробленої сільгосппродукції. Такі господарства обробляють значну частку сільгоспземель у світі: 83 % – у Північній і Центральній Америці, 68 % – у Європі, 85 % – в Азії, 62 % – в Африці. І тільки у Південній Америці ця частка становить 18 %. Чи не тому цю частину світу називають зосередженням усіляких протиріч у всіх сферах життя суспільства.

Сімейні фермерські господарства досягають високого рівня продуктивності на оброблюваній ними землі. Наприклад, за інформацією FAO, у Бразилії сімейні фермерські господарства обробляють менше ніж 25 % усіх сільськогосподарських земель, але до того ж виробляють близько 40 % основних сільгоспкультур. У США сімейні фермерські господарства обробляють 78 % сільгоспугідь країни, виробляючи 84 % усієї сільгосппродукції на суму 230 млрд доларів.

Фермерське господарство самостійно визначає напрями своєї діяльності, спеціалізацію, організує виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію, на власний розсуд та ризик підбирає партнерів з економічних зв'язків у всіх

сферах діяльності, у тому числі іноземних. Фермерське господарство має право вступати в договірні відносини з будь-якими юридичними або фізичними особами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Держава гарантує додержання і захист майнових та інших прав і законних інтересів фермерського господарства, забезпечує пільгові умови для кредитування, оподаткування, страхування, матеріально-технічного забезпечення останнього в період його становлення. Втручання в господарську або іншу діяльність господарства з боку державних або інших органів, а також посадових осіб не допускається. Збитки, завдані господарству неправомірним втручанням в його діяльність, підлягають відшкодуванню відповідно до закону. Спори про відшкодування збитків вирішуються судом.

Фермерське господарство є рівноправним учасником аграрного ринку.

Фермерські господарства разом з іншими сільськогосподарськими товаровиробниками мають право створювати обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи, кооперативні банки, спілки, інші об'єднання, а також бути засновниками (учасниками) господарських товариств.

На жаль, у Податковому кодексі відсутні положення, згідно з якими фізична особа – підприємець може бути сільськогосподарським товаровиробником та використовувати спеціальний режим оподаткування¹.

На основі аналізу правового статусу фермерського господарства можна виокремити такі **притаманні йому ознаки**: фермерське господарство складається з трьох компонентів – майнового комплексу, земельної ділянки та громадян, які виявили бажання здійснювати товарне сільськогосподарське виробництво; воно підлягає державній реєстрації як юридична особа або фізична особа – підприємець; воно є суб'єктом підприємницької діяльності у сфері товарного сільськогосподарського виробництва, тобто діє на аграрному ринку з метою отримання прибутку.

¹ Годованюк А. Й. Зміни до Закону про фермерське господарство: передумови впровадження // Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20 трав. 2016 р.): у 2 т. / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса, 2016. Т. 1. С. 545.

10.2. Порядок створення фермерського господарства

Право на створення фермерського господарства має кожний дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку та виявив бажання створити фермерське господарство.

Передумовою створення фермерського господарства, зокрема й сімейного, є набуття громадянином України або кількома громадянами України, які виявили бажання створити ФГ, права власності або користування земельною ділянкою. В чинному законодавстві відсутній граничний строк створення фермерського господарства після набуття громадянином земельної ділянки. Законодавчо закріплено, що ФГ підлягає державній реєстрації у порядку, встановленому законом для державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, за умови набуття громадянином України або кількома громадянами України, які виявили бажання створити фермерське господарство, права власності або користування земельною ділянкою.

Державна реєстрація ФГ здійснюється згідно із Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань».

Для державної реєстрації ФГ (як з, так і без статусу сімейного) треба підготувати такі документи: а) заяву на реєстрацію (за установленною формою); б) статут; в) протокол про створення й реєстрацію присутніх осіб; г) документ, що посвідчує право власності, оренди земельної ділянки або ділянок; д) документ, що посвідчує ступінь спорідненості або факт належності до однієї сім'ї, родини.

Для державної реєстрації ФГ без статусу юридичної особи, що працюватиме у формі ФОПа, слід підготувати такі документи: а) заяву на реєстрацію (за установленною формою); б) договір про створення сімейного фермерського господарства; в) протокол про створення й реєстрацію присутніх осіб; г) документ, що посвідчує право власності, оренди земельної ділянки або ділянок; д) документ, що посвідчує ступінь спорідненості або факт належності до однієї сім'ї, родини.

Згідно з ч. 1 ст. 3 закону, членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їхні батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення фермерського господарства, визнають і дотримуються положень статуту фермерського господарства. Окремо закон вказує, що до членів сім'ї та родичів голови фермерського

господарства відносяться дружина (чоловік), батьки, діти, баба, дід, прабаба, прадід, внуки, правнуки, мачуха, вітчим, падчерка, пасинок, рідні та двоюрідні брати та сестри, дядько, тітка, племінники як голови фермерського господарства, так і його дружини (її чоловіка), а також особи, які перебувають у родинних стосунках першого ступеня споріднення з усіма вищезазначеними членами сім'ї та родичами (батьки такої особи та батьки чоловіка або дружини, її чоловік або дружина, діти як такої особи, так і її чоловіка або дружини, у тому числі усиновлені ними діти).

Що стосується членства у сімейному ФГ – юридичній особі, то згідно з ч. 5 ст. 1 закону членами такого господарства є виключно члени однієї сім'ї відповідно до ст. 3 Сімейного кодексу України. Однак у ст. 3 Сімейного кодексу відсутній чіткий перелік осіб, які вважаються членами сім'ї. Так, згідно з ч. 2–4 ст. 3 СК України, «сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Права члена сім'ї має одинока особа. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом, і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства». Разом з тим Закон України «Про фермерське господарство» вже містить перелік осіб, які можуть бути членами фермерського господарства, і цей перелік включає не лише членів сім'ї, а й родичів.

Зі змісту ч. 3 ст. 3 СК України випливає, що створити сімейне ФГ зі статусом юридичної особи може одинока особа, яка має статус сім'ї.

Сімейне ФГ зі статусом юридичної особи країни можуть створити особи, не пов'язані родинними стосунками, позаяк (згідно з ч. 4 ст. 3 СК України) підставами створення сім'ї є «інші підстави, не заборонені законом та такі, що не суперечать моральним засадам суспільства», що, як відомо, є оціночним поняттям. Трактуння спільного побуту (ознака сім'ї згідно з ч. 2 ст. 3 СК України) як ознаки, що може мати різноманітні види свого прояву – спільне ведення господарства, влаштування відпочинку, набуття певних речей тощо, також є підтвердженням того, що члени даного сімейного ФГ не пов'язані родинними стосунками.

Таким чином, законодавець надав можливість усім, хто бажає проживати разом з будь-яких підстав, створити сімейне ФГ зі статусом юридичної особи. Це може стати підґрунтям для за-

снування та розповсюдження родових помість та екопоселень, оскільки відбувається об'єднання двох і більше сімей в одну громаду.

Фермерське господарство, зареєстроване як юридична особа, діє на основі статуту. Для фермерського господарства статут – це можливість закріпити низку положень щодо різних правових аспектів діяльності господарства, які Закон України «Про фермерське господарство» оминає, незрозуміло чи нечітко пояснює.

Вимоги до складання статуту наведено в ч. 4 ст. 1 Закону «Про фермерське господарство» та ст. 57 Господарського кодексу України. Відповідно до цих вимог у статуті повинно зазначатися: найменування господарства, його місцезнаходження, адреса, предмет і мета діяльності, порядок формування майна (складеного капіталу), органи управління, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до господарства та виходу з нього та інші положення, що не суперечать законодавству України.

В статуті можливо передбачити спрощений порядок набуття та припинення членства, розробивши певну процедуру. Наприклад, процедура набуття може складатися з трьох етапів: а) подання заяви на ім'я засновника (голови) про вступ до господарства; б) ухвалення засновником рішення про набуття людиною статусу члена господарства та про внесення змін до статуту; в) державна реєстрація змін до статуту. Процедuru припинення можна виписати так: зазначити строк, за який член господарства повинен попередити засновників про свій вихід, та передбачити процедуру виділення особі, що вибуває з членів фермерського господарства, частки в майні та частини отриманого прибутку, вказавши строки для цього.

Принципи формування складеного капіталу також потрібно прописати у статуті. Складений капітал – це сума вкладів засновників та учасників господарського товариства. Засновники можуть вносити свої частки як у грошовій формі, так і у вигляді товарно-матеріальних цінностей. У статуті, зокрема, потрібно прописати: а) розмір складеного капіталу; б) порядок переходу вкладу від одного члена господарства до іншого; в) умови такої передачі та строки повернення тощо. Потрібно зауважити, що його мінімальний розмір не прописаний в жодному законодавчому акті. Тому розмір складеного капіталу встановлюється самостійно засновником. Крім того, немає відповідальності за несформування (чи несвоєчасне сформування) цього капіталу. Тож

вимога законодавства щодо створення складеного капіталу не стане тягарем для господарства.

Засновники фермерського господарства можуть робити внески до складеного капіталу за рахунок: грошових коштів; будівель та споруд; сільськогосподарської техніки; обладнання; продукції; цінних паперів; права вимоги; корпоративних прав; прав на об'єкти інтелектуальної власності; права користування землею, водою та іншими природними ресурсами.

Не дозволяється вносити до складеного капіталу: бюджетні кошти; кошти, отримані в кредит та під заставу; облигації; особисті немайнові права інтелектуальної власності; майно, вилучене із цивільного обігу на території України, наприклад бойові отруйні речовини, наркотичні, спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації.

Майно, яке передано до складеного капіталу господарства, автоматично стає власністю останнього. Тоді як майнові права, що входять до складеного капіталу фермерського господарства, передаються йому на визначений у статуті термін, тобто в тимчасове володіння та користування.

Також у статуті обов'язково прописують розмір частки у майні фермерського господарства, яка належить його члену. На розподіл часток може впливати наявність та розмір вкладу до складеного капіталу, вагомість особистого трудового внеску в діяльність господарства тощо. Як альтернатива – частки можуть розподілятися між членами господарства порівну і незалежно від різноманітних факторів. Отримати цю частку член господарства має право у двох випадках: а) коли фермерське господарство ліквідується; б) член фермерського господарства залишає його склад.

У статуті потрібно прописати порядок розподілу прибутку. Зазвичай рішення про розподіл прибутку приймається на загальних зборах засновників та оформляється відповідним протоколом. Періодичність проведення такого розподілу законодавством не обмежується, тому її також визначають на власний розсуд. А ось сам розподіл може здійснюватися за принципом «усім порівну» або, наприклад, залежати від об'єму особистого вкладу кожного члена господарства.

Сімейне ФГ без статусу юридичної особи організовується фізичною особою – підприємцем самостійно або спільно з членами її сім'ї на підставі договору про створення сімейного фермерського господарства. Тобто сімейне ФГ без статусу юри-

дичної особи створюється на підставі оформлення голови господарства як фізичної особи – підприємця.

Договір про створення сімейного фермерського господарства укладається членами однієї сім'ї в письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню. Умови договору про створення сімейного фермерського господарства визначають: а) найменування, місцезнаходження (адресу) господарства, мету та види його діяльності; б) порядок прийняття рішень та координації спільної діяльності членів господарства; в) правовий режим спільного майна членів господарства; г) порядок покриття витрат та розподілу результатів (прибутку або збитків) діяльності господарства між його членами; г) порядок вступу до господарства та виходу з нього; д) трудові відносини членів господарства, інші положення, що не суперечать чинному законодавству. Тобто даний договір по структурі дуже подібний до статуту, хоча й його укладення потребує нотаріального посвідчення, а відтак, додаткових матеріальних затрат.

Сімейне фермерське господарство без створення юридичної особи вважається створеним з дня державної реєстрації фізичної особи – підприємця, який є головою сімейного фермерського господарства. Тобто неважливо, яку організаційно-правову форму виберуть селяни («сімейне» чи «ФОПа»), а фізичною особою – підприємцем стати всеодно доведеться¹.

10.3. Земельні права та обов'язки фермерського господарства та його членів

Відповідно до ст. 31 ЗК України та ч. 1 ст. 12 Закону України «Про фермерське господарство» землі ФГ можуть складатися із: а) земельної ділянки, що належить на праві власності ФГ як юридичній особі; б) земельних ділянок, що належать громадянам – членам ФГ на праві приватної власності; в) земельної ділянки, що використовується ФГ на умовах оренди.

Ведення фермерського господарства здійснюється на земельних ділянках, наданих у власність та/або користування, у

¹ Годованюк А. Й. Індивідуальне та сімейне фермерське господарство: перспективи впровадження // Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15–16 трав. 2015 р.): у 2 т. / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса, 2015. Т. 1. С. 624.

тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону.

Права володіння та користування земельними ділянками, які перебувають у власності членів фермерського господарства, здійснює фермерське господарство.

Чинне законодавство не обмежує кількості земель, що їх може придбати фермерське господарство та його члени у власність та брати в користування на умовах оренди.

Фермерське господарство може користуватися земельними ділянками на умовах оренди.

Члени фермерського господарства мають право на одержання безоплатно у власність із земель державної і комунальної власності земельних ділянок у розмірі земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради, або в такому самому розмірі із земельних ділянок, раніше наданих їм у користування. Земельні ділянки, на яких розташовані житлові будинки, господарські будівлі та споруди фермерського господарства, передаються безоплатно у приватну власність у рахунок земельної частки (паю).

Відповідно до ст. 121 ЗК України, безоплатно у приватну власність фермерського господарства передаються земельні ділянки в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство. Якщо на території сільської, селищної, міської ради розташовано декілька сільськогосподарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначається як середній у цих підприємствах. У разі відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради розмір земельної частки (паю) визначається як середній по району. Така передача здійснюється один раз, про що рада, котра передає земельну ділянку, робить відмітку в паспорті або документі, який його заміняє. Земельні ділянки, розмір яких перевищує розмір, встановлений у ч. 1 ст. 121 ЗК України, передаються громадянам у приватну власність для ведення фермерського господарства на підставі цивільно-правових угод.

Земельні ділянки виділяються, як правило, єдиним масивом з розташованими на них водними джерелами та лісовими угіддями, якомога наближеними до існуючих шляхів, електричних і радіотелефонних мереж, газових і водопостачальних систем та

інших видів інженерної інфраструктури. Відповідно до ст. ст. 56, 59 ЗК України землі лісового і водного фондів, що належать до угідь фермерського господарства, не можуть передаватися в приватну власність, за винятком невеликих – до 5 га ділянок лісів і невеликих – до 3 га ділянок під замкненими природними водоймами. Фермерське господарство має право здійснювати залісення частини земель та будувати замкнену водойму на земельній ділянці, що належить цьому господарству чи його членові на праві приватної власності.

Громадяни, зацікавлені в одержанні безоплатно у власність земельної ділянки із земель державної або комунальної власності для ведення фермерського господарства у межах норм безоплатної приватизації, подають клопотання до відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність відповідно до повноважень, визначених ст. 122 ЗК України. У клопотанні зазначаються цільове призначення земельної ділянки та її орієнтовні розміри. До клопотання додаються графічні матеріали, на яких зазначено бажане місце розташування земельної ділянки, погодження землекористувача (у разі вилучення земельної ділянки, що перебуває у користуванні інших осіб) та документи, що підтверджують досвід роботи у сільському господарстві або наявність освіти, здобутої в аграрному навчальному заклад. Згідно з постановою КМУ від 12 серпня 2015 р. № 584 «Про затвердження переліку документів, що підтверджують досвід роботи у сільському господарстві» такими документами є: а) виписка з трудової книжки громадянина із записами, які підтверджують стаж роботи в сільському господарстві; б) архівна довідка, що містить інформацію про стаж роботи громадянина в сільському господарстві, видана на підставі архівних документів із зазначенням їх пошукових даних; в) копія трудового договору (угоди) між працівником і власником підприємства, організації, уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за яким (якою) працівник виконував роботи (надавав послуги) у сільському господарстві; г) виписка з погосподарської книги про ведення особистого селянського господарства або участь у веденні особистого селянського господарства; д) відомості з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців про види економічної діяльності у галузі сільського господарства, що здійснюються фізичною особою – підприємцем.

Наразі законодавець свідомо розрізняє процес передачі землі в оренду громадянином громадянину і процес безоплатної приватизації земельних ділянок громадянами в порядку, передбаченому ст. 118 Земельного кодексу України (для ведення фермерського господарства). Тобто це означає, що документи, які підтверджують досвід роботи в сільському господарстві чи наявність освіти, особі потрібно буде подавати лише у випадку, якщо вона бажає отримати земельну ділянку державної чи комунальної власності з метою ведення фермерського господарства¹.

Члени фермерських господарств, які до 1 січня 2002 р. (до моменту набрання чинності ЗК України) отримали в постійне користування або в оренду земельні ділянки для ведення фермерського господарства, мають переважне право на придбання (викуп) цих земельних ділянок розміром до 100 га сільськогосподарських угідь, у тому числі до 50 га ріллі, у власність з розстрочкою платежу до 20 років.

З метою забезпечення цілісності фермерського господарства встановлено: якщо фермерське господарство успадковується двома або більше спадкоємцями, то земельна ділянка поділу не підлягає, якщо внаслідок її поділу утвориться хоча б одна земельна ділянка, менша мінімального розміру, встановленого для даного регіону. Науково обґрунтовані регіональні мінімальні розміри земельних ділянок визначаються постановою КМУ «Про затвердження мінімальних розмірів земельних ділянок, які утворюються в результаті поділу земельної ділянки фермерського господарства, що успадковується».

Фермерське господарство та його члени мають право: продавати або іншим способом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину; самостійно господарювати на землі; право власності на посіви й насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію; на відшкодування збитків; споруджувати житлові будинки, господарські будівлі та споруди; реалізовувати вироблену сільськогосподарську продукцію на вітчизняних ринках і поставляти на експорт; інші права.

Обов'язками фермерського господарства та його членів є: забезпечення використання земельних ділянок за їх цільовим при-

¹ Годованюк А. Й. Фермером може стати кожен? // Митна справа. 2013. № 3 (87). С. 253–259.

значенням; додержання вимог законодавства про охорону до-вкілля; сплата податків та зборів; непорушення прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; недопущення зниження родючості ґрунтів та зберігання інших корисних вла-стивостей землі; надання відповідним органам виконавчої вла-ди та органам місцевого самоврядування інформації про стан і використання земель та інших природних ресурсів; дотримання санітарних, екологічних та інших вимог щодо якості продукції; дотримання правил добросусідства та встановлених обмежень у використанні земель і земельних сервітутів; збереження геод-зичних знаків, протиерозійних споруд, мереж зрошувальних і осушувальних систем.

Фермерське господарство має право споруджувати житлові будинки, господарські будівлі та споруди на належних йому, його членам на праві власності земельних ділянках відповідно до затверджених документації із землеустрою та містобудівної документації у встановленому законом порядку. Будівництво на орендованій земельній ділянці житлових будинків, господар-ських будівель та споруд фермерське господарство орендар по-годжує з орендодавцем.

Громадяни, що створили фермерське господарство, мають право облаштувати житло в тій частині наданої для ведення фермерського господарства земельної ділянки, з якої забезпечу-ється зручний доступ до всіх виробничих об'єктів господарства. Якщо житло членів фермерського господарства знаходиться за межами населених пунктів, то вони мають право на створен-ня відокремленої фермерської садиби, якій надається поштова адреса.

На землях фермерських господарств особи мають право віль-но проходити, проїжджати всіма видами транспорту по дорогах, пересуватися на човнах, купатися у водоймах на належних фер-мерським господарствам на праві власності або на праві орен-ди земельних ділянках, розміщувати намети і проживати в них, розводити багаття та вчиняти інші дії, що дозволяються за зго-дою їх власників, крім випадків встановлення за рішенням суду земельних сервітутів, за умови збереження природних компо-нентів в екологічно чистому вигляді.

Юридичні особи – власники об'єктів (газо-, нафтопроводів, ліній електропередач, зв'язку та ін.), що проходять через зе-мельні ділянки фермерських господарств, мають право доступу до таких об'єктів на підставі угоди, укладеної з відповідним фер-

мерським господарством, відповідно до затвердженої документації із землеустрою або встановленого земельного сервітуту.

Фермерське господарство, відповідно до вимог чинного природноресурсового законодавства, має право використовувати для потреб господарства загальнопоширені корисні копалини (пісок, глина, гравій, торф тощо), лісові угіддя, водні об'єкти та прісні підземні води, що знаходяться на земельній ділянці.

10.4. Правовий режим майна у фермерському господарстві та його особливості

До майна фермерського господарства (складеного капіталу) можуть належати: будівлі, споруди, облаштування, матеріальні цінності, цінні папери, продукція, вироблена господарством внаслідок господарської діяльності, одержані доходи, інше майно, право користуватися землею, водою та іншими природними ресурсами, будівлями, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права (в тому числі на інтелектуальну власність), грошові кошти, які члени господарства передають до його складеного капіталу.

Майно фермерського господарства належить йому на праві власності. Водночас це майно належить на праві спільної сумісної власності всім членам господарства, якщо інше не передбачено угодою між ними. Спільна сумісна власність є переважним різновидом власності у таких господарствах. Майнові права, що входять до складеного капіталу фермерського господарства, передаються йому на визначений у статуті термін.

У власності фермерського господарства може перебувати будь-яке майно, зокрема земельні ділянки, житлові будинки, господарські будівлі й споруди, засоби виробництва тощо, яке необхідне для ведення товарного сільськогосподарського виробництва і набуття якого у власність не заборонене законом.

Фермерське господарство має право здійснювати відчуження та набуття майна на підставі цивільно-правових угод. Порядок володіння, користування і розпорядження майном фермерського господарства здійснюється відповідно до його статуту, якщо інше не передбачене угодою між членами господарства та законом.

Член фермерського господарства має право на отримання частки майна фермерського господарства в разі ліквідації або

припинення членства в господарстві. Розмір частки та порядок її отримання визначається статутом господарства.

Майнові спори між фермерським господарством та його членами вирішуються судом.

Фермерське господарство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах майна, яке є власністю фермерського господарства. Голова фермерського господарства відповідає за порушення господарством кредитно-розрахункової і податкової дисципліни, санітарних і ветеринарних норм, правил, вимог щодо якості продукції та інших нормативно-правових актів, котрі регулюють здійснення господарської діяльності.

Фермерському господарству як цілісному майновому комплексу належать майно, передане до складеного капіталу, нерозподілений прибуток, майнові та інші зобов'язання. За рішенням членів господарства відповідно до закону фермерське господарство як цілісний майновий комплекс може бути відчужене на підставі цивільно-правових угод громадянам України, які мають право на створення фермерського господарства, або юридичним особам України для здійснення товарного сільськогосподарського виробництва. Громадяни, які придбали майно фермерського господарства як цілісного майнового комплексу на підставі цивільно-правової угоди, подають у встановленому порядку статут фермерського господарства на державну реєстрацію.

Успадкування фермерського господарства (цілісного майнового комплексу або його частини) здійснюється відповідно до вимог Цивільного кодексу України.

Об'єктами права власності громадян зі статусом ФОП, які ведуть фермерське господарство, є житлові будинки, продуктивна і робоча худоба, вирощена продукція, квартири, предмети особистого користування, садові будинки, дачі, предмети домашнього господарства, земельні ділянки, насадження на них, засоби виробництва, транспортні засоби, малогабаритна техніка, грошові кошти, цінні папери, а також інше майно споживчого і виробничого призначення.

Фермери зі статусом ФОП мають право використовувати належне їм майно для ведення господарської та іншої не забороненої законом діяльності. Вони можуть передавати майно в тимчасове користування і відчужувати його іншим громадянам, юридичним особам, державі.

10.5. Державні програми підтримки фермерських господарств в Україні

Державна підтримка фермерських господарств здійснюється через Український державний фонд підтримки фермерських господарств, що є державною бюджетною установою, яка виконує функції з реалізації державної політики щодо фінансової підтримки становлення і розвитку фермерських господарств, діє на основі Статуту (затвердженого наказом Мінагрополітики № 119 від 2 квітня 2004 року «Про затвердження Статуту Українського державного фонду підтримки фермерських господарств»).

Згідно із Законом України «Про фермерське господарство» (ст. 9), новоствореним фермерським господарствам у період становлення (перші три роки після його створення, а у труднедостатніх населених пунктах – п'ять років), фермерським господарствам з відокремленими фермерськими садибами, фермерським господарствам, які провадять господарську діяльність та розташовані у гірських населених пунктах, на поліських територіях, та іншим фермерським господарствам надається допомога за рахунок державного і місцевого бюджетів, у тому числі через Український державний фонд підтримки фермерських господарств.

Кабінет Міністрів України щорічно в проекті Державного бюджету України передбачає кошти на підтримку фермерських господарств.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування щорічно передбачають кошти в проектах місцевих бюджетів на підтримку фермерських господарств.

Кошти Державного бюджету України спрямовуються на меліорацію земель, у тому числі їх зрошення та осушення, а також на консервацію та рекультивацію малопродуктивних сільськогосподарських угідь, на придбання сільськогосподарської техніки (комбайнів, тракторів, автомашин, бульдозерів, сівалок тощо).

За рахунок місцевих бюджетів фермерським господарствам може надаватися допомога у будівництві об'єктів виробничого і невиробничого призначення, житла, проведенні заходів щодо землеустрою.

Кошти Українського державного фонду підтримки фермерських господарств надаються новоствореним фермерським господарствам та фермерським господарствам з відокремленими фермерськими садибами, фермерським господарствам, які про-

вадять господарську діяльність та розташовані у гірських населених пунктах, на поліських територіях, визначених в установленому порядку Кабінетом Міністрів України, на безповоротній основі та на конкурсних засадах на поворотній основі, а іншим фермерським господарствам підтримка надається тільки на поворотній основі, а також – спрямовуються на забезпечення гарантій, поруки при кредитуванні банками фермерських господарств.

Фермерським господарствам зі статусом сімейних фермерських господарств надається додаткова державна підтримка у порядку, передбаченому Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України».

Державна підтримка сільськогосподарських виробників може бути у двох видах: непрямая державна підтримка та пряма державна підтримка. Непряма державна підтримка проявляється у спрощеній системі оподаткування. Свого часу фіксований сільськогосподарський податок замінили на єдиний податок (було створено спеціальну 4-ту групу єдиного податку саме для таких платників податків). Основні критерії переходу на спрощену форму оподаткування для аграріїв залишилися незмінними – частка с/г товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік повинна бути не меншою за 75 %. Єдиний податок включає в себе: податок на прибуток підприємств, плати за користування надрами, збір за спеціальне використання води, збір за спеціальне використання лісових ресурсів, збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності, податок на додану вартість з операцій з постачання товарів та послуг, місце надання яких розташоване на митній території України, за винятком податку на додану вартість, що сплачується юридичними особами, які обрали ставку оподаткування 6 відсотків, та земельний податок, крім земельного податку за земельні ділянки, що не використовуються для ведення підприємницької діяльності.

Пряма державна підтримка ґрунтується на тому, що згідно з Порядком використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки фермерським господарствам, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1102, фермерським господарствам надається фінансова підтримка на поворотній основі та конкурсних засадах за бюджетною програмою «Надання кредитів фермерським господарствам».

У спеціальному фонді державного бюджету на 2017 рік за бюджетною програмою КПКВК 2801460 «Надання кредитів фермерським господарствам» передбачено асигнування в обсязі 65 млн грн, а, наприклад, в державному бюджеті за 2016 рік було передбачено лише 15,8 млн грн.

Порядок і умови проведення конкурсу для надання фінансової підтримки фермерським господарствам затверджені наказом Мінагрополітики України від 2 вересня 2011 р. № 441, наказом Мінагрополітики від 14 вересня 2011 р. № 468 «Про затвердження форм документів для надання фінансової підтримки фермерським господарствам».

Разом з тим фермерські господарства можуть скористатися державною підтримкою за іншими програмами підтримки суб'єктів господарювання, які діють в агропромисловому комплексі. Наприклад, за бюджетною програмою КПКВК 2801490 «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу».

Відповідно до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 липня 2010 р. № 648, бюджетні кошти надаються на поворотній основі через державне підприємство «Спецагролізинг» для забезпечення суб'єктів господарювання племінними нетелями та коровами, а також вітчизняною сільськогосподарською технікою і обладнанням, які надаються у фінансовий лізинг за умови внесення лізингоодержувачами попереднього платежу, що становить не менше 5 відсотків їх вартості.

Відповідно до Закону України «Про Державний бюджет України на 2017 рік» передбачені кошти у сумі 3,8 млн грн.

Також в Україні надається міжнародна технічна допомога фермерським господарствам. Так, міжнародний благодійний фонд «Добробут громад» реалізує проект «Розвиток сімейних ферм, об'єднаних в сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи». В рамках проекту протягом 2015–2017 років 170 родинам – переможцям конкурсного відбору буде надано допомогу в реконструкції та підвищенні ефективності господарювання молочних сімейних ферм.

Міністерство закордонних справ, міжнародної торгівлі і розвитку Канади (DFATD), канадська неурядова організація SOCODEVI (Квебек, Канада), Канадська кооперативна асоці-

ація (ССА), Інститут з досліджень та освіти для кооперативів і спілок Університету Шербрук (IRECUS) у партнерстві з Дніпропетровською «Сільськогосподарською консультаційною службою» (СКС) реалізують проект розвитку зерносовищ та сільськогосподарських кооперативів в Україні «Канадський кооперативний зерновий проект», який сприяє об'єднанню українських фермерів з метою підвищення ліквідності та розширення їх бізнесу з вирощення зернових культур.

Канадська неурядова організація SOCODEVІ (Квебек, Канада) спільно зі Львівською аграрною дорадчою службою реалізує проект «Розвиток молочного бізнесу в Україні». Даний проект спрямований на вирішення труднощів, які стоять перед малими та середніми виробниками молока шляхом створення та посилення існуючих кооперативів, що пропонують послуги, необхідні для ефективної системи молочного виробництва.

Також ООН (ПРООН) в Україні розпочав реалізацію проекту «Зміцнення бізнес-об'єднань малих і середніх підприємств» (МСП), який буде впроваджуватися з вересня 2015 по 2018 р. у співпраці з Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та за фінансової підтримки уряду Швейцарської Конфедерації. Метою проекту є сприяння розвитку сектора МСП шляхом розбудови спроможності членських бізнес-об'єднань (БО) в Україні, що у свою чергу сприятиме активнішому, відповідальнішому, професійнішому та орієнтованому на вироблення політики діалогу між державним і приватним секторами.

Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО), яка сприяє розвитку сільського господарства, поліпшенню харчування і вирішення проблеми продовольчої безпеки реалізує проект «Надзвичайна допомога для негайного забезпечення продовольчої безпеки та харчування» шляхом надання найважливіших ресурсів тваринництва в районах, порушених конфліктом, Донецької та Луганської областей.

10.6. Правові особливості припинення діяльності фермерських господарств

Діяльність фермерського господарства припиняється у разі: а) реорганізації фермерського господарства; б) ліквідації фермерського господарства; в) визнання фермерського господарства неплатоспроможним (банкрутом); г) якщо не залишається жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства.

Рішення про припинення діяльності фермерського господарства приймається: а) власником у разі реорганізації або ліквідації фермерського господарства – відповідно до закону та статуту фермерського господарства; б) у разі якщо не залишається жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства у порядку, встановленому законом; в) у разі банкрутства фермерського господарства – відповідно до закону.

Реорганізація. Під реорганізацією прийнято розуміти припинення діяльності суб'єкта господарювання шляхом злиття, приєднання, поділу, виділення, перетворення з наступним переходом до новостворених підприємств усіх майнових прав та обов'язків колишнього підприємства. В цьому випадку якоїсь спеціальної процедури для фермерського господарства не передбачено, адже порядок реорганізації прописано нормами ст. ст. 106–109 Цивільного кодексу України і для всіх господарств він однаковий. Також потрібно звернути увагу на Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», в якому також прописано деякі особливості проведення державної реєстрації ліквідації юридичної особи в результаті злиття, приєднання, поділу або перетворення.

Ліквідація фермерського господарства. Фермерське господарство ліквідується: а) за рішенням його учасників, у тому числі у зв'язку із закінченням строку, на який було створено фермерське господарство, досягненням мети, для якої його створено, а також в інших випадках, передбачених установчими документами; б) за рішенням суду про ліквідацію фермерського господарства через допущені при його створенні порушення, які не можна усунути, за позовом члена фермерського господарства або відповідного органу державної влади; в) за рішенням суду про ліквідацію фермерського господарства в інших ви-

падках, встановлених законом, – за позовом відповідного органу державної влади.

Якщо з позовом про ліквідацію фермерського господарства звернувся орган державної влади, ліквідатором може бути призначений цей орган, якщо він наділений відповідними повноваженнями.

Якщо вартість майна фермерського господарства є недостатньою для задоволення вимог кредиторів, фермерське господарство здійснює всі необхідні дії, встановлені законом про відновлення платоспроможності або визнання банкрутом.

У Законі України «Про фермерське господарство» прописано лише те, що в разі ліквідації господарства рішення приймає власник відповідно до закону та статуту. Детально дана процедура у згаданому законі не виписана. Відтак застосовуються норми Цивільного кодексу України (ст. ст. 105, 110, 111), а також норми Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань». Подібно до ліквідації юридичної особи, зважаючи на роз'яснення Мін'юсту України від 14 січня 2011 р. «Статус фізичної особи – підприємця: проблеми застосування законодавства», відбувається ліквідація фізичної особи – підприємця, хоча і при наявності деяких особливостей, передбачених вищезгаданим законом.

Тобто, коли фермерське господарство складається лише з одного члена (він же – засновник і голова), сумнівів, хто є власником, не виникає. Складніше, коли в господарстві декілька членів. У цьому випадку слід звернутися до положень статуту господарства. Якщо за статутом вищим органом управління є загальні збори членів фермерського господарства, то й рішення про ліквідацію господарства мають приймати саме вони. Інша ситуація – коли ці повноваження лишаються за засновником господарства.

Як зазначалося вище, рішення про ліквідацію може ухвалити власник фермерського господарства чи суд. В останньому випадку треба дочекатися набрання рішенням законної сили та видачі виконавчого документа (наказу господарського суду чи виконавчого листа, виданого загальним або адміністративним судом).

Другим етапом процедури ліквідації є призначення ліквідаційної комісії (ліквідатора). Таке призначення здійснює той, хто прийняв рішення про ліквідацію. У разі прийняття рішення

власником в одному протоколі зазначається: саме рішення про ліквідацію; склад ліквідаційної комісії (особу ліквідатора); порядок і строк проведення ліквідації.

Наступним етапом є встановлення порядку та строків проведення ліквідації. Далі слідує внесення до Єдиного державного реєстру (ЄДР) запису про рішення щодо припинення юридичної особи, згідно із Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань».

Для державної реєстрації припинення фермерського господарства в результаті його ліквідації на підставі рішення про припинення фермерського господарства, прийнятого учасниками фермерського господарства, а у випадках, передбачених законом, – рішення відповідних державних органів, або судового рішення про припинення фермерського господарства, не пов'язаного з його банкрутством, після закінчення процедури припинення, але не раніше закінчення строку заявлення вимог кредитором, подаються такі документи: а) заява про державну реєстрацію припинення юридичної особи в результаті її ліквідації; б) довідка архівної установи про прийняття документів, що відповідно до закону підлягають довгостроковому зберіганню.

Завершальним етапом є скасування державної реєстрації фермерського господарства та виключення його з ЄДР.

Значно простіше проходить ліквідація фізичної особи – підприємця. Для державної реєстрації припинення підприємницької діяльності фізичної особи – підприємця подається один з таких документів: а) заява про державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності фізичної особи – підприємця за її рішенням – у разі державної реєстрації припинення підприємницької діяльності фізичної особи – підприємця за її рішенням; б) ксерокопія свідоцтва про смерть фізичної особи, судове рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою – у разі державної реєстрації припинення підприємницької діяльності фізичної особи – підприємця у зв'язку з її смертю, визнанням її безвісно відсутньою або оголошенням померлою.

Визнання фермерського господарства неплатоспроможним. Процедура визнання фермерського господарства банкрутом прописана у Законі України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Зокрема ст. 93 передбачено, що підставою для визнання фермерського господарства банкрутом є його неспроможність задовольнити протягом шести

місяців після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт вимоги кредиторів за грошовими зобов'язаннями та/або зобов'язання щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне та інше соціальне страхування, повернення невикористаних коштів Фонду соціального страхування України.

Заява голови фермерського господарства про порушення справи про банкрутство подається до господарського суду за наявності письмової згоди всіх членів фермерського господарства. Заява підписується головою фермерського господарства.

До заяви голови фермерського господарства про порушення справи про банкрутство також додаються документи, які містять відомості: а) про склад і вартість майна фермерського господарства; б) про склад і вартість майна, яке належить членам фермерського господарства на праві власності; в) про розмір доходів, які можуть бути одержані фермерським господарством після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт.

Зазначені документи додаються головою фермерського господарства до відзиву на подану кредитором заяву про порушення справи про банкрутство.

Головою фермерського господарства у двомісячний строк з дня прийняття господарським судом заяви про порушення справи про банкрутство фермерського господарства може бути подано до господарського суду план відновлення платоспроможності фермерського господарства.

У разі якщо здійснення заходів, передбачених планом відновлення платоспроможності фермерського господарства, дасть змогу фермерському господарству, зокрема за рахунок доходів, які можуть бути одержані фермерським господарством після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт, погасити вимоги за грошовими зобов'язаннями, господарським судом вводиться процедура розпорядження майном фермерського господарства. Про введення процедури розпорядження майном фермерського господарства господарським судом виноситься ухвала.

Процедура розпорядження майном фермерського господарства вводиться на строк закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт з урахуванням часу, необхідного для реалізації вирощеної (виробленої та переробленої) сільськогосподарської продукції. Зазначений строк не може перевищувати п'ятнадцяти місяців.

Процедуру розпорядження майном фермерського господарства може бути достроково припинено господарським судом за заявою розпорядника майна чи будь-кого із кредиторів у разі: а) невиконання заходів, передбачених планом відновлення платоспроможності фермерського господарства; б) наявності інших обставин, які свідчать про неможливість відновлення платоспроможності фермерського господарства.

Після дострокового припинення процедури розпорядження майном фермерського господарства фермерське господарство визнається господарським судом банкрутом і відкривається ліквідаційна процедура.

Для проведення процедури розпорядження майном фермерського господарства господарським судом призначається розпорядник майна в порядку, встановленому цим Законом.

У разі визнання господарським судом фермерського господарства банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури до складу ліквідаційної маси фермерського господарства включаються нерухоме майно, яке перебуває у спільній власності членів фермерського господарства, в тому числі насадження, господарські та інші будівлі, меліоративні та інші споруди, продуктивна і робоча худоба, птиця, сільськогосподарська та інша техніка і обладнання, транспортні засоби, інвентар та інше майно, набуті для фермерського господарства на загальні кошти його членів, а також право оренди земельної ділянки та інші майнові права, які належать фермерському господарству і мають грошову оцінку.

У разі банкрутства фермерського господарства земельна ділянка, надана фермерському господарству в тимчасове користування, у тому числі на умовах оренди, використовується відповідно до Земельного кодексу України.

Майно, що належить голові та членам фермерського господарства на праві приватної власності, а також інше майно, стосовно якого доведено, що воно набуто на доходи, які не є у спільній власності членів фермерського господарства, не включаються до складу ліквідаційної маси.

Нерухоме майно, а також майнові права щодо нерухомого майна, які включаються до складу ліквідаційної маси фермерського господарства, можуть бути продані тільки на аукціоні, обов'язковими умовами якого є збереження цільового призначення сільськогосподарських об'єктів, що продаються.

З дня прийняття постанови про визнання фермерського господарства банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури діяльність фермерського господарства припиняється.

Господарський суд надсилає копію постанови про визнання фермерського господарства банкрутом до органу, який здійснив державну реєстрацію фермерського господарства, та органу місцевого самоврядування за місцезнаходженням фермерського господарства.

Припинення внаслідок відсутності членів фермерського господарства. На певному етапі функціонування фермерського господарства може скластися така ситуація, коли не залишилось жодного з членів фермерського господарства. В даному випадку мова буде йти саме про припинення діяльності фермерського господарства.

Якщо фермерське господарство складалося лише з однієї особи і в неї відсутні спадкоємці, то майно підприємства може бути визнано судом за заявою органу місцевого самоврядування відмерлою спадщиною. Остання, в цьому випадку, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини (ст. 1277 Цивільного кодексу України).

Відсутність членів фермерського господарства тягне за собою ухвалення судом рішення про ліквідацію фермерського господарства на підставі позову відповідного органу Державної фіскальної служби. Це пояснюється тим, що однією з підстав для прийняття судового рішення про ліквідацію юридичної особи, що не пов'язано з її банкрутством, є неподання протягом року податкових декларацій та документів фінансової звітності до податкових органів. Отже, від часу, коли у фермерського господарства вже немає членів, до моменту подання відповідного позову має минути щонайменше рік.

Спори про припинення діяльності фермерського господарства вирішуються судом.

Майно, що залишилося після задоволення вимог кредиторів, розподіляється між членами фермерського господарства відповідно до його статуту.

Спори щодо розподілу майна фермерського господарства, яке припинило свою діяльність, вирішуються судом.

У разі припинення діяльності фермерського господарства до закінчення терміну надання господарству податкових пільг господарство сплачує до бюджету за весь період його діяльності суму податку, обчислену в розмірі, встановленому для фер-

мерського господарства, крім випадків, передбачених частиною четвертою статті 34 Закону «Про фермерське господарство», та викупу земельної ділянки для суспільних потреб чи примусового відчуження її з мотивів суспільної необхідності.

Член фермерського господарства має право на отримання частки майна фермерського господарства при його ліквідації або у разі припинення членства у фермерському господарстві. Розмір частки та порядок її отримання визначаються статутом фермерського господарства.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВЕДЕННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

11.1. Поняття, соціально-економічна і юридична природа особистого селянського господарства

На сучасному етапі розвитку аграрних відносин за умов нестабільної економічної ситуації та спаду виробництва в сільському господарстві серед існуючих організаційно-правових форм суб'єктів сільськогосподарської діяльності значну роль у виробництві аграрної продукції в Україні відіграють особисті селянські господарства громадян. Підвищення ефективності їх функціонування пов'язується з необхідністю збереження виробничого потенціалу села, сприяння самозабезпеченню сільського населення продуктами харчування, насичення внутрішніх аграрних ринків сільськогосподарською продукцією та підтримки продовольчої безпеки держави.

Особисте селянське господарство (далі – ОСГ) як первинна форма організації виробництва сільськогосподарської продукції особистою працею членів сільської сім'ї довели свою стабільність і здатність функціонувати в умовах кризових явищ протягом не одного десятиріччя. Це пояснюється в першу чергу тим, що їх ведення здійснюється в інтересах селянина, членів його родини, матеріальний добробут якої залежить від ефективності такого господарювання. Так, станом на 1 січня 2016 року в Україні налічувалось 4 млн 108,4 тис. таких господарств¹, що свідчить про суттєву популярність такої форми сільськогосподарської діяльності, яка є основою селянського способу життя. Про ефективність та незамінність особистих селянських господарств свідчить також той факт, що у країнах Європейського

¹ Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України.
URL: <http://www.minagro.gov.ua>.

Союзу вже понад 30 років реалізуються численні програми державної підтримки розвитку індивідуальної форми виробництва сільськогосподарської продукції.

В українському законодавстві поняття «особисте селянське господарство» вперше було закріплене в Земельному кодексі від 25 жовтня 2001 року, згідно з яким для ведення такого господарства громадяни можуть набути безоплатно у власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Нагадаємо, що попередній Земельний кодекс України в редакції від 13 березня 1992 року для позначення господарської діяльності громадян із виробництва сільськогосподарської продукції для задоволення власних потреб вживав термін «особисте підсобне господарство». Як роз'яснив Державний комітет України по земельних ресурсах у Листі від 5 квітня 2002 р. № 14-22-4/2080¹, терміни «особисте підсобне господарство» і «особисте селянське господарство» за своїм змістом є тотожними. Вбачається, що така зміна назви розглядуваних нами господарств є цілком обгрунтованою, адже громадяни використовували для підсобного вирощування сільськогосподарської продукції не тільки земельні ділянки, надані для ведення особистого підсобного господарства, а й земельні ділянки з іншим цільовим призначенням: для садівництва, сінокосіння, присадибні земельні ділянки тощо.

Правовою основою створення та діяльності особистих селянських господарств є спеціальний Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 року², відповідно до якого особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму.

Для особистого селянського господарства характерний ряд ознак, які дозволяють визначити його особливості як правової

¹ Щодо тотожності термінів «особисте підсобне господарство» та «особисте селянське господарство»: лист Держ. комітету України по земельних ресурсах від 5 квіт. 2002 р. № 14-22-4/2080 // Баланс-Агро. 2002. № 5-2.

² Про особисте селянське господарство: Закон України від 15 трав. 2003 р. № 742-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 29. Ст. 232.

категорії, зокрема: а) є видом господарської діяльності, спрямованої на виробництво, переробку і споживання сільськогосподарської продукції, а також на надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства; б) спрямоване на задоволення насамперед власних потреб громадян у сільськогосподарській продукції, оскільки реалізації підлягають лише надлишки виробленої сільськогосподарської продукції; в) не являється формою підприємницької діяльності громадян і не підлягає державній реєстрації; г) є рівноправною формою господарської діяльності в АПК України, що гарантується законодавством України; г) право на ведення ОСГ мають виключно фізичні особи – громадяни України, особи без громадянства, громадяни інших держав, незалежно від місця проживання; д) ведеться окремими громадянами або сімейно-трудовим об'єднанням громадян; е) обов'язково ведеться на земельній ділянці, яка може належати фізичній особі на праві власності чи користування; е) види діяльності в рамках особистого селянського господарства не обмежуються, за винятком випадків, прямо передбачених чинним законодавством України; ж) здійснюється без відповідної державної реєстрації, проте підлягає обліку, який здійснюють сільські, селищні, міські ради – за місцем розташування земельної ділянки в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади з питань статистики; з) особлива державна підтримка громадян, які ведуть особисте селянське господарство.

Наведені ознаки особистого селянського господарства дозволяють відмежувати цей вид діяльності від передбачених у чинному законодавстві подібних правових та організаційно-правових форм господарської діяльності, а саме: фермерського господарства, індивідуальної підприємницької діяльності фізичних осіб, приватних сільськогосподарських підприємств.

У науковій літературі висловлюється думка, що у сучасних умовах особисті селянські господарства, які вирощують сільськогосподарську продукцію не тільки для власного споживання, а реалізують значну її частину на ринку, є основним джерелом створення сімейних ферм¹. Крім того, прийняття Закону

¹ Кулинич П. Ф. Сімейні фермерські господарства у виробничій інфраструктурі сільських територій України: правові проблеми створення та діяльності // Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти: матеріали «круглого столу», Харків, 5 груд. 2014 р. / за ред. А. П. Гетьмана. Харків, 2014. С. 47–50.

«Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 31 березня 2016 року створює умови для наближення правового становища сімейного фермерського господарства, організованого на основі діяльності фізичної особи – підприємця, до правового становища особистого селянського господарства. Вважаємо, що наявність у даних суб'єктів господарювання певних спільних рис не дає підстав для їх ототожнення.

За своїм сімейним (родинним) складом та трудовим характером особисте селянське господарство близьке до сімейного фермерського господарства, організованого на основі діяльності фізичної особи – підприємця, проте істотно відрізняється від нього відсутністю підприємницьких засад діяльності і, в основному, нетоварним характером цієї діяльності. Це господарство носить натуральний характер, його сільськогосподарська діяльність покликана забезпечувати потреби членів господарства у вирощуванні сільськогосподарській (як рослинницькій, так і тваринницькій) продукції, з реалізацією лише надлишків такої продукції на ринку. Крім того, ведення особистого селянського господарства здійснюється після отримання відповідної земельної ділянки та не передбачає здійснення державної реєстрації. Суб'єктом права на земельну ділянку для ведення особистого селянського господарства є громадянин, який не є суб'єктом підприємницької діяльності.

Особистому селянському господарству як формі аграрного виробництва властиві соціальні та економічні функції. До соціальних функцій належать: формування господарського бережливого ставлення до землі, природи; виховання поваги до сільськогосподарської праці, трудове виховання та професійна орієнтація молоді; формування професійних якостей сучасного підприємця (ініціативність, самостійність, навички економічного і дбайливого ведення господарства).

До економічних функцій цього господарства відносять: отримання за рахунок високої якості робіт більшої кількості продукції з одиниці площі або голови продуктивної худоби; більш оперативна реалізація малими партіями свіжої продукції, що швидко псується; підвищення якості земельних ділянок, можливість повного використання в інтересах суспільства трудових ресурсів, не зайнятих у суспільному виробництві; заощадження затрат на виробниче будівництво за рахунок використання дріб-

них господарських будівель; виробництво продукції, яку неможливо за існуючими технологіями виготовляти в умовах великого виробництва тощо.

Особисті селянські господарства не підлягають державній реєстрації, але відповідно до ст. 4 Закону України «Про особисте селянське господарство» вони підлягають обліку в сільських, селищних радах за місцем розташування земельної ділянки в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади з питань статистики. Так, з метою встановлення кількості особистих селянських господарств та їхніх основних характеристик для інформаційного забезпечення органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування наказом Міністерства економічного розвитку та торгівлі України від 14 квітня 2017 року був затверджений Порядок обліку особистих селянських господарств сільськими, селищними та міськими радами¹. Вказане питання регулюється також Інструкцією з ведення погосподарського обліку в сільських, селищних та міських радах, затвердженою наказом Державної служби статистики України від 11 квітня 2016 року².

11.2. Правовий режим земельної ділянки в особистому селянському господарстві

Особисте селянське господарство є формою здійснення господарської діяльності, пов'язаної з виробництвом сільськогосподарської продукції на земельній ділянці. Виходячи зі змісту ст. 22 Земельного кодексу України, земельні ділянки для ведення громадянами особистого селянського господарства надаються із земель сільськогосподарського призначення для вирощування сільськогосподарської продукції, не забороненої законом, а також для здійснення виробничо-господарської діяльності, пов'язаної з виробництвом цієї продукції.

Право на одержання земельної ділянки для ведення особистого селянського господарства можуть мати лише фізичні осо-

¹ Про затвердження Порядку обліку особистих селянських господарств сільськими, селищними та міськими радами: наказ Міністерства економічного розвитку та торгівлі України від 14 квіт. 2017 р. № 572 // Офіційний вісник України. 2017. № 42. Ст. 1313.

² Про затвердження Інструкції з ведення погосподарського обліку в сільських, селищних та міських радах: наказ Держ. служби статистики України від 11 квіт. 2016 р. № 56 // Офіційний вісник України. 2016. № 39. Ст. 1505.

би. Відповідно до п. 1–2 ст. 35 Земельного кодексу України суб'єктами права власності чи права користування земельними ділянками для ведення особистого селянського господарства можуть бути як громадяни України, так і іноземні громадяни та особи без громадянства. При цьому громадяни України можуть одержати земельні ділянки вказаного цільового призначення як на праві власності, так і на праві оренди. Водночас іноземні громадяни та особи без громадянства можуть мати земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства лише на умовах оренди, оскільки Земельний кодекс України забороняє цим особам набувати у власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення.

Характеризуючи суб'єктний склад земельних правовідносин, що виникають у процесі набуття та реалізації прав на землю фізичними особами, варто сказати, що суб'єктами права на земельну ділянку для зазначеної мети можуть бути лише фізичні особи, а не сім'я, двір чи група громадян¹. Тому безпідставними є рішення органів місцевого самоврядування чи органів державної влади про відмову в передачі у приватну власність земельної ділянки одному з членів сім'ї, інші члени якої вже приватизували одну чи декілька земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства.

Земельна ділянка для ведення особистого селянського господарства на праві власності може належати громадянину України одноособово або кільком громадянам України на праві спільної часткової або сумісної власності. Спільна сумісна власність на земельну ділянку виникає у подружжя за умови, що земельну ділянку було набуто в період шлюбу. Спільна часткова власність на земельну ділянку виникає у громадян України: при добровільному об'єднанні власниками належних їм земельних ділянок; при придбанні у власність земельної ділянки двома чи більше особами за цивільно-правовими угодами; при прийнятті спадщини на земельну ділянку двома чи більше особами; за рішенням суду.

Членам особистого селянського господарства земельні частки (паї) можуть виділятися в натурі (на місцевості) єдиним масивом у спільну часткову власність та спільну сумісну власність (подружжя) відповідно до закону. В разі виходу з особистого се-

¹ Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» / за ред. В. В. Носіка. Київ: Кондор, 2004. С. 39.

лянського господарства кожен його член має право на виділення належної йому земельної ділянки в натурі (на місцевості). Тут необхідно виходити з того, що виділення земельної ділянки тому чи іншому члену особистого селянського господарства залежить від правового титулу, на підставі якого особисте селянське господарство користувалося земельною ділянкою для здійснення своєї діяльності, а саме: на праві спільної часткової чи спільної сумісної власності. Порядок виділення земельної ділянки членові особистого селянського господарства регулюється нормами Земельного кодексу України, а також нормами Цивільного та Сімейного кодексів України. В разі виникнення спору між членами ОСГ щодо виділення земельної ділянки питання вирішується в суді.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про особисте селянське господарство», для ведення особистого селянського господарства використовують земельні ділянки розміром не більше 2,0 гектара, передані фізичним особам у власність або оренду в порядку, встановленому законом. Виходячи з цієї норми, право на оренду земельної ділянки для особистого селянського господарства обмежується також 2 гектарами, що суперечить нормам, установленим Земельним кодексом України та Законом України «Про оренду землі». Що стосується граничних розмірів земельних ділянок на праві власності, то, згідно зі ст. ст. 118, 121 Земельного кодексу України, громадянам України безоплатно передаються з земель державної або комунальної власності у приватну власність земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства розміром не більше 2 гектарів. При цьому передача земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства безоплатно у власність громадянам у межах названої норми здійснюється один раз за вказаним цільовим призначенням.

Розмір земельних ділянок, що передаються безоплатно громадянину для ведення особистого селянського господарства, може бути збільшено в разі виділення в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) та її спадкування членами особистого селянського господарства відповідно до закону.

Обмеження максимального розміру земельних ділянок, що безоплатно передаються у власність громадянам України, не перешкоджає їм придбати земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства з земель державної і комунальної власності за цивільно-правовими угодами на платній основі або

ж набути земельні ділянки у приватних власників будь-якими законними способами (за цивільно-правовими договорами, у порядку спадкування) понад 2 гектари. Відповідно до п. 13 розділу X Перехідних положень Земельного кодексу України, до 1 січня 2015 року громадяни можуть набувати право власності на землі сільськогосподарського призначення загальною площею до 100 гектарів. Ця площа може бути збільшена в разі спадкування земельних ділянок за законом.

Таким чином, земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства можуть набуватися в порядку приватизації (ст. ст. 118, 121 ЗК України, ст. 5 Закону України «Про особисте селянське господарство»), шляхом виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власниками земельних часток (паїв), прийняття спадщини, а також за цивільно-правовими угодами.

Громадяни України, які реалізували своє право на безоплатну приватизацію земельної ділянки для ведення особистого підсобного господарства в розмірі менше 2,0 гектара, мають право на збільшення земельної ділянки в межах норм, встановлених ст. 121 Земельного кодексу України для ведення особистого селянського господарства.

Ця норма стосується тих осіб, здебільшого членів колишніх підсобних господарств, які мали присадибну земельну ділянку на праві користування у розмірі до 0,5 гектара (п. 42 Примірного статуту колгоспу). Тому в процесі її безоплатної приватизації площа земельної ділянки особистого селянського господарства може бути меншою за 2,0 гектара. У такому разі це господарство може скористатися правом на безоплатну передачу йому земельної ділянки з земель уже не колективної власності, а з земель державної або комунальної власності. При цьому земельна ділянка може збільшитися, але не перевищувати у загальній площі 2,0 гектара.

Продукція, вирощена на земельних ділянках для ведення особистого селянського господарства, має бути спрямована на власне споживання селян, що ведуть таке господарство, і лише її надлишки можуть бути реалізовані на ринках та через заготівельні організації. Звичайно, важко уявити, що, скориставшись усіма зазначеними можливостями набуття у власність земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства, воно при цьому збереже свій статус підсобного. У зв'язку з цим деякі науковці пропонують поділяти особисті селянські господарства

на підсобні та товарні¹, однак товарність такого виду сільськогосподарської діяльності суперечить вимогам Закону України «Про особисте селянське господарство». Крім того, у п. 165.1.24 ст. 165 Податкового кодексу України зазначено, що доходи від відчуження сільськогосподарської продукції (включаючи продукцію первинного безпосередньо власником перероблення), вирощеної (виробленої) ним на земельних ділянках, наданих йому в розмірах, встановлених ЗК України для ведення особистого селянського господарства, якщо їх розмір не було збільшено в результаті отриманої в натурі (на місцевості) земельної частки (паю), будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибних ділянок), ведення садівництва та індивідуального дачного будівництва, не включаються до загального місячного (річного) оподатковуваного доходу платника податку.

Таким чином, розмір земельних ділянок, які громадяни можуть використовувати для ведення особистого селянського господарства, фактично обмежений 2 гектарами. В разі збільшення площі земельної ділянки понад 2 гектари (наприклад, в результаті приєднання до господарства ділянки в розмірі земельної частки (паю)), особисте селянське господарство набуває рис суб'єкта підприємницької діяльності, а особа, що веде таке господарство, має сплачувати відповідні податки.

З прийняттям Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)» від 12 лютого 2015 року², до ст. 33 Земельного кодексу України та ст. ст. 5 та 7 Закону України «Про особисте селянське господарство» були внесені зміни, згідно з якими: земельні ділянки, призначені для ведення особистого селянського господарства, можуть передаватися громадянами у користування юридичним особам України і використовуватися ними для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства без зміни цільового призначення цих земельних ділянок. Отже, на земельних ділянках особистого селянського господарства стає можливим здійснення підприєм-

¹ Хвасенко А. А. Правове забезпечення розвитку особистих селянських господарств: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2002. С. 5.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція): Закон України від 12 лют. 2015 р. № 191-VIII // Офіційний вісник України. 2015. № 25. Ст. 721.

ницької діяльності шляхом виробництва товарної сільськогосподарської продукції.

11.3. Суб'єкти та об'єкти права власності на майно особистого селянського господарства

При здійсненні своєї господарської діяльності особисте селянське господарство використовує певне майно та працю своїх членів. Згідно зі ст.6 Закону України «Про особисте селянське господарство», до майна, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, належать земельні ділянки, жилі будинки, господарські будівлі та споруди, сільськогосподарська техніка, інвентар та обладнання, транспортні засоби, сільськогосподарські та свійські тварини і птиця, бджолосім'ї, багаторічні насадження, вироблена сільськогосподарська продукція, продукти її переробки та інше майно, набуте у власність членами господарства в установленому законодавством порядку.

У ст. 6 даного Закону наведено приблизний перелік майна, яке може бути використане для ведення особистого селянського господарства: а) рухоме майно – це сільськогосподарська техніка, інвентар та обладнання, транспортні засоби, сільськогосподарські та свійські тварини і птиця, бджолосім'ї, вироблена сільськогосподарська продукція та ін.; б) нерухоме майно – це земельні ділянки, жилі будинки, господарські будівлі та споруди, багаторічні насадження. При цьому спеціальним законом у ст. 7 були сукупно закріплені земельні та органічно пов'язані з ними майнові та деякі інші права та обов'язки членів господарства.

До нерухомого майна осіб, які ведуть особисте селянське господарство, як правило, входить житловий будинок – це будівля капітального типу, споруджена з додержанням вимог, установлених законом, іншими нормативно-правовими актами, і призначена для постійного у ній проживання. Проте, як зазначає професор П. Ф. Кулинич, цільовим призначенням земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства є їх використання виключно для вирощування сільськогосподарської продукції і на них заборонене будь-яке будівництво. Відтак житловий будинок із господарськими спорудами може бути власністю осіб, які ведуть особисте селянське господарство, але

не використовуватися для ведення особистої селянської діяльності¹. Вказівка в переліку майна, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, на жилі будинки призводить до хибної практики будівництва на земельних ділянках для ведення особистого селянського господарства житлових будинків. Слід зазначити, що в науковій літературі висловлюється також протилежна думка, що заборона будівництва житлових будинків на земельних ділянках, призначених для ведення особистого селянського господарства, без зміни цільового призначення земельної ділянки є правовим нігілізмом у діяльності особистого селянського господарства². З метою створення більш сприятливих умов для ефективної господарської діяльності особистих селянських господарств вважаємо питання щодо можливості здійснення будівництва житлових будинків, господарських будівель та споруд на земельних ділянках особистих селянських господарств членами цих господарств потребує подальшого законодавчого врегулювання.

Особливим видом майна, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, є сільськогосподарські та свійські тварини і птиця. Правовий режим даних об'єктів встановлюється ст. 180 ЦК України, де вказується, що тварини є особливим об'єктом цивільних прав. На них поширюється правовий режим речі, крім випадків встановлених законом. Таким чином, тварини є самостійним об'єктом цивільних прав, правовий режим якого встановлено не лише цивільним, а й аграрним законодавством, спеціальним законом України «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 року та іншими нормативно-правовими актами.

Об'єктами тваринного світу, згідно зі ст. 3 Закону України «Про тваринний світ» є: дикі тварини – хордові і безхребетні в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), які перебувають у стані природної волі, утримуються у напіввільних умовах чи в неволі; частини диких тварин (роги, шкіра тощо); продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск тощо). Слід мати на увазі, що до диких тварин належать види тварин, які виникли

¹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. С. 413.

² Курило В. І., Гасвець М. В. До питання правового регулювання відносин у сфері діяльності особистих селянських господарств в Україні // Науковий вісник публічного та приватного права. 2016. Вип. 3. С. 60.

шляхом природного добору і здатні самостійно жити в умовах екосистеми. Сюди не належать тварини, породи яких виведені людиною шляхом селекції, а також тварини, які стали настільки свійськими, що втратили здатність проживати в екосистемі самостійно.

Правовий режим сільськогосподарських і свійських тварин, згідно зі ст. 1 Закону України «Про тваринний світ», визначається відповідно аграрним чи цивільним законодавством, але не екологічним, тобто на них не поширюється дія Закону України «Про тваринний світ»¹.

Закон України «Про особисте селянське господарство» не містить вичерпного переліку майна, яке може використовуватись громадянами при веденні такого господарства. Згідно з положеннями ст. 325 ЦК України у власності особистого селянського господарства може бути будь-яке майно, за винятком окремих видів майна, які відповідно до чинного законодавства не можуть йому належати. Особисте селянське господарство може також мати будь-яке майно на праві користування, одержане внаслідок укладення договорів оренди, позички, прокату.

Майно, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, може бути власністю однієї особи, спільною частковою або спільною сумісною власністю його членів відповідно до закону.

Право спільної часткової власності реалізується членами особистого селянського господарства як співвласниками за їх згодою. Співвласники можуть домовитися про порядок володіння та користування майном, що є їх спільною частковою власністю. Кожен із співвласників має право на надання йому у володіння та користування тієї частини спільного майна в натурі, яка відповідає його частці у праві спільної часткової власності. У разі продажу частки у праві спільної часткової власності співвласник має переважне право перед іншими особами на її купівлю.

Співвласник має право на виділення в натурі частини із майна, що є у спільній частковій власності. У разі, коли виділення в натурі частки із спільного майна не допускається згідно із законодавством або є неможливим, співвласник, який бажає виділення, має право на одержання від інших співвласників грошової або іншої матеріальної компенсації вартості його частки.

¹ Екологічне право України: навч. посіб. / Л. О. Бондар, В. В. Курзова. 2-ге вид., допов. і перероб. Харків: Бурун Книга, 2008. С. 144.

Майно, що перебуває у спільній частковій власності, може бути поділене в натурі за домовленістю осіб, які ведуть особисте селянське господарство.

За ст. 368 ЦК України спільна власність двох або більше осіб без визначення часток кожного з них у праві власності є спільною сумісною власністю. У зазначеній власності перебувають майно, набуте подружжям за час шлюбу, а також майно, набуте в результаті спільної праці, та спільні грошові кошти членів сім'ї, якщо інше не встановлено договором (законом).

Члени особистого селянського господарства як співвласники майна володіють і користуються ним спільно, якщо інше не встановлене домовленістю між ними. Розпорядження майном, що є у спільній сумісній власності, здійснюється за згодою всіх співвласників. У разі вчинення одним із співвласників правочину щодо розпорядження спільним майном вважається, що він вчинений за згодою всіх співвласників, якщо інше не встановлено законом. При цьому згода співвласників на вчинення правочину щодо розпорядження спільним майном, який підлягає нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, має бути висловлена письмово і нотаріально посвідчена. Співвласники мають право уповноважити одного з них на вчинення правочинів щодо розпорядження спільним майном.

Особи, які спільно ведуть особисте селянське господарство, мають право на виділення у натурі частки із майна, яке перебуває в їх спільній сумісній власності, а також на поділ майна, яке є в їх спільній сумісній власності. У разі виділення частки їх майна, що є у спільній сумісній власності, або поділу такого майна вважається, що частки кожного із співвласників у праві спільної сумісної власності є рівними, якщо інше не встановлено домовленістю між ними, законом або рішенням суду.

Згідно із змістом ст. 346 ЦК України, право власності на майно для ведення особистого селянського господарства може припинитися у разі: відчуження власником свого майна; відмови власника від права власності; припинення права власності на майно, яке за законом не може належати даній особі; знищення майна; примусового відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону; звернення стягнення на майно за зобов'язанням власника; ревізиції; конфіскації; смерті власника. Право власності може бути припинене і в інших випадках, установлених законодавством.

11.4. Зайнятість членів особистих селянських господарств та особливості їх соціального страхування та пенсійного забезпечення

Правове регулювання зайнятості населення в Україні, в тому числі членів особистих селянських господарств, здійснюється на рівні багатьох нормативних актів, зокрема Конституції України, Конвенції Міжнародної організації праці № 122 «Про політику в галузі зайнятості» від 15 липня 1966 року (ратифіковано Україною 19 червня 1968 року), Закону України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року та інших нормативно-правових актів. Заслуговує на увагу Програма сприяння зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2017 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2012 року № 1008¹, в якій визнано за необхідне сприяти підвищенню рівня зайнятості сільського населення, зокрема, шляхом: розширення можливостей реалізації продукції особистих селянських господарств; удосконалення системи трудових відносин на підприємствах аграрного сектора економіки та стимулювання заінтересованості членів особистих селянських господарств у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні; сприяння розвитку екологічного (зеленого), сільського туризму, народних художніх промислів, рекреаційно-туристичного підприємництва в сільській місцевості.

У ст. 1 Закону України «Про зайнятість населення»² зайнятість визначається як не заборонена законодавством діяльність осіб, пов'язана із задоволенням їх особистих та суспільних потреб з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їх власності, у тому числі безоплатно.

Згідно зі ст. 8 Закону України «Про особисте селянське господарство» в редакції від 25 грудня 2008 року, члени особистих селянських господарств є особами, які забезпечують себе роботою самостійно і відповідно до Закону України «Про зайнятість

¹ Про затвердження Програми сприяння зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2017 року: постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовт. 2012 р. № 1008 // Офіційний вісник України. 2012. № 83. Ст. 3363.

² Про зайнятість населення: Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5067-VI // Офіційний вісник України. 2012. № 63. Ст. 2565.

населення» належать до зайнятого населення за умови, що робота в цьому господарстві для них є основною.

Слід зазначити, що до 13 січня 2009 року в аграрному законодавстві був визначений ще один якісний критерій, який надавав підстави для віднесення члена ОСГ до категорії зайнятого населення. Так, відповідно до ч. 2 ст. 8 Закону України «Про особисте селянське господарство» у редакції від 15 травня 2003 року, члени ОСГ належали до категорії зайнятого населення в разі, якщо робота в цьому господарстві для них є основною і розрахунковий місячний дохід на одного члена дорівнює або перевищує розмір мінімальної заробітної плати. Порядок визначення розрахункового місячного доходу на одного члена особистого селянського господарства був затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2003 року. Проте, на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення», від 25 грудня 2008 року¹, в частині регулювання зайнятості членів ОСГ були внесені суттєві зміни, згідно з якими члени ОСГ відносяться до зайнятого населення за наявності єдиної умови – якщо робота в цьому господарстві для них є основною. Отже, юридично зайнятими були визнані всі селяни, які ведуть особисте селянське господарство і не працюють на підставі трудового договору, незалежно від рівня доходності таких господарств.

Питання щодо визначення, в якому разі ведення особистого селянського господарства є основною діяльністю для члена такого господарства, врегульовано Порядком реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 2013 року № 1982. Так, згідно з підп. 2 п. 4 зазначеного Порядку ведення особистого селянського господарства вважається основною роботою для члена такого господарства за умови, що протягом 12 місяців, які передували дню звернення до центру зайнятості, він провадив лише таку діяльність чи одночасно перебував у трудових відносинах або був зайнятим згід-

¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення: Закон України від 25 груд. 2008 р. № 799-VI // Відомості Верховної Ради України. 2009. № 18. Ст. 247.

² Про затвердження Порядку реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу: постанова Кабінету Міністрів України від 20 берез. 2013 р. № 198 // Офіційний вісник України. 2013. № 26. Ст. 859.

но із ч. 1 ст. 4 Закону України «Про зайнятість населення» менше шести місяців.

Члени особистого селянського господарства, для яких така робота була основною, для реєстрації в державній службі зайнятості як безробітних повинні подати довідку про припинення ведення особистого селянського господарства або вихід з такого господарства, видану сільською, селищною або міською радою за місцезнаходженням земельної ділянки.

Згідно зі ст. 9 Закону України «Про особисте селянське господарство», члени особистих селянських господарств беруть участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні на добровільних засадах у порядку, встановленому законом. Пенсійне забезпечення членів особистих селянських господарств та сплата ними страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування здійснюються відповідно до законодавства про пенсійне забезпечення та загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Надання соціальної допомоги членам особистого селянського господарства здійснюється відповідно до закону.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 8 липня 2010 року¹ члени особистих селянських господарств мають право на добровільну сплату єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Добровільна сплата єдиного внеску забезпечить застрахованим членам ОСГ (залежно від вибраного виду страхування) право на пенсійне страхування, загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності і витратами, обумовленими похованням, від нещасного випадку на виробництві і професійного захворювання, що призвели за собою втрату працездатності. З метою набуття страхового стажу членам селянських господарств потрібно укласти договір та оформити добровільну сплату єдиного соціального внеску. Так, забезпечити своє пенсійне майбутнє селяни можуть, наприклад, шляхом укладання договору про добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Страховий стаж буде визначатися періодом, за який сплачувалися внески до Пенсійного фонду.

¹ Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 8 лип. 2010 р. № 2464-VI // Офіційний вісник України. 2010. № 61. Ст. 2108.

Згідно із Законом «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 року¹, члени особистого селянського господарства, які на добровільних засадах сплачуватимуть внески до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, у разі припинення ведення цього господарства або виходу з його членів матимуть право на матеріальні виплати після визнання їх в установленому порядку безробітними. Тобто ці внески гарантують їм страховий стаж, який впливає на матеріальне забезпечення у випадку безробіття та соціальні послуги.

11.5. Юридичні підстави припинення ведення особистого селянського господарства

В процесі здійснення ведення особистого селянського господарства можливе його припинення, яке відбувається на підставі передбачених законом юридичних фактів, необхідних та достатніх для припинення його діяльності. Так, відповідно до ст. 11 Закону України «Про особисте селянське господарство» ведення особистого селянського господарства припиняється у разі:

- рішення членів особистого селянського господарства про припинення його діяльності;
- якщо не залишилось жодного члена господарства або спадкоємця, який бажає продовжити його ведення;
- припинення прав на земельну ділянку згідно із ЗК України.

Заслугує на увагу класифікація юридичних підстав припинення ведення особистого селянського господарства, що запропонована професором В. В. Носіком, який розподіляє їх на три групи: добровільне припинення господарств; припинення з об'єктивних і незалежних від волі членів господарств обставин; примусове². Так, добровільне припинення ведення ОСГ має місце в разі прийняття рішення членів особистого селянського господарства про припинення його діяльності. Припинення з об'єктивних і незалежних від волі членів господарств обставин

¹ Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України від 2 берез. 2000 р. № 1533-III // Офіційний вісник України. 2000. № 13. Ст. 505.

² Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» / за ред. В. В. Носіка. Київ: Кондор, 2004. С. 154.

відбувається, якщо не залишилось жодного члена господарства або спадкоємця, який бажає продовжити його ведення. У свою чергу, припинення прав на земельну ділянку, що тягне згідно із ЗК України припинення ведення ОСГ, може здійснюватися як в примусовому, так і в добровільному порядку.

Шляхом визначення в законодавстві переліку випадків припинення ведення особистого селянського господарства законодавець вказує на потенційні можливості його припинення та визначає способи такого припинення. Це дозволяє окреслити межі здійснення господарської діяльності членами особистих селянських господарств, захистити членів особистих селянських господарств від порушень; визначити можливості для добровільного і примусового припинення ведення цієї діяльності.

При добровільному припиненні діяльності особистого селянського господарства фізична особа або члени такого сімейно-родинного об'єднання, які не мають бажання вести його на відведеній для цієї мети земельній ділянці, приймають рішення про те, що вони не займатимуться виробництвом, переробленням та споживанням сільськогосподарської продукції; наданням послуг у сфері сільського (зеленого) туризму з використанням майна такого господарства. Отже, передусім діяльність особистих селянських господарств може припинятися на умові добровільності.

У разі, якщо особисте селянське господарство веде одна фізична особа, діяльність такого господарства припиняється на підставі рішення цієї особи. Якщо особисте селянське господарство здійснює свою діяльність на основі членства фізичних осіб у такому господарстві, то рішення про припинення діяльності останнього приймають усі члени господарства. Якщо ж один з членів особистого селянського господарства не погоджується з припиненням діяльності селянського господарства і бажає самостійно продовжувати діяльність в такому господарстві, то при позитивному вирішенні питання щодо переоформлення земельної ділянки на таку особу всі інші фізичні особи припиняють членство в особистому селянському господарстві. Остаточне рішення про припинення ведення особистого селянського господарства приймає особа, яка одержала земельну ділянку для ведення такого господарства¹.

¹ Аграрне право: підруч. для студентів вищ. навч. закл. / В. П. Жушман, В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко та ін.; за ред. В. П. Жушмана та А. М. Ставківки. Харків: Право, 2010. С. 167.

У випадку самостійного і вільного волевиявлення про припинення діяльності особистого селянського господарства, фізична особа або члени сімейно-родинного об'єднання подають заяву до сільської, селищної, міської ради на ім'я уповноваженої особи, що здійснює облік особистих селянських господарств, з зазначенням причини припинення особистого селянського господарства або виходу із членів особистого селянського господарства з особовими підписами всіх учасників, до якого додається відповідне рішення про припинення особистого селянського господарства або вихід з нього.

Підставою припинення ведення особистого селянського господарства є також такий юридичний факт, як смерть особи чи осіб, що займалися веденням особистого селянського господарства. У разі смерті особи ведення особистого селянського господарства припиняється за таких умов: а) якщо не залишилося жодного члена господарства, який бажає продовжувати вести таке господарство; б) якщо спадкоємці не виявляють бажання займатися веденням особистого селянського господарства.

Оскільки особисте селянське господарство виникає тоді, коли особа у встановленому чинним законодавством порядку набула у власність чи користування земельну ділянку сільськогосподарського призначення, то припинення прав на таку ділянку з необхідністю потребує вчинення юридичних дій, пов'язаних з припиненням такого господарства. Юридичні підстави припинення права власності на земельну ділянку передбачено ст. 140 ЗК України. У ст. 141 ЗК України закріплено підстави припинення права користування земельною ділянкою. При цьому припинення права власності на землю та права користування земельною ділянкою може здійснюватися як в добровільному, так і в примусовому порядку. Оскільки примусове припинення суб'єктивних прав на землю здійснюються не з волі її власника або землекористувача, загальним для примусових підстав, що припиняють право власності на землю та право землекористування, є судовий порядок їх застосування. Так, ст. 143 ЗК України визначає вичерпний перелік випадків припинення прав на земельну ділянку, у яких застосування примусу є можливим, що дозволяє відмежувати їх від випадків, коли припинення цих права у примусовий спосіб забороняється, що є однією з гарантій цих прав.

У разі припинення ведення особистого селянського господарства сільська, селищна, міська рада за місцем розташуван-

ня земельної ділянки, наданої для особистого селянського господарства, вилучають таке господарство з обліку особистих селянських господарств. Після виходу із членів особистого селянського господарства або припинення його ведення, оформленого відповідно до норм чинного законодавства, органи місцевого самоврядування відповідно до погосподарської книги видають громадянам – членам домогосподарства довідку, в якій відображається припинення ведення особистого селянського господарства чи вихід з такого господарства. Спори, що виникають у зв'язку з припиненням особистого селянського господарства, вирішуються в судовому порядку.

11.6. Надання послуг у сфері сільського зеленого туризму як виду діяльності особистого селянського господарства

Одним із пріоритетних напрямів розвитку аграрного сектора економіки України та сільських територій є прискорення розвитку та функціонування сільського зеленого туризму. Пріоритетність розвитку сільського зеленого туризму в країні зумовлюється необхідністю невідкладного розв'язання соціально-економічних проблем сучасного села, головними з яких є різке зменшення кількості населення, зростання безробіття, масова міграція селян. Отже, сільський зелений туризм розглядається як один із засобів отримання доходів сільським населенням, як компонент комплексного розвитку сільських територій і сільської інфраструктури, а також як один із чинників стратегії подолання бідності у сільській місцевості.

Сучасний стан розвитку сільського туризму в Україні відзначається як становлення його правових форм і пов'язаний із заснуванням у 1996 році Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні як громадської неприбуткової організації, що запровадила поняття «сільського зеленого туризму», сутність якого полягала не лише у відпочинку, а й у збереженні (відновленні) природного середовища та етнокультурної ідентичності українського селянина.

Протягом останніх років в Україні формується розуміння сільського зеленого туризму як специфічного виду туризму, що має рекреаційний, відпочинковий, оздоровчий та/або пізнавальний характер, зосереджений у сільській місцевості і пов'язаний

із наданням послуг (з тимчасового розміщення, харчування, екскурсійного забезпечення тощо) фізичним особам шляхом використання майна, земельних ділянок та трудових ресурсів осіб, які займаються сільськогосподарською діяльністю та/або проживають у сільській місцевості, а також природного, культурного, етнографічного та соціального потенціалу регіону.

Для розвитку сільського зеленого туризму в Україні є всі необхідні передумови: унікальна історико-етнографічна спадщина українських сіл, багаті рекреаційні ресурси, екологічна чистота сільської місцевості, відносно вільний сільський житловий фонд для прийому туристів та наявність вільних трудових ресурсів для їх обслуговування, доступна ціна за відпочинок тощо. Сільський туризм може бути надзвичайно важливим економічним фактором розвитку та стабільності для сільських регіонів, особливо тих, де нераціонально та неможливо розвивати сільське господарство або інші види діяльності, наприклад, в гірській місцевості Карпат. Проте реалізація багатого потенціалу сільського зеленого туризму в Україні, його розвиток як провідного виду туристичної галузі гальмується через відсутність належного нормативно-правового забезпечення.

Серед нормативно-правових актів, які містять окремі норми, присвячені становленню та розвитку суспільних відносин у сфері сільського зеленого туризму в Україні, можна назвати: Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 року, Закон України «Про туризм» від 15 вересня 1995 року, Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17 червня 2004 року, Закон України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року, постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» від 19 вересня 2007 року, постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання послуг з тимчасового розміщення (проживання)» від 15 березня 2006 року, наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження Плану заходів Мінагрополітики України щодо розвитку сільського зеленого туризму на період до 2015 року» від 18 січня 2013 року.

Аналіз наявних у системі національного законодавства нормативно-правових актів щодо сільського зеленого туризму свідчить, що вони не створюють необхідної законодавчої бази для забезпечення його сталого розвитку, не дозволяють вирішувати

існуючі проблеми щодо визначення суб'єктів права на надання відповідних послуг, підстав і порядку здійснення їх діяльності. На жаль, в країні досі не прийнятий окремий спеціальний законодавчий акт щодо регулювання організації сільського зеленого туризму¹.

Спроби легалізації сільського зеленого туризму були втілені у розробці багатьох законопроектів: проект Закону «Про сільський та сільський зелений туризм», прийнятий в першому читанні постановою Верховної Ради України від 16 листопада 2004 року; проекти законів «Про сільський аграрний туризм», «Про аграрний туризм та агротуристичну діяльність» тощо. Останнім часом у Верховну Раду внесено для розгляду законопроекти «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування наданих послуг у сфері сільського зеленого туризму» від 4 липня 2013 року та про внесення змін до Закону України «Про особисте селянське господарство» щодо розвитку сільського зеленого туризму від 2 липня 2015 року.

В умовах загальноекономічної кризи надання на законодавчому рівні особистим селянським господарствам можливості надавати послуги у сфері сільського земельного туризму було позитивним кроком для їх подальшого розвитку та функціонування. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про особисте селянське господарство», сільський земельний туризм визначається як вид діяльності особистих селянських господарств, як одна з послуг з використанням майна особистого селянського господарства, що може надаватися в межах їх господарської діяльності. І оскільки така діяльність не відноситься до підприємницької, то фізичні особи, які ведуть особисте селянське господарство і надають послуги у сфері сільського зеленого туризму, не підлягають державній реєстрації як фізичні особи – підприємці, а також не зобов'язані створювати юридичні особи.

Специфіка діяльності особистих селянських господарств у сфері сільського земельного туризму полягає в тому, що її основними об'єктами виступають: землі сільськогосподарського призначення, які є просторовим базисом для здійснення сільського туризму; сільськогосподарська продукція, яка виробляється селянами і використовується для забезпечення харчування відпо-

¹ Платонова Є. О. Правові аспекти надання послуг у сфері сільського зеленого туризму як виду діяльності особистого селянського господарства // Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право». 2017. № 1. С. 124.

чиваючих; сільська садиба та інше майно сільськогосподарського призначення особи, яка надає такого роду послуги. Для розвитку сільського зеленого туризму значущим фактором виступає туристичний потенціал сільської місцевості, який може бути використаний для надання таких послуг, а саме: природні, культурні, етнографічні, соціальні та інші ресурси.

Основною послугою у сфері сільського зеленого туризму є надання туристам тимчасового проживання в умовах сільської садиби. Згідно з Порядком надання послуг з тимчасового розміщення (проживання), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15 березня 2006 року № 297¹, фізичні особи – власники або орендарі індивідуальних засобів розміщення, в яких за плату або безоплатно надається обмежена кількість місць (менш як 30), надають послуги з тимчасового розміщення (проживання) без державної реєстрації їх як суб'єктів підприємницької діяльності.

На даний час діяльність сільських господарів, які не є суб'єктами підприємницької діяльності і надають послуги у сфері сільського зеленого туризму, не підлягає ліцензуванню, про що чітко вказують норми законів України «Про туризм» та «Про ліцензування видів господарської діяльності». Крім того, відповідно до наказу Міністерства економічного розвитку і торгівлі «Щодо скасування обов'язкової сертифікації готельних послуг та послуг харчування» від 30 липня 2012 року № 876, готельні послуги та послуги харчування, що надаються суб'єктами туристичної діяльності, не підлягають обов'язковій сертифікації. Сертифікація послуг з тимчасового розміщення (проживання) і, відповідно, присвоєння категорії якості та рівня обслуговування сільській садибі для фізичних осіб, не зареєстрованих як підприємці, може бути виключно добровільною².

У сучасних умовах важливого значення набуває належна правова регламентація і визначення відповідної оцінки екологічної якості послуг сільського зеленого туризму. У 2004 році система екологічного маркування садиб була запроваджена Спілкою сприяння розвитку сільського зеленого туризму. Така система

¹ Про затвердження Порядку надання послуг з тимчасового розміщення (проживання): постанова Кабінету Міністрів України від 15 берез. 2006 р. № 297 // Офіційний вісник України. 2006. № 11. Ст. 731.

² Про затвердження Порядку встановлення категорій готелям та іншим об'єктам, що призначаються для надання послуг з тимчасового розміщення (проживання): постанова Кабінету Міністрів України від 29 лип. 2009 р. № 803 // Офіційний вісник України. 2009. № 58. Ст. 2041.

оцінювання розроблена в рамках Програми «Українська гостинна садиба» відповідно до європейських вимог, з урахуванням особливостей України, і визначає рівень існування та обслуговування туристів, внаслідок якого навколишнє природне середовище зазнає мінімального впливу або навіть покращується його стан. Сертифікація послуг не є обов'язковою, здійснюється на добровільних засадах особами, що їх надають.

Позитивний вплив сільського зеленого туризму на розвиток особистих селянських господарств полягає передусім у тому, що він розширює сферу зайнятості сільського населення, дає селянам додатковий заробіток, розширює можливості реалізації готових продуктів особистих селянських господарств. Надання послуг у сфері зеленого туризму підвищує освітній рівень селян, спонукає їх до поповнення своїх знань про історичні та культурні особливості місцевості, покращення рівня облаштування домогосподарства, розширення асортименту вирощуваної продукції.

Сільський зелений туризм відіграє суттєву роль у відродженні місцевих народних звичаїв, промыслів і традицій, збереженні історичної спадщини та популяризації сільськогосподарської праці та способу життя. Перетворення села на осередок зеленого туризму є поштовхом для розвитку в ньому закладів культури, торгівлі, транспортної інфраструктури, поліпшення благоустрою. Тому на сучасному етапі головним завданням, яке потребує розв'язання для ефективного функціонування сільського зеленого туризму, є належне правове регулювання здійснення даної діяльності.

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ

12.1. Поняття і принципи діяльності сільськогосподарських кооперативів

Сучасний світ пронизаний кооперативною ідеєю, що підтверджується красномовними фактичними даними: більш ніж 700 тисяч кооперативів, що включають 120 видів і різновидів, об'єднують понад 40 % дорослого населення планети і надають більш ніж 100 млн робочих місць¹. При цьому кооперативні підприємства обслуговують близько 3 млрд осіб – майже половину населення світу. Наразі в умовах глобалізації в переважній більшості європейських країн кооперативний сектор має важливе значення в національній економіці: ринкова частка сільськогосподарських кооперативів в Ірландії складає 100 %, у Голландії – 83 %, у Фінляндії – 79 %, в Італії – 55 %. Фермери США входять одразу до кількох різних сільськогосподарських кооперативів, що забезпечують виконання різних аграрних операцій. Популярність кооперативної форми ведення господарства пояснюється перевагами, які надає товаровиробникам спільна діяльність: зменшення витрат часу; збільшення фізичних можливостей; зменшення витрат коштів.

Спеціальним Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 року визначено узагальнене поняття сільськогосподарського кооперативу, під яким розуміється *юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об'єдналися на основі членства для провадження спільної господарської та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, пе-*

¹ Осадчук Ю. М. Аналіз сучасного стану розвитку системи споживчої кооперації // Молодий вчений. 2014. № 6 (09). С. 8–10.

реробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування.

Кооперативні організації представляють собою особливу форму господарювання, яка суттєво відрізняється від інших та функціонує за власними правилами. Квінтесенцією сутності кооперації, її ідейним, нормативним стрижнем, навколо якого організується соціальна взаємодія учасників кооперативних відносин та повинні будуватися відносини кооперативних організацій з державою, виступають принципи кооперації. Кооперативні принципи розглядаються як вихідні засади законодавчого регулювання кооперативних відносин, що гарантують реалізацію інтересів і прав кооперативів та їх членів і надають цілісності нормативному комплексу, відповідно до якого здійснюється правове регулювання цих відносин¹. На сьогодні всесвітньо визнаними є кооперативні принципи, закріплені 31-м Конгресом Міжнародного кооперативного альянсу у 1995 році. Відповідно до Декларації про кооперативну ідентичність основоположними кооперативними принципами сьогодення визнані наступні:

1. Добровільність і відкрите членство. Кооперативи – це добровільні організації, відкриті для всіх людей, здатних користуватися їхніми послугами та готових узяти на себе обов'язки членів без дискримінації за ознакою статі, соціальної, расової, політичної й релігійної приналежності людей.

2. Демократичний членський контроль. Кооперативи – це демократичні організації, контрольовані їхніми членами, які беруть активну участь у виробленні політики й прийнятті рішень. Чоловіки й жінки, що працюють як виборні представники, підзвітні членам кооперативу. У первинних кооперативах у всіх членів рівні права при голосуванні (один член – один голос), а кооперативи вищих рівнів також організовані відповідно до демократичних принципів.

3. Економічна участь членів. Члени кооперативу роблять рівні внески й контролюють кооперативний капітал на основі демократичних принципів. Принаймні частина цього капіталу зви-

¹ Гладкий С. О. Кооперативне законодавство УСРР 1920-х років: (історико-правовий підхід): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011. 32 с.

чайно є загальною власністю кооперативу. Члени кооперативу звичайно одержують деяку компенсацію на внесені кошти, що є умовою членства.

4. *Автономія та незалежність.* Кооперативи – це самостійні організації взаємодопомоги, контрольовані їхніми членами. Якщо вони укладають угоди з іншими організаціями, у тому числі з урядами, або залучають капітал із зовнішніх джерел, вони роблять це на умовах демократичного контролю з боку членів і підтримують свою кооперативну самостійність.

5. *Освіта і підвищення кваліфікації, інформація.* Кооперативи забезпечують навчання й підготовку своїх членів, виборних представників, керівників і працівників, щоб ті могли робити ефективний внесок у розвиток своїх кооперативів. Вони інформують широку громадськість – особливо молодь і неформальних лідерів – про характер і користь кооперативів.

6. *Співпраця між кооперативами.* Кооперативи найбільш ефективно обслуговують своїх членів і зміцнюють кооперативний рух, працюючи на місцевому, національному, регіональному й міжнародному рівнях.

7. *Сприяння громаді.* Кооперативи працюють задля сталого розвитку своїх громад, проводячи політику, схвалену їхніми членами.

Встановлення головних принципів кооперації на міжнародному рівні, незважаючи на усю свою важливість, буде безрезультатним, якщо дані принципові засади не знайдуть своє відображення у національному законодавстві і праві. Професор В. І. Семчик важливе значення надавав *принципу відтворення в кооперативному законодавстві міжнародних кооперативних принципів*. Дотримання цього принципу обґрунтовується тим, що законодавче забезпечення реалізації кооперативних принципів створює умови для створення і функціонування справжніх кооперативів та їх об'єднань, для унеможливлення створення лжекооперативів, які використовують кооперативну вивіску для отримання надприбутку, а не задоволення економічних інтересів пайовиків. Відтворення в законодавстві міжнародних кооперативних принципів свідчить про те, що українське законодавство сприймає їх як такі, що сформульовані на ґрунті узагальнення вікового досвіду міжнародного кооперативного співтовариства, яке організаційно діє в рамках ООН¹.

¹ Семчик В. І. Принципи кооперативного права // Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри. Київ, 2012. Вип. 3. С. 32–37.

Історичний досвід та практика сьогодення містить масу прикладів переродження кооперативів у інші форми, і цей процес не завжди мав законний характер. Проте даний факт не має перекреслювати необхідність еволюціонування кооперативів та їх принципових засад діяльності в залежності від умов часу. Сформувалися дві концепції щодо подальшого розвитку кооперативного руху: а) *консервативна*, яка передбачає законодавчу, теоретичну та практичну охорону традиційної ідентичності в тому вигляді, який був окреслений та затверджений Міжнародним кооперативним альянсом; б) *еволюційна*, прибічники якої наполягають на тому, що життєздатність кооперативу в сучасних умовах вимагає від нього відповідної адаптації, а це передбачає перегляд деяких кооперативних принципів, що стримують поступальний розвиток кооперації.

Однак слід зазначити, що, незважаючи на теоретичні побудови, світова практика кооперативного руху демонструє стійку тенденцію до трансформативних перетворень. Так, починаючи з 1990-х років у агропромисловому секторі зарубіжних країн спостерігалось утворення нових форм кооперативних організацій, відбувалася масова реструктуризація та трансформація традиційних кооперативів, котра отримала назву «кооперативної лихоманки». Основна мета цих перетворень полягала в посиленні ринкових характеристик кооперативів, наближенні їх правового становища до господарських товариств. Модель сільськогосподарської кооперації, побудована у вітчизняному законодавстві, є класичною та тяжіє до консервативного розуміння кооперативних відносин.

12.2. Особливості правового становища виробничих та обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів

Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» проведено основну легальну класифікацію сільськогосподарських кооперативів на типи та види. У ст. 3 Закону вказано, що за цілями, завданнями і характером діяльності сільськогосподарські кооперативи поділяються на такі типи: сільськогосподарські виробничі та сільськогосподарські обслуговуючі. Відповідно до законодавства сільськогосподарський виробничий кооператив – це сільськогосподарський кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних осіб, які є виробниками

сільськогосподарської продукції, для провадження спільної виробничої або іншої господарської діяльності на засадах їх обов'язкової трудової участі з метою одержання прибутку. Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив – це сільськогосподарський кооператив, що утворюється шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб – виробників сільськогосподарської продукції для організації обслуговування, спрямованого на зменшення витрат та/або збільшення доходів членів цього кооперативу під час провадження ними сільськогосподарської діяльності та на захист їхніх економічних інтересів.

Незважаючи на єдину кооперативну природу, спільність кооперативних принципів та законодавчих засад діяльності, виробничі та обслуговуючі кооперативи суттєво відрізняються між собою. Законодавство України досить однозначно проводить межу між сільськогосподарськими виробничими (СВК) та сільськогосподарськими обслуговуючими кооперативами (СОК). По-перше, вони відрізняються основною метою діяльності: СВК має за мету одержання прибутку, тоді як СОК – зменшення витрат та/або збільшення доходів членів кооперативу. По-друге, членами СВК можуть бути лише фізичні особи, членами СОК – як фізичні, так і юридичні особи. По-третє, члени СВК зобов'язані брати особисту трудову участь у діяльності кооперативу, члени СОК – участь у господарській діяльності шляхом збуту продукції через кооператив, закупівлю техніки, користування технологічними послугами кооперативу. Навіть вказані три відмінності дозволяють констатувати досить глибоку різницю між аналізованими типами сільськогосподарських кооперативів.

Сільськогосподарський виробничий кооператив об'єднує лише фізичних осіб та будує свою діяльність на підприємницьких засадах. Характерною особливістю виробничих кооперативів є обов'язок його членів безпосередньо працювати у цьому сільськогосподарському підприємстві. Дана ознака пояснює той факт, що юридичні особи не можуть входити до складу виробничого кооперативу, оскільки не в змозі здійснювати трудову участь.

Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив побудований за іншою схемою. Кожен учасник цього кооперативу має власне господарство, в якому самостійно здійснює сільськогосподарську діяльність. У рамках обслуговуючого кооперативу ці самостійні господарі об'єднують виконання лише певних функцій чи господарських операцій, які вигідніше здійснювати

спільно з іншими особами. Наприклад, потреба у закупівлі насіння та добрив виникає щороку у кожному господарстві. Якщо проводити цю закупівлю не окремо, а спільно з іншими, то досягається суттєве зменшення витрат як часових, так і фінансових, адже гуртова централізована купівля дозволяє набути ці ж матеріали за меншу ціну. Економічна вигідність сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів також полягає у їхньому некомерційному статусі: такий кооператив не вимагає оплати своїх послуг, тобто не заробляє на своїх членах. Усі послуги сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів надаються по їхній собівартості.

Відповідно до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи поділяються в залежності від виду діяльності на переробні, заготовельно-збутові, постачальницькі та інші.

Постачальницькі кооперативи утворюються з метою закупівлі та постачання членам таких кооперативів засобів виробництва, матеріально-технічних ресурсів, необхідних для виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, виготовлення сировини, матеріалів та постачання їх членам кооперативу. Постачальницькі кооперативи виступають обов'язковим елементом системи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, оскільки забезпечують своїх членів необхідними товарами, наприклад, засобами виробництва, добривами, вапняковими матеріалами, кормами, нафтопродуктами, обладнанням, запасними частинами, пестицидами, а також будь-якими іншими товарами, що необхідні для виробництва сільськогосподарської продукції, проводять тестування якості продукції, організують поставки насіння, молодняка худоби та птиці. Постачальницькі кооперативи є одними з найбільш поширених у світовій практиці кооперативного руху, що пояснюється відносною простотою, доступністю та ефективністю їхньої діяльності. Постачальницький кооператив закуповує необхідні товари відповідно до членських заявок, як це передбачено у Примірних правилах внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, затверджених наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 30 жовтня 2013 року № 643 (далі – Примірні правила). Відповідно до п. 2.4 Примірних правил член кооперативу зобов'язується придбати матеріально-технічні засоби відповідно до поданої ним заявки та повністю за них розрахуватися, крім випадку надання послуг

ги в кредит. Постачальницький кооператив може організовувати додаткові послуги для своїх членів. Наприклад, відкриття кооперативного магазину, організація індивідуальної доставки товарів до господарства члена-замовника, здійснення пакування та фасування замовленої продукції у зручних форматах, організація прийому електронних заявок на постачання продукції, моніторинг ринку з метою підбору нових цікавих пропозицій для кожного господарства з урахуванням його специфіки, потреб та можливостей. Постачальницький кооператив має бути гнучкою та зручною структурою, яка максимально пристосовується до побажань своїх членів. Правильно організована робота постачальницького кооперативу здатна продукувати індивідуально розроблені пакети послуг для кожного свого члена, а значить робить кооператив максимально корисним для його учасників.

Виробництво – це, звичайно, центральна ланка сільськогосподарської діяльності, однак далеко не остання. У вітчизняних аграріїв на поствиробничих етапах часто виникають найбільші проблеми, оскільки постає непросте питання вигідного збуту виробленої продукції. Наразі існує розвинена мережа приватних заготівельників, які умисно тримають низькі ціни на закупівлю сільськогосподарської сировини, а потім реалізують її споживачам за значно вищими цінами. У результаті описаних дій виробник змушений продавати сировину за мінімально низьку ціну, що наближується до собівартості, споживач фактично оплачує високу комерційну надбавку за придбання сільськогосподарської продукції, а непродуктивна ланка – посередник – отримує невиправдано високий дохід¹. Відповідно до ч. 3 ст. 5 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» *заготівельно-збутові сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи* здійснюють, зокрема, заготівлю, зберігання, передпродажну обробку та продаж продукції, виробленої членами таких кооперативів, надають їм маркетингові послуги. Отже, дані кооперативи можуть надавати цілий ряд послуг, однак у їхню назву винесені лише дві – заготівля та збут, що вирізняє ці послуги у якості основних та обов'язкових функцій даного виду обслуговуючих кооперативів. Такі кооперативи здійснюють також зберігання сільськогосподарської продукції, її сортування, сушку, миття, розфасування, упакування, транспортування, укладають угоди,

¹ Григор'єва Х. А. Переробна кооперація в сільському господарстві України: правове регулювання організації та діяльності: монографія. Одеса: Юрид. літ., 2015. С. 175.

проводять вивчення ринку збуту, організовують рекламу вказаної продукції тощо. Дані послуги можна назвати допоміжними, оскільки вони мають не самостійне значення, а спрямовані на організацію якісного надання основних послуг із заготівлі та збуту.

При підписанні угоди про господарську участь член кооперативу вказує, у якому об'ємі він планує отримувати кооперативні послуги, тобто скільки сільськогосподарської продукції він прагне збувати через кооператив. При цьому у п. 3.5 Примірних правил закріплені зобов'язання члена щодо постачання продукції сільськогосподарському кооперативу. Запропонований у Примірних правилах механізм передбачає закріплення в угоді про господарську участь певного відсотка від виробленої продукції, яку такий член зобов'язується збувати через кооператив. При цьому проведена диференціація зобов'язань залежно від виду продукції: фруктово-овочева, зернова чи тваринницька. Такий підхід є лише одним із можливих, і тому кожен кооператив має право самостійно корегувати цей механізм формування зобов'язань своїх членів. Окрім описаного відсоткового варіанта може передбачатися кількісний (у вигляді чітко зафіксованої кількості продукції, незалежно від загального врожаю) та комбінований (певна частина зобов'язання фіксована, а інша – виражена у відсотках) механізми розрахунку членських зобов'язань. У п. 2.2.6 Примірних правил кооперативу теж надається право розробляти та встановлювати для членів вимоги з дотримання певних норм при виробництві продукції з метою її відповідності стандартам якості та безпечності. Ці вимоги можуть регламентувати обсяги продукції в розрізі її видів, сортів, порядок застосування хімічних засобів захисту рослин, дотримання норм та стандартів якості продукції, а також екологічних стандартів та вимог виробництва органічної продукції тощо. При цьому правління кооперативу може відмовити члену кооперативу в разі документального підтвердження невиконання встановлених норм при виробництві продукції (відповідність встановленим вимогам, насамперед якості та безпечності).

У п. 2.2.2. Примірних правил пропонується здійснювати збут сільськогосподарської продукції на основі укладених між членами та кооперативом договорів-доручень про надання послуг зі збуту сільськогосподарської продукції. Оформлення такого договору вказує: а) на роль кооперативу у відповідних правовідносинах – він виступає посередником. Відмінність заготівельно-

збутового кооперативу від комерційного посередника полягає в тому, по-перше, що комерційний посередник є суб'єктом підприємницької діяльності (ст. 295 ГК України), і по-друге, оплата послуг кооперативу здійснюється за собівартістю, а комерційного представника – з урахуванням його винагороди; б) на те, що кооператив не набуває права власності на сільськогосподарську продукцію, яка передається йому членами для збуту.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» до *переробних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів* належать кооперативи, які здійснюють переробку сільськогосподарської сировини, що виробляється членами таких кооперативів (виробництво хлібобулочних, макаронних виробів, овочевих, плодово-ягідних, м'ясних, молочних, рибних продуктів, виробів і напівфабрикатів з льону, луб'яних культур, лісо- і пиломатеріалів тощо). Сільськогосподарські переробні кооперативи займають особливе «прикордонне» становище. Це обумовлено тим, що переробний кооператив суттєво виділяється з групи обслуговуючих кооперативів завдяки своїй виробничій ознаці, в результаті чого він тяжіє до іншого типу сільськогосподарських кооперативів, який має суттєві відмінності в правовому регулюванні – до виробничого кооперативу. Так, юридичній природі сільськогосподарського переробного кооперативу притаманна особлива двоїстість: по-перше, сільськогосподарський переробний кооператив є невід'ємною частиною обслуговуючої інфраструктури, різновидом сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; по-друге, сільськогосподарський переробний кооператив – єдиний серед інших видів обслуговуючих, що має виражену виробничу характеристику. Тобто він є виробником сільськогосподарської продукції, виробником «другого рівня»¹. У зв'язку з наявністю виробничої ознаки сільськогосподарський переробний кооператив має особливості щодо регламентації участі членів у його діяльності. Предметом угоди про господарську участь членів є дії члена кооперативу, що полягають у наданні на переробку власновиробленої сільськогосподарської сировини, а також дії сільськогосподарського переробного кооперативу щодо переробки наданої сировини. Угода про господарську участь члена сільськогосподарського переробного ко-

¹ Гайдаржи Х.А. Правове регулювання організації та діяльності сільськогосподарських переробних кооперативів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2014. 228 с.

оперативу має ознаки договору про виконання робіт та складає самостійний різновид договору підряду¹.

У разі поєднання кількох видів діяльності (переробка, поставання, заготівля і збут) утворюються багатофункціональні кооперативи. Крім того законодавством передбачено, що сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи надають своїм членам й інші послуги, зокрема технологічні, транспортні, меліоративні, ремонтні, будівельні, з ветеринарного обслуговування тварин і племінної роботи, бухгалтерського обліку і аудиту, науково-консультативного обслуговування.

12.3. Умови і порядок створення сільськогосподарського кооперативу

Утворення сільськогосподарського кооперативу можливе за наявності не менше трьох засновників. Законодавством до засновників та членів кооперативних організацій висуваються загальні та спеціальні вимоги. Так, загальними вимогами є досягнення 16-річного віку фізичною особою; юридична особа має бути зареєстрована у встановленому законом порядку. При цьому особливих вимог щодо резидентства та громадянства законодавець не висуває. Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» передбачено додаткові спеціальні вимоги, що висуваються до потенційних засновників та членів сільськогосподарських кооперативів. Так, відповідно до ст. 1 даного Закону, в якій надано легальні визначення двох типів сільськогосподарських кооперативів, засновниками сільськогосподарських виробничих та обслуговуючих кооперативів мають бути виробники сільськогосподарської продукції. При цьому термін «виробники сільськогосподарської продукції» використовується у значенні, встановленому Законом України «Про сільськогосподарський перепис» від 23 вересня 2008 року. Відповідно до ст. 1 вказаного Закону виробники сільськогосподарської продукції – це юридичні особи всіх організаційно-правових форм господарювання та їх відокремлені підрозділи, фізичні особи (фізичні особи – підприємці, домогосподарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю, передбаченою класифікацією

¹ Григор'єва Х. А. Переробна кооперація в сільському господарстві України: правове регулювання організації та діяльності: монографія. Одеса: Юрид. літ., 2015. С. 212.

видів економічної діяльності, мають у володінні, користуванні або розпорядженні землі сільськогосподарського призначення чи сільськогосподарських тварин. Указане визначення виробника сільськогосподарської продукції недосконале, оскільки має ряд недоліків. Зокрема, воно не охоплює усіх можливих фактичних виробників сільськогосподарської продукції. Однак таке формулювання ключового поняття виробника сільськогосподарської продукції спрощує створення сільськогосподарських кооперативів, оскільки усуває процентний бар'єр, що передбачався раніше. Так, вже не діє вимога про те, що членом кооперативу могла стати лише особа, валовий дохід якої, отриманий від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва або продуктів її переробки за попередній звітний рік, перевищував 75 відсотків від загальної суми валового доходу.

Проблемою, закладеною у Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію», є встановлення вимог до засновників та членів сільськогосподарських виробничих кооперативів. Справа у тому, що у визначенні виробничого кооперативу, сформульованому у ст. 1 Закону, засновниками вказані виробники сільськогосподарської продукції, однак у ст. 12 Закону вказано, що «членами сільськогосподарського виробничого кооперативу можуть бути фізичні особи, які виявили бажання об'єднатися для спільної виробничої діяльності на засадах обов'язкової трудової участі», тобто про спеціальний статус мова не йде. Проблемність цього питання полягає у тому, що специфіка виробничого кооперативу – у його особисто-трудоному характері діяльності, що означає особисту працю у сільськогосподарському кооперативі кожного дійсного члена. У зв'язку з цим ученими та практиками ставиться під сумнів необхідність висування до засновників та членів сільськогосподарського виробничого кооперативу спеціальної вимоги щодо попереднього набуття статусу виробника сільськогосподарської продукції. Це важливо для тих осіб, які не задіяні у сільському господарстві, однак бажають зайнятися такою діяльністю у складі сільськогосподарського виробничого кооперативу. Такий підхід забезпечує більш широку соціальну базу для кооперації.

Кооператив створюється його засновниками на добровільних засадах. У літературі процес заснування кооперативу поділяється на два основних етапи: 1) *організаційний* (збір ініціатором або ініціативною групою на добровільних засадах бажаючих створити кооператив; з'ясування вимог кооперативного законодавства,

підготовка документів; проведення установчих зборів, на яких слід прийняти статут кооперативу, обрати його майбутні керівні органи); 2) *реєстраційний* (здійснення державної реєстрації кооперативу)¹.

На організаційному етапі відбуваються основоположні події, зокрема, саме в цей період активно створюється документальна база діяльності кооперативу. Закономірно, що від якісного проходження даного етапу залежить ефективно та безконфліктне функціонування кооперативної організації в майбутньому. Процес започатковується відповідно до ч. 3 ст. 7 Закону України «Про кооперацію» від 10 липня 2003 року прийняттям установчими зборами рішення про створення кооперативу, яке оформлюється протоколом. Фактично єдина інформація, яку вимагається внести до даного протоколу, – це дані осіб, які брали участь в установчих зборах.

Головним установчим документом сільськогосподарського кооперативу є статут. Відповідно до чинного законодавства прийняття та підписання будь-яких установчих документів, окрім статуту, на етапі до державної реєстрації кооперативу є правом, а не обов'язком засновників. Значення статуту при створенні та діяльності будь-якого кооперативу неможливо переоцінити, адже саме ним визначається правосуб'єктність даного кооперативу. Законодавець, окрім загальних приписів, що містяться в ЦКУ та ГКУ, визначив досить детальний перелік обов'язкових даних, що мають бути включені до статуту кооперативу, та виклав їх у ст. 8 Закону України «Про кооперацію». Відповідно до вимог даної статті статут кооперативу повинен містити такі відомості: 1) найменування кооперативу, його тип та місцезнаходження; 2) мета створення кооперативу і вичерпний перелік видів його діяльності; 3) склад його засновників; 4) умови і порядок вступу до кооперативу та виходу чи виключення з нього; 5) права і обов'язки членів та асоційованих членів кооперативу; 6) порядок внесення змін до статуту кооперативу; 7) порядок встановлення розмірів і сплати внесків та паїв членами кооперативу та відповідальність за порушення зобов'язань щодо їх сплати; 8) форми участі членів кооперативу в його діяльності; 9) порядок формування, склад і компетенція органів управління та органів контролю кооперативу, а також порядок прийняття

¹ Федорович В. І. Правові основи створення та діяльності сільськогосподарських кооперативів в Україні. Львів, 1998. С. 55.

ними рішень, у тому числі з питань, рішення з яких приймається одногосно чи кваліфікованою більшістю голосів членів кооперативу, які беруть участь у загальних зборах; 10) порядок формування, використання та розпорядження майном кооперативу; 11) порядок розподілу його доходу та покриття збитків; 12) порядок обліку і звітності у кооперативі; 13) порядок реорганізації і ліквідації кооперативу та вирішення пов'язаних з цим майнових питань; 14) порядок скликання загальних зборів; 15) умови і порядок повернення паю. Водночас члени кооперативу мають можливість включити будь-які положення, що не суперечать законодавству.

Закономірно, що від того, наскільки якісно розроблено статут кооперативу, залежить і ефективність його подальшої діяльності. В Україні розроблено низку примірних статутів різних кооперативних організацій, наприклад, Примірний статут сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, затверджений наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 21 травня 2013 року № 315 та Примірний статут сільськогосподарського виробничого кооперативу, затверджений наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 8 січня 2014 року № 1.

Наступним за важливістю локальним нормативно-правовим документом, який має бути прийнятий в сільськогосподарському кооперативі, є правила внутрішньогосподарської діяльності. Саме даним документом встановлюються механізм та способи реалізації положень статуту кооперативу з урахуванням особливостей його господарської діяльності. Правила внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу повинні містити такі відомості: а) порядок організації надання послуг членам кооперативу відповідно до переліку видів його діяльності, визначеного статутом; б) вимоги стосовно документального оформлення зобов'язань членів кооперативу перед кооперативом щодо участі у його господарській діяльності; в) механізм визначення розміру додаткового паю кожного члена кооперативу та його сплати, загальної частки пайових внесків асоційованих членів у пайовому фонді кооперативу, розміру та нарахування кооперативних виплат у розрізі видів діяльності кооперативу; г) вимоги щодо ціноутворення та фінансових відносин. Зазначені правила можуть містити й інші пов'язані з особливостями діяльності кооперативу положення, що не суперечать вимогам законодавства. Наказом Міністерства аграр-

ної політики і продовольства України від 30 жовтня 2013 року було затверджено Примірні правила внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу.

Окрім розробки документальної бази діяльності кооперативу на етапі його створення важливим питанням є формування його матеріальної основи. Майнові відносини в кооперативі ґрунтуються в основному на понятті паю. Для того щоб стати членом кооперативу, особі необхідно здійснити пайовий та вступний внески. За рахунок даних внесків формуються обов'язкові фонди кооперативу, що забезпечують його діяльність.

На другому етапі утворення кооперативу відбувається державна реєстрація такої юридичної особи. Процедура проведення державної реєстрації кооперативу викладена у Законі України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», що регулює дані відносини. Відповідно до ст.9 вказаного Закону до Єдиного державного реєстру вносяться окрім інших відомості про розмір статутного (складеного) капіталу (пайового фонду) та розмір частки кожного із засновників (учасників) юридичної особи; назву органів управління юридичної особи; відомості про керівника юридичної особи, а за бажанням юридичної особи – також про інших осіб, які можуть вчиняти дії від імені юридичної особи; відомості про членів керівних органів тощо.

12.4. Правове регулювання майнових відносин у сільськогосподарському кооперативі

Одним з найбільш дискусійних та проблемних питань кооперативного права є визначення правової природи кооперативної власності. Конституція України закріплює такі види права власності: державну, комунальну, приватну, власність Українського народу. Цивільний кодекс України теж використовує такий поділ права власності. Однак Господарський кодекс України, незважаючи на те, що він був прийнятий одночасно з Цивільним, містить у собі правову конструкцію колективної власності. Відповідно до ст.93 ГКУ підприємством колективної власності визнається корпоративне або унітарне підприємство, що діє на основі колективної власності засновника (засновників). Підприємствами колективної власності названі, зокрема,

виробничі кооперативи. Законом України «Про кооперацію» передбачено іншу модель права власності кооперативу. Відповідно до положень даного Закону саме кооператив є власником будівель, споруд, грошових та майнових внесків його членів, виготовленої продукції, доходів, одержаних від її реалізації та провадження іншої передбаченої статутом діяльності, а також іншого майна, придбаного на підставах, не заборонених законом. Володіння, користування та розпорядження майном кооперативу здійснюють органи управління кооперативу відповідно до їх компетенції, визначеної статутом кооперативу. Таким чином, загальний кооперативний закон використовує модель звичайного права власності юридичної особи, яка передбачена цивільним законодавством. Кооператив як юридична особа функціонує на основі використання матеріально-технічної бази. Відповідно до ст. 20 Закону України «Про кооперацію» для забезпечення статутної діяльності кооператив у порядку, передбаченому його статутом, формує пайовий, резервний, неподільний та спеціальний фонди.

Пайовий фонд – майно кооперативу, що формується за рахунок паїв (у тому числі додаткових) членів та асоційованих членів кооперативу. Пай визначається загальним кооперативним законом як майновий поворотний внесок члена (асоційованого члена) кооперативу у створення та розвиток кооперативу, який здійснюється шляхом передачі кооперативу майна, в тому числі грошей, майнових прав, а також земельної ділянки. Пай кожного члена кооперативу формується за рахунок разового внеску або часток протягом певного періоду. Майнові внески оцінюються у грошовій формі. Розмір паю члена кооперативу залежить від фактичного його внеску до пайового фонду. Паї, в тому числі резервного і спеціального фондів, є персоніфікованими і у сумі визначають загальну частку кожного члена кооперативу у майні кооперативу. У разі виходу або виключення з кооперативу фізична чи юридична особа має право на одержання своєї загальної частки натурою, грішми або (за бажанням) цінними паперами відповідно до їх вартості на момент виходу, а земельної ділянки – у натурі. Строк та інші умови одержання членом кооперативу своєї загальної частки встановлюються статутом кооперативу, при цьому строк одержання зазначеної частки не може перевищувати двох років, а відлік його розпочинається з 1 січня року, що настає з моменту виходу або виключення з кооперативу. Право власності членів кооперативу – фізичних осіб

на свою загальну частку успадковується. Збільшити свою пайову участь член кооперативу може за рахунок внесення додаткового паю – добровільного грошового чи іншого майнового поворотного внеску члена (асоційованого члена) кооперативу понад пай у пайовому фонді кооперативу.

Слід вказати на недолік юридичної техніки, який полягає у назві розділу 5 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», який іменується «Право власності на пай», незважаючи на доведену науковцями неможливість паю перебувати у власності, бути об'єктом цього речового права¹. Кооператив як юридична особа є власником майна, його члени втрачають право власності на ту частину майна, яку вони передали юридичній особі. Внаслідок внесення пайових внесків члени отримують право на майновий пай. Це не право власності (речове право), а право вимоги як один з видів зобов'язального права. Пай не має речових ознак, він вимірюється лише у вартісному виразі і тому не може бути об'єктом права власності.

Другим обов'язковим фондом кооперативу є неподільний фонд, який формується за рахунок вступних внесків та відрахувань від доходу кооперативу. Цей фонд не може бути розподілений між членами кооперативу, крім випадків, передбачених законом. Порядок відрахувань до неподільного фонду частини доходу визначається статутом кооперативу. Майно неподільного фонду не підлягає поділу між його членами і передається за рішенням ліквідаційної комісії іншій кооперативній організації або зараховується до доходу бюджету. При цьому у рішення повинні бути визначені напрями використання зазначеного майна.

Кооперативний принцип утворення неподільного фонду обґрунтовується тим, що мета кооперативної діяльності – не накопичення коштів для їх розподілу між пайовиками, а створення матеріальної бази для використання на загальне благо усіх членів кооперативу – нинішніх та майбутніх².

Резервний фонд створюється за рахунок відрахувань від доходу кооперативу, перерозподілу неподільного фонду, пожертвувань, безповоротної фінансової допомоги та за рахунок інших

¹ Уркевич В. Ю. Новели правового регулювання сільськогосподарської кооперації в Україні // Науковий вісник Національного університету біоресурсів та природокористування України. 2013. Вип. 182, ч. 1. С. 78.

² Семчик В., Погребной А. Состояние и перспективы развития кооперативного права Украины // Право Украины. 2012. № 7–8. С. 219.

не заборонених законом надходжень для покриття можливих витрат (збитків).

Спеціальний фонд створюється за рахунок цільових внесків членів кооперативу та інших передбачених законом надходжень для забезпечення його статутної діяльності і використовується за рішенням органів управління кооперативу. Цільовий внесок – грошовий чи інший майновий внесок члена кооперативу, що вноситься понад пай до спеціального фонду кооперативу для забезпечення виконання конкретних завдань кооперативу.

Відповідно до Закону України «Про кооперацію» дохід кооперативу формується з надходжень від господарської діяльності після покриття матеріальних і прирівняних до них витрат та витрат на оплату праці найманих працівників. Дохід розподіляється на: сплату податків і зборів (обов'язкових платежів) до відповідних бюджетів; погашення кредитів; покриття збитків; проведення відрахувань до фондів кооперативу; кооперативні виплати; виплати на паї. Тобто частина доходу кооперативу розподіляється між його членами. *Виплати на паї* – виплати частини доходу кооперативу на паї члена та асоційованого члена кооперативу. Виплати на паї в літературі та на практиці ще називають «дивіденди» або «проценти на паї». Розмір виплат на паї встановлюється рішенням загальних зборів членів кооперативу після відрахувань обов'язкових коштів на формування і поповнення його фондів. Виплати можуть здійснюватися у грошовій формі, товарами, цінними паперами, а також у формі збільшення паю та в інших формах, передбачених статутом кооперативу. Загальна сума виплат на паї не може перевищувати 20 відсотків доходу, визначеного до розподілу. Деякі вчені вважають, що обмеження доходу, що підлягає розподіленню, має стосуватися лише обслуговуючих кооперативів, тому що для них це стане запобіжником перетворення у комерційну організацію.

Кооперативні виплати – частина доходу, що розподіляється за результатами фінансового року між членами кооперативу пропорційно їх участі в господарській діяльності кооперативу у порядку, визначеному рішенням вищого органу управління кооперативу. В юридичній літературі пропонується називати такі виплати кооперативними доплатами, щоб відобразити сповна їх сутність.

Норма-дефініція кооперативних виплат не поширюється на сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, тому що кооперативні виплати у даних організаціях розуміються по-іншому.

Кооперативні виплати у сільськогосподарському обслуговуючому кооперативі – це повернення членам кооперативу частини попередньо надлишково сплаченої вартості наданих кооперативом послуг відносно їх фактичної вартості, що розподіляється за результатами фінансового року між його членами. Цей механізм спрямований на забезпечення надання послуг членам кооперативу по найбільш оптимальній ціні. У процесі своєї діяльності член кооперативу користується послугами свого кооперативу та оплачує їх. Правління кооперативу самостійно встановлює ціни на дані послуги, виходячи з приблизних розрахунків щодо їх вартості. Однак по завершенні фінансового року відбувається кінцеве підбиття підсумків та вирахування фактичної собівартості наданих послуг. У випадку, якщо встановлені ціни не зможуть покрити собівартість, то члени повинні самостійно відшкодовувати збитки, сплачуючи додаткові внески у разі браку сформованих резервів. Через це кооператив веде облік не тільки внесків, а й сплачених кожним членом коштів за користування послугами. Якщо ж виявилось, що встановлена ціна на послуги була вищою, ніж її собівартість, то сума, яка перевищує витрати, за рішенням загальних зборів членів кооперативу розподіляється між членами у вигляді кооперативних виплат¹.

У зв'язку з тим, що кооперативні виплати у сільськогосподарських кооперативах не мають характеру оплати праці чи комерційного прибутку, вони не враховуються при обчисленні суми податку на доходи фізичних осіб. Так, згідно зі підп. 165.1.48 ПКУ кооперативні виплати члену виробничого сільськогосподарського кооперативу, а також кошти, що повертаються члену сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу внаслідок надлишково сплаченої ним вартості послуг, наданих кооперативом, до загального місячного (річного) оподатковуваного доходу платника податку не включаються.

¹ Соколова А. М. Національний кооперативний рух в економіці ринкового типу: стан та перспективи розвитку: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.03. Полтава, 2011. 20 с.

12.5. Загальні засади системи управління сільськогосподарським кооперативом

Система управління кооперативної організації підпорядковується головному принципу – демократії та самоврядування. Внаслідок оновлення кооперативного законодавства України норми, що складають правовий інститут управління кооперативом, концентруються в загальному Законі України «Про кооперацію». Саме положеннями даного законодавчого акта змальовано систему органів управління та контролю стандартного кооперативу. До відповідних органів віднесені: загальні збори, виконавчі органи, спостережна рада та ревізійна комісія.

Загальні збори – це вищий орган управління кооперативу, компетенція якого визначається статутом кооперативу. Основні повноваження прямо закріплені в ч. 2 ст. 15 Закону України «Про кооперацію». Відповідно до цільового спрямування їх можна класифікувати на *установчі*, що формують основні підвалини створення та діяльності кооперативу, та *поточні*, що забезпечують вирішення питань, які виникають вже в процесі функціонування кооперативу. Якщо проаналізувати усі повноваження загальних зборів комплексно, то їх можна представити в такій системі: 1) *установчі повноваження організаційного характеру* (затвердження статуту кооперативу; утворення органів управління та органів контролю за діяльністю кооперативу, інших органів; прийняття рішень про реорганізацію та ліквідацію кооперативу); 2) *установчі повноваження майнового характеру* (затвердження порядку розподілу доходу кооперативу; визначення розміру вступного і членського внесків, паїв; визначення розмірів, порядку формування та використання фондів кооперативу); 3) *поточні повноваження організаційного характеру* (заслуховування звітів органів управління та контролю; затвердження рішення голови чи правління про прийняття нових членів та припинення членства; утворення спеціальних комісій із залученням як консультантів найманих працівників; прийняття рішень про вступ кооперативу до кооперативних об'єднань); 4) *поточні повноваження майнового характеру* (визначення розмірів оплати праці голови управління, членів ревізійної комісії, а також кошторису на утримання апарату органів управління та органів контролю за діяльністю кооперативу; затвердження річного звіту та балансу

кооперативу; прийняття рішень щодо володіння, користування та розпорядження майном)¹.

Хоча кожен член кооперативу має своїм правом та одночасно обов'язком брати участь у діяльності загальних зборів особисто, Законом передбачена можливість застосування механізму скликання зборів уповноважених, тобто представників членів кооперативу.

Виконавчі органи. У зв'язку з тим, що загальні збори функціонують лише періодично, виникає потреба у створенні постійно діючого управлінського органу кооперативу, що має загальну назву – виконавчий орган. Система виконавчих органів кооперативу може бути максимально простою і складатись із одного голови, а може бути розгалуженою й об'єднувати кілька органів: голову, правління, виконавчого директора, дирекцію. Така варіативність у побудові виконавчих органів виправдана потребами практики: в залежності від чисельності, територіального розміщення, різновиду діяльності кооператив самостійно формує структуру своїх виконавчих органів, орієнтуючись на власні особливості.

У кооперативі, до складу якого входить менше ніж 10 членів, обирається лише голова кооперативу. Члени правління та голова кооперативу обираються загальними зборами членів кооперативу на строк, визначений статутом, але не більше ніж на п'ять років.

Окремою фігурою в системі виконавчих органів кооперативу стоїть виконавчий директор, що наймається правлінням для оперативного управління діяльністю кооперативу. Оскільки виконавчий директор обов'язково не повинен бути членом кооперативу, він відноситься до категорії найманих працівників. Для обслуговуючих кооперативів призначення виконавчого директора є доцільним кроком з огляду на те, що організація надання послуг вимагає кваліфікованого керівництва на постійній основі, а члени виконавчого органу, окрім адміністрування в кооперативі, як правило, ведуть виробництво у власних господарствах.

Спостережна рада – це особливий орган, повноваження якого не висвітлені в Законі України «Про кооперацію», проте вказана мета його створення: контроль за додержанням ста-

¹ Григор'єва Х. А. Переробна кооперація в сільському господарстві України: правове регулювання організації та діяльності: монографія. Одеса: Юрид. літ., 2015. С. 95.

туту кооперативу та за діяльністю виконавчого органу управління. Спостережна рада може утворюватися у кооперативі, в якому кількість членів перевищує 50 осіб. Спостережна рада кооперативу обирається із числа членів кооперативу на загальних зборах кооперативу у кількості 3–5 чоловік.

Контроль за фінансово-господарською діяльністю в кооперативі здійснює або колегіальний орган – *ревізійна комісія*, або одноособовий – ревізор. Закон встановлює імперативним критерієм, що впливає на вибір однієї з вказаних форм, чисельність членів кооперативу: якщо у кооперативі до 10 членів – ревізор, а якщо більше 10 – ревізійна комісія. У ст. 18 Закону України «Про кооперацію» закріплено основні права ревізійної комісії (ревізора): проводити перевірки за власною ініціативою; вимагати будь-які матеріали, бухгалтерські та інші документи, а також пояснення від посадових осіб. Загальний кооперативний закон досить лаконічно регулює функціонування такого органу, як ревізійна комісія, зокрема, не вказано кількість членів, що входять до її складу, відсутній розгорнутий перелік повноважень тощо.

Гармонічна управлінська система кооперативу є запорукою його успішного поступального розвитку. У законодавстві закріплені наступні основні організаційно-правові засоби забезпечення законності управління в кооперативах¹:

1) *Демократичне обрання органів та посадових осіб кооперативу*. Учасники загальних зборів спільно створюють кожен орган, формують його персональний склад та наділяють його відповідними повноваженнями. У такий спосіб члени визнаються джерелом влади в кооперативі, що ставить первинний бар'єр для зловживань виборних органів. Додатковими гарантіями, що органічно пов'язані із зазначеною демократичністю обрання, є строковість повноважень органів та посадових осіб, а також встановлена можливість дострокового припинення їхніх повноважень загальними зборами.

2) Особлива система прийняття управлінських рішень «*один член — один голос*» як реалізація одного з фундаментальних принципів кооперативних організацій, що якісно відрізняє їх від інших форм господарювання. Суть її полягає в тому, що усі члени кооперативу рівні у своїх управлінських правах, тобто

¹ Гайдаржи Х. А. Организационно-правовые средства обеспечения законности в сельскохозяйственных перерабатывающих кооперативах // *Leges si viata*. 2013. № 9/2 (261). С. 101–104.

мають лише по одному голосу, незалежно від розміру внесеного ними паю або обсягу участі в господарській діяльності кооперативу (кількості сировини, що поставляється на переробку, її якості тощо). При цьому асоційовані члени, що виступають як інвестори, не беруть безпосередньої участі в управлінні кооперативом та користуються лише правом дорадчого голосу.

3) *Відповідність управлінських рішень вимогам нормативно-правових актів усіх рівнів:* законам, підзаконним та локальним нормативно-правовим актам.

4) *Поєднання самоуправління та професійного менеджменту,* тобто досягнення гармонійної співпраці виборних кооперативних органів та призначених професійних управлінців, що для кооперативу є важливим життєзабезпечуючим фактором, адже технологічний процес повинен супроводжуватися кваліфікованим персоналом, а члени кооперативу, які фактично є окремими товаровиробниками, мають зосереджуватися на власних господарствах.

5) *Законність у кооперативі забезпечується налагодженою системою контролю та нагляду.* Єдиний орган кооперативу, який не звітує та не є підконтрольним, – це загальні збори.

6) *Передбачення у внутрішніх локальних нормативно-правових актах системи санкцій за порушення встановлених правил та обов'язків.*

12.6. Законодавчі вимоги щодо реорганізації та ліквідації сільськогосподарського кооперативу

Відповідно до ЦКУ шляхами припинення діяльності кооперативів як юридичних осіб є ліквідація та реорганізація. Закон України «Про кооперацію» в ст. 29 встановлює, що кооператив ліквідується або за рішенням загальних зборів членів кооперативу (або уповноважених), або за рішенням суду. Такий поділ дає право науковцям розрізняти добровільну та примусову ліквідацію кооперативу. Стосовно добровільного способу в ч. 1 ст. 110 ЦКУ зазначається, що юридична особа ліквідується за рішенням її учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчими документами, в тому числі у зв'язку із закінченням строку, на який було створено юридичну особу, досягненням мети, для якої її створено, а також в інших випадках, передбачених установчими документами. Проте ко-

оператив, створений як тимчасовий, рішенням загальних зборів може бути перетворений у постійний. Для цього досить внести лише відповідні зміни до статуту кооперативу у встановленому порядку. Мета створення, яка декларується в статуті кооперативу, тісно пов'язана зі строком, на який даний кооператив засновується: мета створення кооперативу може бути співвіднесена з певними строковими рамками, а може бути звільнена від них.

Закон України «Про кооперацію» не розкриває випадки ліквідації кооперативу за рішенням суду, тому є потреба звернення до загального цивільного законодавства, за яким юридична особа примусово ліквідується за рішенням суду через допущені при її створенні порушення, які неможливо усунути, чи в інших випадках, встановлених законом.

Існують деякі специфічні правові проблеми, що постають при припиненні кооперативних організацій. Так, однією з підстав примусової ліквідації сільськогосподарського кооперативу в науці називають *зменшення кількості членів* даного кооперативу нижче за встановлений законом мінімум, тобто якщо їх кількість стає меншою, ніж трое. Законодавчих положень, які б регулювали таку ситуацію, не передбачено. Було б доцільно в законодавстві закріпити норму, яка б зобов'язувала кооперативи протягом двох років поновити кількість членів до встановленої законом мінімальної кількості. За цей час відповідно до закону кооператив розраховується з вибувшим членом або його спадкоємцями та реально може залучити нових членів.

У ч. 3 ст. 110 ЦКУ передбачається, що у випадку, якщо вартість майна юридичної особи є недостатньою для задоволення вимог кредиторів, юридична особа здійснює всі необхідні дії, встановлені законом про *відновлення платоспроможності або визнання банкрутом*. Постає питання можливості застосування даних процедур стосовно кооперативів. Хоча прямого обмеження немає, дане положення не можна застосувати до сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у зв'язку з наступним. Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 року у ст. 1 надається звужене поняття боржника, під яким розуміється *«юридична особа — суб'єкт підприємницької діяльності або фізична особа за зобов'язаннями, які виникли у фізичної особи у зв'язку зі здійсненням нею підприємницької діяльності, неспроможний виконати протягом трьох місяців свої грошові зобов'язання після настання встановленого строку їх виконання,*

які підтверджені судовим рішенням, що набрало законної сили, та постановою про відкриття виконавчого провадження, якщо інше не передбачено цим Законом». Відповідно до ч. 5 ст. 23 Закону України «Про кооперацію» виробничі кооперативи провадять господарську діяльність з метою одержання прибутку, тобто є суб'єктами підприємницької діяльності, тоді як інші кооперативи надають послуги своїм членам, не маючи на меті одержання прибутку. Отже, положення ст. 86 вказаного Закону, яка носить назву «Особливості банкрутства сільськогосподарських підприємств», як і інших норм цього Закону, не розповсюджуються на обслуговуючі кооперативи.

Порядок ліквідації кооперативу в загальних рисах окреслений у Законі України «Про кооперацію». Ліквідація кооперативу здійснюється комісією, призначеною органом, який прийняв рішення про його ліквідацію. Цим же органом визначається порядок діяльності ліквідаційної комісії. З дня призначення ліквідаційної комісії до неї переходять повноваження з управління кооперативом. Ліквідаційна комісія зобов'язана провести роботу, пов'язану із стягненням дебіторської заборгованості кооперативу і виявленням претензій кредиторів (з повідомленням останніх про ліквідацію кооперативу), встановити порядок і строки проведення ліквідації, а також строк для заявлення претензій кредиторами, який не може бути меншим ніж два місяці з дня публікації інформації про ліквідацію кооперативу. Ліквідаційна комісія проводить ліквідацію кооперативу у порядку, встановленому законом, зокрема, дані відносини врегульовані ст. ст. 111–112 ЦКУ.

Невід'ємною складовою ліквідаційної процедури є питання розподілу майна. Майно кооперативу, що залишилося після задоволення вимог кредиторів кооперативу, здійснення виплат членам кооперативу паїв та виплат на паї, кооперативних виплат, оплати праці, розрахунків з кооперативним об'єднанням, членом якого він є, розподіляється між членами кооперативу у порядку, визначеному статутом.

Кооператив може припинити свою діяльність також у порядку реорганізації, що теж має свої характерні особливості. Згідно зі ст. 28 Закону України «Про кооперацію» реорганізація (злиття, приєднання, поділ, виділення, перетворення) кооперативу відбувається за рішенням загальних зборів членів кооперативу у порядку, визначеному законодавством та статутом кооперативу. У разі реорганізації права та обов'язки кооперативу пе-

реходять до його правонаступників. На відміну від загального кооперативного закону, у спеціальному – Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» передбачено деякі спеціальні норми стосовно реорганізації кооперативів. Так, у ст. 11 даного Закону України зазначено, що «за рішенням загальних зборів сільськогосподарський обслуговуючий кооператив може бути реорганізовано лише в інший сільськогосподарський обслуговуючий кооператив, а кооперативне об'єднання – в інше кооперативне об'єднання». Такий припис тягне за собою ряд правових наслідків. По-перше, сільськогосподарський обслуговуючий кооператив *не може бути реорганізований шляхом перетворення*, що передбачає зміну організаційно-правової форми. Тобто різновиди сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу можуть реорганізовуватися один в одного (переробний, заготівельно-збутовий, постачальницький, багатофункціональний тощо). З наведеного випливає, що у випадку виникнення необхідності перетворення обслуговуючого кооперативу, наприклад, у господарське товариство чи навіть у сільськогосподарський виробничий кооператив, єдиним можливим шляхом реалізації такого плану є двоступенева процедура: спочатку ліквідація існуючого сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, потім – створення нової юридичної особи в потрібній організаційно-правовій формі. По-друге, з формулювання змісту статті випливає, що в результаті реорганізації створюється сільськогосподарський обслуговуючий кооператив *в одному числі*. Буквальне тлумачення норми Закону дозволяє зробити висновок щодо обмеження можливих видів реорганізації не лише відносно перетворення, а й стосовно поділу та виділу, оскільки у результаті їх проведення утворюється, як мінімум, дві нові юридичні особи. Тож, керуючись дослівним тлумаченням норми Закону, можна стверджувати, що реорганізація сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу може відбуватись лише шляхом злиття і приєднання, що завершуються створенням однієї юридичної особи¹.

¹ Гайдаржи Х. А. Правові особливості реорганізації сільськогосподарського переробного кооперативу // Часопис Київського університету права. 2013. № 2. С. 269–272.

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕДЕННЯ РОСЛИННИЦТВА

13.1. Юридичні засади зайняття рослинництвом у сільському господарстві

На початку незалежності України стан рослинництва і тваринництва оцінювався фахівцями приблизно на однаковому рівні, проте на сьогодні рослинництво розвивається випереджаючими темпами. Це пояснюється сукупністю факторів, серед яких одним з основних є наявність великої кількості родючих земель, придатних для ведення різних видів рослинництва. Традиційним для вітчизняного сільського господарства є вирощування зернових, технічних та кормових культур, а також овочівництва, садівництва, хмелярство, цукробуряківництва, виноградарство, льонарство, ягідництво, грибництво та інші. Сприятливі погодно-кліматичні умови для ведення рослинництва сформовані практично по всій території держави, що забезпечує можливість інтенсивного розвитку сільського господарства у цьому напрямку.

Вітчизняне законодавство не надає визначення поняттю рослинництва, тому для його дефініції варто звернутися до наукової літератури. Так, професор В. М. Єрмоленко пропонує під рослинництвом розуміти галузь сільськогосподарського виробництва, яка ґрунтується на вирощуванні культурних сільськогосподарських рослин з метою одержання продуктів харчування і сировини для переробної промисловості¹. В аграрному законодавстві України діє велика кількість законів та підзаконних нормативно-правових актів, які регулюють відносини у різних сфе-

¹ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк та ін.; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ: Юрінком Інтер, 2010. С. 311.

рах рослинництва, однак єдиного законодавчого акта, що регулював би загальні засади здійснення господарської діяльності у рослинництві, не прийнято. Серед спеціальних законів можна назвати такі як Закон України «Про зерно та ринок зерна», Закон України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру», «Про виноград та виноградне вино», «Про охорону прав на сорти рослин», «Про насіння та садивний матеріал», «Про захист рослин», «Про пестициди та агрохімікати» тощо. Положення цих та інших законодавчих актів у сфері ведення рослинництва будуть детальніше розглянуті у наступних підрозділах.

Здійснення ефективного та високопродуктивного рослинництва прямо залежить від дотримання землекористувачем агротехнічних правил, зокрема, вимог щодо проведення науково обґрунтованої сівозміни, тобто чергування сільськогосподарських культур і парів у часі і на території або тільки в часі. Проведення правильної сівозміни дозволяє забезпечувати стабільно високі врожаї та не понижувати родючість ґрунтів на земельній ділянці, що використовується. Чергування сільськогосподарських культур є однією з основних екологічних вимог охорони земель від негативних наслідків антропогенної діяльності. У багатьох зарубіжних країнах правила сівозміни закріплені на рівні законодавства, а їх дотримання забезпечується примусовою силою держави. Законодавчі засади проведення сівозмін в Україні не уніфіковані та ще потребують свого удосконалення. У 2009 році був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів», яким було доповнено Земельний кодекс вимогою про те, що земельні ділянки сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва мають використовуватися відповідно до розроблених та затверджених в установленому порядку проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь і передбачають заходи з охорони земель. При цьому передбачався перехідний період, а саме: на період до 1 січня 2015 року ця вимога поширювалася лише на тих власників та користувачів, які використовували земельні ділянки загальною площею більш як 100 гектарів. Однак Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)» від 12 лютого 2015 року передбачені вимоги щодо обов'язковості роз-

робки та затвердження відповідних проектів сівозмін було скасовано. Наразі ці правовідносин врегульовані Законом України «Про землеустрій» від 22 травня 2003 року, у якому зазначається, що проекти землеустрою, які забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь, розробляються за заявою землевласників або землекористувачів з метою організації сільськогосподарського виробництва і впорядкування сільськогосподарських угідь у межах землеволодінь та землекористувань для ефективного ведення сільськогосподарського виробництва, раціонального використання та охорони земель, створення сприятливого екологічного середовища і покращення природних ландшафтів.

Проекти землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь, визначають: а) розміщення виробничих будівель і споруд; б) організацію землеволодінь та землекористувань з виділенням сівозміни, виходячи з екологічних та економічних умов, формування інженерної та соціальної інфраструктури; в) визначення типів і видів сівозміни з урахуванням спеціалізації сільськогосподарського виробництва; г) складання схем чергування сільськогосподарських культур у сівозміні; г) проектування полів сівозміни; д) розробку плану переходу до прийнятної сівозміни; е) перенесення в натуру (на місцевість) запроектованих полів сівозміни. Порядок розробки проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 2 листопада 2011 року. Проекти землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь, розробляються на підставі укладених договорів між замовниками документації із землеустрою та її розробниками. Під час розробки проекту землеустрою обов'язково використовуються Нормативи оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 року.

У ст. 211 ЗКУ передбачено, що громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законодавства за відхилення від затверджених в установленому порядку проектів землеустрою, а також за використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського вироб-

ництва без затверджених у випадках, визначених законом, проєктів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь.

13.2. Правові засади виробництва, зберігання та реалізації зерна

Україна є визнаним у всьому світі виробником та експортером зерна. У 2010 році Україна приєдналася до Конвенції про торгівлю зерном від 1995 року. Крім того правовідносини, що складаються під час його виробництва, зберігання та реалізації, регламентуються спеціальним законодавством, основою якого виступає Закон України «Про зерно та ринок зерна» від 4 липня 2002 року. Відповідно до положень даного Закону виробництво зерна – це діяльність сільськогосподарських товаровиробників, що пов'язана з вирощуванням зерна, забезпеченням внутрішніх потреб України у насінневному матеріалі, зерні для продовольчих, фуражних та технічних цілей, поліпшенням його якості, створенням експортного потенціалу ринку зерна, а також гарантуванням продовольчої безпеки держави за рахунок розвитку власного зернового господарства. Для глибшого розуміння даного визначення слід вказати, що законодавець розуміє під зерном плоди зернових, зернобобових та олійних культур. Зерно поділяється у залежності від свого призначення на такі різновиди: а) продовольче – зерно, що використовується для переробки та виготовлення харчових продуктів; б) зерно технічного призначення – зерно, що призначене для промислової переробки на інші продукти (спирт, крохмаль, медичні препарати тощо); в) зерно фуражне – зерно групи фуражних та інших зернових культур, призначене для годівлі худоби та птиці; г) зерно насінневе – зерно, призначене для подальшої сівби.

Стратегічна важливість зернових культур як об'єкта ринкових відносин в Україні та за її межами обумовлює законодавче регулювання ринку зерна – системи товарно-грошових відносин, що виникають між його суб'єктами в процесі виробництва, зберігання, торгівлі та використання зерна на засадах вільної конкуренції, вільного вибору напрямів реалізації зерна та визначення цін, а також державного контролю за його якістю та зберіганням. Суб'єктами ринку зерна є: а) суб'єкти виробництва зерна; б) суб'єкти зберігання зерна; в) Аграрний фонд

та інші суб'єкти державних заставних закупівель зерна та державної аграрної інтервенції; г) акредитовані біржі; г) Аграрний страховий пул, створений відповідно до Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»; д) Гарантійний фонд; е) інші суб'єкти господарювання, які діють на ринку зерна.

Суб'єктами виробництва зерна є власники, орендарі та користувачі земельних ділянок, які використовують їх для виробництва зерна. Суб'єктами зберігання зерна є: зернові склади (елеватори, хлібні бази, хлібоприймальні, борошномельні і комбікормові підприємства), суб'єкти виробництва зерна, які зберігають його у власних або орендованих зерносховищах, та інші суб'єкти господарювання, які беруть участь у процесі зберігання зерна. Суб'єкти зберігання зерна відповідно до укладених договорів складського зберігання із суб'єктами ринку зерна гарантують забезпечення якості та дотримання нормативів природних втрат зерна протягом терміну його зберігання. При цьому зерновий склад є складом загального користування і зобов'язаний приймати на зберігання зерно від будь-якої особи. При прийманні зерна на зберігання зерновий склад зобов'язаний здійснити аналіз його якості. Питання укладення договору та видачі складських документів врегульовані постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку випуску бланків складських документів на зерно, їх передачі та продажу зерновим складам та типового договору складського зберігання зерна» від 11 квітня 2003 року. У договорі зберігання зазвичай вказується конкретний строк, на який передається зерно, однак правомірним буде також строк зберігання зерна, визначений моментом пред'явлення власником зерна вимоги про його повернення. Зерновий склад на підтвердження прийняття зерна видає один із таких документів: а) подвійне складське свідоцтво; б) просте складське свідоцтво; в) складську квитанцію. Обов'язком суб'єктів зберігання зерна також є здійснення декларування зерна, тобто визначення обсягів зерна, що знаходиться на зберіганні чи зберігається у власних або орендованих зерносховищах. Порядок декларування зерна визначається постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2002 року.

Систему гарантування виконання зобов'язань за складськими документами на зерно формує діяльність суб'єктів ринку зерна з організації і здійснення належного виконання зобов'язань зерновими складами перед власниками зерна, збереження

стабільності ринку послуг із зберігання зерна та із захисту прав і законних інтересів володільців складських документів на зерно. Головним елементом системи гарантування виконання зобов'язань за складськими документами на зерно є діяльність Гарантійного фонду, який у порядку, передбаченому законодавством, координує діяльність зернових складів – учасників (тимчасових учасників) Гарантійного фонду. Ефективність системи гарантування виконання зобов'язань за складськими документами на зерно досягається за рахунок обов'язкової участі зернових складів у Гарантійному фонді. Гарантійний фонд є юридичною особою, має відокремлене майно, що є об'єктом права державної власності. Гарантійний фонд несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями зернових складів – учасників (тимчасових учасників) Гарантійного фонду. Гарантійний фонд гарантує кожному володільцю складських документів на зерно відшкодування вартості зерна у разі неспроможності зернового складу – учасника (тимчасового учасника) Гарантійного фонду в розмірі, що не перевищує 90 відсотків вартості зерна, переданого на зберігання такому зерновому складу і неповернутого у зв'язку з неспроможністю, на суму, що залишається невідшкодованою в результаті самостійного відшкодування вартості неповернутого зерна таким зерновим складом, визначену на підставі оцінки, порядок і спосіб проведення якої встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Держава дбає про належний рівень продовольчої безпеки, у тому числі відносно наявності достатньої кількості та якості зерна в запасі. У зв'язку з цим проводиться придбання зерна з метою закладення його до державного резерву, що регулюється Законом України «Про державний матеріальний резерв», а також для поповнення Державного інтервенційного фонду, що регулюється Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України». Державний інтервенційний фонд формується Аграрним фондом за рахунок фінансових інтервенцій, заставних, форвардних і ф'ючерсних закупівель та використовується для здійснення товарних інтервенцій з метою забезпечення цінової стабільності. З метою забезпечення продовольчої безпеки державний інтервенційний фонд стосовно кожного об'єкта державного цінового регулювання не може бути меншим ніж 20 відсотків обсягів їх річного внутрішнього споживання за попередній маркетинговий період.

13.3. Правове регулювання у галузі виробництва цукру

Україна володіє сприятливими природно-кліматичними умовами для активного розвитку бурякоцукрового комплексу, що цілком відповідає не лише сучасним економічним реаліям, але й традиціям вітчизняного цукроваріння. Правовідносини, що складаються у цій сфері, регулюються Законом України «Про державне регулювання виробництва та реалізації цукру» від 17 червня 1999 року, що визначає правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо виробництва, експорту, імпорту, оптової та роздрібною торгівлі цукром. Бурякоцукровий комплекс, що сформувався в Україні, об'єднує велику кількість підприємств усіх форм власності, що виконують різні господарські функції, зокрема: вирощують цукрові буряки, займаються їх переробкою на цукор і здійснюють його реалізацію. Відносини між цукровими заводами, бурякосіючими господарствами та іншими суб'єктами бурякоцукрового комплексу здійснюються на основі господарських договорів, які укладаються між ними. Найбільш популярними договірними конструкціями, що використовуються між виробниками цукрових буряків та цукровопереробними підприємствами, традиційно виступають договір переробки давальницької сировини, договір контракції та договір поставки.

Законодавче регулювання відносин у сфері виробництва і реалізації цукру містить кілька основних спеціальних механізмів, які спрямовані на оптимізацію ринку цукру, захист прав виробників та споживачів цукру, а також забезпечення продовольчої безпеки країни. Серед таких спеціальних правових механізмів слід виокремити такі:

1. *Квотування поставки цукру на внутрішній ринок (квота «А»)*. Цей механізм передбачає імперативне встановлення максимальної кількості цукру для поставки на внутрішній ринок з 1 вересня поточного року до 1 вересня наступного року для задоволення внутрішніх потреб. Наприклад, у період 2015–2016 років граничний розмір квоти «А» склав 1720 тис. тонн, а у період 2016–2017 років – 1670 тис. тонн. Обсяги виробництва цукру в межах квоти «А» розподіляються між цукровими заводами центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики, на конкурсних умовах. Обсяги вирощування цукрових буряків для виробництва цукру в межах квоти «А» визначаються щорічно центральним органом

виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики, і розподіляються обласними та районними державними адміністраціями на конкурсних умовах. Вказані питання регламентуються постановою Кабінету Міністрів України від 2 червня 2000 року «Про деякі питання державного регулювання виробництва і реалізації цукру».

2. *Встановлення мінімальних цін на цукрові буряки та цукор.* Мінімальна ціна на цукрові буряки встановлює нижню межу ціни при укладанні угод купівлі-продажу цукрових буряків для виробництва цукру в межах квоти «А». Мінімальна ціна на цукор – нижня межа ціни при укладанні угод купівлі-продажу на внутрішньому ринку України в обсягах квоти «А». Мінімальні ціни на цукор і цукрові буряки встановлюються на рівні, що забезпечує прибутковість виробництва відповідних видів продукції. У разі зміни кон'юнктури ринку цукру протягом маркетингового року Кабінет Міністрів України може вносити зміни щодо рівня мінімальних цін за пропозицією Міністерства аграрної політики та продовольства України. Порядок визначення мінімальних цін на цукрові буряки та цукор затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 2 червня 2000 року «Про деякі питання державного регулювання виробництва і реалізації цукру».

3) *Декларування наявності цукру* – подання суб'єктами підприємницької діяльності, які виробляють цукор і зберігають його для подальшої реалізації, здійснюють оптову чи роздрібну торгівлю цукром, декларації про обсяг цукру, що перебуває у їх власності. Декларування наявності цукру є обов'язковим для всіх суб'єктів підприємницької діяльності незалежно від форми власності, які виробляють цукор і зберігають його для подальшої реалізації, здійснюють оптову чи роздрібну торгівлю цукром. Порядок декларування наявності цукру визначається постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2011 року.

Забезпечення виконання обов'язків, покладених на суб'єкті бурякоцукрового комплексу, здійснюється за допомогою встановлення юридичної відповідальності за їх порушення. У разі поставок цукру на внутрішній ринок понад встановлену квоту або реалізації його за цінами, що нижчі від визначеної мінімальної ціни, з суб'єкта підприємницької діяльності стягується штраф у розмірі подвійної вартості цукру, реалізація якого здійснена з порушенням встановленого порядку. У разі неподання або несвоечасного подання суб'єктами підприємницької

діяльності декларації про обсяг цукру, що перебуває у їх власності, чи зазначення у декларації неповних або недостовірних даних з таких суб'єктів стягується штраф у розмірі від десяти до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Зазначені штрафи стягуються до місцевого бюджету за місцем реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності, винного в порушенні норм законодавства.

13.4. Правове забезпечення виноградарства і виноробства

Україна має настільки широку палітру природно-кліматичних зон і сільськогосподарських територій, що може дозволити собі розвивати будь-яку галузь аграрного виробництва. Зокрема, виноградарство і виноробство, які потребують особливих умов для свого здійснення, знаходять на території нашої держави благодатну основу. Специфіка діяльності у виноградарсько-виноробній сфері вимагає власного законодавчого регулювання, головним ядром якого виступає Закон України «Про виноград та виноградне вино» від 16 червня 2005 року. Його положення поширюються на юридичних та фізичних осіб, господарська діяльність яких включає виробництво, реалізацію, експорт та імпорту товарної продукції в галузі виноградарства і виноробства. Дія цього Закону не поширюється на виробників винограду і вина домашнього, призначених для власного споживання.

Виноградарсько-виноробна галузь, хоча і визнається єдиною та цілісною галуззю господарства, однак складається з двох організаційно окремих підгалузей, що мають власну нормативно-правову основу функціонування. Так, виноградарство – це сукупність організаційних і технологічних прийомів розмноження, культивування і збору винограду, тоді як виноробство – це сукупність організаційних і технологічних прийомів виготовлення виноробної продукції.

Виноградарство забезпечує виробництво сировини для подальшої технологічної переробки у виноробну продукцію. Матеріальною основою виноградарства, у першу чергу, виступають виноградники – промислові насадження винограду для виноробства на площі понад 0,5 гектара. Виноградні насадження технічних та столових сортів у господарствах усіх форм власності підлягають реєстрації в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну аграрну політику, політику у сфе-

рі сільського господарства. Здійснення цього обов'язку регламентується наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 12 серпня 2014 року «Про реєстрацію виноградних насаджень». Садіння виноградників для виноробства дозволяється лише у виноробних місцевостях із застосуванням районованих або перспективних сортів винограду відповідно до проекту, який затверджений центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики, політики у сфері сільського господарства. Придбаний садивний матеріал вітчизняного або іноземного походження, призначений для садіння виноградників, проходить обов'язкову сертифікацію в установах, які мають на це повноваження, та акредитацію. Ця норма не поширюється на садивний матеріал, отриманий у власних розсадниках, розміщених у зоні садіння виноградників. Державний перепис виноградників має здійснюватися не менше одного разу на 10 років. Для виробництва вин і коньяків України використовуються технічні сорти винограду, що відповідають вимогам державних стандартів.

Усі суб'єкти виноробства поділяються на дві групи: суб'єкти первинного та вторинного виноробства. Підприємства первинного виноробства – підприємства, які здійснюють переробку винограду, виробництво виноматеріалів, сусла або соку консервованого, концентрату виноградного соку, займаються витримкою виноматеріалів, а також утилізацією відходів виноробства. Підприємства вторинного виноробства – підприємства, які займаються витримкою виноматеріалів, обробкою виноматеріалів та розливом або тільки розливом вин у споживчу тару відповідно до нормативних документів. Виробництво виноробної продукції здійснюється суб'єктами підприємницької діяльності незалежно від форм власності за наявності в них ліцензії. Законом України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» від 19 грудня 1995 року встановлено, що ліцензії алкогольних напоїв видаються, призупиняються та анулюються органом виконавчої влади, уповноваженим Кабінетом Міністрів України. Ліцензії на виробництво коньяку та алкогольних напоїв за коньячною технологією видаються лише тим суб'єктам господарювання, які мають повний технологічний цикл виробництва, включаючи викурку і витримку. Суб'єкт господарювання, який отримав ліцензію на виробництво алкогольних напоїв (вин виноградних, вин плодово-ягідних або

напоїв медових) та виробляє їх з виноматеріалів (виноградних, плодово-ягідних або медових) виключно власного виробництва (не придбаних), має право здійснювати оптову торгівлю зазначеними алкогольними напоями без отримання окремої ліцензії на таку оптову торгівлю.

Під час виробництва виноматеріалів та інших продуктів виноробства здійснюються органолептичний, хімічний і мікробіологічний контроль якості сировини і готової продукції та ведеться відповідна технологічна документація. Вина і коньяки України виготовляються згідно з правилами виробництва і зберігання тихих вин, правилами виробництва і зберігання ігристих та шампанських вин, правилами виробництва коньяків України, відповідними стандартами і технологічними інструкціями, що затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики, політики у сфері сільського господарства. Виробництво і технологічна обробка виноматеріалів дозволяються на підприємствах первинного виноробства. Підприємства, які займаються витримкою виноматеріалів та розливом вин у тару відповідно до нормативних документів, можуть у разі необхідності здійснювати дообробку або обробку виноматеріалів за технологічними інструкціями. Переробка винограду на виноматеріали, їх витримка та обробка, виготовлення вин і коньяків України, вермутів, бренді проводяться у спеціально обладнаних приміщеннях (цехах), використання яких для інших цілей забороняється. Не допускаються виготовлення, обробка, витримка та зберігання виноградних виноматеріалів та вин в одному приміщенні (крім розливу та експедиції) з напоями плодово-ягідними, вермутами та іншими ароматизованими напоями. Використання у вітчизняному виноробстві імпортних виноматеріалів, що не відповідають вимогам нормативних документів України, забороняється. Вина, виготовлені з імпортних виноматеріалів і за зарубіжною технологічною документацією, випускаються під їх видовою назвою із зазначенням країни походження вина та місця розливу. Виготовлення етикеток для пляшок та інших елементів зовнішнього оформлення вин та коньяків України забороняється у разі відсутності у замовника – виробника виноробної продукції дозволу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну аграрну політику, політику у сфері сільського господарства, на виробництво відповідних категорій і марок виноробної продукції, підтвердженого нотаріально завірною копією ліцензії, що

додається до контракту на друкування етикеток. Така вимога спрямована на запобігання фальсифікації виноробної продукції. Законодавством окрему увагу приділено цій проблемі. Так, відповідно до Закону України «Про виноград та виноградне вино» фальсифікацією є: а) нерегламентоване застосування цукру або продуктів, що містять цукор; б) додавання води, плодово-ягідних матеріалів, витяжок і відварів з плодів і ягід; в) підробка дешевих вин, вермутів, коньяків України та брендів під кращі вітчизняні або іноземні марки шляхом штучного збільшення екстрактивності, імітації кольору, аромату і смаку, а також додавання харчових або штучних речовин і есенцій; г) штучна ароматизація рослинними екстрактами чи запашними речовинами органічного синтезу; г) додавання замінників цукру (сахарину, аспартаму та інших подібних штучних речовин); д) виготовлення сурогатів вин і коньяків України шляхом використання виноматеріалів, вироблених екстракцією водою виноградних вищавок або ізюму; е) виготовлення сурогатів вин за відсутності продуктів переробки винограду; е) підробка вина за походженням, місцем виробництва, сортовим складом шляхом додавання виноматеріалів з гібридів прямих виробників, які не входять до затвердженого сортименту; ж) етикетування, що не відповідає вимогам законодавства, використання інших видів дезінформації покупця при зовнішньому оформленні вин, вермутів, коньяків України і брендів; з) вироблення фальсифікованих коньяків України з коньячного спирту, який витримано менш як 3 роки, або з коньячного спирту, термін витримки якого менше, ніж передбачено технологічною інструкцією на виробництво цього найменування коньяку; и) збільшення екстрактивності коньячних спиртів та коньяків шляхом додавання дубового екстракту та інших подібних речовин, а також додавання ефірних масел, есенцій, ароматизаторів та інших подібних речовин.

Порушення правил виробництва виноробної продукції тягне за собою штраф у розмірі від п'ятисот до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Виготовлення з імпортних виноматеріалів вітчизняних марок вин без зазначення їх походження і місця розливу передбачає штраф у розмірі від двох до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а виручка від незаконної реалізації продукції спрямовується до державного бюджету. Виготовлення і реалізації фальсифікованих вин і коньяків України тягне накладення штрафу у розмірі від чотирьох до п'яти тисяч неоподатковуваних мі-

німумів доходів громадян. Крім того фальсифікація вин, вермутів, коньяків України, бренді є підставою для анулювання ліцензій на виробництво та торгівлю цією продукцією.

Для науково-виробничих та комерційних цілей в окремих наукових установах та на виноробних підприємствах утворюються колекційні фонди зразків вин (енотеки), еталонні зразки яких є національним надбанням України. Порядок створення енотек, зберігання і використання зразків вин з енотек затверджено наказом Міністерства аграрної політики і продовольства України від 27 листопада 2012 року.

Виноградарство як одна з найбільш капіталоемних і трудомістких галузей вітчизняного сільського господарства, гостро реагує на ринкові коливання та зміну правових і соціально-економічних факторів, а тому дана галузь є традиційним одержувачем державної підтримки¹. Особливості її надання регламентовані у постанові Кабінету Міністрів України від 15 липня 2005 року «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства».

13.5. Права регламентація здійснення насінництва та розсадництва

Сільськогосподарське виробництво не може функціонувати ефективно та стабільно без налагодженої системи відтворення. У рослинництві цю функцію забезпечують насінництво та розсадництво як самостійні підгалузі аграрного виробництва. Законодавчою основою регулювання діяльності у цих сферах є спеціальний Закон України «Про насіння і садивний матеріал» від 26 грудня 2002 року, відповідно до якого насінництво – галузь рослинництва, що забезпечує розмноження та виробництво насіння і садивного матеріалу сортів рослин, а розсадництво забезпечує виробництво, створення маточних насаджень. Система насінництва та розсадництва включає категорії добазового, базового і сертифікованого насіння, вихідного, базового та сертифікованого садивного матеріалу, державний резервний насінне-

¹ Григор'сва Х. А. Правовий механізм державної підтримки виноградарства, садівництва і хмелярства в Україні // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2016. № 40. С. 121–125.

вий фонд, колекційні маточні насадження багаторічних рослин. До об'єктів насінництва та розсадництва належать: а) види рослин; б) сорти рослин (клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція); в) насіння і садивний матеріал; г) насінневі посіви та насадження. Центральним поняттям цього інституту аграрного законодавства виступає поняття насіння, під яким розуміється рослинний матеріал, що використовується для сівби, включаючи власне насіння (насінину), плоди, супліддя. У свою чергу, садивний матеріал – це рослини та їхні вегетативні органи (частини), придатні для відтворення цілісного організму рослин. У законодавстві насіння і садивний матеріал поділяються на категорії: а) добазове насіння – насіння первинних ланок насінництва, що використовують для подальшого його розмноження і отримання базового насіння; б) базове насіння – генерації насіння, отримані від послідовного розмноження добазового насіння; в) сертифіковане насіння – генерації насіння, отримані від послідовного розмноження базового насіння. Крім того, Законом встановлено класифікацію насіння у залежності від його якісних характеристик на: а) кондиційне насіння – насіння, сортові та посівні якості якого відповідають вимогам, встановленим законодавством у сфері насінництва та розсадництва; б) некондиційне насіння – насіння, сортові та посівні якості якого не відповідають законодавчим вимогам.

До суб'єктів насінництва та розсадництва належать фізичні особи – підприємці та юридичні особи, які здійснюють виробництво насіння та/або садивного матеріалу для його реалізації відповідно до Закону України «Про насіння і садивний матеріал». Фізичні особи – підприємці та юридичні особи мають право на виробництво насіння та/або садивного матеріалу, за умови додержання майнових прав інтелектуальної власності на сорти рослин. Вказані особи мають право на виробництво насіння і садивного матеріалу для його реалізації, за умови їх включення до Державного реєстру суб'єктів насінництва та розсадництва. Фізичні особи – підприємці та юридичні особи, не включені до Реєстру суб'єктів насінництва та розсадництва, мають право здійснювати реалізацію насіння і садивного матеріалу лише за умови наявності сертифікатів на насіння та/або садивний матеріал та додержання майнових прав інтелектуальної власності на сорти рослин. Під сертифікацією насіння і садивного матеріалу розуміється комплекс заходів, спрямованих на визначення сортових і посівних якостей насіння та сортових і то-

варних якостей садивного матеріалу з метою документального підтвердження відповідності вимогам законодавства у сфері насінництва та розсадництва.

Державний реєстр суб'єктів насінництва та розсадництва містить такі відомості: найменування/прізвище, ім'я та по батькові суб'єкта насінництва та розсадництва, його місцезнаходження/місце проживання; ботанічний таксон, назва сорту, який він виробляє; категорія (генерація) та кількість (обсяг) насіння, садивного матеріалу, включеного до виробничої програми; номер та дата видачі документа, на підставі якого фізичною особою – підприємцем або юридичною особою набуто право на використання сорту. Порядок ведення Державного реєстру суб'єктів насінництва та розсадництва затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 року.

Окрім реєстру суб'єктів у сфері насінництва і розсадництва запроваджено ведення ще кількох реєстрів: а) Реєстр аудиторів із сертифікації (агрономів-інспекторів), порядок ведення якого затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 року; б) Реєстр органів з оцінки відповідності, порядок ведення якого затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 року; в) Реєстр сертифікатів на насіння та/або садивний матеріал, порядок ведення якого затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2016 року.

Відповідно до законодавства суб'єкти насінництва та розсадництва мають право: 1) на перевагу при розташуванні насінневих посівів сортів рослин (клонів, ліній, гібридів першого покоління) перехреснозапильних культур перед іншими товаровиробниками; 2) вимагати відшкодування завданих збитків від перехресного запилення посівів перехреснозапильних культур іншим сортом внаслідок порушення їхнього права на перевагу при розташуванні насінневих посівів; 3) звертатися до відповідних органів виконавчої влади або до суду в разі порушення прав; 4) брати участь у виконанні державних цільових програм щодо виробництва насіння і садивного матеріалу; 5) брати участь у формуванні державного резервного насінневого фонду. Порядок узгодження розташування насінневих посівів регулюється наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 7 жовтня 2016 року.

Суб'єкти насінництва та розсадництва зобов'язані: 1) дотримуватися майнових прав інтелектуальної власності на сорти

рослин при виробництві та реалізації насіння і садивного матеріалу; 2) додержуватися технологічних і методичних вимог у сфері насінництва та розсадництва щодо збереження сортових якостей, біологічних і урожайних властивостей сорту та посівних якостей насіння і садивного матеріалу; 3) гарантувати відповідність насіння і садивного матеріалу, що підлягає реалізації, сортовим і посівним (товарним) якостям, зазначеним у сертифікатах на насіння і садивний матеріал; 4) зберігати дублікати проб насіння і садивного матеріалу (відповідно до біологічної здатності) упродовж строку дії сертифікатів на насіння або садивний матеріал; 5) вести щодо кожного сорту насінницьку документацію за встановленими формами і зберігати її протягом трьох років; 6) додержуватися встановленого законодавством у сфері насінництва та розсадництва порядку пакування, маркування, транспортування та зберігання насіння і садивного матеріалу; 7) відшкодовувати матеріальні збитки споживачу в разі реалізації йому некондиційного насіння чи садивного матеріалу; 8) здійснювати внутрішньогосподарський контроль за виробництвом та обігом насіння і садивного матеріалу; 9) у разі створення базових маточних насаджень формувати їх вихідним садивним матеріалом багаторічних рослин, отриманих від базових розсадників.

Значну увагу законодавець приділяє забезпеченню якості та безпечності насіння і садивного матеріалу. З цією метою орган з оцінки відповідності: 1) встановлює відповідність насіння і садивного матеріалу вимогам законодавства у сфері насінництва та розсадництва шляхом визначення посівних якостей насіння і товарних якостей садивного матеріалу; 2) здійснює лабораторний сортовий контроль насіння і садивного матеріалу; 3) видає сертифікати на сортові і посівні якості насіння та сортові і товарні якості садивного матеріалу; 4) здійснює інші функції, на виконання яких його уповноважено. Підприємство, установа, організація чи їхній підрозділ можуть бути уповноважені рішенням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику, на здійснення діяльності з оцінки відповідності у сфері насінництва та розсадництва, якщо таке підприємство, установа, організація чи їхній підрозділ: є юридичною особою – резидентом України; може підтвердити відповідний рівень компетентності; має належну кількість кваліфікованого персоналу, який працює на постійних умовах, достатню для проведення робіт з оцін-

ки відповідності; не використовує фінансові та матеріальні ресурси суб'єктів насінництва та розсадництва; має належне інформаційно-технічне забезпечення, фінансові та матеріальні ресурси, які дають змогу проводити роботи з оцінки відповідності; має акредитовані лабораторії (центри); має систему управління якістю; не має комерційної або іншої заінтересованості щодо об'єктів заявки; має належну матеріально-технічну базу та інші об'єкти інфраструктури; не має комерційної або іншої заінтересованості щодо продукції, яку оцінює. Порядок підтвердження рівня компетентності та вимог до органів з оцінки відповідності у сфері насінництва та розсадництва затверджений наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 26 липня 2016 року. Порядок проведення сертифікації, видачі та скасування сертифікатів на насіння та/або садивний матеріал та форм сертифікатів на насіння та/або садивний матеріал затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2017 року.

Насіння і садивний матеріал, що вводяться в обіг, обов'язково маркуються і пакуються в порядку, встановленому наказом Міністерства аграрної політики України від 22 червня 2009 року. Зокрема, для пакування насіння використовують такі види пакувань, що забезпечують надійну цілісність їх вмісту під час зберігання і транспортування та унеможливають фальсифікацію після закриття пакування (тари).

Забезпечення належною кількістю якісного насіння є однією із складових продовольчої безпеки України. Саме тому законодавством передбачено утворення Державного резервного насінневого фонду, що формується в обсягах, затверджених Кабінетом Міністрів України, для забезпечення насінням і садивним матеріалом районів, що не виробляють власного насіння і садивного матеріалу або мають обмежені можливості для його виробництва, надання допомоги у разі знищення або пошкодження насінницьких посівів та насаджень внаслідок стихійного лиха, а також для забезпечення сортооновлення, сортозаміни та реалізації насіння і садивного матеріалу за міжнародними договорами України. Кабінет Міністрів України затверджує загальний обсяг формування державного резервного насінневого фонду в обсязі не менше п'яти відсотків потреби держави в насінні та садивному матеріалі.

13.6. Законодавчі вимоги щодо діяльності у сфері захисту рослин

Відповідно до законодавства України захист рослин – це комплекс заходів, спрямованих на зменшення втрат урожаю та запобігання погіршенню стану рослин сільськогосподарського та іншого призначення, багаторічних і лісових насаджень, дерев, чагарників, рослинності закритого ґрунту, продукції рослинного походження через шкідників, хвороби і бур'яни. Правові засади регулювання відносин у цій сфері закладені у Законі України «Про захист рослин» від 14 жовтня 1998 року, у якому основними вимогами щодо захисту рослин вказані наступні: 1) додержання технології вирощування рослин сільськогосподарського та іншого призначення, багаторічних і лісових насаджень, дерев, чагарників, рослинності закритого ґрунту; 2) екологічне та економічне обґрунтування доцільності захисту рослин від шкідливих організмів; 3) обов'язковість здійснення заходів щодо захисту рослин підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та громадянами, діяльність яких пов'язана з користуванням землею, лісом, водними об'єктами, вирощуванням рослин сільськогосподарського та іншого призначення, багаторічних і лісових насаджень, дерев, чагарників, рослинності закритого ґрунту, а також реалізацією, переробкою, зберіганням і використанням рослин та продукції рослинного походження; 4) суворе додержання регламентів зберігання, транспортування, торгівлі та застосування засобів захисту рослин; 5) збереження корисної флори і фауни; 6) недопущення пошкодження рослин, погіршення їх стану та забруднення продукції рослинного походження і довкілля засобами захисту рослин.

Підприємства, установи, організації усіх форм власності та громадяни у сфері захисту рослин мають право: 1) отримувати в установленому порядку повну та достовірну інформацію про появу, поширення, розвиток шкідливих організмів та їх шкодочинність; 2) брати участь у розробці та обговоренні проектів цільових програм захисту рослин, вносити пропозиції з цих питань до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту рослин; 3) на відшкодування збитків, завданих їм внаслідок порушення законодавства про захист рослин. Підприємства, установи, організації усіх форм власності та громадяни зобов'язані у сфері захисту рослин: 1) проводити си-

стематичні обстеження угідь, посівів, насаджень, продукції рослинного походження, сховищ тощо і в разі виявлення поширення шкідливих організмів інформувати про це центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту рослин; 2) додержувати технології вирощування рослин сільськогосподарського та іншого призначення; 3) допускати до робіт, пов'язаних із транспортуванням, зберіганням, застосуванням засобів захисту рослин, їх торгівлею, лише осіб, які пройшли згідно з законодавством спеціальну підготовку та мають на те відповідне посвідчення і допуск, що видаються центральним органом виконавчої влади; 3) своєчасно проводити комплекс профілактичних і винищувальних заходів щодо боротьби з шкідниками, хворобами і бур'янами; 4) виконувати регламенти зберігання, транспортування та застосування засобів захисту рослин; 5) використовувати відповідну техніку, обладнання та засоби громадської і особистої безпеки; 6) відшкодовувати підприємствам, установам, організаціям усіх форм власності та громадянам завдані їм збитки в установленому законодавством порядку; 7) сприяти державним фітосанітарним інспекторам у виконанні покладених на них обов'язків.

Методи захисту рослин, тобто способи, за допомогою яких здійснюється захист рослин, можуть бути різноманітними: організаційно-господарськими, агротехнічними, селекційними, фізичними, біологічними, хімічними та іншими. Найбільш поширеним є використання засобів захисту рослин, тобто препаратів, які вміщують одну або декілька діючих речовин і використовуються з метою захисту рослини або продукції рослинництва від шкідливих організмів та знищення небажаних рослин або окремих частин рослин. Використання таких препаратів регулюється Законом України «Про пестициди та агрохімікати» від 2 березня 1995 року. Відповідно до положень даного Закону під пестицидами розуміються токсичні речовини, їх сполуки або суміші речовин хімічного чи біологічного походження, призначені для знищення, регуляції та припинення розвитку шкідливих організмів, внаслідок діяльності яких вражаються рослини, тварини, люди і завдається шкоди матеріальним цінностям, а також гризунів, бур'янів, деревної, чагарникової рослинності, засмічуючих видів риби. На відміну від пестицидів, агрохімікати не спрямовані на знищення шкідників, вони представляють собою органічні, мінеральні і бактеріальні добрива, хімічні меліоранти, регулятори росту рослин та інші

речовини, що застосовуються для підвищення родючості ґрунтів, урожайності сільськогосподарських культур і поліпшення якості рослинницької продукції.

Пестициди і агрохімікати вітчизняного, а також іноземного виробництва, що завозяться для використання на територію України, повинні відповідати таким вимогам: 1) висока біологічна ефективність щодо цільового призначення; 2) безпечність для здоров'я людини та навколишнього природного середовища за умови дотримання регламентів їх застосування; 3) відповідність державним стандартам, санітарним нормам та іншим нормативним документам. Забороняються ввезення на митну територію України, виробництво, торгівля, застосування та рекламування пестицидів і агрохімікатів до їх державної реєстрації. Вимоги щодо проведення державної реєстрації пестицидів і агрохімікатів не поширюються на дослідні партії, що використовуються для державних випробувань та наукових досліджень; виробництво для експорту та виробництво дослідних партій, що використовуються для державних випробувань, науково-технологічних досліджень та випробувань, а також на агрохімікати, зазначені у спеціальному переліку. Обов'язковою умовою завезення та застосування незареєстрованих в Україні пестицидів для цих цілей є документальне підтвердження їх державної реєстрації в країні, де вони виробляються.

Пестициди і агрохімікати, що використовуються в Україні, пакуються і маркуються відповідно до чинного законодавства. Кожна товарна одиниця повинна супроводжуватися рекомендацією щодо її застосування із зазначенням культур та об'єктів, для оброблення яких призначено пестициди і агрохімікати, способів, норм і кратності використання, термінів вичікування (для пестицидів), заборони та обмеження на застосування, способів і засобів знешкодження пестицидів та агрохімікатів, а також заходів безпеки під час роботи, транспортування і зберігання, ліквідації аварійних ситуацій та їх наслідків, заходів подання першої медичної допомоги у разі отруєння.

Особи, діяльність яких пов'язана з транспортуванням, зберіганням, застосуванням пестицидів і агрохімікатів та торгівлею ними, повинні мати допуск (посвідчення) на право роботи із зазначеними пестицидами і агрохімікатами. Процедура одержання такого допуску визначається постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку одержання допуску (посвідчення) на право роботи, пов'язаної з транспортуванням,

зберіганням, застосуванням та торгівлею пестицидами і агрохімікатами» від 18 вересня 1995 року.

Продаж населенню пестицидів і агрохімікатів здійснюється у дрібнофасованому вигляді та з обов'язковою наявністю інструкції щодо безпечного їх застосування.

Вплив пестицидів та агрохімікатів на ґрунти та інші природні ресурси навіть при дотриманні усіх застережень все ж відбувається. Крім того частина засобів захисту рослин абсорбується сільськогосподарськими рослинами та потрапляє до продовольчої продукції. Законодавством цей факт враховується, у зв'язку з чим встановлено, що сільськогосподарська сировина повинна відповідати санітарним вимогам щодо максимальних меж залишків (максимально допустимий рівень залишків) пестицидів і агрохімікатів. У спеціальних сировинних зонах, призначених для вирощування продукції для дитячого і дієтичного харчування, пестициди і агрохімікати застосовуються за спеціальними технологіями, які забезпечують одержання продукції, що відповідає санітарно-гігієнічним вимогам до дитячого та дієтичного харчування. Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 2 лютого 2016 року було затверджено Гігієнічні нормативи і регламенти безпечного застосування пестицидів і агрохімікатів.

Підприємства, установи і організації зобов'язані вести облік наявності та використання пестицидів і агрохімікатів та надавати інформацію органам, що ведуть державний облік. Виконання цього обов'язку регламентується постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку державного обліку наявності та використання пестицидів і агрохімікатів» від 2 листопада 1995 року.

Внесення пестицидів та агрохімікатів можливе також за допомогою повітряного транспорту, обладнаного належним чином. Безпечність такого роду робіт регулюється Державними санітарними правилами авіаційного застосування пестицидів і агрохімікатів у народному господарстві України, затвердженими наказом Міністерства охорони здоров'я України від 18 грудня 1996 року, а також Правилами організації та виконання авіаційних робіт у сільському та лісовому господарстві, затвердженими наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 22 грудня 2006 року.

13.7. Правові засади селекційної діяльності у рослинництві

Селекційна діяльність у рослинництві – це сукупність прийомів та дій по цілеспрямованому створенню нових сортів рослин та/або трансформацію вже існуючих сортів для підвищення їхніх кількісних і якісних характеристик. Українська держава робить певні кроки щодо розвитку селекції й насінництва. Зокрема, ця сфера регламентується законами України «Про насіння і садивний матеріал» від 26 грудня 2002 року, «Про охорону прав на сорти рослин» від 21 квітня 1993 року, діють також щорічні програми бюджетної підтримки селекції.

Ключовим поняттям селекційної діяльності є сорт рослин, під яким розуміється окрема група рослин (клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція) в рамках нижчого із відомих ботанічних таксонів (рід, вид, різновидність) незалежно від того, чи задовольняє вона умови виникнення правової охорони. Сорт вважається придатним для набуття права на нього як на об'єкт інтелектуальної власності, якщо за проявом ознак, породжених певним генотипом чи певною комбінацією генотипів, він є новим, відмінним, однорідним та стабільним. Сорт вважається новим, якщо до дати, на яку заявка вважається поданою, заявник чи інша особа за його дозволом не продавали чи будь-яким іншим способом не передавали матеріал сорту для комерційного використання: а) на території України – за рік до цієї дати; б) на території іншої держави – щодо деревних та чагарникових культур і винограду за шість років і щодо рослин інших видів за чотири роки до цієї дати. Сорт відповідає умові відмінності, якщо за проявом його ознак він чітко відрізняється від будь-якого іншого сорту, загальновідомого до дати, на яку заявка вважається поданою. Сорт вважається однорідним, якщо з урахуванням особливостей його розмноження всі рослини цього сорту залишаються достатньо схожими (однорідними) за своїми основними ознаками, зазначеними в описі сорту. Сорт вважається стабільним, якщо його основні ознаки, відзначені в описі сорту, залишаються незмінними після неодноразового розмноження чи, у разі особливого циклу розмноження, в кінці кожного такого циклу.

Державна реєстрація сорту здійснюється, якщо сорт відмінний, однорідний та стабільний, йому присвоєна назва і він придатний для поширення в Україні. Сортові присвоюється назва, яка повинна його однозначно ідентифікувати і відрізнитися від

будь-якої іншої назви існуючого в Україні і державах-учасниках сорту того ж чи спорідненого виду.

Сорт вважається придатним для поширення в Україні, якщо він відмінний, однорідний та стабільний, може бути використаний для задоволення потреб суспільства і не заборонений для поширення з підстав загрози життю і здоров'ю людей, нанесення шкоди тваринному і рослинному світу, збереженню довкілля. Критерії заборони поширення сортів в Україні затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 року.

Суб'єктами права інтелектуальної власності на сорт рослин є: 1) автор (автори) сорту рослин; 2) інші особи, які набули майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин за договором чи законом. Автором сорту вважається фізична особа, яка безпосередньо вивела чи винайшла і поліпшила сорт. Селекціонер є більшим широким поняттям, адже ним може бути як сам автор сорту, так і особа, яка має трудові чи цивільно-правові відносини з автором сорту щодо виведення або винайдення та поліпшення сорту, а також правонаступник (спадкоємець) першої або другої із зазначених вище осіб, залежно від конкретного випадку.

Згідно із законодавством можуть набуватися такі права на сорти: 1) особисті немайнові права інтелектуальної власності на сорт рослин (засвідчуються свідоцтвом про авторство на сорт рослин); 2) майнові права інтелектуальної власності на сорт рослин (засвідчуються патентом на сорт рослин); 3) майнове право інтелектуальної власності на поширення сорту рослин (засвідчується свідоцтвом про державну реєстрацію сорту рослин).

Права на сорт набуваються в Україні шляхом подання до компетентного органу заявки, експертизи заявки та державної реєстрації прав. Набуття прав на сорт в іноземних державах здійснюється незалежно від набуття таких прав в Україні. Правила складання та подання заявки на сорт рослин затверджені наказом Міністерства аграрної політики України від 26 квітня 2007 року.

Право на подання заявки на сорт рослин належить автору сорту, якщо інше не передбачено законом або договором. Якщо сорт створили спільно кілька авторів, вони мають право на подання спільної заявки, якщо інше не передбачено договором між ними. Відмова одного чи кількох авторів від здійснення права на подання заявки не припиняє такого права в решти співав-

торів сорту. Автору сорту належать права авторства, які є особистими немайновими правами і охороняються безстроково.

Заявку на сорт можуть подати автор, його роботодавець (замовник створення сорту), правонаступник автора чи роботодавця. Також законодавством передбачено, що будь-яка особа може подати заявку на набуття майнового права інтелектуальної власності на поширення сорту, віднесеного до загальновідомих, без набуття майнових прав інтелектуальної власності на такий сорт, засвідчених патентом.

У встановленому порядку до заявки додаються зразки посадкового матеріалу об'єкта заявки в кількості та якості, необхідних для проведення його кваліфікаційної експертизи та зберігання. Заявка на сорт піддається експертизі, яка має статус державної науково-технічної експертизи. Вона проводиться з метою встановлення відповідності заявки і сорту вимогам законодавства та підготовки обґрунтованих експертних висновків і рішень за заявкою. Експертиза заявки складається з формальної експертизи (експертизи за формальними ознаками) та кваліфікаційної (технічної) експертизи. Формальна експертиза заявки проводиться з метою визначення відповідності формальних ознак заявки вимогам, що встановлені законодавством правилами складання та подання заявки. Кваліфікаційна експертиза передбачає проведення комплексу досліджень, необхідних для підготовки експертного висновку за заявкою та прийняття рішення щодо державної реєстрації сорту і прав на нього. Крім того проводиться також експертиза запропонованої назви сорту на відповідність її встановленим вимогам, що регламентується наказом Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Положення про експертизу назв сортів рослин» від 23 червня 2003 року. Додатково компетентний орган визначає перелік родів і видів, сорти яких проходять експертизу на придатність сорту для поширення. Щодо сортів родів і видів, які не увійшли до такого переліку, рішення приймається на підставі інформації, наданої заявником.

У разі відповідності за результатами кваліфікаційної експертизи заявленого сорту вимогам закону компетентним органом приймається рішення про виникнення прав на сорт. Якщо заявлений сорт не відповідає вимогам законодавства, приймається рішення про відмову у виникненні прав на сорт.

Майнові права інтелектуальної власності на сорт набирають чинності з дати сплати державного мита за їх виникнення,

а майнове право інтелектуальної власності на поширення сорту – з дати сплати збору за його виникнення.

Державна реєстрація майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин здійснюється на підставі рішення про державну реєстрацію прав на сорт. Після сплати державного мита та за наявності документа про його сплату відповідні відомості вносяться до Реєстру патентів. У свою чергу, державна реєстрація майнового права інтелектуальної власності на поширення сорту рослин здійснюється на підставі рішення про державну реєстрацію прав на сорт. Після сплати відповідного збору відповідні дані вносяться до Реєстру сортів рослин України, у якому міститься сукупність офіційних відомостей щодо державної реєстрації майнового права інтелектуальної власності на поширення сорту рослин.

Майновими правами інтелектуальної власності на сорт рослин є право володільця патенту на використання сорту та виключне право на дозвіл чи заборону використання сорту іншими особами. Виключне право на дозвіл чи заборону використання сорту полягає в тому, що ніхто без дозволу володільця патенту не може здійснювати щодо посадкового матеріалу сорту такі дії: а) виробництво або відтворення (з метою розмноження); б) доведення до кондиції з метою розмноження; в) пропонування до продажу; г) продаж або інший комерційний обіг; д) вивезення за межі митної території України; е) ввезення на митну територію України; є) зберігання для будь-якої із перерахованих цілей. Володільць патенту може зумовити дозвіл певними умовами та обмеженнями.

Майновим правом інтелектуальної власності на поширення сорту рослин є право його володільця на поширення сорту і на дозвіл чи заборону поширення сорту іншими особами. Право на дозвіл чи заборону поширення сорту полягає в тому, що без дозволу власника майнового права інтелектуальної власності на поширення сорту рослин не можуть здійснюватися щодо посадкового матеріалу сорту такі дії: а) пропонування до продажу; б) продаж або інший комерційний обіг; в) зберігання для будь-якої із вказаних цілей.

Чинність майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин обмежується встановленим строком та підтримується за умови сплати збору за її підтримання. Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин починається з наступного дня після дати державної реєстрації права та за-

кінчується в останній день: а) тридцять п'ятого календарного року, що відліковується з 1 січня року, наступного за роком державної реєстрації цих прав, для сортів деревних та чагарникових культур і винограду; б) тридцятого календарного року, що відліковується з 1 січня року, наступного за роком державної реєстрації цих прав, для всіх інших сортів. Після завершення строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин, а також його дострокового припинення чи відмови від них цей сорт стає суспільним надбанням і його може вільно використовувати будь-яка особа.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТВАРИННИЦТВА

14.1. Загальні правові засади ведення тваринництва

Тваринництво – це галузь сільського господарства, що спрямована на розведення і використання сільськогосподарських тварин. Продукція тваринництва використовується у продовольчих цілях, дає сировину для легкої і харчової промисловості, застосовується у фармацевтичній сфері, крім того тварини формують тяглову силу і дають основне органічне добриво – гній. Відповідно до Закону України «Про ветеринарну медицину» від 25 червня 1992 року тварини – це ссавці, свійська птиця, птахи, бджоли, комахи, риби, ракоподібні, молюски, жаби, амфібії та рептилії. Серед продуктів тваринного походження для споживання людиною Закон вказує на м'ясо, м'ясні продукти, желатин, яйця, яйцепродукти, молоко, молочні продукти, рибу, рибні та морепродукти, мед та інші продукти тваринного походження.

Ведення тваринництва в Україні накладає певні обов'язки. Зокрема, вимоги євроінтеграційного курсу наполегливо висувають актуальні питання щодо можливостей забезпечення та підтвердження якості та безпечності тваринницької продукції. Значною складовою формування системи якості та безпечності сільськогосподарської продукції виступає система ідентифікації та реєстрації тварин, що регулюється Законом України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин» від 4 червня 2009 року. Так, ідентифікація розуміється як процес ототожнення тварини шляхом присвоєння їй ідентифікаційного номера з використанням візуальних, електронних та змішаних засобів залежно від виду тварини з подальшим внесенням ідентифікаційного номера до Єдиного державного реєстру тварин. У той же час під реєстрацією законодавець розуміє внесення до Єдиного держав-

ного реєстру тварин даних про ідентифіковану тварину, її власника/утримувача, господарство, переміщення, забій, утилізацію, загибель, падіж.

Відповідно до вітчизняного законодавства та судової практики на систему ідентифікації та реєстрації тварин покладаються наступні функції:

1. Охоронна. Як зазначає Т. О. Коваленко, однією з причин запровадження в Україні з 2001 року механізмів ідентифікації та реєстрації великої рогатої худоби було значне погіршення епізоотичної ситуації в деяких країнах Європи, що вимагало вжиття заходів для запобігання занесенню збудників небезпечних інфекційних хвороб тварин на територію України¹. Тобто необхідність охорони ветеринарно-санітарного благополуччя стала поштовхом для розвитку в Україні системи ідентифікації та реєстрації тварин у сільському господарстві. Відповідно до преамбули Закону України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин» метою здійснення відповідних заходів є, зокрема, контроль за епізоотичною ситуацією в Україні.

2. Інформаційна. Дана функція має кілька напрямів: а) інформація щодо тваринницької продукції (забезпечення споживачів тваринницької продукції оперативною та надійною інформацією щодо походження продукції тваринництва, її якості та безпеки, а також забезпечення відстеження продукції тваринництва відповідно до міжнародних зобов'язань України); б) інформація щодо тварин (забезпечення відповідними даними державних органів, фізичних та юридичних осіб). Відповідний функціональний напрям реалізується досить часто при наданні доступу працівникам правоохоронних органів до даних Єдиного державного реєстру тварин. Також інформаційний потенціал системи ідентифікації та реєстрації активно використовується податковими органами.

3. Прогностична. Збирання даних щодо тварин надає широкі можливості, зокрема, у сфері прогнозування ринків збуту продукції тваринництва, що у свою чергу впливає на формування державної підтримки галузі, пошук оптимальних механізмів державного регулювання відносин у тваринництві з урахуванням вимог продовольчої безпеки.

¹ Коваленко Т. О. Правове регулювання ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин як гарантія безпечності та якості продукції тваринництва // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. 2006. № 70–71. С. 24.

4. *Уніфікаційна.* Дана функція полягає у забезпеченні єдиних принципів ідентифікації тварин, їх державного обліку і реєстрації. Відповідно до чинного законодавства на здійснення ідентифікації та реєстрації тварин не впливає спосіб використання тварини (для комерційних, наукових, спортивних, власних споживчих цілей тощо), тобто запроваджено уніфікаційний підхід. При цьому якщо цільове використання тварини не має правового значення для процесу її ідентифікації та реєстрації, то особливості проведення цих дій для окремих видів тварин все ж існують та відображені у низці спеціальних наказів Міністерства аграрної політики України від 31 грудня 2004 року (про запровадження ідентифікації та реєстрації коней, про запровадження ідентифікації та реєстрації овець і кіз, про запровадження ідентифікації та реєстрації свиней) та від 17 вересня 2003 року (про запровадження ідентифікації та реєстрації великої рогатої худоби).

Надзвичайно важливо, щоб система національної ідентифікації та реєстрації тварин була єдиною, зрозумілою та узгодженою із світовими стандартами та тенденціями у цій сфері. З огляду на це в українських реаліях є два проблемні аспекти щодо якісного виконання уніфікаційної функції. По-перше, ідентифікацією та реєстрацією охоплено не усіх тварин: ні якісно, ні кількісно. Тобто законодавець встановлює об'єктами обов'язкової державної ідентифікації та реєстрації лише обмежену кількість сільськогосподарських тварин: велику рогату худобу, коней, свиней, овець, кіз – у той час як інші сільськогосподарські тварини залишаються поза системою ідентифікації та реєстрації. Також наразі є проблемою адекватне охоплення усіх тварин, що підлягають ідентифікації та реєстрації. По-друге, в Україні впроваджується єдина система ідентифікації за допомогою вушних бирок, у той час як за кордоном наразі активно набирає обертів перехід на електронну систему ідентифікації.

5. *Статистична.* Дана функція тісно пов'язана із попередньою, особливо у проблемних аспектах. Покладання на систему ідентифікації та реєстрації тварин статистичної функції закріплено у преамбулі Закону, в якій вказано, що метою впровадження даної системи є одержання оперативної та надійної інформації про поголів'я тварин щодо статі, віку, породи та їх місцезнаходження.

6. *Правопідтверджуюча.* Дана функція прямо не передбачається у законодавстві, однак вона продиктована потребами

практики. У цивільному та господарському обороті часто відбуваються правочини із сільськогосподарськими тваринами, які не завжди опосередковуються відповідними документами. Взагалі підтвердити права на тварину, яка не пройшла ідентифікацію, досить проблемно. Право власності на приплід від власної тварини підтвердити також досить важко у випадку відсутності ідентифікаційних та реєстраційних документів на неї. У зв'язку з цим дані Єдиного державного реєстру тварин стали використовуватися для підтвердження наявності чи відсутності прав на тварин. У нормативно-правових актах, що регулюють відносини у сфері ідентифікації та реєстрації тварин, не закріплено правостановлюючої ролі реєстрації сільськогосподарських тварини. Тобто факт державної реєстрації ідентифікованої тварини не породжує прав на цю тварину, а лише носить характер офіційного підтвердження цих прав. Слід підкреслити, що перевірка наявності прав на тварину не входить до обов'язків ДП «Агентство з ідентифікації і реєстрації тварин», тобто діє принцип першого заявника. Така позиція закріплюється, зокрема, у п. 3.13 Положення про Єдиний державний реєстр тварин, в якому вказано, що достовірність даних у реєстраційних документах забезпечує власник або утримувач тварини. Також дана позиція державного підприємства відображена у матеріалах судової практики. Тому вагомість правопідтверджуючої ролі ідентифікації та реєстрації тварини може виявитися спірною. Однак суди активно використовують у якості основних аргументів щодо прав власності саме дані з Єдиного державного реєстру тварин у таких неоднозначних справах, як, наприклад, про витребування майна у добросовісного набувача чи із чужого незаконного володіння¹.

Система забезпечення якості і безпечності тваринницької продукції будується також на суворому дотриманні правил ветеринарної медицини. Так, особи, які вирощують тварин для власного споживання, включаючи велику рогату худобу, свиней, овець, кіз, кролів та птицю, за винятком непродуктивних тварин, а також тих, що вирощуються з рекреаційною метою, зобов'язані реєструватися у відповідних державних органах ветеринарної медицини. У реєстрі зазначаються ім'я власника тварин, адреса, телефон та інша інформація, види тварин, що утримуються відповідною особою, кількість тварин кожного

¹ Григор'єва Х. А. Правове забезпечення ідентифікації та реєстрації тварин: термінологічні та функціональні питання // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2016. № 39. С. 112–116.

виду. Оператори потужностей (об'єктів), що використовуються для промислового вирощування (розведення) тварин, зобов'язані зареєструвати їх у відповідних державних органах ветеринарної медицини. У реєстрі зазначаються види тварин, що утримуються на відповідних потужностях (об'єктах), кількість тварин кожного виду, назва оператора потужностей (об'єктів) та за необхідності – назва власника тварин, адреси, телефон та інша інформація. Юридичні та фізичні особи, діяльність яких пов'язана з утриманням та обігом тварин, зобов'язані: 1) забезпечувати, щоб тварини не мали хвороб, що підлягають повідомленню; 2) виконувати законні вимоги щодо здійснення протиепізоотичних заходів та/або заходів карантину тварин, включаючи обмеження на переміщення тварин та/або осіб, що мали контакт з хворими тваринами або з тваринами, щодо яких є підозра на захворювання на хворобу, що підлягає повідомленню, та інших ветеринарно-санітарних заходів; 3) негайно інформувати уповноважені органи про раптову загибель тварин, підозру на захворювання або виявлення хвороби, що підлягає повідомленню, або поведінку тварин, яка їм невластива; 4) перед переміщенням тварин з потужностей (об'єктів), де вони утримуються, отримати дозвіл на їх переміщення; 5) охороняти здоров'я та благополуччя тварин шляхом: а) забезпечення виконання ветеринарно-санітарних заходів, включаючи зоогігієнічні вимоги та умови, що мають забезпечуватися на потужностях для утримання тварин; б) забезпечення тварин якісними та безпечними кормами і водою; в) застосування профілактичних ветеринарно-санітарних заходів щодо здоров'я тварин; г) своєчасного звернення за послугами лікаря ветеринарної медицини щодо встановлення діагнозу та лікування хворих тварин; г) використання ветеринарних препаратів згідно з вказівками лікаря ветеринарної медицини; д) недопущення жорстокого поводження з тваринами; е) забезпечення належних транспортних засобів для переміщення тварин; б) виконувати вимоги щодо ідентифікації тварин, що їм належать; 7) доставляти тварин у визначене місце або забезпечувати належні умови за місцем утримання тварин для проведення ветеринарного огляду, діагностичних, профілактично-лікувальних обробок, включаючи дослідження і щеплення; 8) вести облік кожної продуктивної тварини стосовно придбання та застосування ветеринарних лікарських засобів, ветеринарних імунобіологічних засобів і лікувальних кормів та зберігати ці записи не менше трьох років; 9) сприяти посадо-

вим особам ветеринарної медицини у виконанні службових обов'язків; 10) на вимогу державних органів надавати зразки неїстівних продуктів тваринного походження для проведення відповідних досліджень.

У результаті здійснення виробничої діяльності у сфері тваринництва утворюються побічні продукти тваринного походження, продукти оброблення, переробки побічних продуктів тваринного походження (наприклад, туша або частини туш забитих, загиблих тварин, сировина та продукти тваринного походження, що не призначені або визнані непридатними для споживання людиною). Відносини, що виникають у сфері поводження із такими продуктами тваринного походження, врегульовані Законом України «Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною» від 7 квітня 2015 року.

Ведення органічного тваринництва регламентується Законом України «Про виробництво і обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» від 3 вересня 2013 року, а також постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Детальних правил виробництва органічної продукції (сировини) тваринного походження» від 30 березня 2016 року.

14.2. Законодавча регламентація ведення племінної справи у тваринництві

Загальновідомо, що ефективність ведення тваринництва прямо залежить від того, які породи тварин розводить господарство. В Україні тваринницькі комплекси найчастіше спеціалізовані на виробництві певного виду продукції (наприклад, молочної чи м'ясної), тому обрання оптимальної породи тварин буде підпорядковане меті ведення господарства. Від правильного вибору породи тварин залежатиме продуктивність сільськогосподарського підприємства, однак це не єдиний фактор. Важливо, щоб придбані тварини справді належали до даної породи, а значить володіли усіма притаманними їй якостями. У зв'язку з цим питання селекції тварин є дуже важливим, адже передбачає наявність та функціонування цілої системи племінної справи у тваринництві. Відповідно до спеціального Закону України «Про племінну справу у тваринництві» від 15 грудня 1993 року

під племінною справою розуміється система зоотехнічних, селекційних та організаційно-господарських заходів, спрямованих на поліпшення племінних і продуктивних якостей тварин. Уся сукупність вказаних заходів забезпечує наявність в Україні племінних тварин – чистопородних або одержаних за затвердженою програмою породного вдосконалення тварин, що зареєстровані в державних книгах племінних тварин, мають племінну (генетичну) цінність і можуть використовуватися в селекційному процесі відповідно до програм селекції.

Об'єктами племінної справи у тваринництві є велика рогата худоба, свині, вівці, кози, коні, птиця, риба, бджоли, шовкопряди, хутрові звірі та кролі, яких розводять з метою одержання від них певної продукції. Усі ці тварини підлягають племінному обліку, тобто визначенню та внесенню до інформаційних баз даних (автоматизованих систем документів з племінної справи) суб'єктами племінної справи у тваринництві даних про походження, продуктивність, тип та інші якості тварин з метою ведення племінної справи у тваринництві.

Суб'єкти племінної справи у тваринництві зобов'язані використовувати для відтворення поголів'я плідників з визначеною племінною цінністю за походженням, власною продуктивністю та якістю потомства або плідників, які проходять випробування за якістю потомства. Відповідна процедура врегульована у Порядку визначення племінної цінності плідників за походженням, власною продуктивністю, якістю потомства та проведення випробування плідників за якістю потомства, затвердженому наказом Міністерства аграрної політики і продовольства України від 13 квітня 2016 року.

У випадку виведення нової породи тварин автори мають право звернутися за її реєстрацією. Правила та порядок оцінки племінних і продуктивних якостей нових створених і поліпшених існуючих порід, внутрішньопородних (зональних) типів та інших селекційних досягнень врегульовані наказом Міністерства аграрної політики і продовольства України від 2 липня 2012 року «Про затвердження положень щодо проведення апробації та реєстрації селекційних досягнень у тваринництві».

Суб'єктами племінної справи у тваринництві є: 1) власники племінних (генетичних) ресурсів; 2) підприємства, установи та організації незалежно від форми власності та фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, які беруть участь у виробництві, збереженні, використанні, створенні, визначенні

племінної цінності племінних (генетичних) ресурсів, торгівлі племінними (генетичними) ресурсами та надають послуги, пов'язані з племінною справою у тваринництві; 3) власники неплемінних тварин – споживачі племінних (генетичних) ресурсів та замовники послуг з племінної справи у тваринництві.

Суб'єкти господарювання, що здійснюють господарську діяльність у племінній справі у тваринництві, пов'язану з виробництвом, зберіганням і торгівлею племінними (генетичними) ресурсами, проведенням генетичної експертизи походження та аномалій тварин, мають право на отримання відповідного статусу суб'єкта племінної справи у тваринництві згідно із законодавством. Суб'єктам племінної справи у тваринництві (крім власників неплемінних тварин) відповідний статус присвоюється за результатами оцінки певного стану (рівня) ведення селекційно-племінної роботи. Так, відповідність суб'єктів племінної справи у тваринництві певному статусу визначається напрямом їхньої господарської діяльності, якістю наявних племінних (генетичних) ресурсів, рівнем ведення селекційно-племінної роботи та участю у створенні селекційних досягнень тощо. Порядок присвоєння відповідного статусу суб'єктам племінної справи у тваринництві затверджений наказом Міністерства аграрної політики і продовольства України від 19 червня 2015 року. Відповідно до цього Порядку, наприклад, у скотарстві, буйволівництві, свинарстві, вівчарстві і козівництві суб'єктам племінної справи у тваринництві присвоюються такі статуси: племінний завод, племінний репродуктор, генофондне господарство, селекційний центр, підприємство (об'єднання) з племінної справи, контрольно-випробувальна станція, підприємство (лабораторія) генетичного контролю, підприємство (лабораторія) з трансплантації ембріонів, підприємство (лабораторія) з оцінки якості тваринницької продукції. Раніше процедура оцінки відповідності певному статусу суб'єкта племінної справи у тваринництві називалася державною атестацією, але наразі цей термін не використовується у результаті прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції в агропромисловому комплексі» від 8 грудня 2015 року.

Слід окремо зазначити, що до 2015 року господарська діяльність у сфері торгівлі племінними генетичними ресурсами та проведення генетичної експертизи походження та аномалій тварин підлягала ліцензуванню. Однак Законом України «Про

ліцензування видів господарської діяльності» від 2 березня 2015 року така вимога була скасована.

Державна реєстрація суб'єктів племінної справи у тваринництві племінних і підконтрольних тварин здійснюється шляхом внесення відповідних даних про них до державних книг племінних тварин, суб'єктів племінної справи – до Державного реєстру суб'єктів племінної справи у тваринництві, селекційних досягнень – до Державного реєстру селекційних досягнень у тваринництві. Державна реєстрація проводиться з метою формування інформаційних автоматизованих баз даних про племінні (генетичні) ресурси. Положення про Державний реєстр суб'єктів племінної справи у тваринництві затверджене наказом Міністерства аграрної політики і продовольства України від 13 червня 2012 року. Згідно з його вимогами на підтвердження реєстрації у вказаному реєстрі суб'єкту племінної справи у тваринництві видається свідоцтво.

Державний реєстр селекційних досягнень спрощено називається Селекційний реєстр. Державна реєстрація вітчизняного селекційного досягнення в Селекційному реєстрі проводиться протягом місяця після затвердження селекційного досягнення відповідним наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України. Селекційний реєстр містить сукупність відомостей щодо реєстрації, апробації, загальної характеристики продуктивних якостей і поширення селекційного досягнення. Один раз на п'ять років Міністерство аграрної політики та продовольства України або наукові установи Національної академії аграрних наук України забезпечують підготовку до друку та видання Селекційного реєстру. Положення про Державний реєстр селекційних досягнень у тваринництві та правила щодо його ведення регламентовані наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження положень щодо проведення апробації та реєстрації селекційних досягнень у тваринництві» від 2 липня 2012 року.

Власники племінних (генетичних) ресурсів мають право отримувати сертифікати племінних (генетичних) ресурсів, які є документальним підтвердженням якості та племінної цінності племінних (генетичних) ресурсів при їх придбанні, реалізації та торгівлі. Наказом Міністерства аграрної політики і продовольства України від 17 листопада 2011 року затверджено Положення про сертифікат племінних (генетичних) ресурсів та зразків форм сертифікатів племінних (генетичних) ресурсів. Сертифікат

застосовується з метою: а) визнання генетичних ресурсів племінними; б) підтвердження показників якості племінних (генетичних) ресурсів, заявлених їх власником; в) здійснення контролю за достовірністю походження та виявлення генетичних аномалій тварин; г) захисту прав споживачів; г) контролю генетичної безпеки тварин. Наявність сертифіката на племінні (генетичні) ресурси обов'язкова при їх придбанні, реалізації та торгівлі. При імпорті племінних (генетичних) ресурсів обов'язкова наявність сертифікатів (документів з племінного обліку), виданих країною-експортером, та їх переклад українською мовою, засвідчений в установленому законодавством порядку.

Держава намагається посилити правове становище суб'єктів племінної справи у тваринництві, особливо тих, які займаються селекційною діяльністю. Так, селекційне досягнення в галузі племінного тваринництва визнається винаходом у встановленому законодавством порядку. Досягнення стабільних та високих показників у сфері племінної справи у тваринництві неможливе без якісного наукового супроводу. Наукове забезпечення племінної справи у тваринництві здійснюють науково-дослідні установи, які розробляють основи системи селекції, селекційні програми розведення тварин, ефективні методи та технології відтворення найцінніших племінних (генетичних) ресурсів і практичні рекомендації щодо застосування науково-технічних досягнень у виробництві.

У 2004 році було прийнято Закон України «Про Загальнодержавну програму селекції у тваринництві на період до 2010 року», який був покликаний забезпечити адаптацію законодавства України у сфері племінної справи у тваринництві до законодавства Європейського Союзу. Однак за оцінками експертів вказана програма не була виконана на належному рівні.

14.3. Правове забезпечення виробництва молока та молочних продуктів

За оцінками спеціалістів, споживання якісних молочних продуктів у достатній кількості є елементом гармонійного і здорового харчування населення, що у свою чергу впливає на рівень захворювань та довголіття в Україні. Виробництво молока в нашій державі не демонструє стабільних показників та є проблемною галуззю сільського господарства, яка потребує державної під-

тримки. Законодавчі засади діяльності у цій сфері регулюються низкою нормативно-правових актів, основним з яких є Закон України «Про молоко та молочні продукти» від 24 червня 2004 року, що визначає правові та організаційні основи забезпечення безпечності та якості молока і молочних продуктів для життя та здоров'я населення і довкілля під час їх виробництва, транспортування, переробки, зберігання і реалізації, ввезення на митну територію та вивезення з митної території України.

Для початку слід розглянути основні об'єкти правового регулювання у цій сфері, серед яких законодавством виділено молоко, молочну сировину та молочні продукти. Молоко сире відповідно до закону – це продукт нормальної секреції молочних залоз однієї або декількох здорових корів, овець, кіз, буйволиць, кобил, температура якого не перевищує 40°C і який не піддавався будь-якій обробці. Як тільки з сирим молоком починають здійснювати певні дії, воно перетворюється у молочну сировину. Так, згідно з законодавством молочна сировина – це молоко, яке піддавалося попередній фізичній обробці (фільтрації, охолодженню), а також будь-які молочні продукти, що містять виключно складові молока (молочний жир, молочний білок, лактозу) і можуть бути використані у виробництві іншої продукції. Фінальним етапом перетворення молока є утворення молочних продуктів, під котрими розуміють продукти, одержані з молока або молочної сировини, які можуть містити харчові добавки, необхідні для виробництва, за умови, що ці добавки ні частково, ні повністю не замінюють складових молока (молочний жир, молочний білок, лактозу). Об'єднує усі три об'єкти правового регулювання те, що молоко, молочна сировина і молочні продукти, що виробляються в Україні та ввозяться на митну територію України, повинні відповідати показникам безпечності та якості для харчових продуктів, які встановлені нормативно-правовими актами України.

Положення Закону України «Про молоко та молочні продукти» регулюють відносини, що виникають у процесі виробництва, транспортування, переробки, зберігання і реалізації, ввезення на митну територію та вивезення з митної території України молока, молочної сировини та молочних продуктів, і поширюються на суб'єктів господарювання, які проводять господарську діяльність у цій сфері. У ст. 1 даного Закону надано визначення суб'єктів господарювання, під якими розуміються юридичні особи незалежно від форми власності та фізичні осо-

би – суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють виробництво, переробку та реалізацію молока, молочної сировини і молочних продуктів. Тобто вимоги даного Закону розповсюджуються на підприємців. У той же час виробником молока та молочної сировини законодавець називає, окрім юридичних осіб і фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності, також і особисте селянське господарство, і фізичних осіб, які утримують корів, овець, кіз, буйволиць, кобил та виробляють молоко і молочну сировину.

Відповідно до Закону суб'єкти господарювання мають право: 1) отримувати від відповідних державних органів у встановленому порядку необхідну інформацію, законодавчі та інші нормативно-правові акти з питань безпечності та якості продукції, що виробляється; 2) звертатися за захистом порушених прав до суду відповідно до закону. Обов'язки суб'єктів господарювання у сфері виробництва, переробки і реалізації молока і молочних продуктів передбачені значно ширше: 1) додержуватися вимог нормативних документів при виробництві молока, молочної сировини і молочної продукції, а також при їх зберіганні, транспортуванні та реалізації; 2) забезпечувати додержання вимог санітарних та ветеринарно-санітарних норм і правил, а також за розпорядженнями посадових осіб державної санітарно-епідеміологічної служби та центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у галузі ветеринарної медицини, здійснювати протиепідемічні та протиепізоотичні заходи з метою запобігання розповсюдженню захворювань, спільних для людей і тварин; 3) забезпечувати контроль безпечності та якості продукції; 4) вести в установленому законодавством порядку документацію, яка підтверджує безпечність та якість продукції; 5) надавати необхідну для здійснення державного контролю і нагляду інформацію, документацію, зразки молока, молочної сировини, компонентів рецептури молочних продуктів для проведення лабораторних досліджень у кількості, передбаченій нормативно-правовими актами; 6) виконувати інші обов'язки, встановлені законом; 7) за наявності виробничих потужностей забезпечувати повну переробку молочної сировини, а в разі їх відсутності – реалізовувати підприємствам, які можуть її переробляти.

Значна увага приділяється законодавцем питанням правового забезпечення якості та безпечності молока, молочної сировини та молочних продуктів. Вимоги, спрямовані на дотримання

правил якості та безпечності цієї продукції, висуваються на усіх етапах її господарської трансформації. Так, тара та упаковка для молочної сировини та молочних продуктів повинні бути виготовлені з матеріалів, дозволених для використання центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я. Пакування та маркування молочної сировини та молочних продуктів здійснюються відповідно до законодавства України. Забороняється відокремлення процесу пакування молочних продуктів від технологічного циклу виробництва продукції (крім пакування масла, сиру, сухих молочних продуктів структурними підрозділами одного переробного підприємства або переробними підприємствами, що входять до складу одного об'єднання).

Не допускається використання назв молочних продуктів у власних назвах продуктів та торговельних марках, якщо ці продукти виробляються з використанням сировини немолочного походження.

Забороняється продаж молока та молочної сировини без документа, що засвідчує епізоотичне благополуччя тварин у господарствах. Контроль за безпечністю та якістю молока, молочної сировини і молочних продуктів здійснюється суб'єктами господарювання відповідно до закону шляхом: а) одержання умов виробництва, зберігання та реалізації молока, молочної сировини і молочних продуктів відповідно до нормативно-правових актів; б) створення та діяльності лабораторій, обладнаних сучасними приладами і відповідними реактивами для визначення показників безпечності та якості молока, молочної сировини та молочних продуктів.

Законодавство у сфері виробництва та реалізації молока і молочних продуктів піддавалося значним змінам, зокрема, у бік дерегуляції господарських процесів. Так, наприклад, у 2013 році було скасовано необхідність проходження суб'єктами господарювання атестації на відповідність обов'язковим вимогам нормативно-правових актів. Об'єктами атестації виробництва молока, молочної сировини і молочних продуктів була нормативна документація на продукцію, а також технологічне обладнання, засоби вимірювальної техніки та контролю, випробувальне обладнання. Пізніше Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)» від 12 лютого 2015 року було скасовано необхідність отримання експлуатаційного дозволу для

потужностей (об'єктів) з виробництва молока, молочної сировини та молочних продуктів (у тому числі молочних продуктів для спеціального дієтичного споживання (використання), продуктів для дитячого харчування, харчування для спортсменів та осіб похилого віку). Таке скасування значно спростило ведення підприємницької діяльності у сфері виробництва молока і молочних продуктів за рахунок зменшення обов'язкових адміністративних процедур.

14.4. Правове регулювання аквакультури (рибництва)

Наявність сприятливих водних ресурсів дозволяє активно розвивати в Україні такий вид сільськогосподарської діяльності, як рибництво або аквакультура. Під аквакультурою розуміється сільськогосподарська діяльність із штучного розведення, утримання та вирощування об'єктів аквакультури у повністю або частково контрольованих умовах для одержання сільськогосподарської продукції (продукції аквакультури) та її реалізації, виробництва кормів, відтворення біоресурсів, ведення селекційно-племінної роботи, інтродукції, переселення, акліматизації та реакліматизації гідробіонтів, поповнення запасів водних біоресурсів, збереження їх біорізноманіття, а також надання рекреаційних послуг. Діяльність у сфері рибництва регулюється законами України «Про аквакультуру» від 18 вересня 2012 року, «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» від 8 липня 2011 року, «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» від лютого 2003 року та іншими.

За напрямками діяльності аквакультура може здійснюватися з метою: а) отримання товарної продукції аквакультури та її подальшої реалізації (товарна аквакультура); б) штучного розведення (відтворення), вирощування водних біоресурсів; в) надання рекреаційних послуг. При цьому продукція аквакультури – це одержані в результаті здійснення господарської діяльності всі види об'єктів аквакультури, а також вироблена з них харчова та нехарчова продукція, у тому числі харчова та запліднена ікра, що відносяться до сільськогосподарської продукції. Можливість надання рекреаційних послуг у сфері аквакультури охоплює діяльність, пов'язану з організацією відпочинку, в тому числі з наданням права на здійснення любительського та спортивного

добування (вилову) об'єктів аквакультури, а також створенням умов для спостереження за гідробіонтами з метою задоволення естетичних і пізнавальних потреб. Для надання рекреаційних послуг у сфері аквакультури з метою оздоровлення, відпочинку, екологічного виховання населення суб'єкт аквакультури визначає місця у межах наданих у користування рибогосподарських водних об'єктів (їх частин), рибогосподарських технологічних водойм. Рекреаційні послуги у сфері аквакультури можуть надаватися суб'єктом аквакультури на платній або безоплатній основі.

Одним з основних суб'єктів аквакультури відповідно до законодавства є рибницьке господарство – єдиний майновий комплекс, до складу якого входить рибогосподарська технологічна водойма або їх комплекс, гідротехнічні споруди, інші споруди (пристрої), будівлі, устаткування, інвентар тощо, земельні ділянки, що призначений для розведення, утримання та вирощування об'єктів аквакультури

Суб'єкти аквакультури мають право: 1) на користування рибогосподарськими водними об'єктами (їх частинами), рибогосподарськими технологічними водоймами, акваторією (водним простором) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України, землями водного фонду для здійснення аквакультури; 2) на власність об'єктів аквакультури та продукції аквакультури, а також отримання доходу від їх реалізації; 3) на проведення робіт з рибогосподарської меліорації водних об'єктів (їх частин), які використовуються для цілей аквакультури. Суб'єкти аквакультури зобов'язані: 1) дотримуватися нормативно-правових актів у сфері аквакультури; 2) не допускати погіршення екологічного середовища та умов існування водних біоресурсів у результаті своєї діяльності; 3) подавати центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері рибного господарства, звітну інформацію щодо обсягів виробництва продукції аквакультури у визначені строки за формами, затвердженими в установленому порядку; 4) подавати центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері рибного господарства, інформацію стосовно намірів розведення та/або вирощування чужорідних та немісцевих видів гідробіонтів та відповідне науково-біологічне обґрунтування; 5) дотримуватися під час здійснення заходів із вселення, переселення, інтродукції, акліматизації та реакліматизації водних біоресурсів у водних об'єктах

(їх частинах) вимог цього та інших законів; 6) проводити заходи рибогосподарської меліорації; 7) здійснювати заходи з профілактики і боротьби із захворюваннями та загибеллю об'єктів аквакультури; 8) не допускати несанкціонованого, у тому числі випадкового, потрапляння чужорідних, немісцевих та генетично змінених організмів у водні об'єкти (їх частини). Законом можуть бути встановлені й інші права та обов'язки.

Об'єкти аквакультури можуть перебувати в державній, комунальній чи приватній власності. При цьому закономірно, що об'єкти аквакультури, які розведені, утримуються та/або вирощуються підприємствами, установами та організаціями державної або комунальної власності, є об'єктами права державної або комунальної власності. Об'єкти аквакультури, які розведені, утримуються та/або вирощуються суб'єктами аквакультури у межах наданих їм відповідно до закону у приватну власність, в користування рибогосподарських водних об'єктів (їх частин), рибогосподарських технологічних водойм, акваторій (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України, у межах належних їм технологічних пристроїв і споруд (рибницький басейн, плавучий рибницький садок тощо) або набуті іншим не забороненим законом шляхом, перебувають у їх приватній власності. Не можуть перебувати у приватній власності об'єкти аквакультури, що потрапили в умови природної волі за межі наданих суб'єктам аквакультури в користування рибогосподарських водних об'єктів (їх частин), рибогосподарських технологічних водойм, акваторій (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України або цілеспрямовано вселені у водні об'єкти (їх частини).

Важливою вказівкою Закону України «Про аквакультуру» є положення про те, що діяльність у сфері аквакультури не належить до спеціального використання водних біоресурсів.

З метою ведення єдиного державного обліку рибогосподарських водних об'єктів (їх частин), у тому числі рибогосподарських технологічних водойм, акваторій (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України, які призначені та використовуються для ведення рибного господарства, створюється Державний реєстр рибогосподарських водних об'єктів (їх частин). Порядок його ведення затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 року.

Необхідний для цілей аквакультури рибогосподарський водний об'єкт надається в користування на умовах оренди юридичній чи фізичній особі відповідно до Водного кодексу України. Частина рибогосподарського водного об'єкта надаються в користування на умовах оренди юридичній чи фізичній особі органами, які здійснюють розпорядження земельними ділянками під водою (водним простором) відповідно до ЗКУ, лише для розміщення плавучих рибницьких садків. У такому разі межі наданої в користування частини рибогосподарського водного об'єкта визначаються координатами відведеної акваторії. Відведення земельної ділянки водного фонду під водою (водним простором) та встановлення її меж у натурі (на місцевості) не здійснюються.

Рибогосподарська технологічна водойма для цілей аквакультури надається юридичній чи фізичній особі органом, який здійснює розпорядження земельною ділянкою під водою (водним простором) відповідно до ЗКУ, за договором оренди землі (земель водного фонду). При передачі юридичній чи фізичній особі в оренду рибогосподарської технологічної водойми такій особі одночасно можуть передаватися в користування гідротехнічні споруди. Надання рибогосподарської технологічної водойми у користування на умовах оренди здійснюється за наявності паспорта рибогосподарської технологічної водойми та/або технічного проекту рибогосподарської технологічної водойми. Порядок розроблення та форма паспорта затверджені наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження Порядку розроблення паспорта рибогосподарської технологічної водойми» від 16 грудня 2013 року.

Об'єктом користування на умовах оренди рибогосподарської технологічної водойми є земельна ділянка під водою, в межах якої здійснюється аквакультура, та вода (водний простір), які в комплексі одночасно надаються в користування одній і тій самій юридичній чи фізичній особі. Плата за користування на умовах оренди рибогосподарською технологічною водоймою складається з орендної плати за використання земельних ділянок та орендної плати за рибогосподарську технологічну водойму.

Надання в користування на умовах оренди акваторій (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України, визначення їх меж (координат) для цілей аквакультури (марикультури) здійснюється Кабінетом Міністрів України. При наданні Кабінетом

Міністрів України юридичній чи фізичній особі в користування на умовах оренди акваторій (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, а також виключної (морської) економічної зони України органи, що відповідно до ЗКУ здійснюють розпорядження земельними ділянками, можуть надавати юридичній чи фізичній особі в користування на умовах оренди земельні ділянки прибережних захисних смуг, смуг відведення. При наданні Кабінетом Міністрів України в користування на умовах оренди акваторій (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, а також виключної (морської) економічної зони України відведення земельної ділянки водного фонду під водою (водним простором) та встановлення її меж у природі (на місцевості) не здійснюються. Методика визначення розміру плати за використання на умовах оренди акваторії (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України для цілей аквакультури (марікультури) затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 року.

Методика визначення розміру плати за використання на умовах оренди частини рибогосподарського водного об'єкта, рибогосподарської технологічної водойми затверджена наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 14 січня 2014 року.

Договір оренди частини рибогосподарського водного об'єкта, акваторії (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України укладається у письмовій формі. Істотними умовами договору оренди частини рибогосподарського водного об'єкта, акваторії (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України, що визначаються за згодою сторін, є: 1) об'єкт оренди; 2) строк дії договору; 3) орендна плата із зазначенням її розміру, індексації, форм платежу, строків, порядку внесення і перегляду та відповідальності за її несплату; 4) умови використання частини рибогосподарського водного об'єкта, акваторії (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України; 5) умови і строки передачі об'єкта оренди суб'єкту аквакультури; 6) умови збереження стану об'єкта оренди; 7) умови повернення суб'єктом аквакультури об'єкта оренди; 8) встановлені обмеження (обтяження) щодо використання об'єкта оренди; 9) визначення сторони, яка несе

ризик випадкового пошкодження або знищення об'єкта оренди чи його частини; 10) відповідальність сторін. За згодою сторін у договорі оренди частини рибогосподарського водного об'єкта, акваторії (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України можуть конкретизуватися його умови.

Передача орендарем права на оренду частини рибогосподарського водного об'єкта, акваторії (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України іншим суб'єктам господарювання забороняється.

У договорі оренди частини рибогосподарського водного об'єкта, акваторії (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України визначаються зобов'язання орендаря щодо здійснення ним заходів з охорони та недопущення погіршення екологічного стану рибогосподарського водного об'єкта, акваторії (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України, проведення меліоративних робіт тощо.

Постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 року було затверджено Типовий договір користування на умовах оренди частиною рибогосподарського водного об'єкта для цілей аквакультури і Типовий договір користування на умовах оренди акваторією (водним простором) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України для цілей морської аквакультури.

Законом України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» передбачається можливість ведення органічної аквакультури, тобто отримання органічної продукції аквакультури – риби та інших водних живих ресурсів, розведених та вирощених у спеціальних штучних умовах або у визначених для цього рибогосподарських водних об'єктах відповідно до вимог вказаного Закону. Постановами Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 року затверджені Детальні правила виробництва органічної продукції (сировини) аквакультури та Детальні правила виробництва органічних морських водоростей.

14.5. Правове забезпечення ведення бджільництва

Відносини щодо розведення, використання та охорони бджіл, виробництва, заготівлі та переробки продуктів бджільництва, ефективного використання бджіл для запилення ентомофільних рослин сільськогосподарського призначення, інших видів запилювальної флори, створення умов для підвищення продуктивності бджіл і сільськогосподарських культур, забезпечення гарантій дотримання прав та захисту інтересів фізичних і юридичних осіб, які займаються бджільництвом регулюються Законом України «Про бджільництво» від 22 лютого 2000 року. Відповідно до законодавства бджільництво – це галузь сільськогосподарського виробництва, основою функціонування якої є розведення, утримання та використання бджіл для запилення ентомофільних рослин сільськогосподарського призначення і підвищення їх урожайності, виробництво харчових продуктів і сировини для промисловості. У результаті здійснення бджільництва з'являються цінні та унікальні за своїми властивостями продукти бджільництва – продукти, одержані завдяки збиральним і фізіологічним властивостям бджіл (мед, віск, бджолине обніжжя, перга, прополіс, маточне молочко, бджолина отрута, трутневий гомогенат), які використовуються у різних сферах суспільного життя.

Відповідно до Закону України «Про бджільництво» об'єктами бджільництва є робочі бджоли, бджолині матки, трутні, бджолині сім'ї, яких розводять на племінних і товарних пасіках. Суб'єктами бджільництва незалежно від форм власності є: а) племінні та товарні пасіки, племінні бджолорозплідники; б) підприємства з виготовлення обладнання та пасічного інвентаря; в) підприємства, установи та організації із заготівлі, переробки, реалізації продуктів бджільництва та препаратів із них; г) лабораторії сертифікації продуктів бджільництва; г) наукові установи, заклади освіти, дослідні господарства, які займаються бджільництвом. До суб'єктів бджільництва також належать спілки, асоціації та інші об'єднання, діяльність яких пов'язана з питаннями бджільництва. Незважаючи на широке коло суб'єктів бджільництва, центральною фігурою все ж є пасічник – фізична особа, яка займається утриманням та розведенням бджіл, виробництвом і первинною переробкою продуктів бджільництва. Суб'єкти бджільництва, зайняті виробництвом і переробкою продуктів бджільництва, є виробниками

сільськогосподарської продукції, що надає їм відповідні права та обов'язки.

Відповідно до законодавства пасіки бувають племінні і товарні. Племінна пасіка призначена для розмноження, поліпшення та виведення бджіл певної породи, збереження існуючого генофонду бджіл. Ще одним суб'єктом племінної справи у бджільництві є племінний бджолорозплідник – підприємство, спеціалізоване на виведенні бджолиних маток і формуванні бджолиних сімей на продаж. На відміну від племінної пасіки та племінного бджолорозплідника, товарна пасіка призначена для одержання продуктів бджільництва.

Право на утримання бджіл і зайняття бджільництвом мають громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які мають необхідні навички або спеціальну підготовку, а також юридичні особи. При цьому законодавством встановлено, що зайняття бджільництвом не обумовлюється отриманням окремого дозволу органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування. Фізична або юридична особа з метою зайняття бджільництвом формує пасіку з бджолиних сімей, яка може мати підсобне приміщення, інвентар і обладнання та розміщується на відповідній земельній ділянці. Кількість бджолиних сімей, що може утримуватися юридичними та фізичними особами, не обмежується. Вимогою законодавця є утримання бджіл лише районуваних у тій чи іншій місцевості порід згідно з планом їх породного районування в Україні, затвердженим центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики. Порода бджіл – цілісна група бджолиних сімей спільного походження зі сталими характерними біологічними ознаками, яка склалася у процесі природного та штучного добору, поширена на території з певними кліматичними та медозбірними умовами.

Документи, необхідні при функціонуванні пасіки, встановлені законодавством. Так, з метою обліку пасік та здійснення лікувально-профілактичних заходів на кожну пасіку видається ветеринарно-санітарний паспорт. Паспорт пасіки – документ про ветеринарно-санітарний стан бджолиних сімей, виданий власнику пасіки центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері ветеринарної медицини. Форма паспорта і порядок його видачі встановлюються наказом Міністерства аграрної політики України та Української академії аграрних наук «Про затвердження нормативно-пра-

вових актів з питань розвитку бджільництва» від 20 вересня 2000 року.

Племінні бджолорозплідники і племінні пасіки проходять процедуру відповідності та одержують сертифікати племінних (генетичних ресурсів) відповідно до Закону України «Про племінну справу у тваринництві».

Пасіка підлягає реєстрації за місцем проживання фізичної особи або за місцезнаходженням юридичної особи, яка займається бджільництвом, у місцевих державних адміністраціях або сільських, селищних, міських радах у порядку, встановленому наказом Міністерства аграрної політики України від 20 вересня 2000 року. Реєстрація проводиться один раз в рік заснування пасіки, під час її здійснення проводиться ветеринарне обстеження пасіки.

Фізичні та юридичні особи розміщують пасіки на земельних ділянках, які належать їм на правах власності або користування, відповідно до ветеринарно-санітарних правил. Розміщення пасік на земельних ділянках інших власників або користувачів здійснюється за їх згодою. Розміщення пасік на землях лісового фонду здійснюється безоплатно з урахуванням вимог Лісового кодексу України.

Бджоли активно використовуються не лише для виробництва продуктів бджільництва, вони застосовуються для запилення ентомофільних дикорослих рослин, запилення і підвищення врожайності ентомофільних рослин сільськогосподарського призначення. Саме тому фізичні та юридичні особи, які вирощують ентомофільні рослини сільськогосподарського призначення, для підвищення урожайності цих рослин можуть використовувати пасіки на договірних засадах.

Бджоли є дуже вразливими до негативних чинників зовнішнього середовища. Вони не лише реагують на велику кількість факторів суспільної діяльності, але й можуть загинути внаслідок їх дії. Саме тому охорона бджіл є дуже важливим напрямом законодавчого регулювання ведення бджільництва. Охорона забезпечується шляхом: 1) вжиття заходів щодо запобігання розоренню та навмисному знищенню бджолиних сімей; 2) надання ветеринарно-санітарної допомоги з метою профілактики та лікування захворювань бджіл; 3) сприяння безперешкодному перевезенню (кочівлі) пасік; 4) організації наукових досліджень, спрямованих на охорону бджіл; 5) проведення через засоби масової інформації пропаганди зайняття бджільництвом та необ-

хідності охорони бджіл, реклами продуктів бджільництва; б) забезпечення оптимальної кількості бджолиних сімей в ареалах їх розселення; 7) сприяння діяльності, спрямованій на збереження бджіл; 8) організації державної підтримки бджільництва.

Юридичні та фізичні особи, які провадять діяльність, що впливає або може вплинути на стан бджіл, зобов'язані забезпечити їх охорону. У процесі сільськогосподарської діяльності, лісових користувань, проведення геологорозвідувальних робіт, видобування корисних копалин, визначення місць випасання і прогону сільськогосподарських тварин, розроблення туристських маршрутів та організації місць відпочинку населення, проведення військових навчань і маневрів, навчань з цивільної оборони населення, випробовувань будь-якої техніки повинні передбачатися і здійснюватися заходи щодо збереження ареалів розселення бджіл.

Забороняється проводити оранку та будь-яким іншим чином руйнувати медоносні угіддя, застосовувати засоби захисту рослин, стимулятори їх росту, мінеральні добрива, інші препарати та здійснювати будь-які роботи, що можуть призвести до фізичного знищення бджіл під час медозбору. Юридичні та фізичні особи, які застосовують засоби захисту рослин, зобов'язані дотримуватися діючих нормативно-правових актів, що передбачають охорону бджіл від отруень. Застосування засобів захисту рослин у сільському та лісовому господарстві дозволяється згідно з їх переліком, затвердженим у встановленому порядку центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики.

З метою охорони бджіл під час проведення лісгосподарських робіт забороняється вирубування липи, клена, верби, акації, каштанів та інших медоносів і пилконосів у радіусі трьох кілометрів від місць розташування стаціонарних пасік і населених пунктів – ареалів природного розселення бджіл, крім випадків поліпшення санітарного стану лісів та умов їх відновлення.

З метою охорони бджіл у природних умовах життєдіяльності не допускається розорення бджолиних сімей, які оселилися в дуплах дерев, щілинах і штучних спорудах. Якщо бджолині сім'ї заважають життєдіяльності людини, їх, по можливості, переселяють.

Пасіки розміщують у благополучній щодо заразних хвороб бджіл місцевості, у сухих, освітлених сонцем, захищених від вітрів місцях, на відстані не ближче 500 м від шосейних доріг

і залізниць, пилорам, високовольтних ліній електропередач, не менше 1 км від тваринницьких і птахівницьких будівель і 5 км від воскопереробних заводів, підприємств кондитерської і хімічної промисловості, аеродромів, військових полігонів, радіолокаційних, радіо- і телетрансляційних станцій та інших джерел мікрохвильового випромінювання. Відстань від товарної пасіки до репродуктивної і карантинної повинна бути не менше 7 км. Територію стаціонарної пасіки огорожують, обсаджують плодовими деревами і кущами. При визначенні розміру площі під пасіку розраховують, що на одну гадану бджолину сім'ю потрібно 30–35 кв. м, залежно від способу розміщення бджіл. При розміщенні пасіки на присадибній ділянці (подвір'ї) огорожа повинна бути заввишки не менше 2,5 м для підвищення рівня льоту бджіл. Детальні правила щодо розміщення, транспортування та охорони бджіл регулюються наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України «Про затвердження Інструкції щодо попередження та ліквідації хвороб і отруень бджіл» від 30 січня 2001 року.

Відповідальність за порушення законодавства в галузі бджільництва несуть особи, винні у: 1) неповідомленні (приховуванні) або наданні неправдивої інформації про виникнення загрози бджолам при застосуванні засобів захисту рослин; 2) порушенні технології вирощування рослин сільськогосподарського та іншого призначення, що призвело до погіршення умов у ареалах розселення бджіл; 3) реалізації продуктів бджільництва та їх сумішей, що не пройшли ветеринарно-санітарної експертизи; 4) ухиленні від обов'язкової ветеринарно-санітарної експертизи продуктів бджільництва та їх сумішей; 5) порушенні правил ввезення на територію України та вивезення за її межі бджіл та продуктів бджільництва; 6) реалізації на території України не зареєстрованих в Україні засобів захисту бджіл.

Вироблені або заготовлені продукти бджільництва з метою їх реалізації підлягають ветеринарно-санітарній експертизі, що здійснюється в порядку, встановленому законодавством.

Законом України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» передбачено можливість ведення органічного бджільництва. До загальних правил виробництва органічної продукції (сировини) бджільництва належать: 1) при виборі видів враховується здатність бджіл пристосовуватися до місцевих умов, їх життєздатність, стійкість до хвороб; 2) при репродукції використовуються переважно при-

родні методи; 3) площа збирання нектару повинна забезпечувати необхідне і достатнє харчування, доступ до води; 4) джерела натурального нектару і пилку повинні складатися з рослин, вирощених відповідно до вимог цього Закону і правил виробництва та обігу органічної продукції та сировини, та/або дикорослих рослин; 5) здоров'я бджіл має підтримуватися на основі превентивних заходів; 6) вулики повинні бути виготовлені з натуральних матеріалів, які не створюють небезпеку забруднення навколишнього природного середовища та продуктів бджільництва; 7) забороняється знищення бджіл у стільниках як метод, пов'язаний із збиранням продуктів бджільництва. Детальні правила виробництва органічної продукції (сировини) бджільництва затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА

15.1. Поняття та основні законодавчі вимоги щодо соціального розвитку села

Процеси реформування майнових і земельних відносин, які досі тривають в аграрному секторі економіки, постійне недофінансування соціальної сфери села на державному рівні, обмежені фінансові можливості місцевих бюджетів, важкий фінансовий стан більшості сільськогосподарських підприємств сприяли занепаду сільських територій та зубожінню селян. Українське селянство завжди потерпало від зневажливого ставлення до його проблем з боку держави. Практично нічого не змінилося й сьогодні. В умовах постійного нехтування соціальними проблемами села відбувається подальше збільшення розриву між рівнями життя сільського та міського населення¹. Мета державної аграрної політики, визначена Законом України від 18 жовтня 2005 року «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» щодо збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації, залишається не досягнутою, а сільське населення продовжує поступово скорочуватися. Згідно з даними, наведеними у Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 року, починаючи з 1991 року чисельність сільського населення зменшилася на 2,5 млн осіб, а кількість сільських населених пунктів – на 348 одиниць.

¹ Гафурова О. В. Соціальний розвиток села в Україні: теорія і практика правового регулювання: монографія / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ: Ірідіум, 2014. С. 5–6.

В українському законодавстві не розкривається зміст понять «соціальна сфера села» і «соціальний розвиток села». Серед науковців також немає єдиного погляду на визначення цих категорій. О. В. Гафурова під соціальною сферою села розуміє соціальне середовище, в якому відбуваються процеси життєдіяльності сільського населення. Її основна функція має полягати у фізичному та духовному відтворенні людини, забезпеченні гідних умов проживання у сільській місцевості. Поняття «соціальна сфера села» та «соціальний розвиток села» необхідно розглядати як процес соціальних перетворень, спрямованих на покращення рівня і якості життя населення, яке проживає на сільських територіях, соціальний простір, у якому забезпечується реалізація соціально-економічних та культурних прав сільських мешканців¹.

На переконання А. М. Статівки, ознаками соціального розвитку села є наступні: а) це комплекс соціальних відносин, що пов'язані з облаштуванням сільських територій, створенням соціальної інфраструктури, матеріальним і соціальним забезпеченням достатнього рівня життя сільського населення; б) вільний розвиток сільського мешканця; в) використання соціальних стандартів, що відповідають сучасному розвитку суспільства. Дослідник пропонує соціальний розвиток села визначати як комплекс суспільних відносин, які виникають у зв'язку з облаштуванням сільських територій, соціальним і матеріальним забезпеченням достатнього життєвого рівня сільського населення на рівні стандартів сучасного розвитку суспільства, а також вільним розвитком кожного селянина, що передбачає задоволення його потреб матеріального, морального, духовного та фізичного характеру².

В аграрно-правовій літературі називаються такі спеціальні принципи правового регулювання соціального розвитку села: а) пріоритетності соціального розвитку сільських територій; б) протекціонізму соціального розвитку села; в) поєднання місцевих і державних інтересів щодо соціального розвитку села; г) управління розвитком сільських територій; д) взаємної со-

¹ Гафурова О. В. Соціальний розвиток села в Україні: теорія і практика правового регулювання: монографія / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ: Ірідіум, 2014. С. 20, 38.

² Статівка А. М. Про поняття і принципи соціального розвитку села в Україні // Актуальні питання реформування правової системи України: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 30–31 трав. 2008 р.). Луцьк, 2008. С. 386–389.

ціальної відповідальності громадян, суспільства та держави за послідовний розвиток соціальної сфери села; е) здійснення судового захисту соціальних прав селян, сільських громад¹.

Важливість здійснення соціально-економічного реформування на селі обумовила необхідність розробки і прийняття спеціального законодавства по врегулюванню цих відносин. Шлях на пріоритетність соціального розвитку села був визначений ще з прийняттям 17 жовтня 1990 року Закону УРСР «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», яким передбачались заходи щодо забезпечення пріоритетності АПК у державних інвестиціях, соціального розвитку села, його наукового та кадрового забезпечення тощо. Саме цим Законом уперше на законодавчому рівні було проголошено потребу у відродженні селянства як «господаря землі, носія моралі та національної культури». Цей спеціальний акт вищої юридичної сили став основою для формування нового аграрно-правового інституту – інституту правового забезпечення соціального розвитку села. Незважаючи на істотну позитивну роль Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», значна частина його положень залишилася нереалізованою, що зумовлено комплексом причин, у тому числі й відсутністю належної матеріальної бази².

Деякі заходи щодо соціального розвитку села передбачалися законами України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років» від 18 січня 2001 року та «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року. Однак ці законодавчі акти спрямовані, перш за все, на стимулювання виробничої, а не соціальної сфери.

Крім Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», можна виділити ряд програмних підзаконних нормативно-правових актів, якими були затверджені основні напрями соціального розвитку сільських територій, зокрема: ука-

¹ Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: монографія. Харків: Право, 2007. С. 51–55.

² Багай Н. О. Законодавче регулювання соціального розвитку села // Актуальні проблеми функціонування держави та тенденції захисту прав і свобод людини: матеріали наук.-практ. конф. (4 жовт. 2011 р.). URL: http://legallactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=99%3A2011-10-05-05-15-49&catid=16%3A-4&Itemid=12&lang=ru.

зи Президента України від 20 грудня 2000 року «Про Основні засади розвитку соціальної сфери села», від 15 липня 2002 року «Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села», від 21 лютого 2002 року «Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та дальшого розвитку аграрного сектора економіки», розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 року «Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року», від 21 грудня 2005 року «Про схвалення Концепції Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006–2010 роки», постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 року «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року», розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 року «Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 року» та інші. Крім того, низкою нормативно-правових актів регулюються окремі напрями соціального розвитку села. На жаль, практика показала, що положення цього Закону є декларативними. Неможливість його практичної реалізації призвела до необхідності прийняття цілої низки підзаконних нормативно-правових актів, зокрема вищезгаданих¹. Таким чином, наразі інститут соціального розвитку села залишається, на жаль, одним із найбільш декларативних.

Головним системоутворюючим фактором, який зумовив виділення зазначеного комплексу нормативних приписів у єдиний правовий інститут, є особливості даного різновиду суспільних відносин, які складаються у соціальній сфері села та спрямовані на забезпечення достатнього життєвого рівня сільського населення.

¹ Аграрне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного. Київ: Істина, 2004. С. 186.

15.2. Джерела фінансування соціальної інфраструктури села: правові основи інвестування і кредитування соціального розвитку села

Соціальна сфера села потребує значних та регулярних інвестиційних вкладень. Законом України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 року передбачено, що суб'єктами (інвесторами і учасниками) інвестиційної діяльності можуть бути громадяни і юридичні особи України та іноземних держав, а також держави. На основі аналізу законодавства І. С. Сашенко виділяє такі форми інвестицій у соціальний розвиток села: 1) публічні інвестиції в соціальний розвиток села; 2) приватні інвестиції в соціальний розвиток села; 3) іноземні інвестиції в соціальний розвиток села¹. Усі ці форми інвестицій об'єднує їхня мета. Законодавче визначення інвестицій, яке наведено в Законі України «Про інвестиційну діяльність», встановлює, що результатом їх здійснення є створення прибутку (доходу) або досягнення соціального ефекту. Таким чином, законодавством передбачено дві мети інвестицій: 1) отримання прибутку (доходу); 2) досягнення соціального ефекту. Отже, інвестиції в соціальний розвиток села можна визначити як майно, що вкладається в об'єкти соціальної сфери села (соціальну інфраструктуру та розвиток соціальних стандартів сільського населення) фізичними, юридичними особами, територіальними громадами, державами з метою отримання прибутку та (або) досягнення соціального ефекту².

Спеціальним законодавством у сфері соціального розвитку села встановлено деякі норми щодо регулювання інвестиційних відносин. Так, ст. 2 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» закріплює, що пріоритетність розвитку соціальної сфери села та агропромислового комплексу забезпечується зміною структури інвестицій в народному господарстві, переорієнтацією промислового виробництва на їх потреби, зростанням обсягів капіталовкладень і матеріально-технічних ресурсів. Нові програми соціально-економічного розвитку Укра-

¹ Сашенко І. С. Правове забезпечення інвестицій у соціальний розвиток села в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. С. 4.

² Сашенко І. С. Про визначення поняття «інвестиції у соціальний розвиток села» // Порівняльно-аналітичне право. 2016. № 5. С. 177–180.

їни не можуть бути прийняті без урахування пріоритетності розвитку села.

Вказаним Законом також передбачено, що розмір державних централізованих капіталовкладень, які спрямовуються на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та агропромислового комплексу, має становити не менше одного процента від вартості валового внутрішнього продукту України. Ці капіталовкладення мають виділятися в Державному бюджеті України окремим рядком. На будівництво об'єктів невиробничого призначення в сільській місцевості має використовуватися не менш як 50 процентів державних централізованих капіталовкладень. Відповідно до зміни цін на будівельні матеріали, обладнання та послуги може здійснюватися індексація виділених централізованих капіталовкладень. Централізовані капіталовкладення спрямовуються передусім на реалізацію державних програм.

Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» зроблено акцент саме на бюджетному фінансуванні інвестицій у соціальну сферу села. Так, Законом передбачено, що будівництво в сільській місцевості об'єктів освіти, охорони здоров'я, культури і спорту, водопроводів, каналізаційних систем та споруд, мережі газо- і електропостачання, шляхів, об'єктів служби побуту, благоустрій територій, а у трудонедостатніх селах, крім цього, спорудження житла здійснюється за рахунок державного і місцевого бюджетів. До 2000 року мали бути виконані державні програми газифікації, водопостачання, електрифікації, будівництва шляхів, благоустрою сіл, а також відродження трудонедостатніх, занепадаючих сільських населених пунктів, проте проблеми у цій сфері ще існують. Законодавство декларує, що у випадках, коли спорудження зазначених об'єктів здійснюється за власні кошти суб'єктів господарювання, то понесені ними витрати відшкодовуються з Державного бюджету України і місцевих бюджетів.

Функції розпорядника цільових державних централізованих капіталовкладень у соціальну сферу села покладаються на органи місцевого та регіонального самоврядування і місцеву державну адміністрацію, які несуть однакову відповідальність з іншими учасниками інвестиційного процесу за цільове та ефективне їх використання.

Будівництво меліоративних, гідротехнічних, електроенергетичних споруд та мереж, обводнення земель, здійснення протиерозійних заходів, хімічної меліорації, закладка багаторічних насаджень, будівництво і технічне переозброєння підприємств переробної промисловості, сприяння розвитку фермерських господарств, колективних та інших підприємств, формування виробничої інфраструктури в сільській місцевості здійснюються відповідно до державних програм.

Витрати на утримання всіх закладів соціально-культурного та спортивного призначення в сільській місцевості, в тому числі будинків для інвалідів і ветеранів праці, дитячо-юнацьких спортивних шкіл, а також на проведення фізкультурно-спортивних заходів фінансуються з бюджету.

Законодавство у сфері соціального розвитку села більшою мірою регулює фінансування заходів за рахунок бюджетних коштів, у той час як інвестиційна діяльність приватних суб'єктів регламентується загальними нормами інвестиційного законодавства.

Інвестиційне забезпечення соціального розвитку села тісно пов'язане із кредитуванням. Отримання кредитних ресурсів в Україні є досить дорогим, особливо у сфері сільського господарства. Залучення кредитів під будівництво та утримання соціальних об'єктів на селі стикається із ще більшими складнощами. Одним із варіантів вирішення проблеми є кредитування кооперативними, а не комерційними фінансовими установами. Саме об'єднуючись у кредитні кооперативи, селяни самостійно, на основі взаємодопомоги та при незначній державній підтримці на початковій стадії з часом мають змогу створити потужні високоефективні системи взаємного кредитування. Основними формами кредитних кооперативів є кредитні спілки та кооперативні банки¹. Для існування цієї системи необхідним є відповідне законодавче та інституційне забезпечення з боку держави.

Кредитні спілки, процес відродження яких триває в Україні вже понад десять років, дійсно мають потенціал для розв'язання проблеми кредитування села. Аналіз статистичних даних показав, що в Україні існує понад тисячу кредитних спілок. Успішно розвиваючись, вони зараз об'єднують майже 1 млн громадян,

¹ Гончаренко В. Модель створення системи кооперативного кредитування та механізм її фінансової підтримки з боку держави. URL: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=59965&cat_id=57142,18.11.2007.

мають майже 1 млрд грн сукупних активів. При цьому слід зазначити, що переважна більшість кредитних спілок діє у великих промислових містах – Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі. Проте у структурі кредитного портфеля кредитних спілок кредити, надані на ведення фермерських та особистих селянських господарств, становлять лише 2 %, а соціальна сфера кредитується ними у ще менших обсягах.

15.3. Правове регулювання житлового і шляхового будівництва на селі

Указом Президента України «Про основні засади розвитку соціальної сфери села» від 20 грудня 2000 року створення комфортного життєвого середовища, належних умов праці й відпочинку сільського населення закріплюється як один із головних напрямів відродження сіл України та поліпшення демографічної ситуації у державі. Щоб досягти цього у сфері житлового будівництва, передбачається: сприяння розвитку індивідуального житлового будівництва з використанням гарантій і пільг, встановлених законодавством для сільських забудовників; нарощування обсягів будівництва житла для молоді в межах реалізації програм індивідуального житлового будівництва на селі («Власний дім»), молодіжного житлового будівництва; інвестування з урахуванням фінансових можливостей державного та місцевих бюджетів спорудження житла у трудонедостатніх (занепадаючих) селах; спрощення порядку оформлення дозвільних документів на житлове будівництво; формування фонду комунального житла для надання його на умовах оренди громадянам; забезпечення надання пільгових довгострокових кредитів на будівництво (реконструкцію) житла багатодітним сім'ям; вжиття заходів щодо виробництва відповідних конструкцій та інженерного обладнання для індивідуального житла. Для досягнення окресленої мети у сфері інженерного облаштування сільських населених пунктів передбачається необхідність розроблення й реалізації державних і регіональних програм водо-, газо-, енергопостачання та розвитку мережі сільських доріг; першочергове постачання питної води сільським населеним пунктам, жителі яких користуються привізною водою; посилення контролю за якістю питної води з місцевих джерел; розвиток мереж газопостачання в регіонах, де немає інших джерел забезпечення енер-

гоносіями; будівництво твердого покриття на сільських дорогах, реконструкція місцевих доріг відповідно до сучасних вимог; організація обслуговування інженерних споруд спеціалізованими комунальними підприємствами та організаціями під контролем органів місцевого самоврядування; створення об'єднань власників житла для спільного вирішення питань комунального обслуговування.

Відповідно до Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» уряд України та місцеві державні адміністрації сприяють розвитку індивідуального житлового будівництва в межах сіл і селищ, а також за межами сіл і селищ у відокремлених фермерських садибах, створюють сільським забудовникам (місцевому населенню і громадянам, які переселяються до сільської місцевості на постійне проживання) пільгові умови щодо забезпечення будівельними матеріалами і обладнанням, надання їм послуг і пільгових державних кредитів. Індивідуальні сільські забудовники користуються державним пільговим кредитом за умови їх проживання (або переселення для постійного проживання) у сільській місцевості в межах сіл і селищ, а також за межами сіл і селищ у відокремлених фермерських садибах та підтвердження ними своєї платоспроможності. Інші сільські забудовники користуються кредитом на загальних підставах залежно від вартості кредитних ресурсів.

При цьому Законом встановлено, що 25 % суми пільгового довгострокового державного кредиту компенсується забудовникам через 5 років після введення будівель в експлуатацію за умови їх постійної роботи у сільськогосподарському виробництві, переробній та обслуговуючих галузях агропромислового комплексу, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села та органах місцевого самоврядування на селі, а молодим сім'ям ця пільга надається відразу після введення будівель в експлуатацію. Розміри індивідуальних жилих і господарських споруд на селі не обмежуються.

Закон передбачає, що індивідуальні забудовники, які споруджують жилі будинки і господарські споруди, працюють у сільському господарстві, переробній та обслуговуючих галузях агропромислового комплексу, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села та органах місцевого самоврядування на селі і не користуються державним пільговим кредитом, отримують компенсацію за рахунок держави у розмірі 35 %

вартості зазначених будинків і споруд. Ця пільга зберігається також за зазначеними особами у разі спорудження житла та господарських будівель на кооперативних засадах. Цим же забудовникам при спорудженні житла підрядним способом компенсується з державного бюджету частина вартості будівництва жилого будинку і господарських споруд, що не належить до прямих витрат підрядних будівельних організацій і включається до кошторисів (розрахунків вартості) будівництва згідно з діючими нормативними актами.

Регулювання надання пільгових кредитів у сфері житлового будівництва на селі здійснюється указом Президента України «Про заходи щодо підтримки індивідуального житлового будівництва на селі» від 27 березня 1998 року, яким передбачається сприяти виконанню регіональних програм забезпечення громадян житлом шляхом створення фондів підтримки індивідуального житлового будівництва на селі із залученням нетрадиційних джерел фінансування. Відповідно до Положення про порядок формування і використання коштів фондів підтримки індивідуального житлового будівництва на селі, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 3 серпня 1998 року, фонди створюються з метою розширення на відповідних територіях інвестування в будівництво житла на селі, здешевлення його вартості, створення сприятливих умов для будівництва, реконструкції житлових будинків з надвірними підсобними приміщеннями, завершення будівництва житла, спорудження інженерних мереж, підключення їх до існуючих комунікацій, а також придбання незавершеного будівництвом та готового житла. Основними напрямками діяльності фондів є: 1) надання фінансової підтримки індивідуальним забудовникам – довгострокових (до 20 років, а молодим та неповним сім'ям – до 30 років) кредитів; 2) надання разом з місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування практичної допомоги індивідуальним забудовникам у вирішенні питань вибору та оформлення земельних ділянок, проектів будівель, забезпечення будівельними матеріалами та супутніми товарами, укладення договорів з підрядними організаціями та контролю за виконанням ними обумовлених термінів завершення робіт згідно з етапами будівництва та умов інженерного забезпечення, а також технічний нагляд за будівництвом житла та інженерних мереж; 3) укладення за участю індивідуальних забудовників договорів з підрядними організаціями на будівництво

інженерних мереж у місцях компактної забудови; 4) складання розрахунків потреб у коштах, які виділяються на фінансування індивідуального житлового будівництва, та подання їх для узагальнення до Мінрегіону; 5) здійснення контролю за цільовим використанням коштів, які виділяються на фінансування будівництва житла та інженерних мереж; 6) створення власної матеріально-технічної бази з виготовлення будівельних матеріалів і конструкцій, обслуговування машин і механізмів, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції.

Відповідно до Правил надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1998 року, кредитування фондами будівництва житла на селі є прямим, адресним (цільовим), зворотним і здійснюється у межах наявних кредитних ресурсів фондів. Позичальниками кредитів за рахунок кредитних ресурсів фондів можуть бути громадяни України, які постійно проживають (або переселилися для постійного проживання), будують об'єкти кредитування в сільській місцевості і працюють в органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях сільського господарства, в особистих селянських господарствах, інших господарських формуваннях, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села, а також на підприємствах, в установах та організаціях переробних і обслуговуючих галузей агропромислового комплексу, навчальних закладах, закладах культури та охорони здоров'я, розташованих у межах району, а також особи, на яких поширюється дія п. 19 і 20 ч. 1 ст. 6 та абз. 4 п. 1 ст. 10 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», та громадяни України, які перебувають на обліку внутрішньо переміщених осіб. Кредит індивідуальному забудовнику надається під 3 % річних.

Позичальник, який має трьох і більше дітей (у тому числі усиновлених та/або таких, що перебувають під його опікою/піклуванням), звільняється від сплати відсотків за користування пільговим кредитом протягом дії кредитного договору починаючи з дати подання копії підтвердних документів (свідоцтва про народження дітей, документів про усиновлення, встановлення опіки чи піклування). Сума кредиту визначається фондом з урахуванням рівня платоспроможності позичальника і не може перевищувати кошторисної вартості об'єкта кредитування та граничного розміру кредиту в сумі 300 тис. грн для спорудження

нового житлового будинку, 150 тис. грн для реконструкції житлового будинку або добудови незавершеного будівництвом житла, 200 тис. грн для придбання житла та 50 тис. грн для спорудження інженерних мереж та підключення їх до існуючих комунікацій. Надання кредиту здійснюється на підставі кредитного договору, що укладається після підтвердження права позичальника на його одержання та визначення суми кредиту. Кредитний договір укладається на всю суму кредиту, яка видається частинами, поетапно (чотири етапи) згідно з графіком будівництва: перший етап – земляні роботи, спорудження фундаменту та цокольної частини будинку (з перекриттям), гідроізоляційні роботи; другий етап – спорудження поверхів будівлі, придбання та встановлення віконних і дверних блоків, спорудження даху, покрівлі; третій етап – внутрішні опоряджувальні роботи, облаштування внутрішніх систем інженерного забезпечення, спорудження господарських будівель; четвертий етап – зовнішні опоряджувальні роботи, зовнішні інженерні мережі, спорудження під'їздів та підходів. За згодою сторін кредитного договору графік будівництва може бути змінений. Графік будівництва з визначеними термінами виконання етапів є складовою кредитного договору.

Кредит може надаватися позичальникові матеріальними ресурсами, необхідними для житлового будівництва, або коштами у безготівковій формі залежно від умов кредитного договору.

Незважаючи на тривале існування програм пільгового кредитування житлового будівництва у сільській місцевості, проблеми у цій сфері не вирішені. Зокрема, це обумовило закріплення у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 року, необхідності проведення у сфері житлового будівництва та комунального господарства таких заходів: 1) забезпечити збереження та упорядкування державного, комунального та приватного житлового фонду, реконструкцію та будівництво нового, більш комфортабельного житла; 2) збільшити обсяг будівництва житла в сільській місцевості, надання довгострокових пільгових кредитів індивідуальним сільським забудовникам; 3) забезпечити упорядження сільських садиб з урахуванням нових стандартів забудови сільських територій, поліпшити їх забезпечення засобами зв'язку, електро-, газо-, тепло- та централізованого водопостачання і водовідведення; 4) створити на місцевому рівні належну базу для

експлуатації переданих у комунальну власність житлових будинків з її фінансовим, кадровим та матеріально-технічним забезпеченням; 5) здійснити побудову необхідної інфраструктури для надання сільському населенню житлово-комунальних послуг, поліпшення якості таких послуг.

Будівництво житла не є самодостатнім, тому що комфорт та високий рівень життя населення залежить від цілого комплексу факторів, пов'язаних із обслуговуванням житлових потреб. У зв'язку з цим у науці виділяється окремий інститут аграрного права – правове регулювання житлово-комунального господарства, під яким розуміється система відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою правових норм, які регулюють суспільні відносини щодо забезпечення виробників сільськогосподарської продукції належними умовами для життєдіяльності шляхом надання їм комунальних послуг, а також послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій, з управління будинком, спорудою або групою будинків, з ремонту приміщень, будинків, споруд, з благоустрою сіл. У межах цього інституту аграрного права виділяються такі субінститути: 1) субінститут у сфері теплопостачання; 2) субінститут у сфері електропостачання; 3) субінститут у сфері газопостачання; 4) субінститут у сфері водопостачання та водовідведення; 5) субінститут у сфері житлового обслуговування; 6) субінститут у сфері благоустрою сіл¹.

Розвиток соціальної інфраструктури сільських населених пунктів передбачає також будівництво й реконструкцію доріг, розширення мереж шляхів із твердим покриттям. Крім того, у Транспортній стратегії України на період до 2020 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2010 року, закріплено, що розвиток транспортної інфраструктури має здійснюватися у тому числі шляхом пріоритетного оновлення рухомого складу, призначеного для здійснення соціально значущих пасажирських перевезень, у тому числі перевезень мешканців сільської місцевості. Серед пріоритетів розвитку дорожнього господарства виокремлено забезпечення під'їзними дорогами з твердим покриттям усіх сільських населених пунктів.

Згідно зі ст. 6 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному

¹ Латишева В. В. Правове регулювання розвитку житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2013. С. 5.

господарстві» будівництво в сільській місцевості доріг здійснюється за рахунок державного і місцевого бюджетів. Усі шляхи, що зв'язують сільські населені пункти (у тому числі в межах цих населених пунктів) з мережею шляхів загального користування, належать до категорії шляхів загального користування і разом з усіма під'їзними шляхами до сільських населених пунктів передаються на баланс Українському державному концерну по будівництву, ремонту та утриманню автомобільних шляхів. Вказаної у Законі юридичної особи не існує вже з 1993 року. Нині у цій сфері функціонує Державне агентство автомобільних доріг України, положення про яке затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 року.

Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року передбачалися заходи щодо розвитку транспортного сполучення та зв'язку, які здійснювалися шляхом: 1) будівництва та реконструкції автомобільних доріг загального користування у сільській місцевості, завершення будівництва під'їзних доріг з твердим покриттям до сільських населених пунктів, збільшення обсягів робіт з облаштування сільських вулиць; 2) забезпечення належного транспортного сполучення населених пунктів з автомобільними дорогами загального користування за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів; 3) забезпечення належного транспортного сполучення населених пунктів з дорогами республіканського та загальнодержавного значення за рахунок коштів місцевих бюджетів; 4) оптимізації автобусної маршрутної мережі з метою забезпечення регулярного зв'язку населених пунктів з районними та обласними центрами; 5) сприяння розвитку підприємницьких структур в організації маршрутних пасажирських та вантажних перевезень у сільській місцевості; 6) забезпечення сільського населення загальнодоступними телекомунікаційними послугами, комп'ютеризації сільських рад та вільного доступу до Інтернету.

15.4. Правове регулювання будівництва і функціонування культурно-побутових та спортивно-оздоровчих об'єктів

Для гармонійного розвитку соціальної сфери села необхідним є не лише будівництво житла, доріг, мереж газо-, водо- та електропостачання. Належний розвиток соціальної інфраструктури потребує створення для селян комплексу культурно-побутових, спортивно-оздоровчих та інших суттєво важливих життєвих умов. Держава, піклуючись про належний рівень забезпечення населення, у тому числі і сільського, послугами культурного та спортивно-оздоровчого характеру, передбачає законодавчі засади регулювання цих відносин. Зокрема, Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 5 жовтня 2000 року встановлено державні соціальні нормативи у сфері обслуговування закладами культури: перелік та обсяг безоплатних послуг, які надаються населенню закладами, підприємствами, організаціями та установами культури; показники якості надання населенню послуг закладами, підприємствами, організаціями та установами культури; нормативи забезпечення населення закладами, підприємствами, організаціями та установами культури. До державних соціальних нормативів у сфері обслуговування закладами фізичної культури та спорту включаються: перелік та обсяг безоплатних послуг, які надаються населенню закладами фізичної культури, спорту, а також дитячо-юнацькими спортивними школами; нормативи забезпечення населення закладами фізичної культури та спорту. До державних соціальних нормативів у сфері побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування включаються: нормативи забезпечення населення побутовими послугами; показники якості надання побутових послуг; нормативи забезпечення торговельною площею та місцями у закладах громадського харчування; показники якості та безпеки товарів і послуг підприємств громадського харчування.

Закріплення нормативів є позитивним рішенням, однак наступним кроком має стати їх реалізація. Відповідно до указу Президента України «Про основні засади розвитку соціальної сфери села» від 20 грудня 2000 року має бути розроблено і поетапно реалізовано систему заходів щодо підвищення престижності праці в сільських навчальних закладах, закладах охорони здоров'я, культури, фізичної культури і спорту, соціально-

го обслуговування населення. Суб'єкти господарювання беруть участь в утриманні та розвитку соціальної інфраструктури села через податкову систему, позабюджетні фонди, прямі вкладення тощо, а також можуть утворювати в установленому порядку власні заклади з метою поліпшення обслуговування працівників та їх сімей. Заохочуватиметься благодійна діяльність юридичних і фізичних осіб з метою поліпшення функціонування та зміцнення матеріальної бази закладів соціально-культурного призначення на селі. Участь населення у розвитку соціальної інфраструктури села стимулюватиметься шляхом: а) надання кредитів для будівництва власного житла; б) утворення кооперативів з будівництва та утримання вуличних інженерних комунікацій, культурно-освітніх закладів, благоустрою будинків, садиб, вулиць, поселень. Створення комфортного життєвого середовища у сфері культури, побуту, фізичної культури і спорту забезпечуватиметься шляхом: 1) зміцнення матеріально-технічної бази клубів, бібліотек, музеїв, закладів фізичної культури і спорту, поліпшення комплектування їх обладнанням, інвентарем, літературою, кіно-, відеопродукцією; 2) забезпечення реалізації державних і регіональних програм збереження пам'яток історії та культури; 3) надання пріоритету в роботі закладів культури на селі питанням відродження національної культури, звичаїв, традицій та обрядів, розвитку народних ремесел; 4) впровадження дієвої системи фізкультурної просвіти сільського населення, що сприяла б формуванню традицій і культури здорового способу життя, престижу здоров'я сільських мешканців, залученню їх до активних занять фізичними вправами; 5) забезпечення відповідного рівня обслуговування сільського населення засобами фізичної культури і спорту; 6) впровадження на селі ефективних форм фізкультурно-оздоровчої діяльності та видів спорту з урахуванням регіональних і місцевих особливостей, традицій, умов праці та дефіциту вільного часу сільських мешканців, специфіки їх життєдіяльності; 7) сприяння створенню та діяльності на селі первинних осередків фізкультурно-спортивних товариств.

Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» селу надається перевага порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні об'єктів освіти, культури і спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, телефонізації, зв'язку, комунальних об'єктів, в послугах радіо і телебачення, забезпечуються рівні з містом умови постачання промисловими

та продовольчими товарами, а також рівень медичного, культурного, спортивного, комунально-побутового, транспортного і торговельного обслуговування за науково обґрунтованими нормативами. Проте реалізація даного положення відбувається зі складностями.

Відповідно до законодавства витрати на утримання всіх закладів соціально-культурного та спортивного призначення в сільській місцевості, в тому числі будинків для інвалідів і ветеранів праці, дитячо-юнацьких спортивних шкіл, а також на проведення фізкультурно-спортивних заходів фінансуються з бюджету. Реорганізація та ліквідація закладів бюджетної сфери комунальної форми власності здійснюється за рішенням сесії місцевої ради, державної і приватної форм власності – за рішенням засновника (засновників). Основною проблемою на селі залишається проблема матеріально-технічного та фінансового забезпечення закладів культури. Зважаючи на практичну відсутність коштів у бюджетах місцевих рад, у сільській місцевості відбувався процес інтенсивного закриття об'єктів соціально-культурного призначення¹.

Хоча законодавством закріплюється положення щодо централізованого забезпечення непрофільних промислових підприємств, що виконують державне замовлення на проектування та виготовлення машин, обладнання і запасних частин для сільських об'єктів соціально-культурного призначення, ці норми є більшою мірою декларативними.

Проблематика розвитку культурно-побутової та спортивно-оздоровчої складової інфраструктури сіл відображена також у програмних документах. Зокрема, у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року у сфері культури передбачалося: 1) забезпечити подальший розвиток закладів культури, запровадити нові форми їх діяльності, сприяти широкому доступу до зазначених закладів сільських жителів з наданням пільг малозабезпеченим верствам; 2) сприяти збереженню та активному пропагуванню історико-культурної спадщини; 3) поліпшити кадрове забезпечення закладів культури; 4) забезпечити виконання державних, регіональних та місцевих програм у сфері культури в частині обслуговування сільського населення. У сфері фізичної культури і спорту заходи Програ-

¹ Гафурова О. В. Правові проблеми розвитку культури на селі // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. 2013. Вип. 182, ч. 1. С. 83.

ми спрямовувалися на: 1) проведення районних, обласних і республіканських спартакіад для сільських жителів; 2) створення умов для занять фізичною культурою за місцем проживання та у місцях масового відпочинку шляхом утворення нових фізкультурно-спортивних закладів, зміцнення їх матеріально-технічної бази, фінансове, матеріальне та кадрове забезпечення таких закладів; 3) створення на базі спортивних споруд сільськогосподарських підприємств та сільських шкіл оздоровчих груп, спортивних шкіл з урахуванням вікових груп сільського населення, доведення до 2015 року частки осіб, що займаються фізичною культурою, до рівня 10–15 % загальної чисельності сільського населення. У сфері побутового обслуговування сільського населення Програма передбачає: 1) формування збалансованої мережі підприємств побутового обслуговування, організацію обслуговуючих кооперативів, надання підтримки малому підприємству, збереження існуючих та створення нових робочих місць; 2) створення підприємств побутового обслуговування у сільських населених пунктах, підвищення якості та збільшення обсягу надання відповідних послуг; 3) організацію обслуговуючих кооперативів, забезпечення підготовки кадрів для підприємств побутового обслуговування відповідно до потреб розвитку сфери обслуговування на селі, підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівників підприємств зазначеної сфери.

Отже, об'єкти культурно-побутового та спортивно-оздоровчого призначення у сільській місцевості можуть будуватися та утримуватися за рахунок державних, комунальних та приватних джерел фінансування. Збудовані сільськогосподарськими товаровиробниками за рахунок їхніх власних коштів об'єкти культурно-побутового призначення та спортивно-оздоровчого характеру належать останнім на праві власності, якщо інше не передбачене законом чи договором.

15.5. Організаційно-правове забезпечення підготовки фахівців пріоритетних професій та підвищення кваліфікації працівників сільського господарства

Згідно з положеннями ст. 15 Закону України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року складовою мети державної політики у сфері зайнятості є сприяння зайнятості населення, у тому числі в сільській місцевості та на депресивних територіях. Цим же Законом декларується сприяння держави у напрямі самозайнятості населення шляхом стимулювання відкриття власного бізнесу, в тому числі в сільських населених пунктах та на депресивних територіях. Цілком зрозуміло, що високому рівню зайнятості населення передуює якісна освітня підготовка. Як зазначає С. І. Марченко, законодавчу систему заходів, спрямованих на поліпшення кадрового забезпечення сільськогосподарських товаровиробників, можна поділити на три великі групи. Перша група заходів передбачає створення сприятливих умов для здобуття аграрної та іншої освіти, яка включає: а) стимулювання розвитку мережі закладів освіти; б) установа квоти підготовки фахівців для АПК і соціальної сфери сільської місцевості в навчальних закладах; в) підготовку кадрів для аграрного сектора економіки за рахунок державного та місцевого бюджетів. Друга група заходів кадрового забезпечення сільськогосподарських товаровиробників спрямована на стимулювання осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, підвищувати свій професійний рівень шляхом перепідготовки та підвищення кваліфікації. Третя група заходів кадрового забезпечення спрямована на залучення фахівців для роботи в аграрній сфері економіки. Реалізація цих заходів передбачає забезпечення належного рівня життя та побуту осіб, зайнятих в сільськогосподарському виробництві, та підвищення престижності праці сільськогосподарських товаровиробників¹.

Відповідно до ст. 22 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації спеціалістів та робітничих кадрів для виробничої і соціальної сфери села у державних навчальних закладах здійснюються за рахунок державного і місцевого бюджетів, а також

¹ Марченко С. І. Правові засади кадрового забезпечення товарного сільськогосподарського виробництва // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2005. Вип. 65–66. С. 95–98.

на підставі договорів між навчальними закладами, підприємствами, організаціями. В усіх вищих навчальних закладах (університетах, інститутах), коледжах, технікумах тощо встановлюється квота прийому сільської молоді, яка є обов'язковою для виконання. Порядок та умови квотування, а також використання випускників визначаються урядом. Зокрема, протягом певного часу діяла постанова Кабінету Міністрів України «Про пільги для сільської молоді при прийомі до вищих навчальних закладів, удосконалення системи перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів» від 21 липня 1992 року. Цією постановою затверджувалося також Положення про квоту прийому сільської молоді до вищих навчальних закладів. На виконання указу Президента України від 19 березня 1999 року «Про державну підтримку підготовки фахівців для сільської місцевості» Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості» від 29 червня 1999 року, проте у 2016 році ця постанова втратила чинність.

У ст. 44 Закону України «Про вищу освіту» встановлено право на першочергове зарахування до вищих медичних і педагогічних навчальних закладів за державним замовленням осіб, які уклали угоду про відпрацювання не менше трьох років у сільській місцевості або селищах міського типу. Логічним продовженням виступає положення ст. 64 даного Закону, відповідно до якої випускникам вищих медичних і педагогічних навчальних закладів, які уклали угоду про відпрацювання не менше трьох років у сільській місцевості або селищах міського типу, держава відповідно до законодавства забезпечує безоплатне користування житлом з опаленням і освітленням у межах встановлених норм. Ці законодавчі положення покликані стимулювати молодь до повернення у села.

Перепідготовка і підвищення кваліфікації спеціалістів, робітничих кадрів є обов'язковими і здійснюються періодично в строки, визначені державними органами. У разі невиконання договорів про перепідготовку і підвищення кваліфікації працівників державні та приватні підприємства відшкодовують матеріальні витрати у державний та місцевий бюджети в порядку, визначеному урядом.

У Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року передбачалося формування сприятливих умов для роботи і проживання молоді у сільській місцевості, яке мало здійснюватися, зокрема, шляхом: запровадження надання

матеріальної допомоги для облаштування випускникам вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, що працюватимуть у сільській місцевості, в тому числі надання довгострокових кредитів на пільгових умовах; оптимізації мережі професійно-технічних навчальних закладів для підготовки працівників масових професій у сільському господарстві та інших сферах діяльності, відновлення роботи міжшкільних професійно-навчальних комбінатів; збільшення квоти прийому сільської молоді до вищих навчальних закладів за державним замовленням (при цьому передбачаються договірні умови гарантованого повернення фахівців для роботи в селі).

Заохочення до роботи у сільській місцевості розповсюджується також на працівників освітянської сфери. Так, ст. 57 Закону України «Про освіту» передбачає, що педагогічним працівникам, які працюють у сільській місцевості і селищах міського типу, а також пенсіонерам, які раніше працювали педагогічними працівниками в цих населених пунктах і проживають у них, держава відповідно до чинного законодавства забезпечує безплатне користування житлом з опаленням і освітленням у межах встановлених норм. Пільги на безплатне користування житлом з опаленням та освітленням надаються за умови, якщо розмір середньомісячного сукупного доходу сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищує величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Крім того, такі особи мають право на безоплатне одержання у власність земельної ділянки в межах земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарської установи та організації, розташованих на території відповідної ради, із земель сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарської установи та організації, що приватизуються, або земель запасу чи резервного фонду, але не більше норм безоплатної передачі земельних ділянок громадянам, встановлених законом для ведення особистого селянського господарства.

Великою проблемою є зменшення кількості дітей у селах, що має серйозні демографічні і соціальні наслідки. Негативною тенденцією розвитку законодавства у сфері освіти науковці вважають встановлення мінімальної кількості учнів для відкриття класів у сільських школах, хоча до недавнього часу у Законі України від 23 травня 1991 року «Про освіту» містилася норма, згідно з якою школи першого ступеня у сільській міс-

цевості мали створюватися незалежно від наявної кількості учнів. Відкриття таких шкіл, а також самостійних класів у них здійснювалося за рішенням місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування¹. Відповідно до ст. 14 Закону України «Про загальну середню освіту» у загальноосвітніх навчальних закладах, розташованих у селах, селищах, кількість учнів у класах визначається демографічною ситуацією, але повинна становити не менше п'яти осіб. При меншій кількості учнів у класі заняття проводяться за індивідуальною формою навчання. Згідно зі ст. 14 Закону України «Про дошкільну освіту» у дошкільних навчальних закладах, розташованих у селах, селищах, кількість дітей у групах визначається засновником (власником) залежно від демографічної ситуації.

15.6. Правові гарантії пенсійного забезпечення працівників сільськогосподарських підприємств

Стаття 46 Конституції України встановлює, що громадяни мають право на соціальний захист, яке включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Пенсії, інші види соціальних виплат і допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечити рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом. Відповідно до Конституції України соціальне законодавство конкретизує умови та порядок надання різних видів соціального забезпечення. Сутність права на соціальне забезпечення полягає в тому, що держава гарантує надання достатніх засобів для жит-

¹ Гафурова О. В. Щодо забезпечення конституційного права селян на освіту // Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку: матеріали «круглого столу» (Київ, 27 трав. 2016 р.). Чернівці, 2016. С. 171.

тя громадян, які втратили здатність або можливість працювати й отримувати матеріальні блага від результатів праці.

У ст. 3 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» серед основних пріоритетів державної аграрної політики було закріплено, зокрема, посилення соціального захисту сільського населення, встановлення заробітної плати та пенсійного забезпечення працівників сільського господарства не нижче середнього рівня в галузях економіки держави. Також передбачалося, що одним з основних напрямів комплексного розвитку сільських територій, підвищення соціального захисту і життєвого рівня селян є: сприяння підвищенню рівня доходів сільського населення, удосконалення загальнообов'язкового пенсійного страхування працівників сільського господарства.

Відповідно до ст. 13 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 року встановлено особливі правила щодо пенсій окремих сільськогосподарських працівників. На пільгових умовах мають право на пенсію за віком, незалежно від місця останньої роботи:

- трактористи-машиністи, безпосередньо зайняті у виробництві сільськогосподарської продукції в колгоспах, радгоспах, інших підприємствах сільського господарства, – чоловіки після досягнення 55 років і при загальному стажі роботи не менше 30 років, з них не менше 20 років на зазначеній роботі;

- жінки, які працюють доярками (операторами машинного доїння), свинарками-операторами в колгоспах, радгоспах, інших підприємствах сільського господарства, – після досягнення 55 років і при стажі зазначеної роботи не менше 20 років за умови виконання встановлених норм обслуговування;

- жінки, зайняті протягом повного сезону на вирощуванні, збиранні та післязбиральній обробці тютюну, – після досягнення 55 років і при стажі зазначеної роботи не менше 20 років;

- жінки, які працюють у сільськогосподарському виробництві та виховали п'ятеро і більше дітей, – незалежно від віку і трудового стажу, в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України.

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В УКРАЇНІ

16.1. Нормативно-правові акти, що передбачають умови імплементатії вимог законодавства ЄС до змісту аграрного законодавства України

Основним напрямом стратегічної зовнішньої політики України є інтеграція до складу Європейського Союзу (ЄС). Уклавши Угоду про партнерство та співробітництво з ЄС 14 червня 1994 р. наша держава взяла на себе зобов'язання досягти «приблизної адекватності законів». Важливою передумовою досягнення поставленої мети є поетапне приведення національного законодавства, у тому числі й аграрного, у відповідність із нормами законодавства ЄС. Згідно зі ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства.

В ЄС склалася комплексна система правового регулювання аграрних відносин, якій притаманний арсенал правового інструментарію. Ці засоби в правовому полі визначають спрямованість розвитку сільськогосподарської галузі. Розвиток аграрного сектора економіки здійснюється шляхом впливу інститутів і органів ЄС на загальну організацію господарської діяльності не тільки великих господарюючих суб'єктів, але і малих фермерських господарств за допомогою прийняття нормативно-правових актів, організації діяльності компетентних інститутів і органів, що реалізують свої повноваження.

Аграрна політика ЄС створювалася як система регулювання цін і ринкового механізму сільськогосподарського виробництва доступних і якісних продуктів харчування з метою забезпечен-

ня продовольчої безпеки. Першопочатково було визначено *два основних завдання аграрної політики ЄС*: 1) державне регулювання аграрного виробництва і ринку; 2) проведення структурних реформ щодо укрупнення господарств з використанням програм стимулювання інтенсифікації аграрного виробництва. Аграрну політику було поділено на загальну політику ЄС (цінова та зовнішня політика) і національну (створення інфраструктури, стимулювання аграрного виробництва, збереження навколишнього середовища, вирішення соціальних питань села).

Основним нормативно-правовим актом, що передбачає умови імплементації вимог законодавства ЄС до змісту аграрного законодавства України, є Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 року № 1629-IV, в розділі I якого передбачено, що *метою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу є досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються ЄС до держав, які мають намір вступити до нього*¹. Згідно з даним законом урядом з 2005 року встановлюються конкретні кроки щодо адаптації аграрного законодавства України до законодавства ЄС, а також перелік актів ЄС, які необхідно імплементувати до законодавства України.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2005 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС» від 16 червня 2005 р. № 201-р передбачено імплементацію наступних актів ЄС: Директива Ради ЄС від 22 грудня 1993 р. № 93/119/ЕС щодо додержання умов забою тварин; Директива Ради ЄС від 14 липня 1989 р. № 89/397/ЕЕС щодо офіційного контролю якості харчових продуктів; Директива Ради ЄС від 27 листопада 1990 р. № 90/642/ЕЕС щодо встановлення максимального рівня залишку пестициду в деяких продуктах, включаючи овочі та фрукти; Директива Ради ЄС від 14 липня 1993 р. № 93/43/ЕЕС щодо умов гігієни виробництва харчових продуктів; Директива Ради ЄС від 29 жовтня 1993 р. № 93/99/ЕЕС щодо додаткових заходів щодо офіційного контролю якості харчових продуктів; Директива Європейської Ко-

¹ Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1629-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 29. Ст. 367.

місії від 26 травня 1989 р. № 89/362/ЕЕС щодо загальних умов гігієни виробництва молока; Директива Європейської Комісії від 15 квітня 1998 р. № 98/22/ЕС щодо мінімальних заходів з дотримання контролю якості рослин, продуктів рослинного походження чи інших подібних виробів, що надходять з третіх країн; Регламент Європейської Комісії від 12 квітня 1989 р. № 944/89 щодо дозволеного рівня радіоактивного забруднення другорядних харчових продуктів внаслідок ядерної аварії чи внаслідок будь-якого іншого надзвичайного радіологічного випадку; Директива Ради ЄС від 21 грудня 1978 р. № 79/117/ЕЕС щодо заборони допуску на ринок та використання засобів захисту рослин, що містять активні речовини; Регламент Європейської Комісії від 1 липня 1969 р. № 1265/69/ЕЕС щодо методів визначення якості цукру¹, постанова Європейського парламенту та Ради ЄС від 29 квітня 2004 р. № 852/2004 щодо гігієни продуктів харчування; постанова Європейського парламенту та Ради ЄС від 29 квітня 2004 р. № 853/2004 щодо правил гігієни виробництва продукції тваринного походження; постанова Європейського парламенту та Ради ЄС від 29 квітня 2004 р. № 854/2004 щодо встановлення загальних правил офіційного контролю якості продуктів тваринного походження; Директива Ради ЄС від 16 грудня 2002 р. 2002/99/ЕС щодо встановлення правил, якими регулюються питання, пов'язані з виробництвом, переробкою та реалізацією продукції тваринного походження.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2006 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 15 березня 2006 р. № 151-р встановлено необхідність розробки проектів нормативно-правових актів з метою приведення чинного законодавства у відповідність з такими актами ЄС, як Директива Ради ЄС від 29 квітня 1996 р. № 96/23/ЄЕС щодо заходів з контролю за деякими речовинами та їх залишками у живих тваринах і тваринних продуктах; Директива Ради ЄС від 12 грудня 1972 р. № 72/462/ЄЕС щодо ветеринарних та гігієнічних проблем імпорту великої рогатої худоби, свиней та сирого м'яса з третіх держав; Директива Ради ЄС від 16 червня 1992 р. № 92/46/ЄЕС, що встановлює гігієнічні норми виробництва сировинного молока, термооб-

¹ URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/201-2005-%D1%80>.

робленого молока і молочної продукції та їх продажу на ринку; Директива Ради ЄС від 22 липня 1991 р. № 91/493/ЄЕС, що встановлює гігієнічні норми виробництва та продажу на ринку рибної продукції; Директива Ради ЄС від 28 січня 1991 р. № 91/67/ЄЕС щодо ветеринарних норм, спрямованих на виведення на ринок аквакультурних тварин та продуктів; Директива Ради ЄС від 15 липня 1991 р. № 91/492/ЄЕС, яка встановлює гігієнічні норми виробництва та продажу на ринку молюсків; Директива Ради ЄС від 26 червня 1991 р. № 91/494/ЄЕС щодо ветеринарних умов торгівлі сирим пташиним м'ясом у межах Співтовариства та його імпорту з третіх держав; Директива Ради ЄС від 16 червня 1992 р. № 92/45/ЄЕС щодо гігієнічних та ветеринарних питань умертвіння диких тварин та продажу їх м'яса на ринку; Директива Ради ЄС від 22 грудня 1993 р. № 93/119/ЄЕС про захист тварин під час забою чи умертвіння; Директива Ради ЄС від 18 грудня 1997 р. № 97/78/ЄС, що встановлює засади ветеринарного контролю за якістю продуктів, які ввозяться з третіх держав до ЄС; Директива Ради ЄС від 26 червня 1990 р. № 90/425/ЄС щодо ветеринарного та зоотехнічного контролю за торгівлею деякими живими тваринами та продукцією в межах Співтовариства з метою формування внутрішнього ринку; Директива Ради ЄС від 11 грудня 1989 р. № 89/662/ЄС щодо ветеринарного контролю за торгівлею в межах Співтовариства з метою формування внутрішнього ринку; Директива Ради ЄС від 19 січня 1996 р. № 77/96/ЄЕС про постачання дитячих зернових продуктів харчування як продовольчої допомоги¹.

Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2007 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 7 березня 2007 р. № 90-р передбачає необхідність імплементації наступних нормативних документів: Директиви Європейського парламенту та Ради ЄС від 7 травня 2002 р. № 2002/32/ЄС про небажані речовини у кормах для тварин; Директиви Ради ЄС від 27 листопада 1992 р. № 92/102/ЄЕС про ідентифікацію та реєстрацію тварин; Директива Ради ЄС від 26 червня 1964 р. № 64/432/ЄЕС про захворювання тва-

¹ Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2006 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 берез. 2006 р. № 151-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/151-2006-%D1%80>.

рин, що впливають на торгівлю великою рогатою худобою та свинями в межах Співтовариства¹.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2008 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 11 червня 2008 р. № 821-р встановлено перелік актів, що підлягають адаптації: Конвенція про безпеку та гігієну праці в сільському господарстві від 21 червня 2001 р. № 184; Регламент Європейської Комісії від 19 грудня 2006 р. № 1881/2006 про максимальний рівень певних шкідливих речовин у продуктах харчування; Регламент Європейського парламенту та Ради ЄС від 29 квітня 2004 р. № 853/2004 про запровадження спеціальних гігієнічних норм для харчових продуктів; Регламент Європейського парламенту та Ради ЄС від 28 січня 2002 р. № 178/2002 про встановлення загальних принципів і вимог законодавства про харчові продукти, утворення Європейського органу з безпеки харчових продуктів і встановлення процедур у питаннях, пов'язаних з безпекою харчових продуктів².

Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2009 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 15 квітня 2009 р. № 408-р закріплює необхідність розробки проекту підзаконного акта з метою імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради ЄС від 26 травня 2003 р. № 2003/37/ЄС щодо схвалення типу сільськогосподарських або лісогосподарських тракторів, їхніх причепів та змінного причіпного обладнання разом із їхніми системами, компонентами та окремими технічними елементами³.

¹ Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2007 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 берез. 2007 р. № 90-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/90-2007-%D1%80>.

² Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2008 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 черв. 2008 р. № 821-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/821-2008-%D1%80>.

³ Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2009 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 квіт. 2009 р. № 408-р // Урядовий кур'єр. 2009. 29 квіт. (№ 77).

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2010 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 9 червня 2010 р. № 1196-р встановлено перелік актів, що підлягають адаптації: Директива Ради ЄС від 20 березня 2006 р. № 510/2006/ЄС про захист географічних зазначень та позначень походження сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, Регламент Європейського парламенту та Ради ЄС від 29 квітня 2004 р. № 882/2004/ЄС про офіційні заходи контролю, які застосовуються для забезпечення підтвердження відповідності з кормовим та харчовим законодавством, правилами здоров'я та захисту тварин; Регламент Європейського парламенту та Ради ЄС від 15 січня 2008 р. № 110/2008/ЄС про визначення, опис, презентацію, маркування і захист географічного позначення спиртних напоїв; Директива Ради ЄС від 20 липня 1976 р. № 76/621/ЄЕС стосовно фіксування максимального рівня ерукової кислоти в оліях та жирах, призначених для людського споживання, та в продуктах харчування, які містять додані олії та жири¹.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2011 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 17 серпня 2011 р. № 790-р передбачено підготовку проектів нормативно-правових актів з метою імплементації таких документів ЄС: Регламенту Ради (ЄС) від 11 червня 2007 р. № 708/2007 щодо використання чужих та немісцевих видів в аквакультурі, Рішення Європейської Комісії від 12 грудня 2008 р., яким впроваджується Директива Ради № 2006/88/ЄС щодо вимог до карантину тварин аквакультури, Директиви Європейської Комісії від 24 червня 1993 р. № 93/51/ЄЕС щодо встановлення правил переміщення певних рослин, рослинних продуктів або інших об'єктів через територію зони, що охороняється, а також переміщення таких рослин, рослинних продуктів або інших об'єктів, місцем походження яких є територія зони, що охороняється, і які переміщуються в межах цієї зони; Директиви Ради ЄС від 8 травня 2000 р. № 2000/29/ЄС щодо заходів захисту проти появи на території Співтова-

¹ Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2010 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 черв. 2010 р. № 1196-р // Урядовий кур'єр. 2010. 17 черв. (№ 109).

риства організмів, шкідливих для рослин або рослинних продуктів, та проти їх розповсюдження в країнах Співтовариства¹.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2012 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 28 березня 2012 р. № 156-р встановлено необхідність підготовки проекту нормативно-правового акта про затвердження порядку підтвердження законності вилучення водних біоресурсів із середовища їх існування та переробки продуктів вилучу для врахування Регламенту Ради (ЄС) від 29 вересня 2008 р. № 1005/2008 про заснування системи запобігання, стримування та заборони незаконного, незареєстрованого та нерегульованого рибальства².

Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2013 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 25 березня 2013 р. № 157-р закріплено необхідність розроблення законопроекту щодо внесення змін до податкового законодавства для приведення його у відповідність з Директивою Ради ЄС від 19 жовтня 1992 р. № 92/84/ЄЕС щодо зближення ставок акцизних зборів на спирт та алкогольні напої³.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. № 1144-р «Про схвалення розроблених Міністерством аграрної політики та продовольства планів імплементації деяких актів законодавства Європейського Союзу» передбачено наступний перелік актів законодавства ЄС, імплементація яких здійснюється згідно із схваленими планами: Регламент (ЄС) № 1830/2003 від 22 вересня 2003 р. Європейського парламенту та Ради щодо відстеження і маркування генетично модифікованих організмів і відстеження продуктів харчування та кормів, вироб-

¹ Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2011 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 серп. 2011 р. № 790-р // Урядовий кур'єр. 2011. 12 жовт. (№ 188).

² Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2012 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 берез. 2012 р. № 156-р // Урядовий кур'єр. 2012. 14 черв. (№ 105).

³ Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2013 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 берез. 2013 р. № 157-р // Урядовий кур'єр. 2013. 16 квіт. (№ 71).

лених з генетично модифікованих організмів, що вносить зміни до Директиви 2001/18/ЄС; Регламент Ради (ЄС) № 479/2008 від 29 квітня 2008 р. щодо спільної організації ринку вина, та яким вносяться зміни до Регламентів (ЄС) № 1439/1999, (ЄС) № 1782/2003, (ЄС) № 1290/2005, (ЄС) № 3/2008 та відміняються Регламенти (ЄС) № 2392/86 та (ЄС) № 1493/1999; Регламент Комісії (ЄС) № 555/2008 від 27 червня 2008 р. про встановлення деталізованих правил для імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 479/2008 про спільну організацію ринку вина та програм державної підтримки, торгівлю з третіми державами, виробничим потенціалом, щодо контролю в секторі вина¹.

Необхідно визнати, що чинне аграрне законодавство досі не адаптоване до більшості з вищезазначених нормативно-правових актів ЄС. Імплементація вимог законодавства ЄС до змісту аграрного законодавства України сприятиме ефективнішому реформуванню аграрної економіки України, підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників на світовому ринку, захисту прав та інтересів селян, розвитку сільських територій, виведенню України з аграрної кризи.

16.2. Основні напрями здійснення гармонізації та імплементації законодавчих положень ЄС стосовно розвитку сільського господарства

Основними напрямками адаптації аграрного законодавства України до законодавства ЄС є: гармонізація ветеринарного, фітосанітарного законодавства, законодавства щодо захисту прав на сорти рослин, визначення правового режиму генетично-модифікованих організмів, підвищення екологічної безпеки харчової продукції.

Наочні основні напрямки гармонізації та імплементації законодавчих положень ЄС стосовно розвитку сільського господарства можна простежити не лише на рівні законів та підзаконних нормативно-правових актів, але й на рівні міжнародних договорів, двосторонніх угод, меморандумів, укладених з країнами – членами ЄС.

¹ Про схвалення розроблених Міністерством аграрної політики та продовольства планів імплементації деяких актів законодавства Європейського Союзу: розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 листоп. 2014 р. № 1144-р // Офіційний вісник України. 2014. № 97. Ст. 2808.

Зокрема, беручи до уваги висновки спеціального засідання Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС від 21 лютого 2005 року в Брюсселі у частині, що стосується активізації співробітництва у сфері сільського господарства та визнання важливості постійного діалогу з питань сільського господарства, а також важливості розвитку діяльності у сфері сільського господарства, Міністерство аграрної політики України та Генеральний Директорат Європейської Комісії «Сільське господарство та розвиток сільської місцевості» 18 жовтня 2006 р. підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо діалогу з питань сільського господарства, започаткувавши механізм консультацій і співпраці¹.

Меморандум між Міністерством аграрної політики України та Міністерством продовольства, сільського господарства і рибальства Королівства Данія про економічну, наукову і технічну співпрацю у сфері сільського господарства та харчової промисловості, підписаний 16 липня 2007 р., передбачає здійснення співробітництва за такими напрямками: 1) рослинництво, насінництво, захист прав інтелектуальної власності на сорти рослин; 2) тваринництво, ведення племінного (чистопородного) тваринництва (селекційна робота у тваринництві), технології виробництва продукції тваринництва; 3) харчова та переробна промисловість; 4) створення ефективних ринкових структур; 5) торгівля сільськогосподарською та харчовою продукцією на взаємовигідній основі; 6) сільськогосподарські дослідження, освіта, навчання та підвищення кваліфікації профільних спеціалістів; 7) рибне господарство, зокрема, виробництво кормів для інтенсивного рибництва та аквакультури; 8) біопаливо та біоенергетика².

Меморандум про співробітництво в галузі сільського господарства між Міністерством аграрної політики та продовольства України і Міністерством з питань політики у сферах сільсько-

¹ Меморандум про взаєморозуміння щодо діалогу з питань сільського господарства між Міністерством аграрної політики України та Генеральним Директоратом Європейської Комісії «Сільське господарство і розвиток сільської місцевості»: від 18 жовт. 2006 р. // Офіційний вісник України. 2007. № 56 (76). Ст. 2272.

² Меморандум між Міністерством аграрної політики України та Міністерством продовольства, сільського господарства і рибальства Данії про економічну, наукову і технічну співпрацю у сфері сільського господарства та харчової промисловості: від 16 лип. 2007 р. // Офіційний вісник України. 2008. № 73. Ст. 2473.

го господарства, продовольства та лісового господарства Італійської Республіки від 27 жовтня 2015 р. передбачає співробітництво за такими напрямками: рослинництво та переробка продукції рослинництва, виноробство; розведення тварин та переробка продукції тваринництва; розвиток та функціонування ринків сільськогосподарської продукції; харчова промисловість; виробництво органічних продуктів харчування; сільськогосподарська механізація та агропромислова інфраструктура; біопаливо та біоенергетика; розвиток сільських територій, сільського туризму, а також малих форм господарювання на селі¹.

Подібні меморандуми підписано з Міністерством сільського, лісового та водного господарства Республіки Хорватія 30 червня 2006 р., Міністерством сільського господарства Естонської Республіки від 10 червня 2008 р., Державним секретаріатом Швейцарії з економічних питань від 9 вересня 2011 р., Міністерством сільського господарства Латвійської Республіки від 27 жовтня 2015 р. та ін.

З метою лібералізації торгівлі, збільшення інвестиційних можливостей, сприяння конкуренції, прозорості ринку державних закупівель та усунення бар'єрів у торгівлі та інвестуванні укладено Угоду про вільну торгівлю між Україною та державами ЄАВТ (Республіка Ісландія, Князівство Ліхтенштейн, Королівство Норвегія, Швейцарська Конфедерація) від 24 червня 2010 року, ратифіковану Законом № 4091-VI від 7 грудня 2011 р. На додаток до цієї Угоди з кожною окремою державою ЄАВТ підписано Угоду про сільське господарство. Так, угодами про сільське господарство передбачено надання тарифних поступок на сільськогосподарську продукцію, поліпшення доступу до ринку шляхом скорочення або скасування мита на сільськогосподарську продукцію (згідно з встановленим переліком)².

Угодою про співробітництво в галузі сільського господарства між Міністерством аграрної політики та продовольства України та Міністерством зовнішньої торгівлі та економічних відносин Боснії і Герцеговини від 12 жовтня 2012 р., затвердженою на-

¹ Меморандум про співробітництво в галузі сільського господарства між Міністерством аграрної політики та продовольства України і Міністерством з питань політики у сферах сільського господарства, продовольства та лісового господарства Італійської Республіки: від 27 жовт. 2015 р. // Офіційний вісник України. 2015. № 102. Ст. 3571.

² Угода про вільну торгівлю між Україною та державами ЄАВТ: від 24 черв. 2010 р. // Офіційний вісник України. 2012. № 1 (54). Ст. 1.

казом Міністерства аграрної політики та продовольства № 21 від 18 січня 2013 р., сторони домовились про допомогу та підтримку наукових контактів у сфері: а) вирощування та захисту рослин; б) біотехнологій в галузі виробництва продуктів харчування сільськогосподарського походження; в) технологічних стандартів на сільськогосподарських підприємствах; г) якості та безпеки продуктів харчування; д) запровадження нових технологій в галузі сільського господарства; е) меліорації; ж) розвитку сільської місцевості; з) тваринництва¹.

Угода між Міністерством аграрної політики та продовольства України та Міністерством сільського, лісового та водного господарства Республіки Сербія про співробітництво в галузі сільського господарства від 20 січня 2011 р. передбачає співробітництво за наступними напрямками: 1) рослинництво, насінництво, захист прав інтелектуальної власності на сорти рослин, карантин та захист рослин; 2) тваринництво, ведення племінного (чистопородного) тваринництва (селекційна робота у тваринництві), технології виробництва продукції тваринництва; 3) харчова та переробна промисловість; 4) ветеринарна медицина; 5) створення ефективних ринкових структур; 6) торгівля сільськогосподарською та харчовою продукцією на взаємовигідній основі; 7) сільськогосподарські дослідження, освіта, навчання та підвищення кваліфікації профільних спеціалістів².

Угода між Міністерством аграрної політики України та Федеральним міністерством з питань захисту прав споживачів, продовольства та сільського господарства Федеративної Республіки Німеччина про співробітництво в галузі ветеринарії передбачає: 1) видачу ветеринарних сертифікатів на тварин та продукцію тваринного походження; 2) взаємну фахову підтримку щодо дотримання та виконання чинних нормативно-правових актів в галузі ветеринарії щодо експорту, імпорту та транзиту живих тварин, продукції та сировини тваринного походження, а також предметів, які можуть бути носіями збудників хвороб, та нормативно-правових актів щодо захисту тварин, якщо йдеться

¹ Угода про співробітництво в галузі сільського господарства між Міністерством аграрної політики та продовольства України та Міністерством зовнішньої торгівлі та економічних відносин Боснії і Герцеговини: від 12 жовт. 2012 р. // Офіційний вісник України. 2013. № 8. Ст. 323.

² Угода між Міністерством аграрної політики та продовольства України та Міністерством сільського, лісового та водного господарства Республіки Сербія про співробітництво в галузі сільського господарства: від 20 січ. 2011 р. // Офіційний вісник України. 2011. № 22. Ст. 956.

про живих тварин; 3) обмін знаннями в галузі ветеринарії для захисту тварин від заразних хвороб, включаючи паразитози, та для захисту від інших особливих небезпек для поголів'я тварин та здоров'я населення; 4) обмін інформацією про певні ветеринарні питання з акцентуванням методів обробки та переробки продукції тваринного походження; 5) обмін фахівцями в галузі ветеринарії з метою отримання взаємної інформації про епізотичну ситуацію та наукові роботи в цій галузі; 6) взаємну фахову підтримку інспекційних установ ветеринарних служб обох країн.

Угодою про співробітництво в галузі тваринництва між Міністерством аграрної політики України та Міністерством сільського господарства і рибальства Французької Республіки від 11 травня 2009 р. закріплено наміри сторін здійснювати співробітництво за такими напрямками: налагодження співпраці з метою створення системи оптових ринків худоби; налагодження поставок до України обладнання та спермопродукції для осіменіння тварин; розведення високопродуктивних сільськогосподарських тварин за сучасними технологіями, в тому числі по м'ясному тваринництву; вивчення досвіду Франції у веденні молочної галузі та державної підтримки виробників молока; обмін інформацією та науковими досягненнями в галузі тваринництва; співробітництво в галузі ідентифікації та селекції сільськогосподарських тварин; залучення інвестицій у розвиток тваринництва; сприяння у створенні спільних українсько-французьких підприємств в галузі тваринництва та птахівництва; сприяння у створенні спільних підприємств з виробництва продукції тваринництва¹.

Спільна заява Державного агентства рибного господарства України, Міністерства рибного та сільського господарства Ісландії та Міністерства рибного господарства та прибережних справ Норвегії про співробітництво у сфері рибного господарства з метою активізації та розвитку співробітництва у сфері рибного господарства передбачає здійснення обміну знаннями й досвідом у сфері стандартизації, сертифікації, управління якістю, здійснення санітарних та фітосанітарних заходів з метою сприяння взаємній торгівлі рибопродукцією, а також обмін на-

¹ Угода про співробітництво в галузі тваринництва між Міністерством аграрної політики України та Міністерством сільського господарства і рибальства Французької Республіки: від 11 трав. 2009 р. // Офіційний вісник України. 2010. № 24. Ст. 971.

уковими й технологічними знаннями для потреб розвитку національної рибогосподарської індустрії¹.

Крім того, важливим напрямком узгодження аграрного законодавства України з міжнародно-правовими актами є його гармонізація з правовими системами міжнародних організацій.

ФАО (Food and Agriculture Organization) — Продовольча і сільськогосподарська організація Об'єднаних Націй. Організація була заснована на конференції в Квебеку 16 жовтня 1945 р. ФАО є провідною установою в системі ООН, яка займається проблемами розвитку сільських регіонів і сільськогосподарського виробництва. Одними з напрямків роботи організації є координація роботи у сфері тваринництва та охорони здоров'я тварин, рослинництва та захисту рослин, сільської інфраструктури та агропромисловості, ядерних методів у галузі продовольства і сільського господарства, а також у сфері забезпечення якості та безпеки харчових продуктів².

Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (International Fund for Agricultural Development) – багатостороння фінансова установа, створена в 1977 році за рішенням Всесвітньої продовольчої конференції 1974 року народження. Фонд вирішує завдання боротьби з голодом і бідністю в сільських районах країн, що розвиваються. Надає пряме фінансування у вигляді позик і грантів, залучає додаткові ресурси для реалізації своїх проектів і програм. Умови кредитування варіюються в залежності від величини валового національного продукту на душу населення в конкретній країні³.

¹ Спільна заява Державного агентства рибного господарства України, Міністерства рибного та сільського господарства Ісландії та Міністерства рибного господарства та прибережних справ Норвегії про співробітництво у сфері рибного господарства // Офіційний вісник України. 2011. № 98. Ст. 3597.

² Food and Agriculture Organization. URL: <http://www.fao.org>.

³ Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку. URL: <http://www.un.org/ru/ecosoc/ifad>.

16.3. Нормування та квотування виробництва сільськогосподарської продукції за законодавством ЄС та проблеми забезпечення прав вітчизняних товаровиробників у сільському господарстві

Ринок сільськогосподарської продукції ЄС є одним з найбільших вільних ринків, проте в ньому існують механізми обмеження торгівлі з країнами, які не є членами інтеграційного об'єднання. Різні інструменти захисту торгівлі сільськогосподарською продукцією, продовольством та сировиною використовуються з метою захисту європейських аграрних товаровиробників від спекулятивної зовнішньої конкуренції, яка в більшості випадків пов'язана із субсидованим імпортом і демпінговими цінами. Застосування санкцій щодо імпортерів, які порушують умови функціонування спільного ринку, відноситься до компетенції Європейської комісії.

Специфічні торгові режими з третіми країнами, незважаючи на деякі відмінності, мають низку загальних особливостей: 1) інструменти захисту торгівлі, що використовуються в ЄС, розроблені на основі принципів СОТ; 2) інструменти захисту торгівлі забезпечують функціонування вільного ринку і відкритої конкуренції між національними виробниками країн – членів союзу і виробниками з третіх країн, що не входять до ЄС; 3) завдяки ефективному застосуванню заходів щодо захисту торгівлі вдалося значно знизити кількість імпортованих товарів, до яких застосовувалися антидемпінгові заходи.

Для підтримки торгового балансу і захисту європейських виробників сільськогосподарської продукції використовуються три види інструментів: антидемпінгові, антисубсидіарні і превентивні.

1. *Антидемпінгові заходи.* Демпінг кваліфікується як явище, в рамках якого виробник з країни, яка не є членом ЄС, продає сільськогосподарську продукцію чи продукти харчування в ЄС за цінами, що є нижчими за ринкові або нижчими за собівартість виробництва. Якщо в процесі розслідування Європейська комісія встановить, що певний іноземний аграрний товаровиробник порушив антидемпінгове законодавство, він буде змушений відшкодувати завдані збитки європейським виробникам. Розмір штрафів і санкцій може бути фіксованим, змінним або виражатися у відсотках від загальної суми поставки. У більшості випадків термін дії об-

межень становить 6 місяців (в окремих випадках може бути продовжений до 5 років).

2. Антисубсидіарні заходи. Субсидування являє собою цілеспрямовану підтримку державами, які не є членами ЄС, своїх сільськогосподарських товаровиробників, в результаті чого вони отримують можливість продавати свою продукцію тваринного і рослинного походження за ціною нижче ринкової вартості або собівартості сільськогосподарського виробництва. З метою забезпечення рівноправного конкурентного середовища Європейська комісія припиняє експорт такої сільськогосподарської продукції на територію ЄС, а на імпортерів або експортерів такої продукції накладаються санкції і штрафи. Зазвичай вони виражаються в додаткових ввізних митах на таку продукцію. Тривалість таких санкцій коливається від 4 місяців до 5 років.

3. Превентивні заходи. Вони не застосовуються для боротьби з несправедливою торгівлею або конкуренцією. Превентивні заходи використовуються у випадку різкої зміни кон'юнктури ринку сільськогосподарської продукції, коли експорт певної продукції в ЄС зростає настільки швидко, що країни – члени ЄС не встигають адаптуватися до нових торгових умов. У таких випадках ЄС спільно з СОТ розробляють спеціальний комплекс заходів, який дозволяє стабілізувати конкурентне середовище. Термін дії таких імпорتنих обмежень залежно від ситуації становить від 200 днів до 8 років.

Імпорт сільськогосподарської продукції в ЄС здійснюється тільки за наявності спеціальної ліцензії на експортовані товари в експортера. Дані ліцензії дають можливість відповідним органам ЄС відстежувати і контролювати операції імпорту такої продукції, а також розподіляти квоти і у разі необхідності вводити превентивні заходи проти постачальників, які порушують правила функціонування спільного ринку.

Регулювання торгівлі сільськогосподарською продукцією здійснюється в рамках системи квот, які діляться на 2 види: преференційні й автономні (тарифні).

Преференційні квоти надаються згідно з торговими угодами, підписаними ЄС з третіми країнами. Квоти дозволяють поставку певного виду сільськогосподарської продукції третіми країнами на ринок ЄС за зниженими тарифними ставками. За рахунок цього країна-постачальник отримує преференційну вигоду. В рамках Угоди про глибoku та всеохоплюючу зону віль-

ної торгівлі з ЄС Україні також надано низку торгових квот для сільськогосподарської продукції.

Автономні тарифні квоти можуть надаватися деяким третім державам з метою стимулювання конкуренції між європейськими виробниками в галузі сільськогосподарського виробництва всередині загальноєвропейського ринку. Зазвичай такі квоти надаються виробникам сільськогосподарської сировини, напівфабрикатів, а також різних компонентів, виробництво яких в країнах – членах ЄС не є достатнім для задоволення попиту на внутрішньому ринку. У разі якщо країни-члени стають здатними самостійно задовольнити попит на внутрішньому ринку ЄС, такі квоти для третіх країн скасовуються.

Управління квотами здійснюється одним з підрозділів Європейської комісії – Податковим управлінням за принципом «обслуговування в порядку живої черги». Інформацію про поточний баланс квот для будь-якої країни, яка не є членом ЄС, в тому числі і для України, можна знайти на сайті Європейської комісії в розділі «Taxation and Custom Union – Databases – Quota».

У Правилах СОТ **тарифні квоти** визначаються як дворівневий митний тариф, пов'язаний з кількістю товару, при якому визначена угодою кількість товарів може бути імпортована з «пільговою» митною ставкою (тобто за нижчою ставкою або без обкладання митом зовсім) протягом певного періоду часу. Товар, який надходить з перевищенням квоти, має оплачуватися за стандартною ставкою.

Імпорتنі квоти встановлено на конкретні групи сільськогосподарських товарів (зернові, фрукти, овочі, продукція тваринництва і т. д.)¹.

У разі зони вільної торгівлі з ЄС для України тарифна квота обчислюється за ставкою 0 %. Всього товарів, які підлягають пільговому оподаткуванню митом, 36 (м'ясо птиці та напівфабрикати з м'яса птиці; молоко, вершки, згущене молоко та йогурти; пшениця м'яка, пшеничне борошно та гранули; яйця та альбуміни; кукурудза, кукурудзяне борошно та гранули; свинина; ячмінь, ячмінне борошно та гранули; вершкове масло та молочні пасти; яловичина; сухе молоко тощо).

Перед тим як Угода про асоціацію набула чинності, українські експортери в ЄС повинні були платити мито вже з пер-

¹ Quotas. URL: http://exporthelp.europa.eu/thdapp/display.htm?page=it/it_Quotas.html&docType=main&languageId=EN.

шої експортованої тонни. Тепер вони можуть здійснювати безмитний експорт своєї продукції, але до певних меж, встановлених квотою. Тобто навіть не дивлячись на те, що квота встановлює певні рамки для певних товарів, вона насправді відкриває для них ринок ЄС, а не вводить додаткові обмеження. Крім того, тарифне квотування не передбачає ніяких обмежень загальної кількості експортованих товарів. Експорт, який перевищив квоту, залишається можливим – просто за нього треба платити мито.

Для більшості з 36 категорій продуктів, що підпадають під дію квот, в даний час ці квоти ще не покриті. Наприклад, багато квот не використовуються українськими експортерами (гриби, часник, яловичина, баранина, свинина, продукти з обробленого молока, крохмаль та багато інших позицій). Українські компанії не можуть зараз експортувати цю продукцію в ЄС, оскільки українська продукція поки не відповідає багатьом санітарним і фітосанітарним стандартам¹.

До сільськогосподарської продукції також застосовується чимало додаткових екологічних, санітарних та фітосанітарних вимог, технічних стандартів, правил щодо упаковки продукції, маркування та маркетингу тощо.

16.4. Вимоги законодавства ЄС щодо стандартизації та якості сільськогосподарської продовольчої продукції

Належна якість – це властивість продукції, яка відповідає вимогам, встановленим для цієї категорії продукції у нормативно-правових актах і нормативних документах, та умовам договору із споживачем (в ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1023-XII)².

Згідно з ч. 2 ст. 4 Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» від 23 грудня 1997 року № 771/97-ВР, *держава здійснює регулювання безпечності та окремих показників якості харчових продуктів шляхом: встановлення санітарних заходів; встановлення вимог до окремих показників якості харчових продуктів; державної реєстра-*

¹ Квоти і не тільки: де Україна може наростити експорт до ЄС. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/experts/2016/11/8/7057104/>.

² Про захист прав споживачів: Закон України від 12 трав. 1991 р. № 1023-XII // Відомості Верховної Ради Української РСР. 1991. № 30. Ст. 379.

ції визначених об'єктів санітарних заходів; видачі, припинення, анулювання та поновлення експлуатаційного дозволу; інформування та підвищення обізнаності операторів ринку і споживачів щодо безпечності та окремих показників якості харчових продуктів; встановлення вимог щодо стану здоров'я персоналу потужностей; участі у роботі відповідних міжнародних організацій; здійснення державного контролю; притягнення операторів ринку, їх посадових осіб до відповідальності у разі порушення законодавства про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів¹.

Стандартизація – це діяльність, що полягає в установленні положень для загального та неодноразового використання щодо наявних чи потенційних завдань і спрямована на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері (ст. 1 Закону України «Про стандартизацію» від 5 червня 2014 року № 1315-VII). Згідно з ч. 2 ст. 17 даного Закону України, *національні стандарти, кодекси ustalеної практики та зміни до них розробляються на основі*: 1) міжнародних стандартів, кодексів ustalеної практики та змін до них, якщо вони вже прийняті або перебувають на завершальній стадії розроблення, або відповідних їх частин, крім випадків, якщо такі стандарти, кодекси та зміни є неефективними або невідповідними, зокрема з огляду на недостатній рівень захисту, суттєві кліматичні чи географічні фактори або технологічні проблеми; 2) регіональних стандартів, кодексів ustalеної практики та змін до них або відповідних їх частин у разі, якщо міжнародні стандарти, кодекси ustalеної практики та зміни до них не можуть бути використані з причин, зазначених у пункті першому цієї частини; 3) стандартів, кодексів ustalеної практики та змін до них або відповідних їх частин держав, що є членами відповідних міжнародних чи регіональних організацій стандартизації та з якими укладено відповідні міжнародні договори України про співробітництво і проведення робіт у сфері стандартизації; 4) наукових досягнень, знань і практики².

Головним міжнародним органом у сфері якості безпеки харчових продуктів є Комісія ООН з «Кодекс Аліментаріус», яка

¹ Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23 груд. 1997 р. № 771/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 19. Ст. 98.

² Про стандартизацію: Закон України від 5 черв. 2014 р. № 1315-VII // Відомості Верховної Ради України. 2014. № 31. Ст. 1058.

створена в 1961 році та затверджена в 1963 році Всесвітньою асамблеєю охорони здоров'я як установа зі спільної реалізації міжнародних стандартів силами Всесвітньої організації сільсько-го господарства і продовольства (FAO) та Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) при підтримці Європейської економічної ради, Організації європейської організації співпраці і розвитку та консула Кодекс Аліментаріус Європи. Члени Кодексу вже охоплюють 99 % населення світу.

Комісією підготовлено збірник міжнародно схвалених і поданих в однаковому вигляді стандартів на харчові продукти, спрямованих на захист здоров'я споживачів і гарантування чесної практики в торгівлі ними. *Кодекс Аліментаріус* містить стандарти на всі основні види харчових продуктів— сирі, напівоброблені та перероблені, які призначені для постачання споживачеві. Кодекс Аліментаріус містить положення щодо гігієни харчових продуктів, харчових добавок, залишків пестицидів, контамінантів, маркування і представлення продуктів, методів аналізу та відбору. Крім того він також містить положення рекомендаційного характеру, яких повинна дотримуватися міжнародна спільнота для захисту здоров'я споживачів і забезпечення однакових торговельних методів у вигляді правил і норм, настанов та інших документів, що сприяють досягненню цілей Кодексу. Стандарти Кодексу Аліментаріус включають вимоги до продовольства, спрямовані на гарантування споживачеві здорового, безпечного продукту харчування, вільного від фальсифікації, правильно маркованого і представленого. Стандарт Кодексу Аліментаріус для будь-якого продукту або продуктів розробляється згідно з форматом Кодексу для стандартів продукції і містить відповідні критерії¹.

3 16 травня 2008 р. Україна набула повноправного членства у СОТ на підставі Закону України «Про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі» від 10 квітня 2008 р. № 250-VI². Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо адаптації української економіки до вимог СОТ» від 30 жовтня 2008 р. № 1381-р у сфері сільськогосподарства закріплено необхідність підвищення

¹ Food and Agriculture Organization. URL: <http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/codex-home/ru/>.

² Про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі: Закон України від 10 квіт. 2008 р. № 250-VI // Відомості Верховної Ради України. 2008. № 32. Ст. 213.

якості та безпеки сільськогосподарської продукції вітчизняного виробництва; просування вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішній ринок; удосконалення існуючих і запровадження нових програм державної підтримки сільського господарства відповідно до норм СОТ тощо¹.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану першочергових заходів щодо виконання зобов'язань України в рамках членства у СОТ» від 17 грудня 2008 р. № 1570 визначено необхідність приведення державних стандартів у відповідність з рекомендаціями Кодексу Аліментаріус, зокрема надання внутрішньої підтримки виробникам сільськогосподарської продукції відповідно до механізму, передбаченого угодами СОТ тощо.

В рамках СОТ діє *Угода про сільське господарство*, яка визначає особливості регулювання торгівлі сільськогосподарськими товарами, механізми застосування заходів державної підтримки виробництва і торгівлі в цьому секторі. Угодою передбачено перелік поступок та зобов'язань, правила доступу до ринку, положення про спеціальні захисні заходи, зобов'язання щодо внутрішньої підтримки, зобов'язання щодо експортної конкуренції та експортних субсидій, правила введення заборон та обмежень на експорт, встановлення спеціального та диференційованого режимів. В Додатку 1 наводиться перелік товарів, охоплених Угодою, Додатки 1- 4 присвячені питанням внутрішньої підтримки, Додаток 5 стосується спеціального режиму².

Важливе значення для забезпечення якості сільськогосподарської продовольчої продукції має *Угода про застосування санітарних і фітосанітарних заходів*, яка прийнята з метою сприяння використанню гармонізованих санітарних та фітосанітарних заходів між членами СОТ на основі міжнародних стандартів, інструкцій та рекомендацій, розроблених відповідними міжнародними організаціями, включаючи Комісію з «Кодекс Аліментаріус» Міжнародного епізоотичного бюро, а також відповідні міжнародні та регіональні організації, що діють у рамках Міжнародної конвенції із захисту рослин.

¹ Про затвердження плану заходів щодо адаптації української економіки до вимог СОТ: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 жовт. 2008 р. № 1381-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1381-2008-%D1%80>.

² Угода про сільське господарство: від 15 квіт. 1994 р. // Офіційний вісник України. 2010. № 84. Ст. 2989.

Санітарні або фітосанітарні заходи включають усі відповідні закони, постанови, нормативні акти, вимоги та процедури, включаючи, критерії кінцевого продукту; виробничі процеси та способи виробництва; процедури тестування, інспекції, сертифікації та ухвалення; карантинні режими, включаючи відповідні вимоги щодо перевезення тварин чи рослин або щодо матеріалів, необхідних для їх виживання під час перевезення; положення щодо відповідних статистичних методів, процедур відбору та методів оцінки ризику; вимоги щодо пакування та етикетування, які безпосередньо стосуються безпеки продуктів харчування.

В Додатку А до цієї Угоди визначено *правила застосування міжнародних стандартів, інструкцій та рекомендацій*: а) у випадку забезпечення безпеки продуктів харчування застосовуються стандарти, інструкції та рекомендації, які встановлені Комісією з «Кодекс Аліментаріус» і стосуються харчових добавок, залишків ветеринарних препаратів і пестицидів, забруднюючих речовин, методи аналізу і вибіркового контролю, а також правила та інструкції стосовно норм гігієни; б) у випадку охорони здоров'я тварин та запобігання зоонозам застосуванню підлягають стандарти, інструкції та рекомендації, які розроблено під егідою Міжнародного епізоотичного бюро; с) у випадку охорони здоров'я рослин – стандарти, інструкції та рекомендації, які розроблено під егідою Секретаріату Міжнародної конвенції із захисту рослин у співробітництві з регіональними організаціями, що діють у рамках Міжнародної конвенції із захисту рослин¹.

Враховуючи важливе значення міжнародних стандартів та системи оцінки відповідності шляхом підвищення ефективності виробництва та полегшення здійснення світової торгівлі було прийнято *Угоду про технічні бар'єри у торгівлі*. Положення цієї Угоди поширюються на всі товари, включаючи сільськогосподарські, але не поширюються на санітарні та фітосанітарні заходи. В Додатку 1 до Угоди *стандарт* визначено як документ, який затверджено визнаним органом і який визначає призначені для загального і багатократного використання правила, інструкції або характеристики товарів чи пов'язаних з ними виробничих процесів або способів виробництва, дотримання яких є обов'язковим. Він може також включати або містити тільки вимоги щодо термінології, позначок, пакування, маркування чи

¹ Угода про сільське господарство: від 15 квіт. 1994 р. // Офіційний вісник України. 2010. № 84. Ст. 2989.

етикетування, які застосовуються до певного товару, виробничого процесу чи способу виробництва.

Відповідно до п. 4.1 цієї Угоди члени СОТ повинні забезпечити, щоб їхні центральні урядові органи стандартизації прийняли Кодекс добросовісної практики з розробки, прийняття та застосування стандартів, що міститься у Додатку 3 до цієї Угоди, і дотримувалися його. *Основними принципами Кодексу добросовісної практики з розробки, прийняття та застосування стандартів є:* відкритість для прийняття будь-яким органом стандартизації на території члена СОТ; гармонізація стандартів; надання товарам, що походять із території будь-якого іншого члена СОТ, режиму не менш сприятливого, ніж той, що надається аналогічним товарам вітчизняного походження; заборона прийняття стандартів з метою створення невиправданих перепон для міжнародної торгівлі; уникнення дублювання чи перетинання роботи із стандартизації на території своєї країни або з роботою відповідних міжнародних чи регіональних органів стандартизації; визначення стандартів на основі експлуатаційних якостей товару, а не на його конструктивних чи описових характеристиках¹.

Фундаментальними актами законодавства ЄС в галузі стандартизації та якості сільськогосподарської продукції є:

1) *Регламенти Європейського парламенту та Ради ЄС:* «Про встановлення загальних принципів і вимог законодавства щодо харчових продуктів, створення Європейського органу з безпеки харчових продуктів і встановлення процедур у галузі безпеки харчових продуктів» № 178/2002 від 28 січня 2002 р.; «Питання кормових добавок для використання в годуванні тварин» № 1831/2003 від 22 вересня 2003 р.; «Про встановлення єдиних правил для програм прямої підтримки в рамках спільної сільськогосподарської політики, програми підтримки фермерів і внесення змін в регламенти № 2019/93, № 1452/2001, № 1453/2001, № 1454/2001» № 1782/2003 від 29 вересня 2003 р.; «Про гігієну харчових продуктів» № 852/2004 від 29 квітня 2004 р.; «Про встановлення спеціальних санітарних норм для харчових продуктів тваринного походження» № 853/2004 від 29 квітня 2004 р.; «Про офіційний контроль за підтвердженням відповідності законодавчих норм щодо кормових і харчових продуктів, ветеринарних

¹ Угода про сільське господарство: від 15 квіт. 1994 р. // Офіційний вісник України. 2010. № 84. Ст. 2989.

норм і правил догляду за тваринами» № 882/2004 від 29 квітня 2004 р.; «Про встановлення спеціальних правил організації офіційного контролю продуктів тваринного походження, призначених для споживання людиною» № 854/2004 від 29 травня 2004 р.; «Про фінансування спільної аграрної політики» № 1290/2005 року від 21 червня 2005 р.; «Щодо підтримки розвитку села з боку Європейського сільськогосподарського фонду розвитку села» № 1698/2005 від 20 вересня 2005 р.; «Про мікробіологічні критерії для харчових продуктів» № 2073/2005 від 15 листопада 2005 р.; «Про Європейський фонд рибного господарства» № 1198/2006 від 27 липня 2006 р.; «Про визначення правил застосування Регламенту Європейського парламенту та Ради ЄС № 1698/2005 «Про підтримку розвитку села з боку Європейського сільськогосподарського фонду розвитку села» № 1974/2006 від 15 грудня 2006 р.

2) *Директиви Ради ЄС*: «Про офіційний контроль за якістю продуктів» № 89/397 від 14 червня 1989 р.; «Про маркування харчової цінності продуктів харчування» № 90/496 від 24 вересня 1990 р.; «Про санітарно-гігієнічні вимоги виробництва і продажу на ринку живих моллюсків» № 91/492 від 15 липня 1991 р.; «Про санітарно-гігієнічні вимоги до виробництва та продажу на ринку риби та рибних продуктів» № 91/493 від 22 липня 1991 р.; «Про встановлення вимог виробництва і розміщення на ринку сирого молока, молока, підданого термічній обробці і молокопродуктів» № 92/46 від 16 червня 1992 р.; «Про гігієну харчових продуктів» № 93/43 від 14 липня 1993 р.; «Про барвники, призначені для застосування в їжі» № 94/36 від 30 червня 1994 р.; «Про вимоги до виробництва та продажу рубленого м'яса та м'ясних напівфабрикатів» № 94/65 від 14 грудня 1994 р.; «Про упаковку та відходи упаковки» № 94/62 від 20 грудня 1994 р.; «Про поставки дитячих зернових продуктів харчування як продовольчої допомоги» № 77/96 від 19 січня 1996 р.; «Щодо якості води, призначеної для споживання людиною» № 98/83 від 3 листопада 1998 р.; «Про зближення законів держав-членів щодо маркування, представлення і реклами харчових продуктів» № 2000/13 від 20 березня 2000 р.; «Щодо запобіжних заходів від проникнення на територію ЄС організмів, які можуть завдати шкоди рослинам або рослинним продуктам, і їх поширення на території Співтовариства» № 2000/29 від 8 травня 2000 р.; «Про загальну безпеку продукції» № 2001/95/ЄС від 3 грудня 2001 р.; «Про певні види цукру, призначені для спожи-

вання людиною» № 2001/111 від 20 грудня 2001 р.; «Про фруктові соки і деякі подібні продукти, призначені для споживання людиною» № 2001/112 від 20 грудня 2001 р.; «Про встановлення ветеринарних норм виробництва, обробки, поширення і імпорту продуктів тваринного походження, призначених для споживання людиною» № 2002/99 від 16 грудня 2002 р.

Директива Ради 93/43/ЄЕС від 14 червня 1993 року «Про гігієну харчових продуктів» закріпила *принципи системи НАССР — аналізу ризиків і критичних контрольних точок (Hazard Analysis and Critical Control Points)* — це система забезпечення безпеки харчових продуктів на всіх етапах життєвого циклу продукції, що передбачає систематичну ідентифікацію, оцінку і управління небезпечними факторами, які істотно впливають на безпеку продукції. Системи управління безпечністю харчових продуктів застосовують практично в усьому світі як надійний захист споживачів від небезпек, які можуть супроводжувати харчову продукцію. Запровадження систем управління безпечністю харчових продуктів вимагає законодавство Європейського Союзу, США, Канади, Японії, Нової Зеландії та багатьох інших країн світу. В Україні застосування систем НАССР є обов'язковим для всіх підприємств, які займаються виробництвом або введенням в обіг харчових продуктів. В Додатках до даної Директиви закріплено загальні вимоги до приміщень для продуктів харчування, до пересувних та/або тимчасових приміщень, в тому числі приватних, для тимчасового обслуговування та інші, а також вимоги до харчових продуктів¹.

Запровадження системи управління безпечністю харчових продуктів на базі концепції НАССР надає сільськогосподарським товаровиробникам можливість гарантувати випуск безпечної продукції за рахунок систематичного контролю на всіх стадіях виробництва; належним чином керувати всіма небезпечними чинниками, які загрожують безпечності харчових продуктів; гарантувати, що харчові продукти є безпечними на момент їх споживання в їжу; забезпечити належні гігієнічні умови виробництва у відповідності з міжнародними нормами; демонструвати відповідність застосовним законодавчим та нормативним вимогам щодо безпечності харчових продуктів.

¹ Офіційний сайт Науково-технічного центру № 14 ДП «Укрметрестстандарт». URL: <http://www.certsystems.kiev.ua/uk/dstu-4161-ili-iso-22000/sistemi-upravlinnya-bezpekoju-xarchovix-produktiv-xassp-za-dstu-416>.

16.5. Правове забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників в умовах інтеграції аграрного виробництва України до виробництва країн ЄС

Відносини у сфері захисту конкуренції положеннями *Договору про заснування Європейського Співтовариства* розділено на дві незалежні частини: 1) правила конкуренції, застосовувані до суб'єктів господарювання; 2) правила щодо надання державної допомоги. Тобто конкуренцію може бути обмежено не лише у результаті дій безпосередніх учасників ринку, але також у результаті дій держави, зокрема, внаслідок надання індивідуальних переваг.

Конкурентному праву ЄС притаманний принцип визнання дій, які можуть у результаті призвести до обмеження чи викривлення конкуренції в межах Співтовариства, несумісними з правилами спільного ринку (ст. 81 (1), 82 (1) та 87 (2) Договору про заснування Європейського Співтовариства) і, відтак, їх заборони. Для окремих сфер і, зокрема, сільського господарства – ст. 36 Договору передбачено виключення із загальних правил.

Основні питання конкуренції, врегульовані на рівні ЄС: 1) правила, які застосовуються до договорів, рішень та узгоджених дій між суб'єктами господарювання; 2) правила здійснення концентрацій (злиття) суб'єктів господарювання; 3) заборона зловживання домінуючим становищем на ринку (або істотній його частині); 4) правила, що застосовуються до національних торговельних монополій; 5) правила надання державної, в тому числі регіональної, допомоги.

До основних нормативно-правових актів ЄС, які визначають правила конкуренції, належать: Регламент Ради ЄС № 1/2003 від 16 грудня 2002 року щодо імплементації правил конкуренції; Регламент Ради ЄС № 2200/96 від 28 жовтня 1996 року щодо загальної організації ринку фруктів та овочів; Регламент Ради ЄС № 2077/92 від 30 червня 1992 року щодо міжгалузевих організацій та угод в тютюновій галузі; Регламент Ради ЄС № 26 від 20 квітня 1962 року щодо застосування певних правил конкуренції до виробництва та продажу сільськогосподарської продукції; Регламент Ради ЄС № 4064/89 від 21 грудня 1989 року щодо контролю за концентраціями суб'єктів господарювання; Регламент Ради ЄС № 104/2000 від 17 грудня 1999 року щодо правил спільної організації ринків рибних та аквакультурних

продуктів; Регламент Ради ЄС № 2792/1999 від 17 грудня 1999 року, який встановлює деталізовані правила та заходи щодо структурної допомоги Співтовариства у сфері риболовлі; Вказівки Співтовариства щодо державної допомоги у сфері сільського господарства.

На основі їх аналізу можна виділити основні правила конкуренції: 1) захист товаровиробників ЄС у сфері сільськогосподарського виробництва; 2) висока організація аграрного законодавства, що забезпечує гарантії сільськогосподарських виробників; 3) заборона будь-якої дискримінації по відношенню до виробників і споживачів сільськогосподарської продукції; 4) відкрита ринкова економіка з вільною конкуренцією; 5) виправданість застосування заборонних заходів за умови доведеності наукової невизначеності щодо ризику і наслідків дій.

Основою конкурентного права України є положення ст. 42 Конституції України, де проголошено принцип захисту конкуренції у підприємницькій діяльності, заборонено зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Важливим кроком на шляху приведення конкурентного права України у відповідність відповідним положенням права ЄС стало прийняття Закону України «Про захист економічної конкуренції», предмет регулювання якого в цілому відповідає принципам, визначеним ст. 81 та ст. 82 Договору про заснування ЄС. Крім зазначеного закону відносини у цій сфері регулюються також законами України «Про захист від недобросовісної конкуренції», «Про Антимонопольний комітет України».

Однак конкурентне право України на даний момент не регулює питання надання державної або регіональної допомоги, тому важливе значення має Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України». Також варто вказати Закон України 20 вересня 2016 року № 1530-VIII, яким ратифіковано Фінансову угоду (Проект «Основний кредит для аграрної галузі – Україна») між Україною та Європейським інвестиційним банком з метою покращення ланцюгів створення доданої вартості для зернових та олійних культур, рибного господарства та аквакультури в Україні. Сума позики від Європейського інвестиційного банку становить 400 млн євро¹.

¹ Про ратифікацію Фінансової угоди (Проект «Основний кредит для аграрної галузі – Україна») між Україною та Європейським інвестиційним банком:

Основними інструментами правового регулювання аграрної політики ЄС, що володіють максимальною ефективністю і забезпечують сталий розвиток сільськогосподарської галузі інтеграційного утворення, є наступні: єдиний ціновий механізм і механізм інтервенції; імпортні компенсаційні збори; експортні субсидії; ліцензування торгівлі сільськогосподарською продукцією; прямі дотації фермерам з розрахунку на 1 гектар землі або одну тону виробленої продукції.

Експорт української сільськогосподарської продукції до ЄС є обмеженим через її невідповідність європейським стандартам якості. Перш за все необхідно, щоб наша аграрна продукція відповідавала європейським стандартам безпеки та якості.

На сьогодні право експорту своєї продукції на територію Європейського Союзу мають 266 українських підприємств. З них 86 підприємств – виробники продукції для споживання людиною (49 – мед бджолиний, 15 – риба та рибопродукти, 12 підприємств – молоко та молочні продукти, 6 – м'ясо птиці, 2 – яйця та яйцепродукти, 1 – продукти з м'яса птиці, 1 – кишкова сировина), 180 підприємств – виробники нехарчової продукції.

З метою збільшення експорту молока й молочних продуктів необхідно закріпити на законодавчому рівні та впровадити на практиці вимоги ЄС щодо якості та безпечності цієї продукції; залишків забруднюючих речовин; санітарно-гігієнічних вимог виробництва; вимог до доїльних апаратів та іншого технологічного обладнання; збирання та транспортування сирого молока на переробне підприємство; пакування та маркування молока й молочних продуктів.

Підвищити конкурентоспроможність вітчизняних виробників м'яса, м'ясопродуктів та птиці можна шляхом адаптації існуючих в ЄС вимог щодо ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин; сертифікації тварин і тваринних продуктів; вимог щодо генетично модифікованих м'ясних продуктів; стандартів гігієни м'ясних продуктів та кормів для сільськогосподарських тварин; вимоги щодо маркування та пакування м'яса і м'ясних продуктів тощо. Наприклад, для здійснення експорту яловичини до ЄС в Україні на національному рівні має бути введена в дію система моніторингу на захворювання губчасто-

подібною енцефалопатією великої рогатої худоби. Робота за даним напрямком ведеться командою Мінагрополітики активно, але це дуже тривалий процес та потребує фінансування. А для того, щоб реалізувати баранину в ЄС, необхідно збільшити обсяги її виробництва та забезпечити відповідні стандартам ЄС умови забою тварин.

Перспективним є ринок зерна, оскільки даний продукт найбільш затребуваний у господарюючих суб'єктів і його виробництво відноситься до категорій найбільш розвинених сегментів аграрної промисловості держав – членів ЄС. На практиці механізм правового регулювання організації ринку зерна включає в себе систему регулювання цін, порядок надання субсидій на продукцію, її реалізацію, зберігання і загальний механізм стабілізації імпорту і експорту. Необхідно також здійснити адаптацію технічних регламентів й стандартів ЄС щодо показників безпеки зернових культур.

Щодо експорту грибів, треба відзначити, що ринки Європи насичені цим товаром. Тому українським грибним виробникам необхідно максимально робити ставку на якість та конкурентоспроможність цієї групи, щоб мати попит на міжнародних ринках¹.

Концепцією поліпшення продовольчого забезпечення та якості харчування населення, затвердженою Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 травня 2004 р., передбачено виконання завдань у сфері забезпечення якості та безпеки харчових продуктів і продовольчої сировини шляхом: функціонування дієвої системи контролю і нагляду за якістю та безпекою харчових продуктів і продовольчої сировини на всіх етапах їх виробництва та обігу; гармонізації вимог законодавства з питань якості та безпеки продовольства з міжнародними (ВООЗ, ФАО, ВТО, ЄС); законодавчого врегулювання питань виробництва та обігу продовольчої сировини, отриманої з використанням біотехнологій, у тому числі з генетично модифікованої, а також харчових продуктів та кормів для продуктивних тварин, вироблених з її використанням; створення сучасної інструментальної та аналітичної бази контролю якості та безпеки харчових продуктів і продовольчої сировини; впровадження систем перевірки якості на виробництвах харчових продуктів і

¹ Квоти і не тільки: де Україна може наростити експорт до ЄС. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/experts/2016/11/8/7057104>.

продовольчої сировини; впровадження сучасних технологій та обладнання, що виключають можливість бактеріального, хімічного і фізичного забруднення¹.

Забезпеченню конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників в умовах інтеграції аграрного виробництва України до виробництва країн ЄС сприятиме прийняття і реалізація державної програми фінансової підтримки сільського господарства, підтримки сталого розвитку сільських територій та інших заходів прямої фінансової підтримки – цільових програм, інвестицій, субвенцій та субсидій, компенсації витрат тощо. Результатом прямого бюджетного фінансування сільського господарства стане підвищення ефективності діяльності господарюючих суб'єктів, здатних забезпечити високий рівень функціонування всього сільськогосподарського виробництва України, що дозволить задовольнити не тільки потреби внутрішнього ринку, а й скласти потужну конкуренцію на світовому ринку сільськогосподарської продукції.

¹ Про затвердження Концепції поліпшення продовольчого забезпечення та якості харчування населення: розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 трав. 2004 р. № 332-р // Офіційний вісник України. 2004. № 21. Ст. 1449.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Гавриш Наталія Степанівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Годованюк Андрій Йосипович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Григор'єва Христина Антонівна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Каракаш Ілля Іванович, кандидат юридичних наук, професор кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Платонова Євгенія Олегівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Сидор Вікторія Дмитрівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія»;

Степська Олена Володимирівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Харитоновна Тетяна Євгенівна (керівник), доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія»

A252 **Аграрне право України: навчальний посібник /**
[Т. Є. Харитоновна, І. І. Каракаш, Х. А. Григор'єва та ін.]; за
ред. Т. Є. Харитоновної, І. І. Каракаша. – Одеса: Юридична лі-
тература, 2017. – 436 с.
ISBN 978-966-419-309-9.

У навчальному посібнику «Аграрне право України» розглянуті актуальні питання визначення предмета, методів та принципів аграрного права, дослідження його джерел, правового забезпечення аграрної та земельної реформи в Україні, діяльності різноманітних суб'єктів аграрного права, правового регулювання сільськогосподарського землеволодіння і землекористування та використання природних ресурсів у сільському господарстві, державно-правового регулювання сільського господарства, реалізації договірних відносин, юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства, правового забезпечення галузей рослинництва, тваринництва, соціального розвитку села, імплементації аграрного законодавства Європейського Союзу в Україні тощо.

Навчальний посібник розрахований на студентів вищих юридичних навчальних закладів, у яких відбувається підготовка бакалаврів, спеціалістів і магістрів, може використовуватися викладачами аграрних та юридичних навчальних закладів, а також буде корисним для широкого кола читачів, які цікавляться сучасним аграрним законодавством і правом України.

УДК 349.42(477)(073)

Навчальне видання

**ХАРИТОНОВА Тетяна Євгенівна,
КАРАКАШ Ілля Іванович,
ГРИГОР'ЄВА Христина Антонівна та ін.**

АГРАРНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Навчальний посібник

За редакцією
Т. Є. Харитоновой, І. І. Каракаша

Редактор-коректор *Н. І. Крилова*
Технічний редактор *Т. В. Іванова*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 25,34.
Тираж 300 прим. Зам. № 135 (23).

Видавництво і друкарня «Юридична література»
65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 7. Тел.: 777-48-79
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4284 від 23.03.2012 р.